

**משה דוד קאסוטו: פרשן וחוקר המקרא
האיש ומפעלו על רקע תקופתו ומקומו**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת: שרה אן עברון

המחלקה לתנ"ך על שם זלמן שמיר

הוגש לסנט אוניברסיטת בר-אילן

**משה דוד קאסוטו: פרשן וחוקר המקרא
האיש ומפעלו על רקע תקופתו ומקומו**

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת: שרה אן עברון

המחלקה לתנ"ך על שם זלמן שמיר

הוגש לסנט אוניברסיטת בר-אילן

עבודה זו נערכה בהדרכתו של פרופ' עמוס פריש

מן המחלקה לתנ"ך על שם זלמן שמיר של אוניברסיטת בר-אילן

תודות

הרעיון לכתובת מחקר זה נזרע על ידי ד"ר מלכה קאסוטו, שהעניקה לי לפני כשלושים שנה שי להולדת בני את **ספר בראשית ומבנהו**, התרגום לעברית של *La Questione della Genesi*. ההקדשה האישית הקצרה שכתבה שם, דחפה אותי לקרוא את מאמרה בסוף הספר, בו הניחה את אבני הדרך שסימנו את הנתבי לחקר מפעלו של אביה, משה דוד קאסוטו.

שושנה עברון קאסוטו, חותנתי, שהיא כאם עבורי, סייעה בתרגום המאמרים מאיטלקית, והייתה כתובת לשיחה והתייעצות. תודתי ואהבתי הגדולה שלוחות לה.

פרופ' דוד קאסוטו, נכדו של פרופ' משה דוד קאסוטו, סייע ועודד, תמך והיה כתובת להתייעצויות רבות בנושאים לשוניים, היסטוריים, משפחתיים ומחקריים. קריאתו המדוקדקת והביקורתית את המחקר והערותיו המחכימות היו לעזר רב.

תודה לאנג'לו פיאטלי ולפרופ' דוד קאסוטו על הסכמתם שאשתמש בתרגום העברי שהכינו של ההתכתבות בין קאסוטו לפאציפיצי העומדת להתפרסם בקרוב. התכתובת המלאה פורסמה על ידי אנג'לו פיאטלי בשפה האיטלקית אך טרם ראתה אור בשפה העברית.

תודה לפרופ' סילביה קריסטינה בנצי, Silvia Cristina Benzi, מנהלת הארכיון בקולגו קלאסיקו בפירנצה על המסמכים שאיתרה עבור המחקר, ועל הסיור המאלף והמעמיק בבית הספר ובארכיון. ולפרופ' אידה צאטלי Ida Zatelli יורשת הקתדרה בראשה עמד פרופ' קאסוטו, שעודדה וסייעה לחלק ההיסטורי של המחקר.

תודתי העמוקה לפרופ' עמוס פריש שהנחה אותי בכתובת מחקר זה. בזכות שאלותיו החכמות, עצותיו הבהירות, הקפדתו המיטיבה, ועידודו הנדיב, מגיעה עבודה זו לסיומה באופן ראוי ומוקפד. אני מברכת על הזכות להיות תלמידתו ולזכות לידו התומכת במסע המחקר הזה.

אחרונים, וחשובים מכל, משפחתי התומכת והאוהבת שעודדה, סייעה ודחפה בשנות המחקר והכתיבה, בראשם אשר עברון, ושלומציון חזן שהיו מעורבים בתהליך החשיבה והכתיבה, בלעדיהם מחקר זה לא היה נשלם – תודה!

שרה עברון, סעד תשפ"ג

| | | |
|-------|---|----|
| א | תקציר החיבור בעברית | 1 |
| 0 | מבוא | 1 |
| 0.1 | נושא המחקר ושאלות המחקר | 1 |
| 0.2 | תולדות חייו של משה דוד קאסוטו (Umberto Cassuto) | 2 |
| 0.3 | מפעלו של משה דוד קאסוטו (Umberto Cassuto) בחקר המקרא ופרשנותו | 4 |
| 0.3.1 | פירנצה | 4 |
| 0.3.2 | רומא | 6 |
| 0.3.3 | ירושלים | 6 |
| 0.4 | המחקר הקיים | 8 |
| 0.5 | שיטת המחקר | 12 |
| 0.6 | מבנה העבודה | 13 |
| 1 | פרק ראשון – שנים מעצבות | 15 |
| | בפתח הפרק | 15 |
| 1.1 | יהדות איטליה | 15 |
| 1.2 | יהדות פירנצה | 19 |
| 1.3 | משפחת קאסוטו | 21 |
| 1.4 | הגימנסיה ההומניסטית של פירנצה | 22 |
| 1.5 | בית המדרש לרבנים בפירנצה | 23 |
| 1.5.1 | שד"ל (1800 – 1865) | 24 |
| 1.5.2 | שמואל צבי מרגליות (1858 – 1922) | 26 |
| 1.5.3 | משה יצחק אלבוגן (1874 – 1943) | 28 |
| 1.5.4 | צבי פרץ חיות (1874 – 1927) | 29 |
| 1.5.5 | קאסוטו - תלמיד בבית המדרש לרבנים | 32 |
| 1.6 | אוניברסיטת פירנצה | 33 |
| 1.6.1 | רקע כללי | 33 |
| 1.6.2 | קאסוטו מסטודנט לראש הקתדרה באוניברסיטת פירנצה | 34 |
| 1.7 | סיכום הפרק הראשון | 38 |
| 2 | פרק שני – שיטת קאסוטו: תיאור השיטה, התפתחותה והתגבשותה | 41 |
| | בפתח הפרק | 41 |
| 2.1 | חלק ראשון: ראשית עיצובה של הדרך | 42 |
| 2.1.1 | חקר המקרא בזמנו של קאסוטו | 42 |
| 2.1.2 | האשגרה במקרא - קאסוטו והביקורת הנמוכה בנביאים וכתובים | 43 |
| 2.1.3 | נאום קאסוטו על המקרא והיהדות המודרנית | 45 |
| 2.1.4 | שיר השירים אנתולוגית שירי חתונה | 51 |
| 2.1.5 | דברים ל"ג וחג המלכת ה' - תולדות שירה מקראית | 53 |
| 2.2 | חלק שני: גיבוש שיטת קאסוטו בספר בראשית מהעיונים בפרשת לך-לך ועד ספר בראשית ומבנהו | 55 |

| | |
|-----|--|
| 56 | 2.2.1 עיונים בפרשת לך-לך – אחדות סיפור נדודי אברהם |
| 58 | 2.2.2 שפחה ואמה – חילופי שמות |
| 59 | 2.2.3 מעשה תמר ויהודה – אחדותם וסידורם של סיפורי יוסף |
| 60 | 2.2.4 השם אל |
| 62 | 2.2.5 השמות יעקב וישראל – החלפת שם יעקב לישראל |
| 63 | 2.2.6 הושע וספרי התורה |
| 64 | 2.2.7 ספר בראשית ומבנהו, ה"מגנום אופוס" |
| 84 | 2.2.8 המאמר על בריאת העולם בספר בראשית |
| 89 | 2.3 חלק שלישי: ספרות מקראית וספרות כנענית - שירת העלילה בישראל |
| 89 | 2.3.1 קאסוטו ברומא מבט כללי |
| 91 | 2.3.2 ראשית הגילויים בראס שמרה-אוגרית וחשיבותם |
| 92 | 2.3.3 שירת העלילה הכנענית – פיענוח ופירוש |
| 94 | 2.3.4 הזנה הדדית בין התחומים: חבקוק ג |
| 96 | 2.3.5 תופעות הנובעות ממסורת ספרותית משותפת |
| 101 | 2.3.6 השערת קיומה של שירת העלילה בישראל, ושחזורה על ידי קאסוטו |
| 103 | 2.4 חלק רביעי: מורה למקרא, בארץ המקרא, בשפת המקרא: הפירוש לתורה ומפעלים הקשורים בו |
| 103 | 2.4.1 עלייתו של קאסוטו לירושלים |
| 105 | 2.4.2 תפקידו במדע המקרא – נאום המתווה דרך |
| 106 | 2.4.3 תורת התעודות |
| 108 | 2.4.4 פירוש התורה |
| 144 | 2.5 התפתחות השיטה במבט כולל |
| 145 | 2.5.1 התפתחות השיטה בספר בראשית: ממאמר על פרק לספר כולל |
| 146 | 2.5.2 נקודת מפנה: חקר ספרות אוגרית הקדומה ושחזור שירת העלילה הישראלית |
| 147 | 2.5.3 השוואת כתיבה מוקדמת ומאוחרת בספר בראשית |
| 148 | 2.5.4 השוואת כתיבה מוקדמת ומאוחרת בשירות משה בספר דברים |
| 149 | 2.5.5 סמיכות פרשיות וסידורם של ספרי המקרא |
| 150 | 2.5.5 מדיניות פרסום |
| 150 | 2.6 סיכום הפרק השני |
| 153 | 3. פרק שלישי – הגשר שבנה קאסוטו בין מסורת לביקורת |
| 153 | בפתח הפרק |
| 153 | 3.1 עריכה, חיבור, כתיבה, סיפור: מה עשה ה"אמן ברוך הכישרון"? |
| 157 | 3.2 קיסר בנה גשר - שיטתו של קאסוטו בסוגיית תורה מן השמים |
| 165 | 3.3 מפעל האנציקלופדיה המקראית |
| 165 | 3.3.1 האנציקלופדיה בראשיתה |
| 168 | 3.3.2 אמונות ודעות |
| 172 | 3.3.3 אמונות ודעות – בריאת העולם |

| | |
|-----|---|
| 173 | 3.3.4 ספרי המקרא בהתהוותם ובהתפתחותם |
| 176 | 3.3.4.4 דברים פרק ל"ג, וזאת הברכה |
| 178 | 3.4 הוצאת נוסח עברי של התנ"ך |
| 180 | 3.5 מבוא המקרא – טיוטה לספר שלא נכתב – מארכיון קאסוטו |
| 185 | 3.6 סיכום הפרק השלישי |
| 187 | 4. סיכום המחקר |
| 187 | 4.1 בתשובה לשאלה הראשונה |
| 188 | 4.2 בתשובה לשאלה השנייה |
| 190 | 4.3 התשובה לשאלה השלישית |
| 192 | רשימה ביבליוגרפית ומפתח הקיצורים |
| 206 | נספח |
| I | תקציר באנגלית |

רשימת קיצורים ור"ת

| א"מ | האנציקלופדיה המקראית |
|----------|--|
| מחקרים א | מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון – כרך א: ספרות מקראית וספרות כנענית |
| מחקרים ב | מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון – כרך ב: ספרות מקראית וספרות כנענית ופרקים נוספים |

CDEC *Fondazione Centro di Documentazione Ebraica Contemporanea*

Isreal *Rivista di Israel*

JBL *Journal of Biblical Literature*

JSIJ *Jewish Studies, an Internet Journal*

JSOT *Journal for the Study of the Old Testament*

JSOTSS *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series*

JSTOR *Journal Storage*

La Rassegna *La Rassegna Mensile di Israel*

Rivista *Rivista degli Studi Orientali*

WBC *Word Biblical Commentary*

תקציר החיבור בעברית

משה דוד קאסוטו היה רב בישראל, פרשן וחוקר המקרא. מחקר זה מציג את שיטתו ופרשנותו על רקע זמנו ומקומו. קאסוטו נולד באיטליה בסוף המאה התשע עשרה ובה החל וביסס את דרכו המדעית בשנות העשרים של המאה העשרים. הוא עלה לארץ ישראל ופעל בה בשנות הארבעים והחמישים, בתקופה המעצבת של בניית מדינת ישראל והקמתה. קאסוטו היה נטוע בשני עולמות: עולם יהודי איטליה ומורשתם, ועולם המחקר המדעי המקראי של המאה העשרים מאידך גיסא, שילוב ייחודי של מסורת וביקורת.

שלוש שאלות עומדות בנקודת המוצא למחקר: **הראשונה**: מי היו הדמויות מהן למד ובעזרתן עיצב את השקפת עולמו ודרכו במחקר ובפרשנות? אילו אירועים היסטוריים ומרחבים גיאוגרפיים השפיעו עליו? האם ניתן להצביע על קשר בין מאורעות זמנו ומקומו למחקרו ופרשנותו? **השנייה**: המחקר מבקש לתת תמונה כוללת של שיטתו ומבקש לבדוק האם ניתן להצביע על התפתחויות או שינויים בה במהלך השנים, והאם ניתן למצוא הסבר לכך? **השלישית**: המחקר מבקש לבדוק מה הייתה תפיסתו על חיבור התורה והתהוותה ומה הייתה דעתו בסוגיה המהווה עד היום אתגר לחוקרי מקרא שומרי מצוות – "תורה מן השמים"? כיצד יישב את תפיסתו הדתית כרב בישראל עם עיסוקו בביקורת המקרא ובמיוחד הביקורת הגבוהה? הדיון בשלוש השאלות מביא תובנות המאירות את דרכו ושיטתו.

הפרק הראשון מציג את התקופה ואת הדמויות האנושיות שהשפיעו על קאסוטו ועיצבוהו. הדרך הפרשנית שיצר צמחה מתוך מורשת יהדות איטליה. הפרק מתאר את יהדות איטליה, את המורשת ההומניסטית של העיר פירנצה, את הקהילה היהודית של פירנצה ומשפחת קאסוטו בתוכה. כמו כן מתאר הפרק את המוסדות בהם למד קאסוטו ובהם עוצב כמלומד. חינכו ההומניסטי של קאסוטו תחילה בגימנסיה ואחר כך בלימודי השפות השמיות באוניברסיטה, עמד במקביל ללימודיו התורניים בבית המדרש לרבנים בפירנצה. הוא למד מגיל צעיר בגימנסיה ההומניסטית את השפות האיטלקית והצרפתית ואת ספרותן ותרבותן. בנוסף לעברית ולארמית שהכיר מבית הכנסת, למד בהמשך הדרך גם יוונית, לטינית, ערבית ולשונות המזרח הקדום. קאסוטו למד באוניברסיטת פירנצה מפי המלומדים ראינה (Pio Rajina), מאצוני (Guido Mazzone), ויטאלי ('Girolamo Vitelli') וחיות (Hirsch Perez Chajes), אצלו למד גם בבית המדרש לרבנים. קאסוטו רכש ממוריו כלים של פילולוג וחוקר ספרות והיסטוריה שהפכו לכלי עבודה יסודיים בהם השתמש. קאסוטו למד ולימד בבית המדרש לרבנים שייסד שד"ל (שמואל דוד לוצאטו), בשנים בהן עבר בית המדרש לפירנצה וזכה לפריחה מחודשת בהנהגתו של הרב שמואל צבי מרגליות. הרבנים מרגליות, משה יצחק אלבוגן וצבי פרץ חיות הביאו ממזרח אירופה רוח יהודית חיונית ושילבו אותה לתוך יהדות איטליה. בית המדרש וקהילת פירנצה עמדו אז במרכז של היהדות באיטליה כולה. הם העמידו מתוכם את המנהיגות של הדור הבא, וקאסוטו היה מראשיה. ההשכלה הפלורנטינית-יהודית שקיבל עיצבה אותו כמלומד רב תחומי ובין תחומי שידע לשלב היסטוריה, ספרות, פילולוגיה ומקרא ואת מורשת בית המדרש במזיגה מיוחדת במינה.

קאסוטו גדל בדור שאחרי עליית הלאומיות החדשה באיטליה (Risorgimento), שהיהודים לקחו חלק פעיל בכינונה ובמלחמה עליה. את הבסיס הלאומי במחשבתו של קאסוטו ואת החשיבות שייחס לתהליכים לאומיים ובנייתה של אומה הניכרים במפעלו הפרשני ניתן לתלות ברקע זה. לכאורה הייתה התפיסה על שילובם המלא של היהודים בלאומיות האיטלקית המשך לאופן בו השתלבו בה בעבר, אך למעשה היא הכילה מרכיב שונה וחדש של התבוללות חזקה ומהירה שאימה על זהות היהודים ועל עתידה וקיומה של הקהילה היהודית. קאסוטו התגייס למשימת המלחמה על זהותו היהודית של הדור החדש אל מול אתגר ההתבוללות באמצעות החייאת משמעות המקרא עבורו. חקר המקרא ופרשנותו היהודית החדשה

בכלי המדע המודרני היו מרכיב מרכזי בהתמודדות המקורית שהציע קאסוטו לאתגר הזהות וההתבוללות ולסוגיית הלאומיות. בית המדרש לרבנים היה גם המקום בו צמח כפעיל ומוביל בתנועה הציונית באיטליה. את המענה ללאומיות מצא בציונות. הארתם של התהליכים ההיסטוריים והתרבותיים בהם גדל קאסוטו מבהירה את ההשפעה הרבה שהייתה להם על עיצוב מחשבתו כחוקר וכפרשן.

הפרק השני במחקר מציג על ציר זמן כרונולוגי את שיטתו ואת התפתחותה כפי שיישם אותה בכתיבתו במהלך עשרות שנים, עם דוגמאות רבות ממחקריו וחומרים מעיזבונו. בפתח הפרק מוצגים רעיונות שפרסם קאסוטו במאמרים שכתב בשפה האיטלקית בראשית דרכו, וחשובים במיוחד הדברים שנשא כבר בשנת 1924 על תפקיד המקרא עבור היהודים המודרניים. המחקר מציג (לראשונה לא באיטלקית) את הגרעין של שיטתו שהחל קאסוטו לפרסם בשנות העשרים, בסדרת מאמרים על אברהם. ניתן להראות שכבר שם מצויים היסודות שיהיו בהמשך: דחיית שיטת המקורות המקובלת במחקר, השערתו כי המקורות הקדומים לספר היו מסורות קדומות בעם ישראל, הקביעה כי ספר בראשית הוא יצירה ספרותית אחדותית והוכחת דעתו זו באמצעות ניתוח פילולוגי ספרותי. את עיקר עבודתו הפרשנית ראה קאסוטו בפירוש הנוסח כפי שהוא לפנינו, כפי שהובן לשומעי-קוראיו הראשונים. קאסוטו החזיק בדעה שספרי התורה נוצרו ממסורות קדומות שונות, ועברו תהליכי מסירה ארוכים ואנושיים, ממסורות בעל פה למסורות כתובות, ולבסוף נכתבו וקובעו בתורה שהיא יצירה ספרותית אחדותית.

המחקר מציג בהרחבה את שיטתו שפורסמה בשנת 1934 בספרו *La Questione della Genesi*. כחלק משמעותי מגישתו הספרותית פילולוגית ניסח קאסוטו כללים לשימוש בשמות האל, בהם השתמש מחבר התורה באופן מכוון. כללים אלה הם מורכבים, ולעתים לא ניתנים ליישום מלא, וזו חולשה בשיטתו. המחקר מביא את העקרונות עליהם ביסס קאסוטו את שיטתו בספר בראשית תוך הבאת פרשנותו לפרקים ולפסוקים שלא הספיק לפרש בפירושו כגון ברכת יצחק ומכירת יוסף, וכן את דעתו הברורה על דרך היווצרותה של התורה וזמן עריכתה בימי דוד המלך.

קאסוטו ביסס את שיטתו תחילה באמצעים פילולוגיים ספרותיים, ובהמשך בממצאיו מספרות כנען הקדומה, שהוא היה מחוקריה הבולטים. סעיף נרחב בפרק עוקב אחרי התפתחות מחקרו של קאסוטו בחקר ספרות אוגרית, החל באמצע שנות השלושים, כשעבר מפירנצה לרומא, ועד לראשית שנות החמישים בירושלים. המחקר מציג את ממצאיו ותפיסתו, שהם חיוניים להבנת שיטתו בפירוש המקרא. ההשערה על קיומה של שירת עלילה ישראלית קדומה ושחזורה עומדת בלב שיטתו. בפרק מוצגים שחזור שירת עלילה, וכן הכלים והתבניות המשותפים לספרות כנען העתיקה ולספרות המקרא.

המחקר מציג כיצד פיתח קאסוטו רעיונות שהציג בספרו *La Questione della Genesi* ושכללם בגרסה הקצרה בשפה העברית שפרסם סמוך לבואו לירושלים, **תורת התעודות** (תש"א). קאסוטו תכנן לכתוב פירוש לכל ספרי התורה, אך נפטר בעיצומה של עבודתו. המחקר מציג ודן בפירושים הארוכים שכתב לשתי הפרשות הראשונות בתורה: **מאדם עד נח ומנח עד אברהם**, בהם קאסוטו יישם את שיטתו בהעמקה, ובפירוש **לספר שמות**. בפירושו לבראשית ולשמות לא חשש להציע שקדמו לטקסט שלפנינו מסורות מגוונות קדומות. הוא חידש ויישם את הרעיון על שירת העלילה בישראל, ולמד מספרות אוגרית אילו כלים ספרותיים עמדו לרשות התורה. מאידך גיסא, הוא שימר את נוסח המסורה ונלחם להוכיח את אחדות הטקסט ואת קדמותו בכלים ספרותיים פילולוגיים. הפירוש לספר שמות פורסם בשנת תשי"א, ומשקף את דעותיו המגובשות ביותר של קאסוטו. היסודות המרכזיים בפירושו: (1) גישה פילולוגית לפירוש הפשט לכל מילה ופסוק. (2) גישה ספרותית למבנים הספרותיים, החל ברמת הפרשה ועד לרמת הספר כולו, תוך שימוש

רב בשיטת ההרמוניה הסיפורית והמספרית. 3) הבנת הכתוב על רקע השוואות לספרות המזרח הקדום ולתרבותו. 4) יישום ההשערה שהבסיס לחלקים רבים בספר הוא במסורות קדומות משירת העלילה על שיעבוד מצרים וסיפורי הגאולה והמסע במדבר. 5) הסבר לסידור המסורות, שסודרו בהתאם לשיטת ה'סדר המזרחי' ולא ב'חשיבה האירופית'. בפירוש זה מיישם קאסוטו בהרחבה את שיטתו על שירת העלילה ומאתר את עקבותיה בספר. המחקר מרחיב את היריעה מעבר לפרקי התורה אותם פירש קאסוטו באמצעות עיון בערכים שכתב באנציקלופדיה המקראית על אבות האומה ובמחברת שיעוריו על ספר במדבר הנמצאת בעיזבונו.

קאסוטו היה עקבי בגישתו לאחדות הטקסט וטען גם לקדמותו היחסית, אלה הם מרכיבים שמרניים-אפולוגטיים המצויים בתוך שיטתו הביקורתית. המחקר בודק ומוצא כי קאסוטו מיעט להשתמש בביקורת הנמוכה (ביקורת הנוסח). ייתכן שאחת הסיבות לכך שקאסוטו היה שמרן באופן עקבי בכל מה שנוגע לנוסח המסורה הייתה כוונה של איזון לאור עיסוקו בביקורת הגבוהה. המחקר משווה בין דברים שכתב קאסוטו על פרקי בראשית בספרו באיטלקית לבין פירושו **מאדם עד נח**, ומראה כי ככל שפיתח את כלי המחקר הספרותי ואת ההשוואות לספרות הכנענית, כך נפרד קאסוטו מהשימוש המועט יחסית בכלי הביקורת הנמוכה וביסס את שיטתו הייחודית, פילולוגית-ספרותית-משווה. המחקר מצביע על דמיון בתחום זה בינו ובין ראב"ע. מקריאת כתביו של קאסוטו לאורך השנים עולה תמונה ברורה של התפתחות שיטה פרשנית, מגישה שמרכזה פילולוגית-ספרותית לגישה ספרותית, שבמרכזה עומדים הממצאים מאוגרית וחקר המזרח הקדום. התפתחות זו מסבירה את השינוי (שאינו רב) בגישתו לביקורת הטקסט. עם זאת, למרות שקיימים הבדלים אותם הראה המחקר בדברים שכתב ופרסם בביקורת הגבוהה, עולה כי שינויים אלו נבעו בעיקר ממדיניות פרסום בה נקט קאסוטו ואינם משקפים הבדלים מהותיים בתפיסתו. חתירתו של קאסוטו להגיע לפשט הכתובים גרמה לו ללכת בכיוונים הנראים סותרים לכאורה. הכיוון האחד: ביקורת גבוהה, בה לא חשש להצביע על איחור בזמן כתיבתו של טקסט מקראי, או להציע הצעות על מעורבות אנושית במסירתו, והאחר: שמירה יתירה על נוסח המסורה, ומאמצים גדולים להראות את אחידות והרמוניות הטקסט כפי שהוא לפנינו, כהוכחה לקיומו של מחבר אחד לתורה.

הפרק השלישי מציג את התמודדותו של קאסוטו בנושאים הקשורים באמונה והשקפת עולם. מה הייתה דעתו על עריכת התורה, זמן חיבורה וזהות כותבה. כל אלה כפי שהם משתקפים מקריאה בספרו בשפה האיטלקית, ובמסמכים מעיזבונו ומעיונו של ידידים. המחקר דן בחליפת מכתבים עם ידידו-יריבו פאציפיצי שפורסמה על ידי פיאטלי, בה הוא מצהיר במפורש על אמונתו הדתית ומסביר את מורכבותה. הוא לא ראה סתירה בין אמונתו ב"תורה מן השמים" לעיסוקו בחקר המקרא, אלא להיפך, הוא ראה בעיסוק בביקורת כלי לחיזוק החיבור של הדור הבא ליהדות ולזהותו. בחליפת המכתבים הודה קאסוטו כי הוא נמנע במכוון מפרסום של מלוא דעתו על אופן יצירת התורה, בראשית דרכו בירושלים, מחשש שמא יובן באופן לא נכון. ייתכן כי חשש ש"סימונו" כחוקר ביקורתי יזיק למפעלים שהוביל באותם הימים. מעיון בדיוני המערכת של האנציקלופדיה המקראית, שהוא היה עורכה הראשון, עולה בברור עד כמה היה מודע לרגישות של נושא האמונות והדעות, ועד כמה ניסה ללכת על הקו העדין שבין ביקורת למסורת גם בפרסום דברי חוקרים אחרים וגם בדבריו שלו עצמו. הוא ראה שליחות בבנייתו של מחקר יהודי מקראי בארץ ישראל, ועסק בזהירות רבה בנושא. מהמסמכים העוסקים בהוצאת הנוסח החדש למקרא בו עסק, מתבהרת עמדתו על הנוסח, והמשקל הרב שנתן לנוסח המסורה, שחיפש את מקורותיו המהימנים ביותר. עמדה זו תואמת ליחסו לביקורת הנמוכה, בה מיעט להשתמש. בעיזבונו נמצאת טיוטה לתוכנית הכתיבה לספר מבוא לתורה. מטיוטה זו עולה כי הוא תכנן לכתוב ולפרסם את דעתו הביקורתית (אמנם מתונה) בנושא יצירתה

של התורה. ניתן לשער כי פרסום הדברים אחרי יציאתו המתוכננת לגמלאות, וביסוס מעמדו כחוקר מקרא ואוגרית בעל שם עולמי, כבר הקנו לו את הביטחון לעשות זאת.

מסקנות המחקר הן כי מפעלו הפרשני של קאסוטו הושפע ממורשת יהדות איטליה ומהלאומיות האיטלקית בה צמח וגם מתפיסתו הציונית. קאסוטו ניסה לבנות גשר בין מסורת לביקורת, עליו יצעד הדור הבא של היהדות. הוא ביקש ליצור פרשנות יהודית חדשה ומקורית בכלים ביקורתיים מדעיים, בלי לוותר על מסורת הפירוש היהודי לדורותיו, והיה מוכן לשלם את מחיר העמידה בין שני העולמות. הוא לא נרתע משימוש בכליה של הביקורת הגבוהה העוסקים בתהליך התהוות המקרא, רבדיו השונים וזמן חיבורו, בעודו חולק על אבני היסוד שבה: שיטת המקורות. מהמחקר עולה תמונה המאששת את קביעותיהם של מי שראו בקאסוטו ובני דורו מעבר מבתי המדרש של חוכמת ישראל באירופה למחקר האקדמי שצמח בישראל, דור שבנה אלטרנטיבה יהודית-מדעית לחקר המקרא הביקורתי. כלי עבודתו ואופן מחשבתו היו ביקורתיים, אבל תפיסת עולמו וזהותו היו נטועים עמוק בשורשי התרבות היהודית. הגישה הספרותית והחיבור לתרבות כנען העתיקה היו העוגנים האלטרנטיביים שהציע. עבור רבים מבני דורו בארץ ישראל הוא היה סמל ציוני לחיבור למקרא ולערכיו.

0.1 נושא המחקר ושאלות המחקר

מחקר זה מציג ובוחר את יצירתו המחקרית והפרשנית של משה דוד קאסוטו (Umberto Cassuto) בתחום המקרא על רקע זמנו ומקומו. המחקר מחפש מענה לשאלות המהירות בין האיש ושיטתו לזמנו ומקומו. השאלות שהיו נקודת המוצא לדיון יפורטו להלן:

מה היו ההשפעות על קאסוטו? מי היו הדמויות, מהעולם היהודי ומהעולם הכללי, מהן למד ובעזרתן עיצב את השקפת עולמו ודרכו במחקר ובפרשנות? אילו אירועים היסטוריים ומרחבים גיאוגרפיים השפיעו עליו? האם ניתן להצביע על קשר בין מאורעות זמנו ומקומו למחקריו ופרשנותו? עד כמה ובמה השפיעו על מפעלו היותו בן יהדות איטליה ומורשתה, ובמיוחד העיר פירנצה? האם וכיצד השפיעו עליו אירועי הזמן באיטליה בראשית המאה העשרים, וחיינו בירושלים בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים, ערב קום מדינת ישראל ובראשית שנותיה?

מהי שיטתו והאם חלו במהלך השנים שינויים בשיטתו? קאסוטו עסק בחקר המקרא ופירושו במשך למעלה משלושה עשורים, שיטתו תוארה בעבר במחקרים שונים אך לא זכתה למבט כולל. האם ניתן לחדש ולתת תמונה כוללת של שיטתו בפירוש המקרא ובמחקרו העולה מהחיבור לזמנו ולמקומו, מתחילת שנות העשרים ועד לשנות החמישים של המאה העשרים? האם ניתן לעקוב אחרי התפתחות שיטתו? מה ניתן ללמוד מכך? האם ניתן להצביע על התפתחויות או שינויים בדרכו במהלך השנים, ואם כן – מה היו השינויים והאם ניתן למצוא בכתביו או מחוצה להם הסבר לכך?

האם קאסוטו, חוקר מקרא ורב בישראל, האמין ב"תורה מן השמים"? מה הייתה תפיסתו על חיבור התורה והתהוותה? כיצד יישב את תפיסתו הדתית כרב בישראל עם עיסוקו בביקורת המקרא ובמיוחד הביקורת הגבוהה? האם ניתן למצוא בכתביו (או מחוצה להם) הסבר או הבהרה לדעתו בסוגיה המהווה עד היום אתגר לחוקרי מקרא שומרי מצוות דתיים אורתודוקסים?

שאלות אלה יידונו במחקר זה.

קאסוטו היה בן יהדות איטליה, רב בישראל, פרשן וחוקר מקרא. הוא נולד באיטליה ובה פעל בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים. קאסוטו עלה לארץ ישראל ופעל בה בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים, תקופה מעצבת וייחודית של מדינת ישראל. עניינו של מחקר זה הוא הצגת הדרך המקורית שהציג בחקר המקרא ופירושו, שהייתה שונה מזו המקובלת במחקר מחד גיסא,¹ ובעולם הרבני מאידך גיסא.² דמותו של קאסוטו הייתה נטועה בשני עולמות: עולם יהודי איטליה ומורשתם, ועולם המחקר המדעי המקראי של המאה העשרים מאידך. השילוב בין עולמות, שנבע מאופייה של מורשת יהודי איטליה ותחייתן של הלאומיות האיטלקית בתוכה צמח, והלאומיות הציונית בה לקח חלק פעיל ומוביל, ביחד עם היותו חוקר מדעי, יצרה שילוב ייחודי של מסורת וביקורת, שיוצג להלן.

קאסוטו היה דמות מרכזית בבית המדרש לרבנים בפירנצה וברומא, חוקר יהדות איטליה ומורה לעברית, למקרא ולשפות שמיות, באוניברסיטאות של פירנצה, רומא וירושלים. המחקר יבחן ויצג את התפתחות שיטתו ואת עבודתו על רקע בית גידולו בתוך מורשת יהדות איטליה מראשית דרכו ועד לסוף ימיו בירושלים. בארץ ישראל קאסוטו נודע קאסוטו כפרשן מקרא וחוקר מזרח קדום, במיוחד חוקר ספרות

¹ אברהמס, "האיש ומפעלו"; ברמן, "הקדמה"; קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא; וראו בסקירת המחקר בהמשך פרק זה.

² פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי".

אוגרית, ומלבד זאת היה דמות מרכזית במפעלים נוספים: האנציקלופדיה המקראית ומפעל הוצאת התנ"ך. המחקר ישאף להציג את כלל מפעליו בהקשרם הרחב. כמו כן יציג המחקר את התמודדותו המורכבת בשאלות המסורת והדת.

למרות שגם היום השיטה השלטת בחקר המקרא היא השערת התעודות (בהתאמות ושינויים) לה התנגד, רבים רואים בו חוקר מקורי שסלל את הדרך למה שנקרא היום המחקר הספרותי של המקרא, המבקש לקרוא בדייקנות את הטקסט כפי שהוא לפנינו.³ עם זאת, למרות המחקרים הרבים שנכתבו על קאסוטו, על מחקריו ועל פירושו, טרם הוקדשה עבודה מקיפה לכלל יצירתו המחקרית במקרא, מראשית עד אחרית, המציבה את האיש ואת עבודתו על רקע תקופתו ומקומו.⁴

0.2 תולדות חייו של משה דוד קאסוטו (Umberto Cassuto)

תולדות חייו של קאסוטו תועדו על ידי רבים.⁵ אברהמס,⁶ מתרגמו לשפה האנגלית של קאסוטו פתח את תיאור תולדות חייו בציטוט של גתה המשורר הגרמני: "Willst den Dichter du verstehen, Musst in Dichter's Lande gehen" וקבע: "ארצו של קאסוטו הייתה איטליה". בעיזבון קאסוטו המכיל אלפי דפי מחברות הוראה ובהם שיעוריו, המאמרים שכתב, ומסמכים רבים המספרים על פעילותו הציבורית וחייו האישיים, נמצא תרגום לעברית של השורות הראשונות של יצירת המופת התופת שכתב דנטה:

באמצע מהלך ימי חייו

בתוך יער אפל נמצוא נמצאתי

כי המסילה הישרה נעלמה

להגיד מה היה אוי איך נלאיתי

היער המסובך החד והעז

המחדש ברעיוני אימתי

כה מר הוא שמעט ממנו מות

אך לספר הטוב שבו מצאתי

³ לדוגמה: זליגמן, "בראשית", עמ' 196; ליונשטם, **מסורת יציאת מצרים**, עמ' 4; סנדלר, "מדע המקרא", עמ' 492; ווייברי, **יצירת החומש**, עמ' 36-37; ונהאם, **פירוש לבראשית**, עמ' XXXIV, ועמ' xxvii; מגונט, "יהודים מפרשים", עמ' 7 – 8; נקולה, **סיפורים כפולים**, עמ' 55 – 56; רופא, **מבוא**, עמ' 99 – 100.

⁴ סטרשינסקי מתייחס לנושא בקצרה, בעיקר ביחסו של קאסוטו לביקורת המקרא (סטרשינסקי, **התמודדותם**, עמ' 71 – 73).

⁵ להלן רשימה חלקית של הכותבים: אברהמס, "האיש ומפעלו"; אופנהיימר, "המורה"; איזנר, **דור דור**; ברמן, "הקדמה"; צאטלי, "הקתדרה לספרות"; צאטלי, "המורשת הפלורנטינית"; עברון-קאסוטו וקאסוטו, **מבט לקהילה**; פיאטלי, "מבוא"; פיאטלי, "מבית המדרש"; ריגנו, "אוניברסיטת רומא"; ראק, "משה דוד קאסוטו"; רופא, "הצעיר בתלמידיו"; רופא, "תכניתו משנת ת"ש".

⁶ אברהמס, "האיש ומפעלו", עמ' 419.

⁷ אם ברצונך להבין את המשורר, עליך ללכת לארצו (מולדתו).

אגיד על מה שעוד בו עיני ראו

לא אוכל להגיד איך אליו באתי

כה מלאתי שנה באותו רגע

שמדרכה של האמת נטיתי

אך כשלרגלי הר הגעתי

במקום שאת אימתה מלאה

עיני נשאתי והנה

כבר מלובשים קרני המאור

המיישר בכל מסלול בני איש⁸

איטליה הייתה ארץ מולדתו של קאסוטו, אך חשובה לא פחות היא ארצו הנוספת, ואולי אף הראשונית, ארץ ישראל, ומולדתו הרוחנית: היהדות. אי אפשר להבין את פרשנותו במלואה בלי בחינה של היבט זהותי זה. קאסוטו הקדיש את אחד ממחקריו המוקדמים ליצירתו של דנטה.⁹ התרגום של קאסוטו לשורות מכוונות משירתו של דנטה לעברית לעיל, בהן שיקע את היכרותו העמוקה עם לשון המקרא ושירת אוגרית העתיקה, משקפים זאת.¹⁰

משה דוד קאסוטו נולד ביום י"ד באלול תרמ"ג, 16 בספטמבר 1883, בפירנצה שבאיטליה, ונפטר ביום י"ט בכסלו תשי"ב, 18 בדצמבר 1951, בירושלים.¹¹ קאסוטו קיבל חינוך בשני מסלולים מקבילים שהשלימו זה את זה מגיל צעיר: חינוך יהודי וכללי. קאסוטו התחנך בחינוך יהודי בבית המדרש לרבנים בפירנצה שם היה למורה, הוכתר כתאר "מעלת החכם השלם" (רב) ואף שימש כראש בית המדרש.¹² את חינוכו הכללי החל בגימנסיה קלאסית הומניסטית בפירנצה, והשלים באוניברסיטה של פירנצה שם כתב את עבודת הדוקטור בנושא יהודי פירנצה בתקופת הרנסנס. קאסוטו שימש במשרת הוראה לשפה העברית ולספרות באוניברסיטה של פירנצה, בין השנים 1924 ל 1933, ועמד בראש הקתדרה החל משנת 1925. בשנים 1933 עד 1939 עבר קאסוטו לרומא שם לימד באוניברסיטה של רומא, עסק בקטלוג דפוסים יהודיים

⁸ השיר הזה הוא תרגום הפתיחה ליצירה **תופת** מאת דנטה אלגייירי, הוא נמצא על דף נייר בודד ללא כותרת בארכיון קאסוטו בכתב ידו ללא תאריך ARC*4 1787184. קאסוטו, ככל בני דורו באיטליה למד את שירתו של דנטה בעל פה. על יצירתו של דנטה והשפעתה על קאסוטו ראו בפרק הבא.

⁹ קאסוטו, **דנטה**.

¹⁰ לשם הדגמה: הבית האחרון של תרגום השיר, פותח במילים: 'וישא עיניו וירא', אני משערת שאין זו בחירה מקרית. מילים אלה הן אחת מהנוסחאות הקבועות בהן משתמשות גם השירה המקראית וגם השירה הכנענית הקדומה. משמעות הביטוי היא: ראה משהו חדש. ראו: קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 31.

¹¹ ראו: אברהמס, "האיש ומפעלו"; יפת, "החוג למקרא"; עברון-קאסוטו וקאסוטו, מבט לקהילה; רופא מתאר את ההפתעה של תלמידיו שציפו לשיעורו השבועי אף שקיבלו את ההודעה על הפטירה, רופא, "תכניתו משנת ת"ש", עמ' 95.

¹² די-סיניי, "בית המדרש", עמ' עח - פ.

בספריית הוותיקן, ובמקביל לימד בבית המדרש לרבנים שעבר לשם באותה העת. עם עליית האנטישמיות והחלת חוקי הגזע באיטליה, גורש קאסוטו מכל תפקידיו באקדמיה באיטליה ובחר לעלות לארץ ישראל. לקראת שנת הלימודים ת"ש בספטמבר 1939, הצטרף לחוג למקרא באוניברסיטה העברית.¹³ הוא בנה את היסודות למחקר המדעי של המקרא באוניברסיטה העברית וקבע "סדר יום" ברור למדע זה באוניברסיטה בירושלים בשנים אלה.¹⁴ קאסוטו הקדיש מאמצים לפרויקטים שהיו החלק הרוחני רעיוני במפעל הציוני של התחדשות היישוב העברי בארץ ישראל וראשית המדינה, ובהם: האנציקלופדיה המקראית והוצאת דפוס חדש של התנ"ך, והיה כותב פורה עד מאד של מחקר ופרשנות שיפורטו בהמשך.

קאסוטו הביא עמו בעלייתו לארץ ישראל רק חלק ממשפחתו, והמשיך במפעל חייו בלא ידיעה ברורה מה עלה בגורלם של מי שנותרו באיטליה בשנות המלחמה והשואה. בתו, כלתו ונכדיו הגיעו לארץ ישראל בתום המלחמה, אך בנו נספה בשואה ולא שב. קאסוטו לא ידע מה עלה בגורלו, והמשיך לקוות לשובו עד יום מותו שלו.¹⁵ קאסוטו נפטר במפתיע בעיצומה של עבודתו.¹⁶

0.3 מפעלו של משה דוד קאסוטו (Umberto Cassuto) בחקר המקרא ופרשנותו

קאסוטו היה חוקר פורה ופרסם בחייו קצת למעלה מאלף (!) פריטי מחקר.¹⁷ לאחר פטירתו פורסמו עוד כמאה פריטים, מהם שנמצאו בעיזבונו ומהם שתורגמו או זכו למהדורות נוספות. מתוך שלל גדול זה, שייכים לתחום המקרא באופן ישיר כמאה מחקרים, ואם נוסיף את תחום חקר כתבי אוגרית הנושק לחקר המקרא של קאסוטו ומזין אותו, נתקרב למאה וחמישים, לכאורה רק כעשירית מעשייתו המדעית. עם זאת, בארץ ישראל הוא מוכר בעיקר כפרשן המקרא, והרבה פחות כחוקר תולדות יהודי איטליה ויצירותיהם.

מאמרים ראשונים פרי עטו התפרסמו החל משנת 1904, הם עסקו בעיקר בחקר תולדות וספרות היהדות.¹⁸ הדיסרטציה שלו, "היהודים באיטליה בתקופת הרנסנס", הוגשה בתחום הספרות באוניברסיטת פירנצה בשנת 1906. בשנת 1911, פרסם קאסוטו מחקר ראשון בנושא מקראי,¹⁹ מרגע זה ועד סוף ימיו המשיך לחקור תחום זה. בשנת 1918 ערך, עיבד וחיידש את מחקרו על יהודי איטליה ופרסם אותו בספר, שזכה בשנת 1920, לפרס המלכותי של האקדמיה האיטלקית. תפיסת העולם הרחבה, הקושרת כל העת בין היצירה היהודית והספרות היהודית לבין העמים בתוכם יושב עם ישראל הייתה אבן יסוד בה האמין כחוקר.

ניתן לחלק את פעילותו המחקרית והפרשנית של קאסוטו במקרא לשלוש תקופות בהתאם למקומות בהם חי ולתחומי מחקריו: פירנצה בשנים 1904 - 1932, רומא בשנים 1933 - 1939, וירושלים החל משנת 1939 ועד לפטירתו בשנת 1951.

0.3.1 פירנצה

בשנותיו בפירנצה חקר קאסוטו וכתב הרבה על תולדות יהודי איטליה. בתקופה זו פרסם כשבעים מחקרים על היהדות, תולדותיה תרבותה וספרותה, וכתב מאות ערכים בנושאים אלה באנציקלופדיות שהתפרסמו

¹³ יפת, "החוג למקרא", עמ' 295; טלמון, "זיכרונותיו", עמ' 48.
¹⁴ קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא"; יפת, החוג למקרא; רופא, שם.
¹⁵ ראו הדברים שכתב בפתח פירושו לפרשת נח, **מנח עד אברהם**, עמוד פותח. וכן פרק שני במחקר זה.
¹⁶ הפירוש לסדר לך-לך בספר בראשית נקטע באמצעה של פיסקת הפירוש לבראשית י"ג, ה, קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 251. בבואו לארץ ישראל הביא עמו את אשתו ושתי בנותיו הצעירות.
¹⁷ ד"ר מלכה קאסוטו-זלצמן הייתה בתו של מ"ד קאסוטו היא סייעה לו בעבודתו, הייתה אחראית לעיזבונו, ותיעדה את מפעלו המדעי (קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 5 - 42).
¹⁸ קאסוטו-זלצמן, שם, עמ' 19.
¹⁹ קאסוטו, "ישעיהו השני".

ברחבי העולם היהודי, בגרמניה, ניו-יורק, רוסיה ואיטליה, ואילו במקרא פרסם רק שנים עשר מחקרים.²⁰
פרסומיו בחקר המקרא בשנים אלה נכתבו רובם באיטלקית.²¹

בשנים אלה גיבש קאסוטו את תפיסתו על ספר בראשית, בסדרת מאמרים ואחר כך בספר שהוא
אבן הדרך החשובה ביותר בתפיסתו את חקר המקרא *La Questione della Genesi* (בעברית: **ספר
בראשית ומבנהו**) שיצא לאור בשנה בה עבר לרומא, 1934. הרעיון המגובש והברור, אליו חזר כל ימיו כחוקר
מקרא ואותו שכלל ועדכן – מצוי בו.²² הספר זכה פעמיים בפרס מאת האקדמיה האיטלקית, Accademia
dei Lincei.²³ בספר זה הוא יוצא כנגד השערת התעודות, השיטה השלטת בחקר המקרא. הוא מתמקד בספר
בראשית ומציע שיטה חלופית משלו להבנת הכתובים, מתוך הנחה שאם יקעקע את יסודות השיטה בספר
עליו נכתבה התשתית, ייפול המגדל כולו.²⁴ קאסוטו מתייחס בספר בהרחבה לבעיות שלהן נדרש מחקר
המקרא בעת החדשה: הסיפורים הכפולים וחילופי שמות האל, ולהשערה, שהפכה מרכזית בחקר המקרא,
שהתורה ערוכה ממקורות שונים שחוברו יחדיו ליצירה שלפנינו. שיטתו נבנתה תוך ניתוח פילולוגי של
הכתובים, השוואות לספרות המזרח הקדום, לספרות הבתר מקראית ואף לספרות העולם הכללי. קאסוטו
מתייחס לתורה כאל ספר אחד שנכתב על ידי מחבר אחד. בפרק המסכם את הספר הוא פורש את תפיסת
עולמו המחקרית לגבי התהוות ספר בראשית. לשיטתו, בישראל היו שגורות מסורות שונות על ראשית
העולם והאנושות ואבותיה הראשונים של האומה. המסורות באו מחוגים שונים, נמסרו בדרכים שונות,
וחלקן לבשו צורות שונות. ספר בראשית חובר מלקט מסודר של יסודות שנשאבו מכל אלה. קאסוטו שיער
שזמן עריכתו של הספר היה סוף ימי דוד המלך, בו האחדות המדינית של הממלכה הובטחה, ואנשי הרוח
בה שאפו לעצב תודעה לאומית ודתית יציבה ואחידה. זאת הם על ידי עשו שימוש במסורות הקיימות. יוצר
הספר היה "אמן ברוך כשרון עילאי" שחיבר מכלול הרמוני לכדי סיפור אחיד.²⁵ קאסוטו חשש שמסקנותיו
יהיו המוקד של ההתייחסות לעבודתו,²⁶ והוא לא שב ופרסם אותן באופן זה כשפרסם בירושלים עברית את
עיקרי משנתו בספרו **תורת התעודות** בשנת 1940, או במאמריו המאוחרים יותר, אם כי דברים אלה

²⁰ קאסוטו-זלצמן, שם, עמ' 19 – 28.

²¹ קאסוטו-זלצמן, שם, עמ' 11 – 16. רוב כתיבתו של קאסוטו שאינה בעברית, נעשתה באיטלקית ובגרמנית. לאחר
פטירתו תורגמו מבחר ממאמריו בחקר המקרא לעברית והם מצויים בכרכים **מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון - כרך א':
ספרות מקראית וספרות כנענית**, תשל"ב, וכן **במחקרים במקרא ובמזרח הקדמון - כרך ב': ספרות מקראית וספרות
כנענית**, תשל"ט. שני ספריו שנכתבו באיטלקית: **תולדות היהודים בתקופת הרנסנס** (עברית 1965) ו**ספר בראשית
ומבנהו** (עברית 1990), תורגמו לעברית אחרי פטירתו על ידי א"ש הרטום. אברהם הוביל לאורך שנים רבות מפעל של
תרגום כתבי קאסוטו לאנגלית, ומפעל זה הביא לגל של תגובות והערכה על שיטתו ופירושו של קאסוטו שנים רבות לאחר
פטירתו.

²² קאסוטו מסביר כי הבסיס לרעיונותיו הם הדברים שפרסם בספרו האיטלקי, אך מאז כתיבתו התחדשו אצלו דברים,
ותפיסתו המעודכנת היא זו המתפרסמת (קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 9); קאסוטו-זלצמן מסבירה כי קאסוטו הוסיף
לרשום הערות וחיידושים בתוך העותק של ספרו עד לאחרית ימיו, והתכוון לעדכן את הדברים ולפרסמם. ההערות תורגמו
ע"י קאסוטו-זלצמן ומובאות שם, ראו בהמשך בפרק על שיטת המחקר (קאסוטו-זלצמן, "נספח", עמ' 361 – 374).

²³ קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 12.

²⁴ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 2; קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 17 – 18.

²⁵ קאסוטו, שם, עמ' 329 – 330.

²⁶ קאסוטו כותב בסוף הדבר לספר: "לא הייתי רוצה שקורא נחפז יראה את הרצאת הדעות הכלליות הללו כחלקה העקרי
של עבודתי..." (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 329).

משתמעים מכתביבתו.²⁷ **ספר בראשית ומבנהו** תורגם לעברית ולאנגלית שנים רבות לאחר פטירתו.²⁸ קאסוטו נפטר בעיצומה של עבודתו: פירושו לפרשת לך-לך היה בשלבי סיום, במקומות שונים הוא כתב על תוכניתו להשלמת פירושו לתורה ובעיזבונו נותרה תוכנית עבודה לכתובת ספר מקיף של מבוא למקרא.

0.3.2 רומא

קאסוטו חי ברומא כשבע שנים (1932 - 1939). בשנים אלה לימד באוניברסיטת רומא ובבית המדרש לרבנים שעבר מפירנצה לרומא, והיה חבר באקדמיה האיטלקית שהוזכרה לעיל.²⁹ ברומא חקר וקטלג את כתבי היד העבריים בספריית הוותיקן וכתב ערכים רבים לאנציקלופדיה האיטלקית בתחום היהדות. הבסיס למחקרו בחקר ספרות אוגרית הונח בשנותיו ברומא. בשנת 1933 פורסם את מאמרו הראשון בנושא,³⁰ ועד לשנת 1939 פרסם חמישה מאמרים נוספים.³¹ במחקרים אלה פענח ופירש חלקים שונים של השירה האפית (שירת העלילה) מאוגרית, ובמקביל פיתח הצעה על משמעותם הכוללת. קאסוטו שיער שהייתה שירת עלילה בעם ישראל הקדום וכי יש קשר בין הספרות הכנענית הקדומה לספרות המקראית. זוהי אחת מתרומותיו המשמעותיות ביותר לחקר המקרא. הוא הראה דרך דו-סטריית בה הידע מהספרות המקראית מסייע לבאר את הספרות הכנענית הקדומה, והידע מהספרות הכנענית הקדומה מסייע להבנת המקרא.

0.3.3 ירושלים

קאסוטו הגיע לירושלים בסוף 1939 לקראת פתיחת שנת הלימודים ת"ש באוניברסיטה העברית.³² בשנותיו בירושלים עסק באינטנסיביות בהוראת המקרא, בכתובה ופרסום של מחקר ופרשנות למקרא ובחקר כתבי אוגרית. הוא היה העורך הראשי של האנציקלופדיה המקראית, ועמל על הוצאת מהדורת התנ"ך הראשונה של האוניברסיטה העברית, ובתוך זה נסע לקהילת חלב לחקור את כתב היד של כתר ארם צובא.³³ בהרצאת פתיחה תוכניתית שנתן עם כניסתו לאוניברסיטה העברית, "תפקידנו במדע המקרא",³⁴ פרש את דרכו שנשענה על שלושה תחומים בהם ראה את המקום בו יש יתרון לחוקרי מקרא יהודים בארץ ישראל: מחקר המבוסס על רוח האומה, מתוך קרבה של שפה ומקום; חקר המזרח העתיק והכרת ספרותו ועולמו החומרי והטבעי; והארת פשט הכתובים מתוך אוצרות הספרות היהודית שנוצרה אחרי המקרא לדורותיה, ששימרה מסורות עתיקות שלא נכנסו למקרא. בשנת ת"ש, 1940, פרסם את הספר **תורת התעודות וסידורם של ספרי התורה** המסכם סדרת שיעורים למורים בהם תמצת ועדכן את תפיסתו בחקר המקרא שפורסמה בספר-*La Questione della Genesi*.³⁵ מלבד ספרו **תורת התעודות** פרסם את הפירושים הבאים: **מאדם עד נח: פירוש על סדר בראשית** (תש"ד) **מנח עד אברהם: פירוש על סדר נח** (תש"ט) וכן את **הפירוש על ספר שמות** (תש"ב). לאחר פטירתו אוגדו שני הספרים על הפרשיות הראשונות בספר בראשית לכרך אחד, ונוספה להם

²⁷ קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 83 – 86; חמיאל משער כי "קאסוטו לא נלהב לפרסם את דעתו על מחבר התורה זמנו בציבור הרחב בשל חששו מהאורתודוקסיה השלטת". בהערות שוליים מביא חמיאל את דבריו של רופא המצטט בעל פה דברים שאמר קאסוטו בשיעוריו על ספר במדבר בשנת 1951 על כך שלדעתו תהליך יצירתה של התורה שבכתב היה דומה לתהליך יצירת התורה שבעל פה (חמיאל, "השפעת שד"ל", עמ' 121).

²⁸ שמו האיטלקי של הספר בתרגום מילולי הוא לכאורה: "שאלת ספר בראשית". דוד קאסוטו, נכדו, בראיון עמי סיפר בשם ד"ר מלכה קאסוטו-זלצמן כי קאסוטו עצמו הנחה שיש לתרגם את שם הספר **לספר בראשית ומבנהו**. התרגום המילולי לביטוי "La Questione" הוא רחב בהרבה מהמילה: "שאלה" ומכיל משמעויות רבות נוספות כגון: "בעיה", "עניין", "סוגיה". מטרתו של הספר, כך במסר שעבר במשפחה מפי קאסוטו עצמו, הייתה להסביר את מבנה ספר בראשית ומהותו.

²⁹ ריגנו, "אוניברסיטת רומא".

³⁰ קאסוטו, "שדר של מות".

³¹ קאסוטו-זלצמן, שם, עמ' 16.

³² יפת, "החוג למקרא", עמ' 295.

³³ עופר, "כתר ארם צובא".

³⁴ קאסוטו, "תפקידנו במדע".

³⁵ קאסוטו, **תורת התעודות**.

ראשית פירושו על פרשת לך - לך, שנותר לא גמור: **אברהם וארץ הייעוד**. ספר מאוגד זה הוא פירושו המוכר היום לספר בראשית. הוא נועד להיות חלק מיצירה רחבה של פירוש לתורה כולה, בה יקבל ספר בראשית מבט נרחב ומעמיק של כמה כרכים, ויתר ספרי התורה משמות ואילך יקבלו כרך לכל ספר, כפי שפירש את ספר שמות.³⁶

כתיבתו בשנים אלה היא בעיקרה בעברית, הרבה ממנה על ספרות אוגרית, והיא עוסקת בשתי תפיסות מרכזיות במשנתו הכרוכות זו בזו: ההשערה שמקורות התורה הישראלית אינם המקורות עליהם דיבר המחקר עד כה אלא הם שירי עלילה קדומים, אפוסים, וההשערה כי הספרות המקראית הייתה המשך הספרות הכנענית שקדמה לה בזמן. גולת הכותרת של מחקרו בתחום כתבי אוגרית היא הספר **האלה ענת** (1951), שהתפרסם זמן קצר לפני פטירתו. הספר מכיל מלבד הטקסטים האוגריתיים גם מבוא רב היקף ובו מאמר על היחס שבין הספרות האוגריתית לבין הספרות המקראית. ספר זה זכה לתרגום לאנגלית בשנות הששים וכן להדפסות חוזרות בשל היותו ספר יסוד בתחום עד היום. כמו כן כתב ערכים על אוגרית באנציקלופדיות העברית, המקראית והאיטלקית.

קאסוטו היה העורך הראשי הראשון של מפעל **האנציקלופדיה המקראית**, מפעל שהחל בשנת 1942 והוא עורכו הראשי עד לפטירתו. ביחד עם סוקניק וועדת המומחים גיבש את עבודת המערכת. בנוסף לאחריותו כעורך ראשי, היה אמון על אחד משמונת הנושאים באנציקלופדיה: אמונות ודעות, וכתב עשרות מהערכים באנציקלופדיה.³⁷ דרך עיון ודיון במסמכים מעיזבונו חושף המחקר את תהליכי העיצוב וקבלת ההחלטות של האנציקלופדיה המקראית, ואת ההתרגשות הגדולה בהוצאת הכרך הראשון.

הוצאת המהדורה החדשה של התנ"ך הייתה מפעל בראשו עמד קאסוטו החל בשנת תש"ג-1943 ועד לפטירתו, ולא זכה להשלים.³⁸ מפעל זה עורר התלהבות רבה ב"מדינה שבדרך" ובמדינה בראשיתה, שהתנ"ך והכרתו היו מהאתוסים המכוננים שלה. אחד מהשיאים של התהליך, אף שלטווח ארוך לא נשא פירות בהוצאת המהדורה, כפי שראה זאת קאסוטו,³⁹ היה מסעו לחלב לעיין בכתר ארם צובא.⁴⁰ ניסיונו של קאסוטו בעבודה עם כתבי יד לאורך כל הקריירה המדעית שלו, ביחד עם היותו גם חוקר תנ"ך וגם רב אורתודוקסי, חברו יחדיו לבחירתו להוביל תהליך זה. הפרקים לדוגמה, "ספר יונה",⁴¹ פורסמו בחייו, אך

³⁶ אברהם, "האיש ומפעלו", עמ' 423.

³⁷ ערכים שכתב קאסוטו באנציקלופדיה המקראית כרך א, ירושלים תש"י, 1950: אבות העולם; אבנים; אברהם; אדם; אל בפנתיאון הכנעני; אל אלהי ישראל; אל בית-אל; אל עולם; אל עליון; אל ראוי; אל שדי; אלהים – שמות אלהים במקרא; אלהי נכר; אלון מורה, אלוני מרא; אלוני ממרא; אלוף; אליל; אנוש; אלקשי; ארבת השמים; ארט במקרא; אשרה. ערכים שכתב קאסוטו באנציקלופדיה המקראית כרך ב, 1954, כרך ג, 1958, כרך ד, 1962, כרך ה, 1968, כרך ו, 1971 (ערכים אלה עברו עריכה לאחר פטירתו): בבל, מגדל בבל במקרא; בירוסוס; בית אל במקרא; בית החפשית; בית המשתה; בני אלים, בני (ה)אלהים, בני עליון; בני נח; בעל; בעל ברית; בעל זבוב; בצקלון; בראשית, ספר בראשית; ברית בין הבתרים; ברכה (כולל ברכת כהנים); בשת; גדי בחלב אמו; גוים; גזר, לוח גזר; גלגמש; גן עדן; דברות, עשרת הדברות; דברים, ספר (כולל פרק ל"ב, פרק ל"ג); דמשק אליעזר; דנאל (החכם); הבל; הושע, ספר; ויקרא, ספר; זכריה, ספר; חבקוק; חגי, ספר חגי; חוה; חנוך; חתנה, חתן וכלה; יבל; יה; יהושע בן נון; יהושע, ספר יהושע; יואל, ספר יואל; יובל; יוסף; יוסף בן יעקב; יחזקאל; יחזקאל, ספר יחזקאל; ים (במעשה בראשית); יעקב; יצחק; ישחק; ירד; כיבוד אב ואם; כמוש; כרוב; כרובים (בהשתתפות ר"ד ברענט); כתב וכתובה (בהשתתפות י"ש ליונטס); כתובות (בהשתתפות נ' אביגד); לאה; לבן; להט החרב המתהפכת; לוחות הברית; לויתן; למך; עץ הדעת; עץ החיים.

³⁸ עופר מתאר בהרחבה את התהליך, על קשייו, פירותיו וכשלו (עופר, "כתר ארם צובא").

³⁹ עופר, שם, עמ' לח, מד-מה.

⁴⁰ נסיעתו של קאסוטו ועיונו בתנ"ך הכתר תוארו בהרחבה בספרים שאינם ספרי מחקר: שמוש, "הכתר"; פרידמן, **תעלומת הכתר**.

⁴¹ קאסוטו, "ספר יונה".

הביצוע, כולל הגהות הנוסח, עברו לידיים אחרות, וחלו בהן טעויות לא מעטות.⁴² חשיבות מפעלו בהוצאת התנ"ך קיבלה הכרה לאחר פטירתו.⁴³

חלק מהחיבורים שכתב בשנותיו בירושלים פורסמו לאחר פטירתו, חלקם מעיזבונו, וחלקם תרגומים חדשים ומהדורות חדשות לדברים שפרסם בחייו. במחקר המקרא פורסמו הכתבים הבאים: "סמיכות הפרשיות וסידורן בספרי המקרא" (1952), "אברהם וארץ הייעוד" (1953), "ירושלים בספרי התורה" (1954)⁴⁴ וכן תרגומיו של אברהם לספריו.⁴⁵

0.4 המחקר הקיים

קאסוטו זכה להערכה עצומה לעבודתו ולאישיותו, כאדם, כמורה נערץ, כחוקר פנומנאלי של יהדות איטליה, כאיש אשכולות, וכחלק ממפעל התקומה של עם ישראל בארצו, שחקר המקרא היה חלק ממנו ומזהותו. כל אלה הובעו על ידי עמיתים, תלמידים ואנשי שם כשנפטר, וגם שנים רבות אחר כך.⁴⁶ כתביו של קאסוטו זכו להתייחסויות רבות לאורך השנים, חלקן מקיפות, חלקן נוגעות בליבת חקר המקרא שעסק בה, וחלקן נקודתיות, הנוגעות לתחום או ספר מסוים שפורסם, במיוחד זכה להערכה על תרומתו לחקר ספרות אוגרית. עם זאת, התגובות למחקריו בתחום המקרא היו פחות נלהבות, ואפשר לומר שהוא זכה להערכת חסר ואף התנגדות, אולי משום שחלק מכתביו פורסמו מתחילה בשפות שלא היו נגישות לרבים בעולם האקדמי, איטלקית ועברית, ורק עם פרסום הדברים באנגלית זכו לתהודה, ואולי משום שקאסוטו השמיע קול ייחודי במחקר המקרא תוך התנגדות לדרך המחקר המרכזית, השערת התעודות, המקובלת, עד היום (בשינויים ובהתאמות) בשדרה המרכזית של חקר המקרא.

עם פרסום ספרו על ספר בראשית זכה קאסוטו להתייחסות מעטה יחסית.⁴⁷ בפן המדעי פרסם ברנהיימר, עמית וחוקר מקרא יהודי מאיטליה, שפעל באותן האוניברסיטאות בהן לימד קאסוטו, ביקורת חריפה שעיקרה דחיית טענתו של קאסוטו שאין לקבל את המקורות המוכרים במחקר וכי ספר בראשית

⁴² מדן מתח ביקורת חריפה על הנוסח ושגיאותיו, ראו: מדן, "תנ"ך ירושלים", עמ' 181 – 183, ועמ' 192; וראו גם עופר, שם, עמ' לט-מב.

⁴³ עופר, "כתר לאור"; עופר, "כתר ארם צובא".

⁴⁴ המאמר "ירושלים בספרי התורה" נמצא על שולחן עבודתו מוכן לדפוס ביום פטירתו (קאסוטו, "ירושלים", עמ' 91).

⁴⁵ אברהם, "דבר המתרגם".

⁴⁶ טלמון ורופא מספרים על דמותו הדרמטית, שליטתו במדע, אופיים המרתק של שיעוריו וקסמו המיוחד: טלמון, "זיכרונותיו"; רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו"; רופא, "הצעיר בתלמידיו"; רופא "תכניתו משנת ת"ש"; הרטום, תלמידו ומתרגמו לעברית, ראה בו אחד מגדולי חכמת ישראל (הרטום, "הרב משה דוד"); סוקניק, שותפו למפעל האנציקלופדיה המקראית וחברו, ראה בו סולל דרך ייחודית במחקר המקרא, הנטוע במסורת ובעולם הכללי (סוקניק, "קאסוטו ז"ל"); אופנהיימר תאר את קאסוטו כ"שומר מצוות קפדני שלא העלים עין מגדלות תרבות האומות" (אופנהיימר, "המורה"; אופנהיימר, "קאסוטו כמפרש"); דינור ראה בו היסטוריון, איש הספרות והאמנות, שיש בו קפדנות של איש מדע מובהק וחדוות יצירה של סופר בעל שאר רוח (דינור, "הקדמה"); אברהם מתרגמו לאנגלית, העריך את קאסוטו כמלומד בעל ידע אנציקלופדי ויכולת אנאליטית. פרשן וחוקר מקורי, ולא "רק" ממשיכו של ש"ל, ותאר את עבודתו כגאונית (אברהם, "האיש ומפעלו"); איזנר ראה בו פרשן חדשן ומקורי, פרי דור התחייה הלאומית (איזנר, **דור דור**, עמ' 46 – 47); פיאטלי מתאר אותו כ"אחת הדמויות המבריקות ביותר של היהדות האיטלקית של המאה העשרים", שקריאת דבריו "היא חוויה תרבותית ואנושית, מקורית ומשמעותית" (פיאטלי, "מבוא"); ראו גם: זיידמן, "לדרכו במדע"; טור סיני, "האיש ודרכו"; ביינארט, "דברי פתיחה"; גרינץ, "חוקר המקרא"; הילד, "בלשן"; ביינארט, "דבר העורך"; ברמן, "הקדמה"; בית אריה, "הקודיקולוג"; בונפיל, "היסטוריון"; די-סיני, "בית המדרש"; ויטרבו, "מורה לתנ"ך בארץ התנ"ך"; צאטלי, "המורשת הפלורנטינית"; פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי".

⁴⁷ ניתן ללמוד מי היו המבקרים ומה היו טיעוניהם משני מאמרים מפורטים וארוכים בהם השיב למבקרו, בשנת 1934 ובשנת 1938. החוקר המרכזי אליו הגיב היה ברנהיימר. ראו: קאסוטו, "תשובה א"; קאסוטו "תשובה ב"; יוצאת דופן היא התייחסותו החיובית והקצרה בשפה העברית, של בובר **לספר בראשית ומבנהו**. בובר כתב על שלושה חיבורים שהתפרסמו בתחילת שנות השלושים על ספר בראשית בהם ראה בשורה חשובה: "התקפה רבת-תנופה כזאת על תורת הפרדת המקורות...". ספריהם של קאסוטו, יעקב, ורודולף ופולץ (בובר, "בראשית").

אינו מורכב מהם.⁴⁸ בנוסף, קמה לקאסוטו התנגדות בקרב הקהילה היהודית אותה ביטא פאציפיצי.⁴⁹ התייחסויות משמעותיות לשיטתו התפרסמו בשנות הארבעים בארץ ישראל, כשהחלו לצאת פירושו לתורה **מאדם עד נח ומנח עד אברהם** ופרסומים נוספים.

כותבי מבואות למקרא סקרו את מפעלו ומנו אותו בין הראשונים שהציעו שיטה חלופית להשערת התעודות.⁵⁰ חוקרים רבים התבססו על מחקריו וציטטו אותם.⁵¹ סגל וקויפמן בני דורו, התייחסו שניהם בחיוב לעצם הערעור שהעמיד קאסוטו על השערת התעודות הקיימת, ולכתיבתו השיטתית המקורית והמרתקת, אך דחו בטיעונים שונים את השערותיו. סגל חלק על הכללים שקבע לשימוש בשמות האל, שלא נתנו לדבריו מענה לבעיה ו"נדף מהם ריח של דרוש",⁵² וקויפמן מלבד זאת, חלק על הרעיון של מקורותיו של הטקסט בשירת עלילה קדומה, ועל העובדה שהטקסט הוא מכותב אחד בלבד, בעוד קויפמן עצמו ראה מקורות שונים בטקסט. כמו כן ביקר קויפמן בחריפות את האמצעי הספרותי בו השתמש קאסוטו להראות את אחדות הטקסט, ההרמוניה המספרית.⁵³ זליגמן סקר בהתלהבות את הפירושים לבראשית, שראה כחשובים ואפיין אותם כבעלי פתיחות ומסורתיות ובעלי טיעונים מושכי לב. עם זאת, לא השתכנע משיטתו בגישה העקרונית בחקר המקרא והעדיף על פניה את שיטת גונקל.⁵⁴ ליונשטם, אבישור, זקוביץ ושנאן סומכים את המתודולוגיה של עבודתם על שחזור שירת עלילה קדומה על סמך מקורות מקראיים, בתר מקראיים ומן המזרח הקדום, ומייחסים את שיטת עבודתם ויסודה למפעלו ולשיטתו של קאסוטו, תוך הבעת הערכה רבה אליו.⁵⁵ לעומתם טלמון גם הוא תלמידו, קרא תיגר נגד התפיסה שהייתה שירת עלילה בישראל. ביקורתו זו מהדהדת את הביקורת שהשמיע קויפמן.⁵⁶

⁴⁸ ברנהיימר, "שאלת בראשית".

⁴⁹ פאציפיצי, "תיק קאסוטו"; קאסוטו השיב באריכות לטענותיהם של ברנהיימר ושל פאציפיצי ואחרים בשני מאמרי תגובה: קאסוטו, "תשובה א'"; קאסוטו, "תשובה ב'". בשני מאמרים אלה משיב קאסוטו לשורה של כותבים שהתייחסו לספרו בשנות השלושים, עם פרסומו; ימאוטשי מונה את שתי הסיבות לכך שלא זכה להתייחסות רבה – מחסום השפה, ותפיסתו השונה מהמקובל (ימאוטשי, "ביקורת, תורת התעודות", עמ' 385); כך גם שריינר, "התגובה היהודית", עמ' 161 – 164.
⁵⁰ סנדלר, "מדע המקרא", עמ' 415 – 416; גוטליב, "תורת התעודות"; סנדלר, "חקר המקרא", עמ' 491 – 495; גולדמן, "זרמים"; וויבריי, "יצירת החומש", עמ' 36 – 37; נקולה, "סיפורים כפולים", עמ' 2, 55 – 57; אברהמס, "האיש ומפעלו"; ברמן, "הקדמה", עמ' xii, xix, axi; רופא, **מבוא**, עמ' 97 – 114; סטרשנסקי, **התמודדותם**.

⁵¹ ליונשטם מצטט בהרחבה את קאסוטו ורואה עצמו ממשיך דרכו. לדוגמה: בפורשו את השיטות המתודולוגיות שהנחו את עבודתו הוא מתייחס בהערכה רבה אליו (ליונשטם, **מסורת יציאת מצרים**, עמ' 4). הוא מתאר את קאסוטו כמי שפיתח את שיטת גונקל "פיתוח מושלם" במאמר "שירת העלילה בישראל", וקובע כי חשיבותו לא רק בדיוק בקביעת המסורות ומקורותיהן, אלא אף בשל הצלחתו לעמוד על צירופי הלשון שלהן שאותם איתר (ליונשטם, שם, עמ' 35 – 37). בפרק המתייחס לתיאור היוצאים ממצרים, מתייחס ליונשטם למספר הטיפולוגי כמסורת סיפורית: "כפי שהוכיח קאסוטו" (ליונשטם, שם, עמ' 98). בפרק המתייחס לקריעת ים סוף, דן ליונשטם בשאלת הקשר למיתולוגיה הכנענית תוך התייחסות לקאסוטו (ליונשטם, שם, עמ' 106 – 113); ויינפלד מאשש את דעת קאסוטו בדיונו על מגילה מקומראן (ויינפלד, "שרה בבית אבימלך"); אבישור מזכיר פעמים רבות את העובדה שצעד בעקבותיו של קאסוטו במחקריו, ראו: אבישור, **עיונים**, עמ' 21, 86, 143; אמית מביאה בהרחבה את דבריו על ירושלים במקרא, תוך הערכה ומחלוקת (אמית, "ירושלים"); זקוביץ ושנאן במבוא לספרם מצטטים את קאסוטו כהשראה לשיטתם (זקוביץ, שנאן, **לא כך כתוב**, עמ' 20 – 25); רופא מרבה לצטט את קאסוטו ולהישען על דבריו, וקורא לעצמו "הצעיר בתלמידיו"; ראו: רופא, "קאסוטו חוקר המקרא", עמ' עב; הנ"ל, "סידורם של החוקים", עמ' 217 – 222; הנ"ל, "אשגרה".

⁵² סגל, "השמות".

⁵³ קויפמן, "מאדם עד נח".

⁵⁴ זליגמן ("בראשית") בביקורת על **מאדם עד נח ומנח עד אברהם**, סקר את שיטת קאסוטו על מעלותיה ומגרעותיה. כאמור, ההשערה שמקורות התורה היו שירת עלילה קדומה ושחזור שירה זו, היו אבן יסוד בשיטת קאסוטו.

⁵⁵ ליונשטם, **מסורת יציאת מצרים**, עמ' 4, 35, 67 – 68, 98, 106 – 107, 115; אבישור, "עיונים", עמ' 21, 86, 143; זקוביץ, שנאן, **לא כך כתוב**, עמ' 20 – 25.

⁵⁶ לתפיסתו של טלמון שירת העלילה הייתה בעלת אופי פוליטיאסטי אותו לא יכלה הדת הישראלית לאמץ בשום אופן. הכותבים הישראלים מחקו במכוון סוגה זו מכתבתם, הם יצרו סוגה חדשה וייחודית היא הסיפור המקראי (טלמון, "שירת עלילה").

רופא ויצחקי סקרו ביסודיות את מפעלו של קאסוטו. רופא, בסדרת מאמרים שפרסם לאורך השנים,⁵⁷ ויצחקי בשני מאמרים שפרסם בשנות השבעים.⁵⁸ שניהם פורשים את משנתו, מבקרים ומעריכים אותה בחיוב, מציינים את גישתו המבוססת על פשט הכתובים ואת היסודיות והשיטתיות בה פרש את דבריו. סקירתו המקיפה של יצחקי מוגבלת חלקית כיוון שכשכתב את דבריו טרם תורגם **ספר בראשית ומבנהו**, ולפני יצחקי עמדו כנראה רק חלק מכתביו. ראק סוקרת את מפעלו של קאסוטו כפרשן המקרא, אך גם היא כיצחקי נותנת תמונה המבוססת על כתביו בעברית בלבד, וקביעותיה בנושא תפיסתו הדתית אינן עולות בקנה אחד עם הדברים שפרסם פיאטלי, על סמך מסמכים מעיזבונו.⁵⁹ גינזברג,⁶⁰ כהן⁶¹ וירון⁶² התייחסו לחשיבות הרבה של תרומתו בחקר כתבי אוגרית. גוטליב כתב על שיטת קאסוטו בעקבות תרגומה לשפה האנגלית וטען כי קאסוטו התווה דרך חשובה להבנת הכתובים והחלופה שהציע לשיטת המקורות מאפשרת מבט רענן ביחד עם התייחסות שמרנית לטקסט המסורה ומועד כתיבת התורה. חשיבות תרומת קאסוטו

⁵⁷ לדעת רופא תרומת קאסוטו בראש וראשונה היא גישתו אל התנ"ך כיצירה ספרותית, המתייחסת לטקסט כפי שהוא קיים לפנינו, והוא רואה בו את חלוץ הקריאה הצמודה. רופא מציינ את הדרך החשובה שהתווה קאסוטו של הארת המקרא ועולמו ע"י שימוש בידע ממקורות חז"ל והמזרח הקדום, כולל שחזור שירת עלילה, והשערותיו על כך שתהליך יצירת התורה שבכתב היה דומה לתהליך יצירת התורה שבעל פה. רופא טוען שחלקים משמעותיים מדבריו של קאסוטו רלוונטיים עד היום. עם זאת, הוא לא קיבל את דעתו של קאסוטו בדבר כתב אחד לתורה, והצביע על החולשות בהגדרותיו לשימוש בשמות האל, וחולשתה של שיטת ההרמוניה המספרית, ראו: רופא, "הצעיר בתלמידיו"; רופא, "סידורם של החוקים"; רופא, "תולדות, ביקורת"; רופא, "תכניתו משנת ת"ש"; רופא, **מבוא**, עמ' 96 - 99; רופא, "אשגרה"; רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו"; רופא, "תכניתו משנת ת"ש", עמ' סה-zo; רופא, "סידורם של החוקים", עמ' 217 - 222.

⁵⁸ יצחקי טוען ששאיתו ל"אובייקטיביות", הפכה אותו ליריבם של הקיצונים בשני המחנות. לדבריו, קאסוטו "מצא עצמו בין הפטיש לסדן, נתון במתח מתמיד ביו עובדת היותו יהודי מאמין ושומר מצוות לבין רצונו לחקור ולפרש את המקרא במתודות מדעיות", תוך התנצחות עם שני הצדדים והצעת פרשנות מקורית משלו (יצחקי, "ייחודו של המקרא", עמ' 332 - 334); יצחקי משער שחלק מגישתו של קאסוטו הושפע, אולי לא במודע, ממניעים אפולוגטיים, למשל הגדרתו של קאסוטו שמטרת התורה היא חינוכית. יצחקי מצטט את קאסוטו: "אין טעם לדרוש מן הסיפורים הללו דיוק היסטורי ואין להסיק מהם מסקנות היסטוריות". הוא מראה כיצד משתמש קאסוטו בעקרון שהתורה מדברת "כלשון בני אדם", ומצטט מתוך פירושו **מאדם עד נח** שהתורה: "אינה חוששת לדיוקים שהקוראים המאוחרים... יכלו להסיק מתוך דבריה" (יצחקי, "ייחודו של המקרא", עמ' 343). יצחקי טוען שקאסוטו התקשה להגדיר במדויק את הסטטוס הספרותי של התורה, והגדרות ומושגים שימשו אצלו לעתים בערבו, למשל בנושא הפרוזה המקראית ה"מתרוממת לפיטיות למחצה" (יצחקי, שם, עמ' 345). שיטת ההרמוניה המספרית אפשרה לקאסוטו לעקוף את בעיות הכרונולוגיה של המקרא במחיר ויתור על דיוק היסטורי ועובדתי, ומצביע על חולשתה ביכולתה להסביר כל דבר (יצחקי, שם, עמ' 347). יצחקי גם מצביע על סתירה בין חלק מהמסמכים שמנה קאסוטו באמנות הסיפור המקראי, מחד משמעותה של כל מילה (יצחקי, שם, עמ' 348), ומאידך הגיון הסגנוני (יצחקי, שם, 350).

⁵⁹ ראק, "משה דוד קאסוטו".

⁶⁰ גינזברג רואה בעבודתו של קאסוטו תרומה שלא תסולא בפז לחקר אוגרית והמקרא. לדבריו, במבוא של קאסוטו לספרו **האלה ענת** נמצא כל מה שנחוץ לדעת על אוגרית, שפתה, תרבותה ויצירתה וקשריה עם המקרא, ראו, גינזברג, "ביקורת".

⁶¹ כהן מתפעל מהחידושים החשובים של קאסוטו הנשענים על גילויים ספרותיים וממצאים ארכיאולוגיים פרי הזמן, לצד חוכמת הדורות העתיקה ומעיר שמצד אחד קאסוטו השתמש בתגליות החדישות ומצד שני "שיעבד לפירוש את הדרש והסוד" (כהן, "שמות").

⁶² ירון מציינ שקאסוטו היה בין הראשונים שראו את הקשר בין ספרות אוגרית לספרות המקרא והוכיחו שספרות המקרא היא המשכה של הספרות האוגריתית, בחשיפת מקורות המיתולוגיה העממית הישראלית. ירון אינו משתכנע מטיעוני **תורת התעודות**, הוא טוען כי "פירושו דחוקים" וכי יש "שניות יסודית" בספריו, "גישה מדעית מובהקת לצד פלפולים מדרשיים". הוא מותח ביקורת: "אותו קאסוטו המגלה לנו את הדברים הפרימיטיביים והמתודולוגיים ביותר בעם ישראל, חושש מפני הגשמה, הוא מנסה ליישב את האגדות המקראיות עם המדע האמפירי, הוא נוקט נימה אפולוגטית, מנסה ליישר הדורים, סותם פרוצות ועוסק בהרמוניזציה" (ירון, "ספרי קאסוטו", עמ' 202 - 203). עם זאת, ירון רואה בו אחד החוקרים הישראליים הפוריים והמקוריים, וטוען שתרומתו לחקר המקרא תהיה בת קיימא לדורות של חוקרים, אף ברמה הבינלאומית (ירון, "ספרי קאסוטו").

לדעתו היא הבנה טובה יותר של התורה.⁶³ גוטליב כתב גם על גישתו הפרשנית של קאסוטו לתורה בנושא סמיכות פרשיות, וראה בו את ממשך דרכו של ראבי"ע.⁶⁴ זקוביץ מונה את קאסוטו בתוך החוקרים הדתיים של הספרות המקראית. הוא מציין כי קאסוטו מצא את סגולות הסגנון המקראי בספרות המזרח הקדמון ובפרט בספרות אוגרית, ותלמידיו ליונסטס ואבישור הלכו בעקבותיו.⁶⁵ קאסוטו למד בבית המדרש שייסד שד"ל, ורבים הציגו אותו כממשך דרכו. חמיאל בחן את הקשר בין קאסוטו לשד"ל. הוא מציג את נקודות המוצא הדומות של שד"ל וקאסוטו, בני יהדות איטליה שביקשו שניהם לבטל את טיעוניהם של בעלי שיטת המקורות בחקר התנ"ך וראו בתורה יצירתו של כותב אחד, אך קאסוטו הרחיק לכת משד"ל בכך שלא קיבל את הנחת "תורה מן השמים" כפשוטה.⁶⁶ חוקרים שונים במהלך השנים התייחסו לקאסוטו לצד עבודותיהם של בני זמנו, במיוחד דוד צבי הופמן, בנו יעקב ויחזקאל קויפמן.⁶⁷ הם ראו בו דמות הבאה מעולם המסורת ומגיבה לאתגרי הביקורת המדעית, אם כי חלוקים ביניהם עד כמה אימץ לחלוטין את תפיסות הביקורת ועד כמה היה מסורתי.⁶⁸ יפת,⁶⁹ גושן-גוטשטיין⁷⁰ והרן⁷¹ תארו והעריכו את תרומתו של קאסוטו בעיצובו של החוג למקרא באוניברסיטה העברית בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים. סטרשינסקי העריך את מפעלו של קאסוטו ביחד עם בני דורו, סגל וקויפמן, כשייכים לדור החוקרים שנעו בין מסורת לביקורת.⁷² ויזל רואה את קאסוטו כחלק מדור המחקר של ראשית המאה העשרים. דור שלא היה חוליית המשך טבעית של הפרשנות היהודית לדורותיה, אלא צעד בעקבות חקר המקרא הנוצרי. רוחם התאפינה ב"שליטת הגלות", בתפיסת המקרא כסמל ההתחדשות בארץ ישראל ובפיתוח כיווני מחקר חדשים. קאסוטו ביטא

⁶³ גוטליב טוען שבנושא החילופים של שמות האל, אברבנאל הקדים את קאסוטו. את מקוריות קאסוטו הוא רואה בהוכחותיו הספרותיות לכך שאלוהים הוא שם כללי, וה' הוא שם פרטי. בנושא הסתירות והחזרות בסיפורים, אותן מייחס קאסוטו למסורות בעל פה ששולבו לתוך סיפור אחיד, מותח גוטליב ביקורת. לדבריו, לעתים אפשר להבין שקאסוטו מכוון לכך שיש גרסאות שונות לסיפור שקרה פעם אחת, ולעתים הוא מכוון לכך שהסיפור אכן חזר שלוש פעמים. את פרשנות קאסוטו הרואה במעשי אבות האומה רמזים להיסטוריה העתידית, הוא מגדיר כלא רלוונטית ומעיר שהסבר אלגורי ופרשנות בסגנון ספרותי אינן עולות בקנה אחד. את לב הבעיה בשיטת קאסוטו הוא רואה בעצם הגדרת התורה כ"ספרות", הגדרה המערעת את הנחת "תורה משמים". עם זאת הוא מאמץ מגישתו מרכיבים רבים (גוטליב, "תורת התעודות", עמ' 101 – 110).

⁶⁴ גוטליב, **סדר למקרא**, עמ' 419 – 421, וראו פרק שלישי במחקר זה.

⁶⁵ זקוביץ טוען כי עניינו המובהק של קאסוטו בפרשנות של המקרא בולט במיוחד בפירושו לספר בראשית כשהוא מעמיד Literary Criticism למול "Literary Criticism". קאסוטו בא להעמיד את אחדות הסיפור הבודד, ואת ההקשר הרחב של היחידות הספרותיות, תוך הצבעה על גבולותיהן, התייחסות למבניהן וזיקתן לסביבתן. מלבד התחום הספרותי, הוא מגלה ענין בהשוואה למזרח הקדום, כשעל רקע הדמיון מובלט השוני (זקוביץ, "סקירה", עמ' 18 – 23).

⁶⁶ חמיאל מביא רשימה של מקומות בהם פירושיהם זהים או דומים (חמיאל, "השפעת שד"ל", עמ' 131 – 133). הוא טוען שחיתרתו הבלתי פונדמנטליסטית של קאסוטו לפשט, בלי חשש לשנות מהפרשנות המסורתית, הושפעה ממנו. שניהם הסתמכו על מדעי המזרח הקדום, ופירשו על פי רוב בדרך הפשט. חמיאל מצטט את הערכת דינור: "קאסוטו היה החכם המזהיר ביותר שקם ביהדות איטליה מאז שד"ל" וכן את בני משפחת קאסוטו המעידים על כך שקאסוטו עצמו ראה באמירה הרואה בו ממשיכו של שד"ל מחמאה (חמיאל, שם, עמ' 118). לעומת זאת, תפיסותיו של קאסוטו בנושא מקורה וזמנה של התורה, היו התפיסות כנגדן נלחם שד"ל. לתפיסות אלה יש רק רמזים בפירושו המאוחרים, והדברים שכתב בספר **בראשית ומבנהו** על זמן כתיבת הספר לא תורגמו או פורסמו בעברית אלא לאחר פטירתו, ולא היו מוכרים (חמיאל, שם, עמ' 121); ראו: קאסוטו, "דברים, ערך"; קאסוטו, "דברים לג", וכן בפרק השלישי במחקר זה.

⁶⁷ שואו מציין את הופמן, בנו יעקב וקאסוטו כמלומדים שהתאמצו להראות את אחדות התורה מתוך "נקודת מבט סימפטית ומסורתית". עם זאת, הוא מודה שאפילו קאסוטו שהיה "בעל דעה סימפטית לנקודת המבט המסורתית", לא החזיק בדעה שמשו חיבר את התורה כולה (שואו, "תגובות אורתודוקסיות", עמ' 77). שואו טוען שהקו המבדיל בין הפרשנות האורתודוקסית לזו היוצאת מגבולותיה הוא נאמנות לשלושה עקרונות: תורה משמים, אחדות הטקסט ותפיסה שהבסיס לפרשנות התורה שבכתב היא התורה שבעל פה, וקאסוטו חרג מגבולות אלה.

⁶⁸ שורץ, "אתגר הביקורת".

⁶⁹ יפת, "החוג למקרא".

⁷⁰ גושן-גוטשטיין, "ששים שנה", עמ' 41 – 49.

⁷¹ הרן, "כיבושה של דרך", עמ' 569 – 570.

⁷² סטרשינסקי, **התמודדות**.

יסוד זה בחקר ספרות כנען ושירת העלילה הישראלית, ובמודעותו להיעדרה של התמודדות יהודית עם מחקר התורה.⁷³

בשנת 2017 פורסם באיטלקית כרך מיוחד של כתב העת **ישראל**, בעריכתם של פיאטלי ורופא בו פורסמו חמישה עשר מאמרים חדשים בהם נסקרה פעילותו רבת האנפין של קאסוטו מזוויות שונות.⁷⁴ הקובץ מכיל גם תרגומים לאיטלקית של מאמרים שכתב קאסוטו בעברית, וכן פרסום מחודש של מאמריו המוקדמים באיטלקית. המחקר הנוכחי התבסס על החומר הרב שפורסם בקובץ זה. יצוינו במיוחד הסקירות ההיסטוריות של אי ויטרבו,⁷⁵ לי ויטרבו,⁷⁶ צאטלי,⁷⁷ פיאטלי,⁷⁸ וריגנו,⁷⁹ ומאמרו של רופא.⁸⁰ בקובץ זה פרסם פיאטלי לראשונה התכתבות של קאסוטו עם חברו פאציפיצי המאירה זווית לא מוכרת ומעמיקה על תפיסתו הדתית המורכבת של קאסוטו כפרשן מקרא ורב בישראל.

0.5 שיטת המחקר

בחקר הפרשנות קיימות שתי גישות: (א) הגישה הרואה בזמנו, במקומו ובסביבתו של הכותב מפתח חיוני להבנתו, ולה נקרא הגישה ההיסטורית-הביוגרפית.⁸¹ (ב) הגישה המתמקדת בטקסט המתבאר (כולל ראייתו על רקע החיבור השלם ואולי אף על רקע שאר יצירתו של המחבר) ומנתקת אותו מהקשריו ההיסטוריים, ולה נקרא הגישה הטקסטואלית.⁸² המחקר הנוכחי מאמץ את שתי הגישות. שילובן של המסקנות העולות משתי השיטות יוצר את התמונה המקיפה של פרשנותו של קאסוטו על רקע זמנו ומקומו.

השיטה ההיסטורית במחקר זה מתבססת על המחקרים הרבים שנעשו על יהדות איטליה ככלל, וקהילת פירנצה בפרט, ובתוכן אף ספרו של קאסוטו עצמו על תקופה חשובה בעיר הולדתו פירנצה.⁸³ כמו כן הסתייע המחקר רבות בסדרת המאמרים שהתפרסמו בכתב העת **ישראל** שהוזכר לעיל. לכל אלה נוספו חומרים מארכיון קאסוטו בספרייה הלאומית, שהאירו בעיקר את התקופה בה פעל בירושלים.

השיטה הטקסטואלית - חקר כתבי קאסוטו מתוך כתביו עצמו נעשה בעזרת כלים מגוונים: ראשית, קריאה בכתביו המוקדמים שלא מוכרים לקוראי העברית: מאמר על תפקידו המקורי של שיר השירים, מאמר על האשגרה במקרא העוסק בתופעה של ביקורת נוסח (הביקורת הנמוכה) ונאום על תפקיד מדע המקרא בימינו, המכיל רבים מהרעיונות אותם אמר בנאומו בירושלים בפתח עבודתו שם, וכן מאמריו המוקדמים על ספר בראשית, שנכתבו בעקבות הרצאותיו לתלמידיו באוניברסיטת פירנצה.

⁷³ ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 275 – 310; ויזל, "תולדות מחקר".
⁷⁴ A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2017.

⁷⁵ ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא".

⁷⁶ ויטרבו, "ממזכיר לרב".

⁷⁷ צאטלי, "המורשת הפלורנטינית".

⁷⁸ פיאטלי, "מבוא"; פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי".

⁷⁹ ריגנו, "אוניברסיטת רומא".

⁸⁰ רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו".

⁸¹ ראו לדוגמה: גרוסמן, **רש"י**, עמ' 11; וריגנו, **שם**, עמ' 20 – 21; טויטו, **הפשטות המתחדשים**, עמ' 8; סקלי, עמ' 14.

⁸² גישה זו בוטאה בבחירות על ידי נחמה ליבוביץ כך: "גם רש"י חזו עיניו מוראות גזירות תנ"י, וגם קונן עליהם, אך בבואו לפרש פסוקים אין לפניו אלא לשון הכתוב והקשרו" (נ' ליבוביץ, **עיונים חדשים בספר שמות**, ירושלים תש"ל, עמ' 126 – 127, הערה 11); וראו: וריגנו, **ביקורתיות מתונה**, עמ' 21.

⁸³ ביילינסון, **בימי תחיית איטליה**; דה פיליצ'ה, **היהודים באיטליה הפאשיסטית**; צאטלי, "הקתדרה לספרות"; מילנו, "איטליה"; נטרמן, "הסופרת היהודייה"; עברון-קאסוטו וקאסוטו, **מבט לקהילה**; פיאטלי, "מבוא"; קאסוטו, **היהודים בפירנצה**; רות, **יהודי איטליה**; להבנת התמונה הרחבה של התקופה הועילה גם קריאה של ספרות יפה בהמלצתו של א' רופא: פראסקו פראטליני, **מטלו**, המתאר את פירנצה בראשית המאה העשרים; ל' אורוויטו, **סיפורים מתולדות העולם, לקט אגדות יוון**, עבודתה של הסופרת עליה כתבה נטרמן לעיל.

שנית, מעקב אחר התפתחות שיטתו לפירוש ספר בראשית, החל ממאמריו הראשונים על שמות האל ועל בריאת העולם, שפורסמו בשפה האיטלקית, ועד לערכים שכתב עבור האנציקלופדיה המקראית שנים רבות אחר כך. מקום רב הוקדש לבחינת והצגת דרכו בספר **ספר בראשית ומבנהו** (בעיקר בתרגומו העברי). זוהי יצירתו המרכזית אליה התייחס בכל כתיבתו אחר כך, בה דחה את שיטת המקורות המקובלת במחקר המקרא. המחקר בחן מולה את כתביו המאוחרים יותר: **ספר תורת התעודות**, שהוא תקציר עברי מעודכן ל**ספר בראשית ומבנהו**, הפירושים **מאדם עד נח ומנח עד אברהם**, וערכים שכתב באנציקלופדיה המקראית הקשורים בספר בראשית. כלי חשוב ללמוד על התפתחות וגיבוש רעיונותיו, הן ההערות שכתב קאסוטו בשולי העותק האישי שלו של **ספר בראשית ומבנהו** שתורגמו לעברית ופורסמו על ידי קאסוטו-זלצמן.⁸⁴

שלישית, בדיקה של עקרונות עליהם הכריז בבואו לפרש ספר שלם, **פירוש על ספר שמות**, ויישומם בפירושו. במסגרת בחינת העקרונות נבדק גם יחסו לנושא נוסח התורה בפירושים שכתב. בדיקה זו נעשתה בהתאם לעקרונות בהם השתמש סימון בבחינת פירוש הראב"ע.⁸⁵

רביעית, הצגת מפעלו של קאסוטו בחקר ספרות כנען הקדומה, ממאמריו הראשונים בשנות השלושים ועד לספרו **האלה ענת**, תוך דגש על הקשרים ההדוקים בין פרשנותו למקרא למחקריו על ספרות אוגרית. שיטתו של קאסוטו נשענת על שתי רגליים: האחת – דחייה של השערת המקורות, והשנייה – העמדתה של השערה אחרת תחתיה: קיומה של שירת עלילה קדומה בישראל. חקר ספרות אוגרית וקשריה עם הספרות הישראלית הקדומה מבססת את הרגל השנייה של תפיסתו, קיומה של שירת עלילה בישראל הקדומה.

חמישית, המחקר נעזר בחומר רב המצוי בארכיון קאסוטו בספריה הלאומית. מחברות ההוראה של שיעוריו (במיוחד ספר במדבר), טיוטה לספר מבוא לתורה שתכנן לכתוב, מכתבים, טיוטות לערכים באנציקלופדיה המקראית, הפרוטוקולים של הדיונים של מערכת האנציקלופדיה המקראית, וכן מסמכים הקשורים לנוסח התורה במסגרת מפעל הוצאת התנ"ך ומסעו לעיר חלב, כל אלה שימשו לבניית התמונה של שיטתו ומפעלו.

לבסוף, התכתבותו של קאסוטו עם ידידו פאציפיצי שפורסמה גם היא כתב העת **ישראל**, מתוך הארכיונים של שני האישים, הייתה מקור מידע חשוב, וניתוחה תוך השוואה לנוסח הדברים שכתב קאסוטו במקור האיטלקי של ספרו על בראשית הבהיר סוגיה מורכבת, סוגיית האמונה של תורה מן השמים של חוקר ורב בישראל.

0.6 מבנה העבודה

הפרק הראשון עוסק בשנים המעצבות של קאסוטו בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה של פירנצה. פרק זה מציג את הדמויות האנושיות שהשפיעו על קאסוטו ועיצבוהו. קאסוטו עוצב במזיגה חד-פעמית שהתאפשרה במקום וזמן מיוחדים במינם, ששילבה לימודים מעמיקים של תורת ישראל לדורותיה מחד, ולימודי המורשת הספרותית של הקלאסיקה של תרבות המערב ומחקרה מאידך. תקופה מיוחדת זו, מקומה ההיסטורי, הגיאוגרפי והתרבותי והשפעותיה על קאסוטו הצעיר, מתוארים בפרק הראשון.

⁸⁴ קאסוטו-זלצמן תרגמה את 144 הרשימות, רובן נכתבו באיטלקית. לדבריה הן נועדו להזכיר לו עצמו פרסומים ורעיונות שהתכוון לעבדם ולהשתמש בהם במהדורה החדשה של ספרו בעברית. היא ראתה ברשימות חשיבות גדולה והביאה אותן במלואן במטרה ש"מי שיחקור אותן יוכל אולי למצוא בהן ענין שלא מתגלה במבט ראשון" (קאסוטו-זלצמן, "נספח", עמ' 363 – 374).

⁸⁵ סימון, "שתי גישות", עמ' 147, וכן בפרק השני במחקר זה.

הפרק השני סוקר את התפתחותה של שיטת קאסוטו ומציג את שיטתו ואת הכלים הפרשניים שיישם בכתיבתו במהלך עשרות שנים. השיטה מוצגת בהתפתחותה על ציר זמן כרונולוגי. החלק הראשון: **ראשית עיצובה של הדרך**, עוסק בפרסומיו הראשונים של קאסוטו בהם בחן סוגיות עקרוניות שלא את כולן פתח בהמשך. החלק השני: **גיבוש שיטת קאסוטו בספר בראשית מהעיונים בפרשת לך-לך ועד ספר בראשית ומבנהו**, עוקב אחרי התפתחות מחשבתו בחקר ספר בראשית, ממחקריו הראשונים בספר ועד התפיסה המגובשת בספרו: **ספר בראשית ומבנהו**, ובמאמר שנכתב שנה אחר כך על בריאת העולם בספר בראשית. החלק השלישי: **ספרות מקראית וספרות כנענית - שירת העלילה בישראל**, עוסק בספרות המזרח הקדום ובמיוחד בחקר שירת העלילה מאוגרית, ממחקריו הראשונים של קאסוטו על תגליות ראס שמרה (אוגרית) ועד ספרו **האלה ענת**. החלק הרביעי, **מורה למקרא, בשפת המקרא, בארץ המקרא: הפירוש לתורה ומפעלים הקשורים בו**, מתמקד בהצגת שיטתו בפירוש התורה לספרים בראשית ושמות כפי שעולה מהפירושים שכתב, מערכים שכתב באנציקלופדיה המקראית ומחומרים שנתרו בעיזבונו.

הפרק השלישי מציג את התמודדותו של קאסוטו בנושאים הקשורים באמונה והשקפת עולם. אמונתו ב"תורה מן השמים" כפי שעולה מהתכתבות עם ידידו, עיצובה של האנציקלופדיה המקראית ותפקידה במפעל הציוני, מפעל הוצאת התנ"ך של האוניברסיטה העברית, ותוכנית הכתיבה של הספר מבוא למקרא, המתייחסת לנושא הרגיש שלא פרסם בצורה כוללת בשפה העברית בחייו: עריכת התורה, זמן חיבורה וזהות כותבה. כל אלה כפי שהם משתקפים מארכיונו.

1. פרק ראשון – שנים מעצבות

בפתח הפרק

כפי שנכתב במבוא, מחקר זה ייערך לאור שילוב בין שתי גישות: הגישה ההיסטורית-ביוגרפית והגישה הטקסטואלית. פרק זה יוקדש כולו לגישה ההיסטורית, ובו ננסה לבחון את ההשפעות של זמנו ומקומו של קאסוטו עליו בשנים בהן עוצבה אישיותו כאדם, יהודי, תלמיד, מורה, חוקר ופרשן. קאסוטו נולד כבן למשפחה יהודית בפירנצה שבאיטליה בשנת 1883. את שנות עיצובו כפרשן נגדיר כתקופה שבין שנת 1889 (בה החל את לימודיו בבית הספר) לשנת 1908 (בה סיים את לימודיו האקדמיים) ולשנת 1909 (בה סיים את לימודי הרבנות).⁸⁶ נפתח בסקירה תמציתית של תולדות יהדות איטליה ותולדות יהודי פירנצה, אחר כך נתאר בקצרה את תולדות משפחת קאסוטו, ומשם נפנה להציג את סביבתו של משה דוד קאסוטו עצמו, הבית בו גדל והמקומות בהם למד. ננסה לבחון כיצד המקום בו גדל, המוסדות בהם למד והאנשים שפעלו שם, השפיעו על יצירתו המחקרית והפרשנית.

1.1 יהדות איטליה

יהדות איטליה היא אחת הקהילות העתיקות בעולם היהודי. היהודים שהתיישבו באיטליה ראו בה את מולדתם, ובעקבות אגדה עתיקה קראוה: אי-טל-יה, ככתוב בפסוק: "הנה משמני הארץ יהיה מושבך ומטל השמים מעל" (ברי' כ"ז, לט).⁸⁷ היא הצמיחה מורשת פרשנית עשירה, ובין הבולטים בתרומה לה יוזכרו: ר' ישעיה מטראני, ר' עובדיה ספורנו ור' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל).

ההתיישבות היהודית באיטליה החלה עוד בתקופה החשמונאית כששליחי מלכי בית חשמונאי ובתוכם גם חכמי ישראל, יצרו קשר עם הרפובליקה הרומאית. התיישבות זו המשיכה עם חורבן בית שני בימי הקיסרות אז הגיעו לאיטליה הגולים העבדים, ניתן למצוא עדויות לבתי כנסת, מצבות קבורה וכתובות כבר מתקופות אלה.⁸⁸ ההתיישבות התחילה בדרום איטליה שם התבסס מרכז יהודי חזק ובמרכזו רומא.⁸⁹ ההתיישבות היהודית בצפון איטליה ובמרכזה התגבשה רק אחרי גירוש ספרד, פורטוגל ודרום איטליה במאה החמש עשרה.⁹⁰

תקופת הרנסנס, בין המאות השלוש עשרה והחמש העשרה, הייתה העת בה הגיעה יהדות איטליה לשיאים של צמיחה ויצירה. קורותיה בימי הרנסנס מהווים דגם להשתלבות תוך שימור הייחוד שהיה מופת בעולם היהודי וכפי שהגדיר זאת קאסוטו עצמו בכותבו על התקופה הזו: "תולדות היהודים באיטליה הם חלק משלים ואינטגרלי של תולדות איטליה".⁹¹ באותן השנים תססה איטליה בפעילות אומנותית ומדעית שהייתה חלק משינוי דתי. שמה של התקופה: "תחייה", מסמל את החזרה למקורות הקלאסיים של יוון ורומא. תחיית הלימודים הקלאסיים הביאה גם לתחיית לימודי העברית, שקיבלו חשיבות תיאולוגית והומניסטית גם יחד. בקרב מלומדי התקופה התפתחה תשוקה לכתבי העת העתיקה, הכתובים בשפות העתיקות, ובתוכן העברית, וההכרה כי היהודים הם המקור הטוב ללמוד אותה. בנוסף, כתבי היד בעברית והמלומדים היהודים שימרו את התרבות האריסטוטלית והאפלטונית, לעתים דרך כתבים מתורגמים

⁸⁶ די-סיני, "בית המדרש", עמ' עט.

⁸⁷ בונפיל, "היסטוריון", עמ' יב.

⁸⁸ רות, יהודי איטליה, עמ' 1 – 29.

⁸⁹ קאסוטו הקפיד מאד על הכתיב של המילה **רומה** באות הא ולא רומא באות א', אפשר למצוא זאת במקומות שונים בכתביו. נכדו, פרופ' דוד משה קאסוטו, האיר את עיני בנושא זה וסיפר שסבו הקפיד לרשום על ההזמנות לבר המצווה של דוד נכדו, שהאירוע יתקיים בבית הכנסת בנוסח יהודי רומה. למרות זאת, עבודה זו השתמשה בכתיב המקובל בעברית היום.

⁹⁰ רות, שם, עמ' 38 – 102.

⁹¹ קאסוטו, **יהודים בפירנצה**, עמ' 1 – 2; רות, שם, עמ' 153 – 227; מילנו, "איטליה".

מערבית, והיו גשר הכרחי לתרבות העתיקה אליה שאפו מלומדי הרנסנס להתחבר. ה"הבראיות", שתואר בהמשך פרק זה, הגיעה לשיא בדמותו של פיקו דלה מירנדלה (1463 – Giovanni Pico della Mirandola) (1494). פיקו דלה מירנדלה איש ההומניזם מפירנצה, התלהב מלימוד הקבלה היהודית ובמיוחד מספר הזוהר, וסבר שהוא מכיל את המפתח להבנת הקיום האנושי ומהווה אישוש ליסודות הדת הנוצרית. מירנדלה למד עברית ויהדות ועמד בקשר מיוחד עם אליה דל מדיגו, פילוסוף ומלומד יהודי, שנחשב לבעל סמכא בנושא כתבי אריסטו. דל מדיגו הוזמן להרצות בפדואה, המרכז המדעי המוביל, ואחר כך ישב שנתיים בפירנצה כמורה וחברו הצמוד ללימוד של מירנדלה. בפירנצה התקיים חוג מלומדים, סביב דמויות כמו מירנדלה, אליה דל מדיגו ויוחנן אלמאנו, מומחה לפילוסופיות היוונית והערבית, שכתב גם (לבקשת מירנדלה) פירוש לשיר השירים. דמות יהודית נוספת בתקופה הייתה זו של משה בן יואב, מלומד בולט מפירנצה, שכתב ספרות יפה ושירה, כולל שירה עברית ארוטית. פירנצה הייתה באותן השנים העיר המובילה של תרבות הרנסנס והיהודים היו שותפים מלאים למרות מעמדם השונה.⁹²

ההלואה במשכון, פרנסה שהותרה ליהודים בכתבי זכויות ייחודיים, הייתה הבסיס לצמיחת הקהילות בצפון איטליה ושגשוגן ויצרה קשרים הדוקים בין היהודים לסביבתם. בתקופה זו היהודים מלאו תפקיד חיוני בכלכלת הערים האיטלקיות. הצידוק שנתנו השליטים להבאתם לערים הייתה עיסוקם כמלווי כספים לשכבת האוכלוסייה העירונית הפשוטה, פעולה שהייתה הכרחית אך נאסרה לפי חוקי הכנסייה על נוצרים. המחקר ההיסטורי הראה שיהודים היו לא רק משכונאים ובנקאים והם עסקו בפעילות כלכלית נרחבת במגוון מקצועות ובתוכם רפואה, ומסחר, היו בהם בעלי מלאכה כגון: נפחים, צורפים, יצרני כלי נשק, חייטים, כובסים ועוד.⁹³ האליטה של יהדות איטליה בשנים אלה אמצה את אורח החיים של מקבילתה הנוצרית, ותפיסתה המנטאלית עוצבה כתמונת ראי לחברה בה חיו, כל עוד לא היה בכך איום על זהותה הדתית.⁹⁴ אצילי ועשירי החברה האיטלקית תמכו באנשי אומנות ותרבות, וכך עשו גם עשירי הקהילות היהודיות, שהחזיקו בבתיים רבנים מלומדים. הם עצמם הקדישו מזמנם ללימוד, דאגו לחינוכם המצויין של ילדיהם לא רק בתורה ותלמוד אלא גם במקצועות הכלליים, דאגו להעתקת ספרים בכתבי יד מעוטרים באומנות נפלאה, ובנו ספריות עשירות בבתיים. היהודים עסקו במגוון מקצועות ובתוכם רפואה, מסחר, בנקאות ועוד. בפעילות הפנאי אפשר למצוא תיעוד למוסיקאים, קבוצות ושחקני תיאטרון, מורות ומורים למחול. יהודים כתבו גם שירת חול ומחזות ואף... שיחקו בקלפים. יהודים ונוצרים קיימו חוגי למידה משותפים וכך נוצרו גם קשרים אישיים. רוח התקופה שידרה פתיחות, נוצרים הוזמנו והגיעו לחגיגות נישואין ולהצגות פורים אצל יהודים.⁹⁵ ראשית דרכו המדעית של קאסוטו הייתה מחקר תקופה זו אותה הוא תאר בהרחבה והעמקה בספרו **היהודים בפירנצה בימי הרנסנס**.

החל מסוף המאה השש עשרה, נשבה רוח אחרת. בעקבות הקונטר-רפורמציה הגיעו שנים קשות של רדיפות והגבלות. בעיר אחר עיר נדרשו הקהילות לחיות בתחום מוגבל, גטו, ממנו נאסרה היציאה מידי לילה. הם נדרשו ללבוש בגד מזהה (כובע צהוב, טלאי עגול על הבגד החיצוני וכד'), לשלם מיסים מיוחדים נוספים, ונאסר עליהם לעסוק במקצועות רבים, היו גם פרעות וגירושים. גם בתקופה זו המשיכו הקהילות להצמיח מלומדים וליצור.⁹⁶ בצפון איטליה, בחבלים לומברדיה-ונטו התקיים שלטון אוסטרו-הונגרי שהיה סובלני יותר כלפי היהודים.

⁹² קאסוטו, **היהודים בפירנצה**; בונפיל, **במראה כסופה**, עמ' 11 – 20, 119 – 144.

⁹³ בונפיל, שם, עמ' 70 – 86.

⁹⁴ בונפיל, שם, עמ' 87 – 103.

⁹⁵ רות, שם, עמ' 289 – 308; קאסוטו, שם, 214 – 280; בראון, **הטלת גורל**, עמ' 387 – 396.

⁹⁶ רות, שם, 289 – 328.

כיבוש איטליה בידי צבאות נפוליון בשנת 1796 הביא עמו את ערכי המהפכה הצרפתית עם בשורת שוויון הזכויות. אחד הסמלים בכיבושי צבאות נפוליון באיטליה היה שריפת שערי הגטו ונטיעת עץ החירות בכיכר של כל עיר המשוחררת. לשם שילובם המלא של היהודים בכלל האוכלוסייה, הקים נפוליון מוסד "סנהדרין", אליו נשלחו נציגים גם מערי איטליה שהיו תחת שלטונו. זה היה השלב הראשון לשילוב המלא של היהודים בסביבתם בעת החדשה אותה הם מהרו לנצל. השלטון הצרפתי ארך כמאה שנים, אך אחריו הגיעה הריאקציה והתמרדותם של האיטלקים. האיטלקים ראו ביהודים משתפי פעולה עם הכובש הצרפתי הזר, וגירושו לוהו בהחזרת היהודים לגטאות, הגבלות ומסים משפילים וכבדים. עם זאת, בשורת שוויון הזכויות כבר ניטעה בלבבות, והאיטלקים עצמם החלו בתהליך המהפכה העממית של בניית לאומיותם ה Risorgimento, ריסורגיימנטו.⁹⁷ מהפכה עממית זו, איחדה את הנסיכויות השונות ללאום אחד, תוך מלחמה בצרפת, ובממלכה האוסטרו-הונגרית. התנועה הלאומית צמחה מלמטה, והיהודים היו חלק אינטגרלי ממנה. הם כתבו והגו, הנהיגו, לחמו ושפכו את דמם, והיו גם בגולים שברחו, ובאסירים שריצו תקופות מאסר. הם היו שותפים מובילים בתהליך שהחל בתחילת המאה התשע עשרה והגיע לסיומו בשנת 1859. היהודים זוהו עם הישגי המהפכה, ובעת כינונה של המדינה החדשה קבלו כתב זכויות חתום על ידי המלך. בכל נסיכות שהצטרפה למדינת הלאום החדשה קיבלו היהודים את זכויותיהם. אירועי המהפכה הגיעו לסיומם מבחינה זו עם שחרור הגטו האחרון, גטו רומא, בשנת 1870.⁹⁸ אירועים אלה הסתיימו קצת יותר מעשור לפני הולדתו של קאסוטו.

מאמצע המאה התשע עשרה ועד לימי השלטון הפאשיסטי במאה העשרים, הייתה יהדות איטליה מיוחדת בשילובה בסביבתה הלאומית. גרם לכך צירוף נסיבות ייחודי שנבע משותפותם בבניית הלאומיות, רציפות ישיבתם באיטליה וקשרם הרופף עם קהילות מחוץ לה. רצף ההתיישבות מאז ימי הרפובליקה והקיסרות דרך ימי הרנסנס ועד לעת החדשה גרם לכך שהנוכחות היהודית בת עשרים הדורות הייתה מובנת מאליה. היהודים ישבו באיטליה מאז ימי קדם, הם דברו את השפה, היו חלק מהתרבות המקומית ולא זוהו כקבוצת אוכלוסייה זרה וחדשה. מתן שוויון הזכויות האזרחי האיץ תהליכי חילון בחברה היהודית, הם מיהרו לנצל את ההזדמנות והיו לכוח משמעותי בתוך הריסורגיימנטו, ונתפסו על ידי עצמם ועל ידי בני ארצם כשותפים שווי זכויות בהישגיה.⁹⁹ איטליה בשנים אלה לא הייתה ארץ הגירה עבור יהודי מזרח אירופה, והקשרים עם יהודים בארצות אחרות היה יחסית מועט, היהודים חיו ב"בועה" איטלקית כשעיקר תשומת ליבם הייתה אל זהותם כלאומנים איטלקים. כך, מצאה את עצמה החברה היהודית בליבם של תהליכי שינוי משמעותי, שילוב אזרחי פוליטי מלא, חילון ועזיבת הדת, ולעתים אף את הקהילה עצמה. כתוצאה מהשילוב המהיר והמלא, תוך פחות ממאה שנה הידלדלה יהדות איטליה. קהילות קטנות חדלו להתקיים, קהילות בינוניות צמצמו את פעילותן, נישואי התערובת רבו מאד. דור הבנים של היוצאים מהגטו שולב בכל המקצועות והעיסוקים, וקשריו החברתיים והאישיים היו לרוב מחוץ לקהילה. עם חילון המדינה באיטליה כולה, הייתה היהדות עבור היהודים דת בלבד, בדומה לקתוליות עבור הנוצרים, ותפסה מקום מועט יחסי בחייהם. הרפורמה, תנועת השינוי בדת, שפרחה באותן השנים ביהדות גרמניה, לא מצאה את מקומה בקהילות איטליה.¹⁰⁰ על רקע התרבות הנוצרית הקתולית באיטליה, בה טקסים דתיים עתיקים התנהלו בשפה שאינה מדוברת, נראה הפולחן היהודי טבעי. יהודים שנותרו פעילים בקהילה שמרו על

⁹⁷ להלן יוזכר המונח בתעתיק העברי.

⁹⁸ רות, שם, עמ' 421 – 463. תיאור מפורט של תהליך צמיחת הלאומיות האיטלקית, דרך עיניו של יהודי בראשית המאה העשרים ניתן לקרוא אצל בילינסון, ראו: בילינסון, **בימי תחיית איטליה**.

⁹⁹ רות, שם, עמ' 454 – 463.

¹⁰⁰ עם זאת הובעה גם הדעה שתנועת "חכמת ישראל" בגרמניה השפיעה על אישים שונים ביהדות איטליה והיה ייצוג לתנועה הרפורמית באיטליה. ראו פאצ'יני, "חכמת ישראל".

המסגרת הישנה בצורה מתונה ומכילה, שינויים קטנים כגון הכנסת עוגג לתפילה קרו כבר בימי הגטו, והקהילות הכילו במתינות את מגוון חבריהן. אלה שחפצו בהשתלבות מלאה בעולם החדש עזבו את הדת והתבוללו.¹⁰¹ עבור רבים, נותרה במקרה הטוב, זהות יהודית ששומרה על ידי קשרי משפחה וחברות *identiat familiare* שבוססה על התרבות המשותפת.¹⁰² יהודי איטליה היו מעורים לחלוטין בכל תחומי החיים בתוך העם בו ישבו, ללא אנטישמיות וללא רדיפות, האיום הגדול ביותר בפתחם היה סכנת ההתבוללות, החשש להיעלמות קהילות בנות עשרים דורות היה מוחשי וחרף.¹⁰³ זו הייתה האווירה בתוכה צמח קאסוטו.

התנועה הציונית באיטליה החלה את פעילותה סביב מנהיגותו של הרב שמואל צבי מרגליות (Samuel Hirsch Margulies), עליו יסופר בהרחבה בהמשך הדברים. דנטה לאטס (Dante Lattes), שהיה מזכיר התנועה הציונית, חי מספר שנים בפירנצה, שם חבר לאלפונסו פאציפיצי (Alfonso Pacifici) בהוצאת השבועון *Israel* (1916) והירחון המדעי הקשור אליו *Rivista di Israel* (1925). התנועה הציונית הציעה חלופה מודרנית לזהות היהודית הישנה. קאסוטו היה חלק מחבורת מנהיגים צעירה זו שפעלו בהשראת הרב מרגליות, ועל כך בסעיף הבא.¹⁰⁴

עליית הפשיזם לשלטון הביאה מפנה לרעה. בשנים הראשונות לא ראו רוב היהודים את הפשיזם כאיום. היהודים היו מורגלים בשיתוף מלא עם התנועה הלאומית האיטלקית, רבים מהם אף היו חברים במפלגה מימיה הראשונים. איטליה ראתה את עצמה ארץ ללא אנטישמיות, ומוסוליני עצמו הכריז על כך בפומבי. בתחילה לא הייתה התנגדות מצד השלטון הפאשיסטי לציונות, במהלך שנות השלושים עלה בהדרגה איטית רף התעמולה האנטי יהודית, עם דגש על אנטי-ציונות, ככל שאיטליה שיתפה יותר פעולה עם גרמניה הנאצית. אמנם, מוסוליני נפגש עם חיים ויצמן בשנות השלושים בניסיון לגייס את עזרתו למען יהודי גרמניה, אך ככל שהתקרבה איטליה לגרמניה, החלו הפאשיסטים לראות ביהודים המזדהים עם הציונות בוגדים בזהותם האיטלקית והלאומית. שאלת "שתי המולדות", בדומה לקשר בין יהודי איטליה ליהדות העולם, היוותה עילה למתקפות אנטישמיות. הדרדרות מהירה חלה ובה גם הקמת משרד לטוהר הגזע, והחלת חוקי גזע בתחומי החיים השונים.¹⁰⁵ אלה היו השנים בהן קאסוטו החל את דרכו האישית, המחקרית והפרשנית.

לקראת שנת הלימודים 1938 – 1939 הוכרז על סילוק היהודים מכל מוסדות החינוך באיטליה, תלמידים ומורים בכל הדרגים.¹⁰⁶ זה היה השלב בו החליט קאסוטו על עזיבת מולדתו איטליה ועלייה לארץ ישראל. אין ספק, שבחירתו של קאסוטו בעליה לארץ ישראל, לבנות את מדע התנ"ך באוניברסיטה העברית ולא במשרות אחרות שהוצעו לו בארצות הברית, נטועה בשורשי הכרתו הציונית, שהחלה בנעוריו.¹⁰⁷

¹⁰¹ רות, שם, עמ' 492 – 493.

¹⁰² תיאור ההליך ההיסטורי בהרחבה נמצא אצל רות, שם, 474 – 505; וכן באנציקלופדיה יודאיקה: מילנו, "איטליה"; על הרוח המאפיינת את קבוצות האינטלקטואלים המתבוללים היהודים אפשר ללמוד מתיאורה של נטרמן את דמותה של סופרת הילדים והעיתונאית לאורה אוריביטי, ואת ההשפעות על זהותה וזהות בני דורה (נטרמן, "הסופרת היהודייה").

¹⁰³ רות, שם, עמ' 489 – 505, מתאר בהרחבה את אובדן הזהות הזו, דה פליצה, מציין כרקע להבנת האיטיות בצמיחת האנטישמיות באיטליה ואת האיטיות של יכולת ההבנה של יהודי איטליה בכך שהם בעיצומה של רדיפה אנטישמית, בטמיעתם הכמעט מוחלטת של היהודים (דה פליצה, **היהודים באיטליה הפאשיסטית**, 1 – 56); מעניין שקאסוטו עצמו בשנת 1925 ראה את איום ההתבוללות ואובדן הזהות כבעיה הגדולה ביותר לפניו ניצב הדור, קאסוטו, "המקרא והיהודים המודרניים".

¹⁰⁴ בין קאסוטו ל פאציפיצי הייתה מערכת יחסים מיוחדת של ידידות בצד מחלוקת חריפה, ראו סעיף 3.2.

¹⁰⁵ רות, שם, עמ' 509 – 552; דה פליצה, עמ' 75 – 76, 83 – 85, 149 – 170.

¹⁰⁶ דה פליצה, עמ' 219 – 260.

¹⁰⁷ על החלטתו של קאסוטו כותבים: אברהמס, "האיש ומפעלו", עמ' 419 – 420; הרטום, "הרב משה דוד"; דה פליצה עמ' 322 – 325 מתאר את תהליך ההוצאה של היהודים ממוסדות הלימוד ב 1938 ותגובותיהם אליה. אמנם, יש מי שהציע

מורשתה הייחודית של יהדות איטליה בה נולד השפיעה עמוקות על תפיסת עולמו ומחשבתו של קאסוטו. על מנת להבין את רעיונותיו ודרכו הפרשנית יש להבין את שורשיה של יהדות זו ואת תרבותה.

1.2 יהדות פירנצה

פירנצה, בה נולד וצמח קאסוטו, היא בעלת מורשת ייחודית שהטביעה עליו את חותמה. העיר נוסדה בשנת 59 לפני סה"נ והגיעה לשיא פריחתה בימי הרנסנס. יתכן כי ראשיתה של הקהילה היהודית בפירנצה הייתה במאה הרביעית לספירה, אך קהילה קדומה זו נעלמה כולה עד ראשית ימי הביניים. קהילה קטנה נוצרה מחדש רק בסוף המאה השלוש עשרה בשל נוכחותם של מעט אנשי עסקים יהודים. החל מתחילת המאה החמש עשרה, הוזמנו מלווי כספים יהודים לעיר וזו בעצם ראשיתה של הקהילה הקבועה.¹⁰⁸

בין המאות הארבע עשרה והשש עשרה, תחת שלטונו של בית מדיצ'י (Medici), הייתה העיר למרכז עסקים וכלכלה שהצמיחו יצירה אומנותית ותרבותית ייחודית, המורשת ההומניסטית. בין הדמויות הבולטות שחיו ופעלו בה נמנו האומנים מיכאלאנג'לו (Michelangelo di Lodovico Buonarroti Simoni), לאונרדו דה וינצ'י (Leonardo di ser Piero da Vinci) ובוטיצ'לי (Sandro Botticelli), המדינאי וההוגה מקיאווולי (Niccolo' Machiavelli) הסופר הפילוסוף דנטה אלגיירי (Dante Alighieri), ששפת כתיבתו הפכה להיות הבסיס לשפה האיטלקית היום,¹⁰⁹ המשורר המלומד פרנצ'סקו פטררקה (Francesco Petrarca), המשורר ג'ובני בוקאצ'ו (Giovanni Boccaccio), והנזיר הדומיניקני הקנאי סבונארולה (Girolamo Savonarola). פירנצה בימי הרנסנס הייתה מולדת ה"הבראיזם" אותו נתאר בהמשך הדברים. בתקופה הזו היו היהודים גורם חשוב בעיר ובעלי קשרים הדוקים עם הסביבה הנוצרית. אחר כך, בדומה לרוב ערי איטליה חיו יהודי פירנצה במשך מעל מאתיים שנה בגטו.

רוחות העת החדשה החלו לנשב בסוף המאה השמונה עשרה, למשל כשאשר הדוכס הגדול את השתתפותם של יהודים באגודה הספרותית הנחשבת של פירנצה Accademia dei Faticani.¹¹⁰ השינוי המשמעותי הגיע רק עם הכיבוש הצרפתי, בשנת 1799 והקמת דמוקרטיה רפובליקאית בה קיבלו היהודים זכויות אזרח מלאות. במוסד ה"סנהדרין" שהקים נפוליון שם ישבו גם נציגים מפירנצה.¹¹¹ בתקופת הריאקציה, כמו בשאר ערי איטליה, נלקחו מהיהודים זכויותיהם האזרחיות. בעת החדשה שמרה פירנצה על מעמדה כמרכז תרבות מדע ושלטון ואף הייתה בירת איטליה בשנות המאבק ובניית הלאומיות הריסורגיימנטו, עד לשחרורה של רומא. אוצרות התרבות ומרכזי המדע משכו אל העיר במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים את טובי המוחות והיוצרים, והיא הייתה מקום תסיסה רוחנית ויצירה.¹¹²

גם בפירנצה היו היהודים מעורבים מאוד בתנועת השחרור הלאומית, למשל השתתפותם הערה בכתב העת הפטרויטי Antologian, והעובדה שכאשר הוקם בשנת 1847 בפירנצה "משמר לאומי" (הותר ליהודים להצטרף לשורותיו) האירוע צוין בטקס הודיה בבית הכנסת בו השתתפו גם נוצרים.¹¹³ כחלק

שהגירה לארצות הברית לא הייתה אופציה אפשרית, אך הטיעון כאילו השפה האנגלית הייתה מחסום למלומד ששלט בשפות רבות כל כך, לא נראית כבעלת משקל מספיק בהכרעה שבין ארצות הברית לארץ ישראל (גוארנרי, לנאליוני, "אומברטו קאסוטו", עמ' 8).

¹⁰⁸ משלח יד זה, שהיה כלי כלכלי חיוני מחד, ואסור מבחינה דתית על ידי השלטונות מאידך, אפשר פרנסה ליהודים בערי צפון איטליה בזמנים ההם ראו בהרחבה: קאסוטו, **היהודים בפירנצה**, עמ' 5 – 28; רות, **יהודי איטליה**, עמ' 152 – 156.

¹⁰⁹ קאסוטו עסק ביצירתו של דנטה, תרגם חלקים ממנה לעברית, והתייחס אליה בפרשנותו, ועל כך בהמשך.
¹¹⁰ רות, שם, עמ' 425.

¹¹¹ רות, שם, עמ' 435 – 444.

¹¹² צאטלי, "הקתדרה לספרות"; צאטלי, "המורשת הפלורנטינית".

¹¹³ רות, שם, עמ' 459 – 460.

מההתחדשות ששטפה את ערי איטליה בעקבות הריסורגיימנטו, נהרסו ונבנו מחדש אזורים שלמים. בפירנצה נמחקו ה-mercato vecchio (השוק הישן) וחומת הגטו ובמקומם נבנתה ככר לכבוד המלך והעצמאות Piazza Vittorio Emanuele. הרובע היהודי, הגטו, חדל להתקיים פיזית. הקהילה בנתה בית כנסת חדש, מהיפים באירופה, באזור האופנתי והחדש בפאתי העיר שנחנך בשנת 1882. בית הכנסת היה למרכז החדש של הקהילה ולצדו היו מוסדותיה הנוספים. זהו בית הכנסת בו גדל קאסוטו כילד ונער, ובו לימים היה רב ראשי. התפילה התנהלה בנוסח האיטלקי, ולוותה במקהלת נערים עם נגן עוגב מקצועי, הוקמה בו עמדה מוגבהת מקושטת לדרשות הרב.¹¹⁴

כשם שפירנצה הייתה הבירה האינטלקטואלית של איטליה, כך הפכה קהילתה היהודית למרכז הרוחני של יהדותה בשנים אלה. בין הדמויות של המלומדים היהודים בעיר היה סלומון מרפורגו (Salomone Merpurgo) מומחה בעל שם לספרות האיטלקית של ימי הביניים והאוצר של הספרייה הלאומית בפירנצה.

בסוף המאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים פעלה בפירנצה חבורה מיוחדת במינה של אינטלקטואלים יהודים, מתבוללים לחלוטין באורחות חייהם ועם זאת בעלי זהות יהודית ברורה. על חבורה זו נמנו המשורר והסופר אומברטו סאבה (Umberto Saba), הקומוניסט הוגו גירון (Ugo Ggiron), והאחים אדולפו ואנג'ילו אורבייטו (Adolfo i Angiolo Orvieto). באוניברסיטה פרחו לימודי הספרות והיהדות הודות לדמויותיהם המבריקות של מרצים כמו דוד קאסטלי (David Castelli), פאסקוואלה ווילארי (Pasquale Villari), גואידו מאצוני (Guido Mazzoni), וארנסטו פארודי (Ernesto Parodi) (שהיו לימים גם מוריו של קאסוטו ועליהם יסופר בהמשך הדברים). בעיר פעלו הוצאות ספרים Marbera, Le Monnier, Sansoni ו Paggi, שהתמחו בספרות קלאסית, ספרות חדשה ושירה. היא הייתה למרכז של כתבי עת בתחומים הומניסטיים. האחים אורבייטו ייסדו את השבועון הספרותי Il Marzocco. לאורה אורבייטו (Laura Orvieto), סופרת ילדים ועיתונאית (אשתו של אנג'ילו), שיצירותיה הספרותיות המצליחות, הגישו בשפה בהירה ופשוטה את אגדות המיתולוגיה לילדים, כתבה בו טור קבוע. למעגל האינטלקטואלי היו שותפים גם ג'ורנו פסקולי, ולואג'י פירנדלו.¹¹⁵ חבורה זו הוציאה כתבי עת, התכנסה בבית קפה קבוע וקיימה סלונים לקריאה ודיון. זהותם החזקה והייחודית של יהודים אלה התבססה על קשרי משפחה וחברות אישית, על מורשת תרבות יהודית משותפת, ולא על קיום מצוות הדת או שייכות לקהילה. חלק מהם חיפשו את המענה לזהות יהודית מתחדשת בתוך התנועה הציונית שהחלה לפעול אז בעיר, למשל הסופרת לאורה אורבייטו, שהייתה פעילה ציונית ואף נפגשה עם חיים ויצמן בשנת 1920 בביקורו בה.¹¹⁶

בשנת 1890 כשהגיע לעיר הרב שמואל מרגליות, הוא היה לדמות המובילה בהפיכתה למרכז רוחני וציוני עבור כל יהדות איטליה. ביוזמתו עבר לעיר בית המדרש לרבנים, ובו הוא הכשיר את מנהיגי הקהילות בדור הבא. רות מתאר את קאסוטו כ"בוגר החשוב ביותר של המוסד... שהאיר את המחשבה של יהדות

¹¹⁴ רות, שם, עמ' 490.

¹¹⁵ נטרמן, "הסופרת היהודייה"; פרופ' א' רופא סיפר לי על משפחה אופיינית לתקופה, משפחת רוסלי (Rosselli): "האמא, אמליה, Amelia, ידידה של לאורה אורבייטו, הייתה סופרת וכתבה כמה מחזות שהוצגו בהצלחה. הבן הבכור נפל במלחמת העולם הראשונה (האיטלקים ראו אותה כמלחמה להשלמת שחרור איטליה מן האוסטרים). הבן השני, קארלו, התנגד בחריפות לפאשיזם, הוגלה לאי בדרום, ברח לצרפת ושם נרצח ע"י פאשיסטיים צרפתים, בשנת 1937, לפי בקשת ממשלת איטליה. הוא יסד תנועה בשם "Giustizia e Liberta". הבן השלישי היה פרופסור להיסטוריה בפירנצה, וכתב ספר על אחד מגיבורי תנועת התחייה בדרום איטליה, במאה הי"ט, Carlo Pisacane. הוא נסע לבקר את אחיו בצרפת ונרצח יחד עמו. גם בפיסה הייתה משפחת רוסלי. הבת הייתה פאשיסטית והנהיגה קבוצה שחדרה לבית ספר ורצחה בכיתה את אחד המורים, משום שהיה סוציאליסט. שמו היה Cammeo. הוא קבור בבית הקברות היהודי בפיסה."

¹¹⁶ רות, שם, עמ' 482; נטרמן, "הסופרת היהודייה".

איטליה כפי שלא הוארה מאז שד"ל¹¹⁷. תלמידיו הצעירים של מרגליות, קאסוטו בתוכם, הקימו אגודות, ארגנו כנסים וכתבו בכתבי עת. האגודה הראשונה שהקימו Pro Cultura נוסדה בשנת 1907, בשנת 1911 יזמו קונגרס נוער יהודי בפירנצה, שהיו לו כינוסי המשך בערים אחרות. כתב העת המדעי שייסד מרגליות, Rivista Israelitica שכבר הוזכר, כבש את מקומו בפרסומים משמעותיים, זאת בנוסף לכתב העת Israel שהיה בעל נטיות ציונות ואורתודוקסיות, שנוסד בשנת 1916 בעיר. מלחמת העולם הראשונה קטעה את התהליך.¹¹⁸ פירנצה הייתה אחת מהקהילות הגדולות, אך גם בה, הורגש השינוי הדמוגרפי. נישואין מאוחרים, קיטון בילודה, מספר לידות קטן ממספר הפטירות, לא פסחו גם עליה.¹¹⁹ מציאות זו, של מורשת מקומית עשירה ועתיקה, המשלבת קשר עמוק עם הסביבה הנוצרית, ביחד עם טיפוח זהות יהודית ייחודית, היא המציאות בה גדל ועוצב קאסוטו. אתגרי הזמן שהביאו עימם תופעות חדשות ליהדות פירנצה וליהדות איטליה, השפיעו עליו עמוקות והניעו אותו לפעולה, כרב, כפרשן וכהוגה דעות.

1.3 משפחת קאסוטו

מקורה של משפחת קאסוטו (קאפסוטו) בעיר קאפסה (Cafsa) בצפון אפריקה, משם נדדו בני המשפחה לפורטוגל (שם נוספה לשם הסיומת: "אז"), ואז דרך אסיה הקטנה לאיטליה. מהתיעוד ההיסטורי ניתן ללמוד על ה"זכות" שניתנה לאחד מאבות המשפחה לגור בפירנצה בשנת 1548/9. היהודים בפירנצה נסגרו בגטו בסוף המאה השבע עשרה, באותה עת היו בקהילה 86 יהודים. בראשית המאה השמונה עשרה כבר נמנו בה 600 יהודים. דוד קאפסוטו, אחד מאבות המשפחה, נזכר בתפקיד פרנס הקהילה בתקופה זו. יש עדות על כך שלאורך המאות השבע עשרה והשמונה עשרה היו כמה מבני המשפחה מוהלים. עדות מעניינת על הקשר המיוחד לארץ ישראל עולה מיומנו של משה חיים קאפסוטו, שהיה המומחה לאבנים טובות של הדוכס הגדול מפירנצה, המספר על מסע שערך לארץ ישראל בשנת 1734, ועל בנו שהשאיר שם, אולי בעקבות הרוח המשיחית של התקופה. יומן המסע נשמר בידי המשפחה עד לתחילת המאה התשע עשרה, וקאסוטו כתב על המסורת המשפחתית בניירותיו. השרשרת המשפחתית המשיכה דרך צאצאיו של אחיינו של משה חיים, משה דוד אליעזר קאסוטו, במאה השמונה עשרה והתשע עשרה, עד למשה דוד קאסוטו (השלישי שנשא שם זה) בו נדבר.¹²⁰

משה דוד היה בנם של עמינדב שבתי קאסוטו וארנסטה לבית גלאטי. עמינדב שבתי, בנו של סוחר ספרים, נכנס לעבוד כמתלמד בבית הדפוס של גלאטי, שלימים יהיה חמיו. עם הזמן הוא הפך למנהל הדפוס ושותפו. כנהוג בקהילות האיטלקיות, ביום ברית המילה נתן לבנו, משה דוד, את שמו של סבו. בנוסף לשמו העברי קיבל משה דוד גם את השם אומברטו, כשמו של המלך האיטלקי, סימן מובהק לתקופה של תהליך השחרור הלאומי האיטלקי וההשתלבות היהודית בחברה, ובמיוחד של הבורגנות היהודית הפלורנטינית. משה דוד אומברטו קאסוטו היה מוקף מגיל צעיר בתרבות יצירת ספרים ומכירתם, הוא גדל בתוך ריחות הדיו וחומרי ההדפסה, תוך שהוא עוזר בהרכבת הטקסטים להדפסה, מתפעל מהספרים הטריים מהדפוס ולומד את משימות השגרה הקטנות הנוצרות בקצבן של המכונות. אולי ניתן ליחס את אהבתו של קאסוטו לספרים ולדרכי יצירתם ואת המומחיות העצומה שלו לדפוסים ולכתבי יד לימים ההם. עמינדב שבתי, כמו חלק מאבות משפחתו, היה פרנס הקהילה בפירנצה. הוא קיבל את התפקיד בשנה בה נולד משה דוד וכיהן בו ארבעים שנה עד לשנה בה הפך משה דוד לרב הראשי של הקהילה. גם כשביקש לפרוש, הפצירו בו

¹¹⁷ רות, שם, עמ' 507.

¹¹⁸ רות, שם עמ' 506 – 508.

¹¹⁹ רות, שם, עמ' 502 – 503.

¹²⁰ עברון-קאסוטו וקאסוטו, מבט לקהילה, עמ' 18 - 25.

השלטונות לחזור בו. משה דוד הצעיר הגיע בקביעות עם אביו לבית הכנסת בילדותו. כשרונו הלימודי ואהבתו של משה דוד ליהדות דרבנו את אביו לרשום אותו לבית המדרש לרבנים.¹²¹ התשתית להשכלתו ולאישיותו של קאסוטו כמלומד עוצבה במסלול ששילב שני עולמות, עולם לימודי היהדות באיטליה ועולם המדעים ההומניסטיים הפלורנטיני. את צעדיו הראשונים עשה בשני מוסדות: בית הספר הרבני בפירנצה (שהפך לבית המדרש לרבנים) והגימנסיה ההומניסטית של פירנצה. המשך השכלתו היה לימודי רבנות בבית המדרש לרבנים ולימודים אקדמיים קלאסיים באוניברסיטת פירנצה. בשורות הבאות נתאר אותם.

1.4 הגימנסיה ההומניסטית של פירנצה

בפירנצה לא היו תיכונים יהודיים, התלמידים בני הקהילה היו רשומים לבתי ספר ציבוריים. התלמידים היהודים למדו בבית הספר התיכון גם בימי השבת בלי לכתוב, ובקהילה סודר במיוחד בשבילם מניין של "משכימים".¹²²

קאסוטו למד בתיכון הקלאסי liceo Classico Michelangiolo על שם מיכאלאנג'לו. המוסד נחשב למעולה ביותר בעיר, הוא העמיד במרכז את הלימודים הקלאסיים ואת מורשת התרבות ההומניסטית. בית הספר הוא בעל עבר היסטורי ארוך. הוא נוסד במאה השלוש עשרה עבור נזירות. במאה הארבע עשרה הוא נרכש על ידי בית מדיצ'י שהפכוהו למנזר לנזירים מלומדים, שטיפחו חכמה, אומנות ותפילה. עיצובו של המבנה ועץ המגנוליה בן מאות השנים הניצב עד היום בחצר הפנימית של בית הספר משקפים את הערכים שהונחו בייסודו: "שורשי החכמה וענפי האמונה". בשנת 1843 הפך בית הספר למוסד עירוני חילוני, ויסודותיו החינוכיים הושתתו על ערכי כותבי מגילת העצמאות האיטלקית בהשראתו של דנטה אלגירי. מקצועות הלימוד היו השפות האיטלקית, הלטינית, היוונית: כתיבה, קריאה ותרגום, וכן לימודי פילוסופיה, כלכלה, היסטוריה של האומנות, מתמטיקה, פיסיקה, כימיה, מדעי הטבע וחינוך גופני. בארכיון בית הספר נמצאות תעודות הלימוד של קאסוטו מהן עולה כי הוא למד במוסד במשך שבע שנים, משנת הלימודים 1895/1896 ועד לסיום לימודיו, תחילה ב"כתות האמצע" ואחר כך שלוש שנים של לימוד תיכון. קאסוטו סיים עם ציון לשבח על הצטיינותו Licenza d'onore, נתון שפטר אותו מהצורך להיבחן בחינות כניסה לאוניברסיטה. רשימת המקצועות שלמד קאסוטו כללה: איטלקית, לטינית, יוונית צרפתית וכן היסטוריה, מתמטיקה וגיאוגרפיה.¹²³ הלימודים הסדורים של מקצועות היסוד של התרבות הקלאסית, בדגש הומניסטי, השפיעו ללא ספק על עומק היכרותו עם שפות התרבות, ואוצרות התרבות של המערב. קאסוטו חי ונשם אותן, למד אותן בגיל צעיר, והם היו חלק מכלי עבודתו, טבעיים ומוכרים, חלק מזהותו ואישיותו. ניתן לשער שיכולתו לצטט שורות של שירה צרפתית עתיקה בכיתת הלימוד, ולתרגם אותה לשפה העברית, עבור תלמידיו בירושלים, חמישים שנה אחר כך, נעוצות בחינוך ההומניסטי אותו ספג אז.¹²⁴ קאסוטו קיבל את תעודת הסיום מהתיכון ההומניסטי בשנת 1902 ונרשם לבית הספר ללימודים גבוהים (האוניברסיטה של פירנצה).

¹²¹ פיאטלי, "מבית המדרש", עמ' 32-33; עברון-קאסוטו וקאסוטו, שם, עמ' 46.

¹²² די-סיני, שם, עמ' עט; צאטלי, "הקתדרה לספרות", עמ' 110.

¹²³ תודתי נתונה לפרופ' Silvia Cristina Benzi, ארכיונאית בית הספר ומבכירות מחנכיו, על סיור לימודי מאלף בו פרשה את תולדות המוסד ומורשתו, וכן על ביקור בארכיון ואיתורן של תעודות הסיום של מ"ד קאסוטו ושל בני משפחה נוספים שהתחנכו בתיכון מיוחד זה. תודה לפרופ' אידה צאטלי ולפרופ' דוד קאסוטו על התיווך בינינו. לצערי לא נשמרו תוכניות לימודים מאותן השנים.

¹²⁴ ראו להלן בסעיף 2.4.4.5 התיאור ממחברת ההוראה לספר במדבר בה מצטט ומתרגם קאסוטו את שירת העלילה הצרפתית.

1.5 בית המדרש לרבנים בפירנצה

ראשיתו של בית המדרש לרבנים באיטליה בעיר פאדובה בצפון איטליה בשנת 1829. בית המדרש נוסד כ"מכון הרבני ליהודי ממלכת לומברדיה-ונטו" שהייתה אז חלק מהקיסרות האוסטרו-הונגרית. מכון זה נועד לתת מענה לדרישת השלטונות להקים מוסדות להכשרת רבנים שילמדו בהם תוכנית לימודים הפתוחה למחקר ופילוסופיה וכישירו את התלמידים בשפת המקום. בראש המוסד עמדו הרבנים שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) והלל הכהן דילא טורי. עם איחוד איטליה באמצע המאה התשע עשרה, הפך המוסד לכלל איטלקי. בין השנים 1872 ל-1887 נסגר המוסד, והוא נפתח מחדש ברומא בשנת 1887 בהנהגת הרב משה הלוי עהרנרייך, תלמידו של שד"ל. בית המדרש עבר לפירנצה בשנת 1899 ביוזמתו של הרב שמואל צבי מרגליות, שהצליח להעביר את המוסד לעירו, הפריח והצמיח אותו, והוא נותר שם עד לשנת 1933. בשנת 1933 חזר בית המדרש לרומא, שם הוא פועל עד היום.

בית המדרש בפאדובה היה ראשון מסוגו ובעקבותיו הוקמו מוסדות דומים ברחבי אירופה. במוסדות אלה נדרשו התלמידים כדרישת סף להיות בעלי תעודת סיום של השכלה תיכונית כללית, ותנאי לקבלת תואר הרבנות היה תואר אקדמי, זאת בנוסף כמובן ללימודי היהדות. מוסדות אלה, בפאדובה, בברלסאו, בברלין (שני מוסדות), בווינה ולימים גם בפריז ובלונדון, היו חלק מתופעה רחבה יותר של "חכמת ישראל", שראתה באופן חיובי את הצורך לעסוק בלימודי היהדות בשיטות מדעיות.¹²⁵ על רוחו של בית המדרש ניתן ללמוד מדברים שכתב אחד ממייסדיו, יוסף שמואל רג'יו,¹²⁶ בהם תיאר את הנסיבות לפתיחת בית המדרש ואת טקס פתיחתו:¹²⁷

... החלו מחשבותי לעדור בשדה האמונה ולהתבונן על מצב אומתנו, על צרכיה בימים האלה, ועל אופני תיקונה, התחקק בלבבי הרעיון הזה כי להרים כל מכשול מקרבנו ולהביאנו אל השלמות המיועדת לנו כפי כוונת התורה... אין דרך וסיוע זולתי בהתחבר יחד לימודי הדת עם לימודי המחקר, באשר הראשון מבלעדי השני יביאנו להיכשל במחשבות אליל והשני מבלעדי הראשון יפרוץ הגבולים התוריים אשר גבלו ראשונים, אך בהצמיד יחד את שני הלימודים יצליח הישראלי בדרכיו והייתה לו השלמות למנה... והנה פתאום קול באזני לאמר: העיר ה' את רוח המושל הקיסר המרומם... ויצו בכל מחנה העברים לבל יזיד איש עוד לישב על כיסא ההוראה ולהיות רב בישראל אם לא מלא את ידו תחילה בחוכמת המחקר ככל משפטי בתי המדרש הפילוסופיים אשר במדינותיו, אז אמרתי עת לעשות לה' והנה באתי במגילת ספר קטנה והיא נדפסה בלשון האיטלקית... הנה מוטל עלינו החוב לתקן הדבר... כי אם נחדל מלתקן הדבר בראשיתו הלא נלך מדחי אל דחי ונחליף חסרון אחד בחסרון אחד כי תחת המורים מחוסרי המחקר יקומו חוקרים משוללי התורה... ובעזר אלוהי מעוזנו המדרש הוקם על מכונו והתלמידים על משמרתם...

רג'יו מציג את רעיון ההכרח של למידת המחקר והדת כתומכות זו בזו כרעיון שעלה במחשבתו עוד לפני הדרישה של הקיסר. הוא מנסח את היענותו לצורך בנימוק של "עת לעשות לה'", ניסוח המצביע על ההכרח לשנות את ההתנהלות הקיימת וממסגרת אותה כמצווה. יותר מכך, את הצו של הקיסר הוא מציג בלשון הנשענת על הצהרת כורש, ובכך מציגה אותה לא כגזרה קשה אלא כבשורה גואלת ומיטיבה.

¹²⁵ דינור, "חכמת ישראל".

¹²⁶ יוסף שמואל רג'יו (1784 – 1855) חכם איטלקי, תלמיד של משה מנדלסון, שקידם באיטליה את רעיונות ההשכלה מילנו, "איטליה", עמודה 802.

¹²⁷ רג'יו, "בית לימוד הרבנים", עמ' מב-מג.

בית המדרש של שד"ל ודילא טורי בפאדובה ורוחו, שימשו השראה לרב זכריה פרנקל שהקים בשנת 1854 את בית המדרש לרבנים בברסלאו. בין המוסדות שהוקמו ברחבי אירופה היו שינויים ביחס לתנועות הרוחניות של העם היהודי שנעו בין רפורמה לאורתודוקסיה מתונה. המוסדות באיטליה ובברסלאו נטו לגישה ה"היסטורית פוזיטיבית" שנוסחה על ידי זכריה פרנקל. ברוח זו "הושם דגש בחינוך הרבנים על הזיקה המכוננת את התרבות היהודית למן ימי האבות בתוך ההיסטוריה ולא מחוצה לה... העמידה ההשקפה האיטלקית את הזיקה האורגנית בין שתי ההוויות בתור יסוד – לכך חונכו מורי ההוראה בין כותלי בית המדרש לרבנים על פי הגישה של שד"ל ולכך ביקשו לחנך בצאתם אל אחיהם".¹²⁸ לימים נסגר המעגל באיטליה, כשחלק נכבד מהנהגת בית המדרש האיטלקי בשנים בהן פעל בפירנצה, צמח בבית המדרש בברסלאו. זוהי הרוח של בית המדרש בו צמח קאסוטו.¹²⁹

1.5.1 שד"ל (1800 – 1865)

שמואל דוד לוצאטו היה רב, מפרש המקרא, משורר ופילוסוף, ממניחי היסוד ל"חכמת ישראל". הוא חי ופעל בצפון איטליה, וחיוו האישיים היו מרובי קשיים ואסונות. שד"ל נחשב לראשון הפרשנים היהודים המודרניים ולגדול חכמי איטליה במאה התשע עשרה. הוא כתב פירושים לתורה ולספרים ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל, משלי ואיוב. פירושו לתורה, שהתפרסם לאחר מותו, הוא שיעוריו בתורה לתלמידיו בבית המדרש לרבנים. שד"ל היה משורר ומחבר פיוטים וחוקר לשון. הוא חקר את העברית השומרונים, כתב מחקרים על הדקדוק הארמי ופירוש לתרגום אונקלוס. בנוסף לידע התורני הנרחב שהיה לו הוא למד שפות אירופיות עתיקות וחדשות ומדעים, הכיר את ביקורת המקרא של זמנו והתמודד איתה, ולשם כך השתמש בידע היסטורי ובבלשנות משווה.

ורגון קורא לשיטתו הפרשנית של שד"ל ביקורתיות מתונה, דרכו הפרשנית של שד"ל תובא להלן בתמצית מתוך מחקריו של ורגון.¹³⁰ שד"ל היה פשוט, לדעתו לכל פסוק יש פירוש פשוט אחד בלבד שיש להגיע אליו. לשם כך יש לעסוק בבירור הנוסח, להתעמק בלשון הכתוב, בכללי הדקדוק ובהקשר התחבירי והספרותי, ובאווירתו של הספר השלם. הוא התנגד לכל פרשנות אלגורית או קבלית. בדומה לפרשני המקרא הנוצרים של זמנו, עסק בביקורת הנוסח מול עדי הטקסט האחרים, הנוסח השומרוני, השבעים ועוד, אך בניגוד אליהם, הוא עשה זאת בעיקר בנביאים ובכתובים.¹³¹ שד"ל, להערכת ורגון, קנה מעמד אקדמי מכובד בזכות עבודתו השיטתית בתחום ביקורת הנוסח ופרשנותו. עם זאת, הוא עמד על כך שמשעה שעבר הטקסט המקראי לכתב מרובע הוא נתקדש ומאז לא חלו בו טעויות. מניעיו הלאומיים החינוכיים בהתמודדות של דור הרפורמה, ובתפקידו כמחנך בבית המדרש לרבנים, הניעו אותו לצאת להגנת היהדות נגד הקמים עליה. הביקורת המתונה שלו בפרשנות הביאה אותו להתאים את הביקורת לאמונה. בשאלת הביקורת הגבוהה היה שד"ל בעל דעה נחרצת בהתנגדות אליה והוא ראה בכל מי שהפיץ דעות אלה עוכר ישראל. גישתו לחיבור התורה והנבואה הייתה של אחדות וקדמות, כולל בסוגיית אחדותו של ספר ישעיהו (פרט לפסוקיו האחרונים), קדמותם של מזמורי תהילים ובוודאי אחדותה של התורה.¹³² שד"ל קבע כי האמונה בתורה משמים ובשלמותה היא האמת, ולחם ככל יכולתו בטענות הביקורתיות שהושמעו בזמנו. בניגוד לעבודתו

¹²⁸ בונפיל, "היסטוריון", עמ' 1.

¹²⁹ די-סיני, "בית המדרש", עמ' עג-עה; פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי", עמ' 34 – 51; רבלו, "בית המדרש".

¹³⁰ ורגון, **ביקורתיות מתונה**.

¹³¹ ורגון מציג רשימה של 93 שינויי נוסח המקרא שהציע שד"ל, מתוכם חמישה בלבד בספרי התורה (ורגון, שם, עמ' 150 – 154).

¹³² הרטום, "מבוא לתורה".

השיטתית בנושא ביקורת הנוסח, בנושא הביקורת הגבוהה הסתפק שד"ל במתן כלים לתשובות לטענותיה ולא דן בהן באופן שיטתי.¹³³

למרות שקאסוטו חי ופעל עשרות שנים אחרי מותו של שד"ל, הוא נחשב כממשיכו במסורת הלימוד של התנ"ך באיטליה. בן ציון דינור פתח את ההספד על קאסוטו בתארו את קאסוטו כך: "החכם המזהיר ביותר שקם ביהדות איטליה מאז שד"ל".¹³⁴

חמיאל הוכיח כי השפעתו של שד"ל על קאסוטו היא ברורה ומקיפה. קאסוטו הלך בעקבות שד"ל בכל מה שקשור לאחדות החומש (תוך התנגדות לשיטת התעודות) ולאישוש האותנטיות האפשרית של חלק נכבד מהמסור בתורה. חמיאל הראה שכמו שד"ל, קאסוטו הסביר שתפיסת העולם שנוסחה בתורה הותאמה לרמתם הפשוטה של מקבליה עם כוונה להעלותם על ידי חינוך מוסרי ולאומי הרבה מעבר לסביבתם. כמוהו הוא חתר לפרשנות הפשט המתחשבת במחקר מדעי היסטורי פילולוגי. חמיאל הציג עשרות פירושי פסוקים בהם פירושיהם זהים. כשד"ל, לא היסס קאסוטו לדבוק בעמדות שהיו מנוגדות למחקר מחד גיסא ולמסורת מאידך גיסא, והלך בדרך לה קרא שד"ל "הדרך הממוצעת". חמיאל אף מביא התייחסות מפי בני המשפחה על הכבוד שראה קאסוטו בכך שהשווהו לשד"ל.¹³⁵

קאסוטו הצהיר עקרונית בפתח פירושו כי השתדל לקצר ועל כן ימעיט לצטט פירושים אחרים.¹³⁶ ניתן למצוא התייחסויות של קאסוטו על דרכו של שד"ל בשתי הזדמנויות לפחות בהן נאם בפומבי. בדבריו בכנס בין דתי בשנת 1924 התייחס קאסוטו לאתגרים שהציבה המודרנה ליהדות:

אם למשל, החקירות הספרותיות ההיסטוריות שלנו מצביעות לנו על כך שפרקים רבים מספר ישעיהו, ולא רק החלק השני בו, אלא גם פרקים שונים בחלק הראשון, אינם שייכים לנביא ששמו נושא את הספר, תוצאה שאף פרשן כמו ש. ד. לוצאטו היה אמיץ לזהותה ולשוב להגנת העמדות המסורתיות, היהודי המודרני לא יראה קושי בקבלתן.¹³⁷

קאסוטו קורא לשד"ל "אמיץ", לעומתו הוא רואה את עצמו "יהודי מודרני", ומוביל אל הצעד הבא הנדרש. האומץ של שד"ל אולי סימן עבור קאסוטו את הכיוון למסקנותיו הוא בזמן המודרני.

בשנת 1928 בהספד למורהו צבי פרץ חיות, דיבר קאסוטו על החלוציות של חיות שהיה לדבריו מראשוני פרשני המקרא הביקורתיים היהודים, לצד אברהם גייגר ויוסף הלוי. בתוך הפסקה המתייחסת לכך הוא מעיר כבדרך אגב: "למרות פרשנותו המקראית שזכתה לשבחים רבים, אינני מונה את שד"ל שלנו בתוך רשימה זו כיוון שהוא לא השתחרר מספיק מכבלי המסורת".¹³⁸

גם בדברים אלה, קאסוטו רואה את שד"ל, מייסד לימודי התנ"ך בבית המדרש לרבנים בו למד ולימד, "שד"ל שלנו!" כפרשן מסורתי המתחיל ללכת בנתיב המודרני. ניתן לשער כי שאב ממנו את ההשראה ללכת את הצעדים הבאים המתבקשים.

¹³³ ורגון, שם, עמ' 283 – 284.

¹³⁴ דינור, "היסטוריון", עמ' 11; בונפיל, "היסטוריון" עמ' ט; פיאטלי, "מבית המדרש", עמ' 27.

¹³⁵ חמיאל, "השפעת שד"ל", עמ' 119.

¹³⁶ קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' ט.

¹³⁷ קאסוטו, "התנ"ך והיהדות המודרנית", עמ' 381. הנאום בכללותו יוצג וייבחן בפרק הבא של עבודה זו, כאן הובאה רק התייחסותו לשד"ל.

¹³⁸ קאסוטו, "הירש פרץ חיות", עמ' 221.

1.5.2 שמואל צבי מרגליות (1858 – 1922)

הרב שמואל צבי מרגליות (Samuel Hirsch Margulies) היה רב, מלומד ומנהיג כריזמטי בעל שיעור קומה. הוא נולד בברז'יני (Brzezany) שבגליציה, אז בשלטון אוסטרו-הונגרי. את השכלתו הבסיסית עד גיל 13 קיבל ב"חדר", והמשיך עד גיל 17 בלימודים עם מורים פרטיים לתלמוד. ממורים אלה הוא מזכיר באוטוביוגרפיה שלו את דמותו הייחודית של "חסיד אמיתי" שלא נקב בשמו, שהעניק לו את היכולת להתמודד בהמשך הדרך עם האתגרים הנפשיים של לימודי הפילוסופיה. בצעד חריג לחברה השמרנית היהודית בה צמח, נרשם בשנת 1878 ללימודים בבית המדרש לרבנות בברסלאו. בשנת הלימודים הראשונה נרשם כמאזין חיצוני, שכן טרם הייתה לו תעודת סיום לימודים תיכוניים (אותה השלים בשנה זו). בית המדרש בברסלאו נוהל אז על ידי הרב ישראל לוי (1841 – 1917), ומרגליות ראה בו את מורהו המובהק עמו המשיך בקשרים בהמשך. מרגליות הוסמך באוניברסיטת לייפציג (Leipzig) בפילוסופיה ובשפות שמיות על ידי היינריך לברכט פליישר (Heinrich Leberecht Fleischer) (1801-1888), מומחה ידוע למזרחנות. בשנת 1884 פרסם מהדורה של התרגום לערבית והפירוש של רס"ג למזמורי תהלים על פי כתב יד מינכן. עם קבלת תואר הרבנות, בשנת 1885, מונה מרגליות לרב קהילת "נווה שלום" בהמבורג, ושנתיים אחר כך מונה לרב האזורי של כעשרים קהילות הסה-נסאו בגרמניה (Hesse Nassau).

בשנת 1890 הוזמן מרגליות לכהן כרב הראשי של פירנצה, תהליך הבחירה נמשך כשנה. הקול הקורא לתפקיד הכיל את השורות הבאות:¹³⁹

התכונות המתבקשות ברב החדש לא מצטמצמות לאדיקות חזקה... אבל צריכות להכיל גם השכלה חילונית טובה. בהשקפה זו המועמד שיענה היטב לתוכנית זו, יהיה מועדף באופן ברור בלי התייחסות לאזרחותו.

הוועדה בחרה במרגליות בלב שלם, וחבריה התרשמו מאישיותו החזקה ומהרקע התרבותי שלו, זאת למרות אזרחותו הזרה וחוסר ידיעתו את השפה האיטלקית. יש לציין, שכל המורים שהגיעו לבית המדרש בפירנצה למדו איטלקית ולימדו במוסד בשפה זו בלבד, ומרגליות בראשם. מרגליות היה רב אורתודוקסי, שמרן בשמירת המצוות אך בעל תפיסה מדעית בלימודי היהדות. הוא לא נמנע מקבלת תפקיד הרבנות בפירנצה אף שידע כי הקהילה משתמשת בבית הכנסת בעוגב (סמל לרפורמה) אך הבהיר שהיה מעדיף שלא ישתמשו בו. מרגליות הפך תוך שנים ספורות למנהיג קהילה מוכשר והפנה את מאמציו לחינוך, כאמצעי למלחמה בהתבוללות שפשתה בקהילות איטליה. הוא היה פעיל ציוני מוביל באיטליה, לעתים תוך מחלוקת עם חלק מבני הקהילה. הוא הביא את בית המדרש לרבנים לעירו פירנצה והפך אותו ואת העיר לאבן שואבת לצעירים מאיטליה ומרחבי אירופה שחיפשו זהות יהודית חדשה ומשמעות רעיונית.

בשנת 1896 פרסם חיבור על דוד הלוי, משורר ופטריוט יהודי איטלקי, ממנהיגי התנועה הלאומית האיטלקית במאה התשע עשרה.¹⁴⁰

¹³⁹ פיאטלי, שם, עמ' 35.

¹⁴⁰ דוד לוי (David Levi, 1816 – 1898), מהדמויות המובילות של הריסורג'מנטו, ודמות נערצת על היהדות בדור שאחריה. המונוגרפיה שכתב עליו מרגליות Poet and Patriot צוטטה ככותרת מאמר בסוף המאה התשע עשרה, אקטיביסט פעיל, זוהה עם תנועת הבונים החופשיים כתב על ההיסטוריה היהודית, מסורות נוצריות ודתיות המזרח, ראה בתנ"ך את "ספר הגאולה", וטען שהיחס ליהדות הוא שמבחין בין חברה נחשלת לבין חברה נאורה. הפתרון לבעיה היהודית להשקפתו היא דרך אמנציפציה. הוא תיאר את היהודים כ"עם הסובל", תוך גיוס הזדהות מצד הנוצרים בשל הזדהות עם מוטיב "ישו הסובל" והגדיר מחדש את היהודים ומקומם (פאצ'יני, "חכמת ישראל", עמ' 252 – 254).

בשנת 1899 בנאומו בחנוכת בית המדרש לרבנים המוסד אמר מרגליות: ¹⁴¹

אחת הסיבות המרכזיות לדעיכתה של יהדות איטליה יש לייחס לחסרונם הגובר של רבנים רגישים השולטים בדת, המחברים בצורה איתנה ונשגבה את ידיעת ההיסטוריה היהודית, ספרותה והתיאולוגיה שלה, לתרבות המדעית המודרנית... לפיכך נחוץ לחדש באיטליה לימודי רבנות רציניים וחזקים, ולחברם ככל הנדרש והאפשר לשיטות ותוצאות המדע.

תחת הנהגתו זכה בית המדרש לשגשוג גדול, והצמיח דור מנהיגות שהובילה את יהדות איטליה בשנים הבאות. מבוגריו הידועים יצוינו הרבנים: אליה שמואל הרטום, אומברטו משה דוד קאסוטו, דוד פראטו, אלפונסו פאציפיצי ודריו די-סיני. ¹⁴²

כראש המוסד, כנהוג בבתי המדרש בברסלאו ווינה, הקפיד מרגליות ללמד בעצמו תלמוד וספרות רבנית. כמו כן הוא לימד את התלמידים המתקדמים מקרא, מחשבה, דקדוק ואומנות הדרשה, ופיקח אישית אחר לימודיהם. תוכנית ההוראה כללה דפים מהתלמוד הבבלי וחלקים מקבילים מהתלמוד הירושלמי, הלכה, מדרש ופילוסופיה יהודית של ימי הביניים. כחלק מתפיסת עולמו את תפקיד בית המדרש והזדהותו עם מצוקות העם היהודי היה מעורב בדאגה לגורל יהודי אתיופיה ופתח את שערי בית המדרש לנציגים של יהודי אתיופיה, התוכנית לא החזיקה מעמד בשל מחלות בקרב התלמידים.

מרגליות ייסד את כתב העת של בית המדרש לרבנים *Rivista Israelitica*, שיצא לאור בין השנים 1904 ל-1915 בפירנצה. במטרות כתב העת נכתב שהוא נועד לעסוק "בנחת וביושר במדע היהדות" במטרה ליצור: "כתב עת שיהווה גילוי אינטלקטואלי של הישראליות האיטלקית... שכתב העת שלנו יהיה המייצג של מדע היהדות באיטליה". ¹⁴³ הוא היה הרוח החיה שלו ופרסם בו מאמרים רבים. חיות היה העורך, ואלבוגן וחיות היו מהכותבים הפוריים, מלומדים ברמה בין לאומית השתתפו בו. זה היה כתב העת האיטלקי היהודי הראשון שנקט גישה מדעית והבחין בין פרסומים מסוג זה לפרסומים בעלי אופי חינוכי. כתב העת שימש במה למחקר ההיסטורי על יהדות איטליה ותרבותה שהתהוותה בשנים אלה. קאסוטו הצעיר פרסם בכתב עת זה את מאמריו הראשונים והיה בין כותבי המדורים הקבועים. בשנתו הראשונה הופק כתב העת בבית הדפוס של גלאטי את קאסוטו. כתב העת הזה היה הבסיס ממנו צמחה בשנת 1913 האגודה (אותה ייסד קאסוטו) לחקר ההיסטוריה והתרבות של יהודי איטליה: *Società per la storia degli ebrei in Italia*. גיליון ייסוד האגודה נערך על ידי קאסוטו. ¹⁴⁴ מרגליות היה גם בין מייסדי השבועון *Settimana Israelitica*, לימים *Israel*, הביטאון של הציונות באיטליה.

בשנות מלחמת העולם הראשונה סבל מרגליות, אזרח "מדינת אויב" מביקורת בני קהילתו, ואף נטה לעזוב ולקבל את משרת ראש בית המדרש שהוצעה לו בברסלאו, אולם הוא נענה להפצרות מרבנים ומתומכים בקהילה ונותר במקומו עד מותו הפתאומי ביום הפורים בשנת 1922 בעיצומו של שיעור לילדי הקהילה. ¹⁴⁵

קאסוטו, תלמיד מצטיין בבית המדרש, נסחף אחר דמותו של מרגליות והפך ליד ימינו בפעילות היהודית בקהילה ובבית המדרש. מחקריו על תרבות היהודים באיטליה קיבלו במה ועידוד בכלים ובאווירה

¹⁴¹ די-סיני, "בית המדרש", עמ' עד הערה 2, באיטלקית.

¹⁴² רבלו, "בית המדרש".

¹⁴³ פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי", עמ' 43 הערה 37.

¹⁴⁴ שמו מוזכר כעורך בפתח הכרך הראשון.

¹⁴⁵ קאסוטו, רוקה, "מרגליות".

שטיפח מרגליות. קאסוטו היה פעיל בהוצאת כתב העת ובכתיבה בו. אחד המאמרים הראשונים שפרסם בתחום התנ"ך היה ניסיון להעביר לתחום חקר התנ"ך נושא אותו חקר מורה מרגליות בתחום התלמוד: האשגרה. קאסוטו פותח את המאמר בהסבר קצר ובהיר של המושג "אשגרה" בתלמוד תוך התייחסות מכבדת למורהו. לדרך מחקרית זו לא היה המשך בכתיבו המאוחרים יותר, אך ניכרת כאן השפעה ברורה בין מורה לתלמיד.¹⁴⁶ קאסוטו הצעיר צמח מתלמיד בבית המדרש למורה, למזכיר הקהילה ולממלא מקום הרב הראשי. עם פטירתו של הרב מרגליות ראתה הקהילה בקאסוטו את המועמד הטבעי לא רק להחלפה המיידית אלא גם למשרת הרב הראשי של פירנצה, אותה מילא בשנים 1922 – 1924.¹⁴⁷ בהספד על מורהו הוא סיכם את דמותו במילים: "ענק המחשבה", שבזמן קצר עשה את הקהילה היהודית של פירנצה "מרכז התרבות היהודית של איטליה ומקום ההתחדשות עבור תנועת הצעירים".¹⁴⁸

1.5.3 משה יצחק אלבוגן (1874 – 1943)

משה יצחק (ישמאר) אלבוגן (Ismar Elbogen), היה מורה בבית המדרש בשנים 1890 עד 1902. הוא הוזמן על ידי מרגליות ללמד את מקצועות ההיסטוריה היהודית ופרשנות המקרא, כדי למלא את החיסרון שהותיר בפטירתו הרב לאונה רוקה, שהיה במוסד חודשים ספורים בלבד. אלבוגן נולד בשילדברג (Schildberg) בחבל פוזן בפולין בשנת 1874. הוא למד אצל אביו הרב ואצל דודו, הבלשן יעקב לוי. הוא למד באוניברסיטה של ברסלאו אצל האשורולוג והמזרחן הנודע פרידריך דליטש (Friedrich Delitzsch) וסיים את לימודיו בשנת 1898. במקביל, למד אלבוגן בבית המדרש לרבנים בברלסאו וזכה בתואר רב בשנת 1899. מורהו המובהק בבית המדרש היה חוקר התלמוד ישראל לוי. עם סיום לימודיו הוזמן אלבוגן הצעיר על ידי מרגליות לפירנצה. תפיסתו את היהדות הייתה ליברלית יותר מזו של מרגליות, והוא היה חיובי פחות ממנו ביחסו לציונות. אלבוגן היה היסטוריון מהמעלה הראשונה שהפך במהירות לסמכות בשטח לימודי היהדות הבלשניים וההיסטוריים. יצירתו הנודעת ביותר היא מחקר שפרסם ב-1913 על תולדות נוסח התפילה *Der judische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*. אלבוגן עסק בחקר "חכמת ישראל" ואף ייסד מלגה לשם כך, והוא תכנן לכתוב המשך ליצירתו ההיסטורית על גרף על תולדות היהודים. כמו כן היה מעורכי כתב העת "דביר". אלבוגן היה מעורב בעריכתו ובניהולו של אנציקלופדיות יהודיות ובהן *Universal Jewish Encyclopedia*, *Eshkol*, *Encyclopaedia Judaica*, *Juedisches Lexikon*. *Germania Judaica*.¹⁴⁹ אלבוגן עזב את איטליה בסוף שנת 1902 על מנת ללמד ב *Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums* בברלין, המוסד המוביל של לימודי חכמת ישראל באירופה, וצמח להיות ממנהיגי יהדות גרמניה. בשנת 1938 עקב רדיפות השלטון הנאצי עבר לניו-יורק וכיהן שם בארבעה מוסדות במקביל.

אלבוגן זיהה את היכולות של תלמידו הצעיר קאסוטו, את שליטתו בשפות עתיקות ומודרניות, ואת תכונות הניתוח והחיבור שהראה במחקריו הראשונים, ההכרחית לניסוח מאמרים אנציקלופדיים. הוא נתן לו הזדמנויות ודחף אותו לכתיבת ערכים אנציקלופדיים בגרמנית, באנגלית, ברוסית, בעברית ובאיטלקית. קאסוטו הצעיר זכה להכרה בינלאומית מחוץ לגבולות איטליה ולהזדמנות להפיץ את תוצאות מחקריו כבר בראשית דרכו. קאסוטו הפך לאחד מהכותבים המוכשרים של ערכים אנציקלופדיים בעולם מדעי היהדות,

¹⁴⁶ קאסוטו, "אשגרה", עמ' 361 – 362; רופא התייחס להשפעה זו, ראו: רופא, "אשגרה", עמ' 109; רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו", עמ' 243 – 244; ראו הנושא בהרחבה בסעיף 2.1.2.

¹⁴⁷ ויטרבו, "ממזכיר לרב".

¹⁴⁸ פיאטלי, שם, עמ' 37 הערה 18.

¹⁴⁹ ברנבאום, שקולניק, "אלבוגן".

ולימים העורך הראשי הראשון של האנציקלופדיה המקראית.¹⁵⁰ ניתן לייחס את כניסתו לתחום ואת הכשרתו המקצועית לאלבוגן. קאסוטו שמר עם אלבוגן קשרים הדוקים וחמים והמשיך להתייעץ עמו, גם בשאלות אישיות בהמשך חייו.¹⁵¹

1.5.4 צבי פרץ חיות (1874 – 1927)

הרב צבי פרץ חיות (Hirsch Perez Chajes) נולד בברודי בגליציה שבפולין, שהייתה אז מרכז כלכלי ותרבותי חשוב, מקומם של חיים יהודים תוססים: חסידים, מתנגדים, משכילים ומקובלים, ואליה הגיעו גם יהודים רבים שנמלטו מהפוגרומים ברוסיה. סבו, צבי הירש חיות, מהר"ץ (1805 – 1855) היה מלומד תלמודי ידוע וכיהן כרב בזולקייב ובקאליץ, עמד בקשר עם עולם ההשכלה, למד שפות ואף הוסמך בפילוסופיה באוניברסיטה של לבוב. שלמה, אביו של חיות, היה מורהו הראשון, ואחר כך המשיך ללמוד תלמוד אצל דודו יצחק חיות, הרב של ברודי. חיות למד השכלה כללית בבית הספר התיכון העירוני בברודי ביחד עם יהודים נוספים. חיות למד באוניברסיטת וינה במחלקה למזרחנות, מורהו המובהק היה המזרחן היינריך דוד מילר (Heinrich David Müller) (1846 – 1912). מילר היה מומחה לאשורולוגיה וללשונות ערב, תרגם לעברית את חוקי חמורבי וחקר את הספרות הנבואית. חיות הוסמך על ידי מילר בשנת 1898, והתזה שלו עסקה בנבואות מרקוס בברית החדשה.

במקביל ללימודיו באוניברסיטה למד חיות בבית המדרש לרבנים בווינה. בית המדרש נוסד בשנת 1893 על ידי בוגרי בית המדרש בברלסאו ודמה לו מאד, בראשו עמד הרב אדולף שוורץ (Adolph Schwarz) (1846 – 1931), תלמידו של זכריה פרנקל. חיות למד שם תלמוד, ספרות חז"ל ואומנות הדרשה אצל מאיר פרידמן (Meir Friedman) (1831 – 1908), מומחה למדרש, ואצל אדולף ביכלר (Adolph Büchler) (1876 – 1939), מרצה להיסטוריה ולפרשנות המקרא בימי הביניים. גם במוסד זה מורהו המובהק היה המזרחן מילר, שלימד קורסים קבועים בבלשנות שמית, בעברית, בארמית ובתנ"ך, והייתה לו עליו השפעה רבה. עם תום לימודיו בווינה, לימד חיות שנה אחת בלבוב, ושב לווינה כמזכיר וספרן במחלקה למזרחנות של האוניברסיטה.

בשנת 1902 הוזמן חיות על ידי מרגליות ללמד בבית המדרש בפירנצה, הוא לימד קורסים למקרא תוך שימוש בשיטות מדעיות-ביקורתיות. בפירנצה היה חוקר פורה ביותר. הוא היה עורך ושותף בכתב העת של בית המדרש Rivista Israelitica ופרסם מאמרים רבים. בשנת 1903 פרסם חיות פירוש מדעי לספר תהלים במסגרת מהדורת כהנא, ובשנת 1907 פרסם במהדורה זו פירוש מדעי לספר עמוס. חיות, בדומה למורהו מילר בווינה, לימד גם באוניברסיטת פירנצה, החל מהשנה השנייה לבואו לעיר, ורבים מתלמידיו בבית המדרש היו גם תלמידיו באוניברסיטה (על כך בסעיף הבא).

בשנת 1912 מונה חיות למשרת הרב הראשי בטרייסט (Trieste), שם ייסד כתב עת Il Messaggero Israelitico אותו ניהל וכתב כמעט לבדו. בשנת 1918 מונה לרב הראשי של וינה, משרה בה כיהן עד ליום מותו בשנת 1927. חיות היה פעיל ציוני, תחילה מהפעילים המובילים בציונות איטליה ואחר כך בווינה. למרות הסתייגותם של רבים בקהילתו בווינה, פרסם וקידם את דעותיו בנושא הציונות ברבים, הוא השתתף בוועידת השלום בסן רמו בשנת 1920 ונבחר כיו"ר הוועד הציוני בשנים 1921 – 1925. חיות היה בין חברי הוועד להקמת מכון למדעי היהדות בירושלים ואף השתתף בטקס חנוכת האוניברסיטה העברית במרץ 1925.

¹⁵⁰ על מפעלו של קאסוטו באנציקלופדיה המקראית ראו להלן בפרק השלישי סעיף 3.3.

¹⁵¹ די-סיניי שם, עמ' ע"ז; פיאטלי, שם, עמ' 37 – 38, המפנה גם להתכתבות אישית השמורה במכון ליאו בק.

עם פתיחת האוניברסיטה בירושלים ראו בו רבים, ובתוכם ביאליק עמו היה לו קשר מיוחד,¹⁵² את המועמד הטבעי לעמוד בראש המכון ללימודי יהדות שיוקם בה. יוזמה זו נתקלה בהתנגדות עזה מצד מוסדות האוניברסיטה בלונדון שהתנו את כניסתו לתפקיד בכך שלא ילמד תנ"ך, ובכך שהאוניברסיטה לא תעסוק בביקורת המקרא, דרישה לה סרב חיות בכל תוקף.¹⁵³ חיות היה המנהיג הבלתי מעורער של יהדות אוסטרית בשנים קשות. הוא נפטר בגיל צעיר בשנת 1927, ונקבר בווינה. עצמותיו הועלו לארץ ישראל בשנת 1951, והובאו לקבורה בתל אביב, באופן סמלי, ביום בו נפטר בירושלים תלמידו קאסוטו.¹⁵⁴

בדברים שנשא לזכרו בבית המדרש בציון שלושים יום לפטירתו אמר קאסוטו:¹⁵⁵

חיות הביא מעולם הישיבה בו צמח את המסירות המוחלטת ללימוד, יום ולילה, ללא הפסקות וללא חופשות, וביחד עם זיכרון יוצא דופן הניבו בקיאות מדהימה בספרות התלמודית. הוא ידע להשיב לשואלים אותו על כל ציטוט מאיזו סוגיה תלמודית נלקח עד לרמה של האם בתחילת העמוד או סופו. לשליטה מרשימה זו חברה השיטה המדעית. הוא שלט בכל שיטות המדע המודרני בעומק ויסודיות...

על דרכו של חיות בחקר המקרא אמר שם:¹⁵⁶

...הוא היה חדשן ונועז בלימודי המקרא. במאה שעברה לימוד המקרא היה כמעט באופן אקסקלוסיבי נחלת התיאולוגים הפרוטסטנטים. הלמדנים היהודים שנכנסו החל מהמאה התשע עשרה ויצרו בו מבנה רחב ורב צורות במדע היהדות, הקדישו מעט מאד מזמנם ללימודי המקרא... בנוסף, מחקר המקרא היה בעל נטייה הרסנית שהרחיקה ממנו את אלה שחשו יראת כבוד עצומה כלפי המקרא. להבנה היהודית מסורתית של המקרא, העתיקה בת אלפי השנים, הייתה השפעה אדירה שעצרה אותם מלבדוק באופן חופשי את הטקסטים היהודים... לזכותו של חיות שהיה בין היחידים שהעזו לפתוח נתיבי מחקר חדשים בלימודי היהדות...בבהירות ובאומץ צעד בנתיבים שפתחו המלומדים הפרוטסטנטים...לא כולם אהבו את דרכו, והוא שבע מרורים בגינה... הוא הביא פרשנות חדשנית...הוקרתנו את המקרא ויכולתנו להבין את משמעותו הדתית האמיתית... לא רק שאינה נפגמת מפרשנות העושה שימוש בכלים היסטוריים ומדעיים, אלא להיפך, תוצאות חקירות אלה מקרבות אותנו למשמעותם הקדומה והאמיתית, של אבותיהם הקדומים של ישראל... להבנה מדויקת וישירה זו כיוון חיות את מחקריו התנכיים.

דברים דומים לאלה שאמר על מורהו חיות, יציג קאסוטו בהמשך הדרך גם כתפיסתו הוא עצמו את דרכו בחקר התנ"ך, את ההימנעות של חוקרים יהודים מכניסה לתחום חקר התנ"ך ואת היתרון ולא החיסרון שמביא הלימוד המדעי של התנ"ך להבנתם האמיתית של כוונת הפסוקים.¹⁵⁷ הוא מעיד על עצמו: "הדרך הטובה ביותר בה אוכל להביע את הוקרתי למורה היא לאשש את העובדה שהלכתי בדרכו והעזתי להרחיק

¹⁵² חיות לימד באוניברסיטת פירנצה קורס חדשני על יצירתו של ביאליק, וקאסוטו אף כתב עבודה בנושא זה בהדרכתו.

ברון, "חיות הירש (צבי) פרץ"; די-סיני, שם, עמ' עט; רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה", עמ' 261.

¹⁵³ ברון, שם; יפת, "החוג למקרא"; גושן-גוטשטיין, "ששים שנה".

¹⁵⁴ ברון, שם; פיאטלי, שם, עמ' 39 – 41.

¹⁵⁵ קאסוטו, "הירש פרץ חיות", עמ' 219.

¹⁵⁶ קאסוטו, שם, עמ' 221; פיאטלי, שם, עמ' 41.

¹⁵⁷ קאסוטו, "המקרא והיהודים המודרניים", להלן בסעיף 2.1.3; קאסוטו, "תפקידנו במדע המקרא", להלן בסעיף 2.4.2.

בה אף יותר ממנו...".¹⁵⁸ אף אם יש הסוברים שקאסוטו לא הרחיק יותר ממורהו אלא היה שמרן בדעותיו ובדחייתו את ביקורת המקרא, כפי שנראה בהמשך, יש חשיבות רבה לאופן בו תפס את עמדתו הוא.

קאסוטו וחבריו לספסל הלימודים בבית המדרש היו צעירים אך במעט מהמורה חיות וראו בו דמות נערצת. על השפעתו עליו ועל חבריו אמר: ¹⁵⁹

מי שלא זכה לשמוע את שיעוריו לא יוכל לדמיין את הקסם שהילכו על לומדיו הצעירים... הוא היה יקר לנו... כאחינו הגדול, החכם, המדריכנו בדרכי המדע... הוא היה לנו לדוגמה של איש צעיר המקדיש את כל מרצו ללימוד... שיעוריו לא כונו לתלמידים שטחיים, הם היו עמוסים בנתונים ורעיונות בכמות מסחררת שנחשפו בשעה של שיעור... הם נדרשו להתאמץ לעקוב אחרי עומק מחשבתו של המורה ולעקוב אחרי שפע הנתונים, העובדות והרעיונות שנבנו לתפארת במבנה יציב שנשען על תשוקה ואהבה למקצוע... שיעורו של חיות היה שעה של עיצוב רוחני בו מדע מדויק ונוקשה התרומם לגובה התכלת של האינסוף... בחינת הבעיות הקשות והמורכבות ביותר הנבחנות ביד בטוחה, ובתוך סבך המכשולים תוכל לראות את הדרך...

מדברים אלה עולה בברור ההשפעה שהייתה למורה חיות על התלמיד קאסוטו: "שעה של עיצוב רוחני", השפעה אותה הוקיר והעריך באופן ציבורי בדבריו ביום השלושים.

בשנים 1925 ו-1926 פרסם קאסוטו סדרה של שלושה מאמרים על פרשת לך לך. המאמרים הללו היו הגרעין ממנו צמחה עבודתו הגדולה על ספר בראשית, והוא ייחס להם חשיבות רבה.¹⁶⁰ את סדרת המאמרים הקדיש קאסוטו, אז כבר אדם מבוגר ומעוצב, למורהו האהוב: "למורה שלי צ.פ. חיות, לכבוד יום הולדתך החמישים".¹⁶¹ קאסוטו ראה עצמו ללא ספק כממשיכו והולך בדרכו.

בדברים שנכתבו ונאמרו על קאסוטו עצמו ועל הדרך בה הוא לימד, כתב ובנה טיעונים, נוכל לראות הד לקווים הללו של בניית טיעונים יסודית, הנשענת על עובדות ונתונים, אריגתם לכלל דרך, והצגתם המרתקת, למשל בדבריו של תלמידו טלמון, או אף בדברי הביקורת שכתב עליו קויפמן, שלא יכול היה להימנע מהערת ההתפעלות על אופן בניית הטיעונים והצגתם.¹⁶²

אליה שמואל הרטום, גם הוא תלמיד בבית המדרש באותן השנים, כתב על שיעוריו של חיות, תוך שהוא מדגיש את השפעתם על קאסוטו הצעיר:

ביחס לפרשנות התנ"ך, היה חיות בעל נטייה רדיקאלית ברורה, הנוטה כללית, למרות דעותיו העצמאיות, לשיטתם של חוקרי המקרא הגרמנים פרוטסטנטיים... קאסוטו ספג הרבה מחיות, כמו כל חניכיו האחרים, שאף אני זכיתי להימנות אליהם, אבל גם לא הלך אחר כל שיטותיו של מורהו.¹⁶³

¹⁵⁸ קאסוטו, "הירש פרץ חיות", עמ' 221; פיאטלי, שם, עמ' 41.

¹⁵⁹ קאסוטו, שם, עמ' 223.

¹⁶⁰ תוכן המאמרים יוצג ויידון בסעיף 2.2.1, ראו גם ספר בראשית ומבנהו, עמ' יא, תורת התעודות, עמ' 9.

¹⁶¹ Al mio maestro H. P. Chajes nel suo cinquantesimo compleanno, קאסוטו, "עיונים בבראשית", עמ' 125.

¹⁶² טלמון, "זיכרונותיו"; קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 220.

¹⁶³ פיאטלי, שם, עמ' 41.

על ההחמצה בכך שחיות לא מונה לקתדרה באוניברסיטה העברית, אמר קאסוטו באותו הנאום -ב-1928 את המילים הבאות, המטרימות אולי את המשמעות של התפקיד שיישא בעצמו כעשור לאחר אמירתו: ¹⁶⁴

משאת הנפש של מורה בכס הגבוה מכולם... בירושלים... ה"רב והמורה" של ישראל, המפרש את התורה העתיקה... בארץ המתחדשת... ללמד את עם הספר בארץ הספר¹⁶⁵... יהא מי שיהיה זה שיעפיל לכס בירושלים, ותהא אשר תהא גישתו לבעיות מדע היהדות והחיים היהודיים... תרחף מעליו רוחו הזוהרת של הירש פרץ חיות.

הדפוס של מורה המלמד במקביל בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה הוא דפוס המשותף גם לחיות וגם לקאסוטו תלמידו. הגישה המדעית ללימודי היהדות בכלל ולימודי התנ"ך בפרט, והתפיסה של ההוראה המעמיקה המביאה תמונה שלמה הנבנית מפרטים ומרתקת את התלמידים השומעים בטיעונים ובהוכחות, גם היא משותפת. את המרכיבים הללו באישיותו ומפעלו של קאסוטו אפשר לייחס להשפעתו של חיות.¹⁶⁶

שלושת הרבנים שהובילו את בית המדרש, מרגליות, אלבוגן וחיות, הגיעו מרקע דומה, ומצאו בו בית חם לצמיחה ופריחה.¹⁶⁷ כך כותב עליהם ריגנו: "שלושת מקדמי תחיית התרבות היהודית האיטלקית מרגליות, אלבוגן וחיות פעלו בבית המדרש לרבנים. מאפיין בסיסי של חברת הזרים הזו היה היותם ספוגים בעולם הדתי, במסורות היהודיות, בדרכי שמירת המצוות, שהביאו עימם ממרכז ומזרח אירופה לתוך בית המדרש."¹⁶⁸

1.5.5 קאסוטו - תלמיד בבית המדרש לרבנים

קאסוטו החל את לימודיו בבית המדרש בשנת 1899, השנה בה הפך "מוסד הרבנים של פירנצה" ל"בית המדרש לרבנים". צוות ההוראה של בית המדרש בראשיתו, הורכב מהמנהל, מרגליות, וממורה נוסף, אנגילו פסיליי (1832 – 1907), שלימד בעיקר בכיתות ההכנה. בהמשך הצטרפו הרב איסמר אלבוגן והרב צבי פרץ חיות. אישים אלה שתוארו לעיל, היו דמויות משמעותיות עבור קאסוטו בשנים בהן הוא עוצב בבית המדרש.

תוכנית הלימודים בבית המדרש בשנים בהן למד קאסוטו הייתה בת שני שלבים: חמש שנות הכנה שהקבילו לחמש שנות הלימודים בתיכון באיטליה ובסופן הוענק התואר "משכיל", וארבע שנים נוספות בסופן הוענק התואר: "חכם שלם". לקבלה לשלב הראשון נדרשה קבלה ללימודי תיכון קלאסי בו נלמדו השפות העתיקות לטינית ויוונית. לקבלה לשלב השני נדרשה תעודת בגרות וקבלה לאוניברסיטה. קאסוטו קיבל תעודת "משכיל" בשנת 1901 ותעודת "חכם שלם" בשנת 1909. בשנת 1905 אחרי פטירתו של מורהו אנגילו פסיליי, ירש קאסוטו את מקומו כמורה בכיתות ההכנה בבית המדרש והיה לחלק מהצוות.

תוכנית הלימודים כללה מקרא ופרשנות, משנה, תלמוד בבלי וסוגיות מקבילות בתלמוד הירושלמי, הלכה (שולחן ערוך וקיצור שלחן ערוך), דברי ימי ישראל בדגש על תולדות בית שני, דקדוק ופילוסופיה יהודית. שמואל די-סיניי מציין את היסודיות והשיטתיות של התוכנית הזו בתחום התרבות היהודית, והעיסוק הרחב בתורה בכתב ובתורה שבעל פה גם יחד, ואת החשיבות שהוענקה ללימודי הדקדוק,

¹⁶⁴ פיאטלי, שם, עמ' 223.

¹⁶⁵ קאסוטו נהג לומר על עצמו כי הוא "מורה למקרא בארץ המקרא", וזוהי הכותרת שבחר ויטרבו למאמרו על פועלו של קאסוטו בארץ ישראל (ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא", עמ' 138).

¹⁶⁶ על השפעתו החשובה של חיות ראו אצל ריגנו, "אוניברסיטת רומא", עמ' 225 – 227.

¹⁶⁷ די-סיניי, שם, עמ' עג, פיאטלי, שם, 42 – 44.

¹⁶⁸ ריגנו, שם, עמ' 224 – 225. גם פאצ'יני מתארת את קבוצת הרבנים המיוחדת הזו. היא רואה בה את הקבוצה שהגיעה מגרמניה או מהשפעת התרבות הגרמנית של "חכמת ישראל" ופעלה ביצירתיות באיטליה (פאצ'יני, "חכמת ישראל", עמ' 258 – 261).

ההיסטוריה, הספרות ומחשבת ישראל. בכיתות העליונות אף הודגשה הגישה המדעית והביקורתית. הוא מעיר עם זאת, שמבחינה כמותית היה הלימוד בגמרא ופוסקים, כלי העבודה המרכזיים בהכשרה רבנית מסורתית, קטנים יותר משיבות במזרח אירופה.¹⁶⁹

בשנת 1899 למדו במוסד 12 תלמידים, ושנתיים אחר כך כבר למדו בו 21 תלמידים, מחולקים לשלוש קבוצות: קורס תחתון, אמצעי ועליון. במקביל, החל קאסוטו את לימודיו בתיכון הקלאסי היוקרתי על שם מיכאלאנג'לו (ראו הסעיף הקודם) ובמהרה בלט כתלמיד מצטיין בשני המוסדות.

לסיכום, בית המדרש ומוריו היו בית גידול שטיפח למדנות יהודית מודרנית. בית מדרש שניסה לעצב מחדש את תפקיד הרב בקהילה, לא כרב פוסק, אלא כמוביל החינוך היהודי בקרב מול ההתבוללות, ובונה הזהות היהודית המתחדשת, הפוליטית והקיומית, והפעילות הציונית הייתה חלק מכל אלה.

תפיסת עולמו של קאסוטו, כמורה ומנהיג יהודי, עוצבה בבית המדרש הייחודי הזה, ששילב בין יהדות עתיקה לחדשה, בין בתי מדרש במרכז ומזרח אירופה לאיטליה, וסלל דרך חדשה להתמודדות עם המודרנה.¹⁷⁰ בית מדרש ששאף לעצב דור מנהיגים שיוכל להנהיג את יהדות ויהודי איטליה באתגרי העולם המודרני. מוריו של קאסוטו היו אנשים בעלי שיעור קומה שהציבו עבורו דוגמה אישית בתחומי הדעת ודרכי הלמידה, והזמינו אותו להיות שותף להובלה והתחדשות של היהדות. את היסודות ששאב בבית המדרש הזה נוכל לראות בפעילותו בשנים שתבואנה.

1.6 אוניברסיטת פירנצה

1.6.1 רקע כללי

פירנצה במאות החמש עשרה והשש עשרה הייתה מולדת ה"הבראיזם", מקומם של מלומדים ששאפו להגיע לחיבור בלתי אמצעי עם מקורות החכמה העתיקים וללמוד מהם ישירות על משמעות האדם והיקום. ההבראיזם עמד בליבו של שינוי בפירוש כתבי הקודש, מהפכת ה *sola scriptura* מהפכה דתית שחיפשה את ההבנה המקורית של כתבי הקודש הנוצריים, כפי משמעותם המילולית. ההבראיסטים הניחו שימצאו בספרות היהודית אישוש לעקרונות האמונה הנוצרית, וחתרו לידיעת השפה העברית וליכולת לקרוא את המקרא בשפת המקור. שם נולד "אידיאל שלוש השפות", עברית, לטינית ויונית, *vir trilinguis* אידיאל של מלומד שיש לו גישה ישירה ל"שלוש הנשמות" של תרבות המערב. ב"משולש השפות" נחשבה בתחילה העברית כשפה המובילה, ויודעיה כבעלי היתרון ומלומדים יהודים הוזמנו ללמוד וללמד ביחד עם המלומדים הנוצרים. בהמשך ירד מעמדה, אך היא עדין נחשבה "שפחה הכרחית" ללימודי התיאולוגיה. פירנצה הייתה מרכז לחכמים ההבראיסטים שתוארו לעיל בפרק זה, אך במאות השבע עשרה והשמונה עשרה ירד קרנם. גישה זו השתנתה באמצע המאה התשע עשרה. אז הפכה העברית שוב לשפה בעלת חשיבות בתוך שדות המחקר הלשוני-בלשני והפרשני המקראי, ביחד עם פריחת חקר מדעי המזרח וחילון הלימוד.¹⁷¹

ראשיתה של אוניברסיטת פירנצה כבר בשנת 1321, אז הייתה אחד ממרכזי הלימוד החשובים באיטליה. בשנת 1692 בחסות הדוכס קוסימו השלישי לבית מדיצי (*Còsimo di Giovanni de' Medici*) נפתחה במוסד הקתדרה הראשונה ללימודי העברית. הדוכס טיפח את לימודי התיאולוגיה, ולימדו שם

¹⁶⁹ די-סיני, שם, עמ' פ - פב; פיאטלי, שם, עמ' 48 - 49.
¹⁷⁰ פאצ'ני מגדירה את דרכו של בית המדרש בתוך עולם "חכמת ישראל" כדרך ייחודית. היא מייחסת חשיבות ומרכזיות רבה להשפעה של "חכמת ישראל" שפעלה בגרמניה, ולדעת התנועה באיטליה היא לא "סניף" מושפע של התנועה בגרמניה אלא תגובה ייחודית ליהדות איטליה (פאצ'ני, שם, עמ' 260).

¹⁷¹ צאטלי, "התקדורה לספרות" עמ' 45 - 51, צאטלי, "המורשת הפלורנטינית", עמ' 107 - 109; ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 252 - 255.

דמויות כמו פיקו לה מירנדלה, בנביני ופוליציאנו, ונבנתה ספריה עשירה. בעקבות איחוד איטליה בשנת 1859, זכתה האוניברסיטה להכרה מלכותית מהמלך ויטוריו אמנואלה השני (Vittorio Emanuele II), ושנה זו נחשבת כשנת הקמת האוניברסיטה הנוכחית. האוניברסיטה החלה למשוך כוחות מחקר והוראה מרחבי איטליה ואירופה, ובתוכם לא מעט יהודים. היא נודעה כ Eçole de Florence, ואילו את שמה הרשמי כ"אוניברסיטת פירנצה" קיבלה רק בשנת 1925. לשיא פריחתה הגיעה הקתדרה ללימודי העברית בשניים וחצי העשורים הראשונים של המאה העשרים, השנים בהן היה קאסוטו סטודנט, חוקר ומרצה, ולבסוף אף ראש הקתדרה ללימודי העברית ומנהל הספרייה האוניברסיטאית לספרות.¹⁷²

הראשון שהוביל לימודי עברית מדעית בקתדרה היה פאוסטו לאזינו (Fausto Lasinio) (1873 – 1875). לאזינו זכור בעיקר בזכות תרגומו מהקלסיקה הערבית של פרשנות אריסטו, בהם נעזר גם בנוסח העברי. הוא הוביל את לימודי התנ"ך בקתדרה בגישה ספרותית, תוך שימוש בכלים בלשניים, מחקר משווה בין דתות ושימוש בחידושי המדע של זמנו.

דוד לאונה קאסטלי (David Leone Castelli) (1876 – 1901), תלמידו, ירש את מקומו. קאסטלי היה בן למשפחה יהודית מליוורנו, שפנה ללימוד מדעי ובלשני של יסודות היהדות ואחז בגישות ביקורתיות. הוא עמד בוויכוח מתמשך עם אליה בן אמוזג, בן עירו, שמתח עליו ביקורת בשל עמדותיו שהיו קרובות לחוקרי היהדות הגרמנים, וכמוהם חי את הקרב בין מדע ואמונה שערער למדנים רבים בזמנו. קאסטלי נחשב לאחד ממייסדי הלימוד המדעי של תורת הסוד היהודית. הוא טיפח ספרייה משפטית עשירה בספרי חוקים נדירים השמורה עד היום בספריית הפקולטה לספרות ופילוסופיה של האוניברסיטה. בתקופתו הפכה פירנצה אחד המרכזים האירופיים הגדולים ללימודי המזרחנות. בשנת 1878 נערך בה הכנס העולמי הרביעי למזרחנות, בו הוצגה תערוכה גדולה של ממצאים מהמזרח שכללה אף כתובות בעברית, וקאסטלי ולאזינו היו בין המרצים.¹⁷³

פרנצסקו שרבו (Francesco Scerbo) (1901 - 1924), איש דת קתולי מקלבריה, ירש את מקומו של קאסטלי ועמד בראש הקתדרה שנים ארוכות. שרבו לא קיבל את מסורת המחקר החילונית של האוניברסיטה והעדיף כיווני מחקר אחרים. שרבו השאיר כתבים רבים ובהם פירוש לתהילים ומילון עברית מקראית – איטלקית. קאסוטו היה תלמידו, צמח בימיו למרצה, והחליף אותו בתפקיד ראש הקתדרה בשנת 1925.

1.6.2 קאסוטו מסטודנט לראש הקתדרה באוניברסיטת פירנצה

קאסוטו התקבל ללימודים באוניברסיטת פירנצה עם סיום לימודיו בתיכון מיכאלאנג'לו "Liceo Michelangelo" ב-5 בנובמבר 1902. הוא נרשם למחלקה ללשון ופילוסופיה שהייתה ספוגה ברוח הומניסטית וליברלית ולמד את כלי התפיסה הביקורתית והבלשנית. כאמור, בראש הקתדרה עמד פרנצסקו שרבו, שהיה אחראי על הקתדרה לעברית. את המתחילים הוא לימד דקדוק עברי, תרגום עברי איטלקי וספרות, ואת המתקדמים לימד קהלת ונחום.

על סגל המורים נמנו: גואידו מאצוני (Guido Mazzoni) (1859 – 1943) שהיה פילולוג ומומחה ללטינית,¹⁷⁴ ארנסטו ג'קומו פארודי (Ernesto Giacomo Parodi) (1862 – 1923), לשונאי ופילולוג; פיו

¹⁷² צאטלי, "הקתדרה לספרות".

¹⁷³ צאטלי, "הקתדרה לספרות", פאצ'יני, "חכמת ישראל", עמ' 255.

¹⁷⁴ קאסוטו שמר שתיים ממחברות הלימודים שלו כסטודנט ועליהן הערות בכתב ידו (בחתימתו של מאצוני) ארכיון קאסוטו, AC/2/137 מחברת על עמנואל הרומי, ומחברת מלימודי הקלאסיקה, AC/2/141.

ראינה (Pio Rajina) (1943 - 1987) שלימד פילולוגיה רומית וספרות צרפתית; המומחה לפירושים ויוונית גירולמו ויטלי (Girolamo Vitelli) (1935 - 1849), אקילה כהן (Achille Cohen) (1921 - 1844); ופאסקאלה וילרי (Pasquale Villari) (1827-1917); המומחה לגרמניה קארלו פאסולה (1861-1942); המומחה לשפות שמיות פאוסטו לאזינו (Fausto Lasinio) (1831-1914); המומחה לאסיה ברוטו טלוני (1857-1914) וסאלבטורה מינוקי (Salvatore Minocchi), שלימד לימודי עברית.¹⁷⁵

בין השנים 1904 ל-1913 לימד שם גם הרב צבי הירש פרץ חיות (Hirsch-Perez Chajes). חיות לימד קורס על כתבים עבריים וארמיים, קורס על הספרות העברית בספרד, וגם קורס, חדשני לזמנו, על יצירתו של ביאליק, וקאסוטו כתב עבודה בנושא זה בהדרכתו. חיות קיבל את שיטת התעודות ואת התפיסה ההיסטורית ביקורתית בחקר המקרא. קבוצה משמעותית מהתלמידים בפקולטה היו, כמו קאסוטו עצמו, תלמידים בשני מוסדות במקביל, האוניברסיטה ובית המדרש לרבנים. בחלק מהקורסים שלימד היו כלל המשתתפים תלמידיו מבית המדרש.¹⁷⁶

קאסוטו בחר להתמחות במקצועות העברית ולימודי המזרח. לימודיו היו בעיקר שפות, ספרות והיסטוריה. הוא למד קורסים בספרות איטלקית, בספרות לטינית ובספרות יוונית, בשפות הערבית, העברית, הסורית ובבלשנות שמית משווה, בשפות קלאסיות ולטיניות ובשפה הגרמנית. כמו כן הוא למד היסטוריה מודרנית ושני קורסים של היסטוריה של הפילוסופיה. מוריו המובהקים של קאסוטו היו שרבו, חיות וראינה, מעניין לציין כי הוא שמר שתי מחברות עם הערות בכתב ידו של מאצוני.¹⁷⁷ קאסוטו היה תלמיד מצטיין, וזכה למלגה חשובה שסייעה בידו להתקדם בלימודיו.

לימודי השפות והבלשנות ולימודי הספרות וההיסטוריה נתנו לקאסוטו הסטודנט מטען רב ערך שנשא עימו בבואו לעסוק בטקסט. הצד הפילולוגי של ניתוח בלשני, והשוואה בין שפות עתיקות וחדשות היא אחד ממאפייני מחקריו ופירושו.¹⁷⁸ השימוש בכלים של ניתוח ספרותי, שיגיע לשיאו ב**ספר בראשית ומבנהו ובפירוש לספר שמות**, נמצאים כבר במאמרים הראשונים שפרסם בתנ"ך, כפי שיוצג בשורות הבאות. לימודי ההיסטוריה נתנו לקאסוטו את הכלים המחקריים והרקע המקצועי להובלה ולבניית תשתית מחקרית לחקר יהדות איטליה.

צאטלי משחזרת את החוויה הרגשית של הסטודנטים לספרות באותן שנים, דרך זיכרונותיו של תלמיד אחר, יוג'ניו גארין, המתאר את שיעור הספרות היוונית של גירולמו ויטלי: ¹⁷⁹

... וכשגירולמו ויטלי קורא את הספרות הגדולה של אגממנון... נעלמים הקירות המהוהים של כיכר סן מרקו, ולעיני התלמידים נראה רק השטיח הסגול של קליטמנסטה... בעיר סודית וקשה, ועם זאת כה אנושית עד כי לעולם לא תוכל להבחין היכן מסתיים הטבע ומתחיל מעשה האנוש, והנוף כה רווי בהיסטוריה שנדמית כמעשה אנוש.

¹⁷⁵ צאטלי, "הקתדרה לספרות", עמ' 48 - 51; צאטלי, "המורשת הפלורנטינית", עמ' 110 - 112; פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי", עמ' 41 - 52.

¹⁷⁶ די-סיני, שם, עמ' עט; רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה", עמ' 261.

¹⁷⁷ ראו הערה 87.

¹⁷⁸ ראו לדוגמה פירושו למילה "תהום" בבראשית א' ב, תוך השוואה לערבית ואכדית, ובאותו הפסוק פירושו למילים "ורוח אלהים מרחפת" תוך השוואה לסורית, ואוגריתית, קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 12 - 13; פירושו למילה "עדן" בבראשית ב' ח, תוך השוואה לאכדית, ערבית ואוגריתית, קאסוטו, שם, עמ' 70; הדיון על פירושי המילים והפסוקים בדברים ל"ג, קאסוטו, "דברים לג", עמ' 10 - 13, ובמקומות רבים בפירושו ומאמריו.

¹⁷⁹ צאטלי, "המורשת הפלורנטינית", עמ' 110.

בשנים מאוחרות יותר, יהיו תלמידים של קאסוטו שיתארו את הקסם שיהלך הוא עצמו בהרצאותיו מול תלמידים, שאולי ספג בראשית דרכו גם בשיעורים אלה.

קאסוטו השלים בדצמבר 1904 את לימודי התואר, בהצגת תזה על עמנואל הרומי ומחברותיו. עמנואל בן שלמה הרומי היה משורר ומלומד יהודי איטלקי בתקופת הרנסנס (סוף המאה ה-13 ותחילת המאה ה-14). יצירתו נשתמרה בעשרות "מחברות", ובמשך הדורות נחקרה לא מעט. רבים שיערו על סמך יצירותיו, שהכיר ועמד בקשר חברות עם גדול משוררי איטליה בן העיר פירנצה, דנטה אלגיירי. קאסוטו בדק במחקרו את השפעת הספרות האיטלקית בכלל, ושירת דנטה בפרט, על שירתו של עמנואל, ואת מערכת הקשרים ההדדיים העולה מהם בין יהודי איטליה לסביבתם. על סמך השוואה בין כתביהם של עמנואל הרומי, דנטה אלגיירי ומלומדים ומשוררים אחרים בני הזמן, הפריך את הטענה על קשר חברות בין השניים, וטען לקשר הדוק של משוררים ומלומדים איטלקים אחרים חשובים בני הזמן עם עמנואל. קאסוטו הראה גם את ההשפעות של שירת דנטה על עמנואל הרומי, ובמיוחד יצירתו המפורסמת "התופת" ממנה שאב עמנואל השראה. בשנים 1905 ו-1906 הוא פרסם שני מאמרים בנושא זה, פרי מחקרו זה בכתב העת Rivista Israelitica.¹⁸⁰

ביולי 1906 הוסמך קאסוטו בספרות בהצגת תזה על היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס. קאסוטו שיחזר בתזה זו תמונה של חיי היהודים בפירנצה בימי הביניים וראשית העת החדשה, מראשיתה של הקהילה בסוף המאה ה-13 ותחילת המאה ה-14, ועד לסוף המאה ה-16. קאסוטו תאר את צמיחתה של הקהילה, הקשורה בחייה הכלכליים ובצמיחתה של העיר פירנצה עצמה, ואת התפקידים שמלאו היהודים במרקם החיים הכלכלי והכללי. הוא תאר את קורות הקהילה, חיי החברה והיחיד בתוכה, העסקים, המקצועות האומנויות והמלאכות בהן עסקו, את מעמדם המשפטי של היהודים, את סדרי ניהול הקהילה, ואף את חיייהם המשפחתיים ושמותיהם של בני הקהילה. קאסוטו תאר את הפעילות הרבנית, הספרותית, ואת מארג הקשרים והלימודים בין משכילי פירנצה למלומדים היהודים. הוא תאר את אסכולת המשוררים, את החיבורים הלימודיים והאיגרונים, את חכמי התלמוד ואף את מפרשי המקרא שפעלו בפירנצה במאה ה-16. הוא הציג תמונה היסטורית רחבת היקף של יהודי העיר, כפי שעולה מהתיעוד המגוון אותו ניתח.

קאסוטו הדגיש כי שיטת עבודתו כללה, בנוסף לניתוח נתונים ארכיוניים לא יהודיים, גם מערכת שלמה של מקורות שנסתמרו על ידי היהודים עצמם, כתובות, איגרונים, כתבים פרטיים, כיתוב על מצבות והעבודות הספרותיות של יהודים בני הזמן. קאסוטו ייחס חשיבות רבה לניתוח היסטורי של מקורות מסוג זה שהיה חידוש בזמנו, וגם שנים אחר כך הוצג כפריצת דרך, עבודה הבונה תמונה היסטורית מנתונים סוציולוגיים, ספרותיים, כלכליים, אומנותיים, פילוסופיים ורפואיים המשלבים את קפדנות איש המדע עם חדות היצירה של סופר בעל שאר רוח.¹⁸¹ על דרך עבודתו כתב קאסוטו את הדברים הבאים:¹⁸²

... אי אפשר לדבר על תולדות היהודים אם מתעלמים מן המקורות האלה... של היהודים עצמם. החקר החד-צדדי של תעודות הארכיונים, ושל שאר המקורות המועטים הלא-יהודיים... אין הוא

¹⁸⁰ בשנת 1921, שנת השש מאות לפטירת דנטה, שב קאסוטו ופרסם את הדברים, את תמצית מסקנותיו ניתן לקרוא בגרסה העברית, ראו קאסוטו, **דנטה**, עמ' כו, ועמ' מד-מו.

¹⁸¹ דינור, "הקדמה", הרטום, "הקדמת המתרגם", בונפיל, "היסטוריון".

¹⁸² קאסוטו, **היהודים בפירנצה**, עמ' ז-ח; ריגנו רואה בדברים שכתב קאסוטו על דרכם של יהודי פירנצה בתקופת הרנסנס גם הד לגישתו לזמנו הוא: "מחקריו של קאסוטו מסמנים נתיב דרכו זורמות השפעות הדדיות בין העולם היהודי וסביבתו העולם הנוצרי... עבור המלומד מפירנצה תמיד היו היהודים מסוגלים לאחד בין מורשת תרבות אבותיהם לבין תרבות איטליה בלי להתמזג לחלוטין... חזון שהושפע מהתפיסות הפרדיגמטיות הליברליות של זמנו... ומומש בחיים החופשיים של היהודים באיטליה המאוחדת" (ריגנו, "אוניברסיטת רומא", עמ' 225 – 227).

מסוגל להודיענו שום דבר או כמעט לא שום דבר על אורח חייהם הפרטיים, על מנהגיהם, על החיים הפנימיים של קהילותיהם, ולא שום דבר על הרגשות שפעמו בלבותיהם, על הזרמים שנתגלו במחשבתם, על הפעילות הספרותית והמדעית שהתמסרו לה... ההיסטוריון בעל המצפון חייב לא רק לאסוף את הנתונים שימציאו לו במספר רב התעודות הארכיוניות... אלא הוא חייב להתחשב גם במקורות העבריים הרבים.

... כדי להעריך את החומר... את יחסי הסיבה והתוצאה, וכדי לתאם אותם בתוך מכלול הרמוני ואורגני, יש הכרח להתחשב תמיד במאורעות שנתרחשו ובתופעות שנתגלו בחברה האיטלקית באותם זמנים... הרוצה למצוא הסבר למאורעות ולתנאים האמורים, ולגלות את חוט השני שינחה אותו דרך הכמות הרבה של העובדות הבודדות, יצטרך ללא הפסק להעיף מבט אל התנאים המדיניים, החברתיים והדתיים שבהם הייתה נתונה האוכלוסייה הסובבת את היהודים... בהתפתחות של הספרות היהודית והמחשבה היהודית באיטליה יש אומנם לראות בראש ובראשונה השתתפות בתנועה הספרותית והפילוסופית של עם ישראל בכללו, אך עם זאת... נכרת מאד הסיבה הספרותית והפילוסופית האיטלקית, ולעתים אף האחרונות הושפעו מן היהודים...

דברי ההקדמה הללו פורסמו בשנת 1918, כשהיה קאסוטו איש צעיר אך מגובש כבר בדרכו. מעניין לראות כי חלק מיסודות העבודה של "קאסוטו ההיסטוריון", המוצגות על ידיו, יהיו גם ברבות הימים יסודות העבודה גם של "קאסוטו חוקר המקרא", ובהם בניית תמונה רחבה על סמך מקורות בני זמן החיבור (כתבי אוגריט, וכתובות מקראית), ראיית תופעות בתוך ההקשר הרחב של זמנן (שירת עלילה) ומקומן. דרכו של קאסוטו בחקר המקרא עוצבה גם על ידי תפיסות העבודה שגיבש כהיסטוריון.

התזה פורסמה בספר רחב היקף בשנת 1918, בחסות המחלקה לפילוסופיה ולפילולוגיה, ובעריכת ראינה, מורהו של קאסוטו לספרות רומית, הספר זכה בפרס האקדמיה די ליצאי בשנת 1920.

בדצמבר 1908 סיים קאסוטו את התמחותו בשפות שמיות והציג תזה על הקשרים הסגנוניים של חלקו האחרון של ספר ישעיהו עם הספרים ירמיהו ויחזקאל. הדברים פורסמו בהמשכים בכתב העת Rivista Israelica בשנים 1911, 1912 ו 1913. קאסוטו בחן בתזה את הפרקים מ'ס"ו בספר ישעיהו, להם הוא קרא במפורש "ישעיהו השני", בהשוואה לנבואות דומות לשונית ועניינית של הנביאים ירמיהו, יחזקאל, נחום וצפניה. שיטת עבודתו הייתה איתור והעמדה של הנבואות המקבילות, והשוואה בלשונית מדוקדקת, תוך בחינת הרקע ההיסטורי והפילולוגי, ודיון בהצעות שהעלו קודמיו. הוא הסיק שנבואות ירמיהו בהן דן, קדמו ברובן המכריע לנבואות הנביא ישעיהו השני, ששאב מהן השראה. הוא טען שצורתן וסגנוןן של נבואות ישעיהו השני אינן תלויות בנבואות הדומות אצל יחזקאל, שכן שני נביאים אלה חיו בארץ אחת ובסביבה אחת, וסביר שיהיו להם השקפות ורעיונות דומים, שהיו נחלת הכלל בזמנם, וכן ששניהם יושפעו מנבואות ירמיהו. בדיונו על ספר נחום, הוא הניח (לא הנחה הכרחית או מובנת מאליה) את אחדותו של הספר, ועל סמך דיון היסטורי הניח את קדמותו של הנביא נחום לנביא ישעיהו השני, והסיק שנבואות נחום השפיעו על נבואותיו של ישעיהו השני. בדיונו על נבואות צפניה, השתמש קאסוטו בכלי של ניתוח מבנה ספרותי, והראה את המבנה ההרמוני המשוכלל של הנבואה על בירת אשור ב פרק ב' של הספר. כלים אלה ובהם חזרה, חריזה ורספונסיה (ענייה), שימשו אותו בהוכחה של אחדות היחידה הספרותית, ומכאן לדחיית ההצעות ששללו

את מקורותיו. קאסוטו טען שצפניה היה בן דורו של הנביא ישעיהו השני, ומקור הקשר בין נבואותיהם יכול לנבוע מתלות ישירה או סביבה דומה, אך לא הכריע בדבר.¹⁸³

תזה זו היא בעצם ראשית עבודתו בחקר המקרא. אפשר לראות בה את הקווים שיאפיינו את דרכו בהמשך: עבודה מדוקדקת של השוואה לשונית בין פרקים ופסוקים, התייחסות והתמודדות עם כל המחקר הקיים, כולל הצעות לשינוי, וקבלה של טיעונים שנראו לו מתקבלים על הדעת, גם אם מנוגדים לתפיסה המסורתית היהודית. קאסוטו הביא התייחסות היסטורית, חשיבה ביקורתית, ואף שימוש בכלים של אמנות ספרותית. במחקר זה יש מעט מאד התייחסות לממצאים מהמזרח הקדום, ולא כשיטת עבודה להוכחת טענותיו, שיאפיינו את דרכו בהמשך.

בשנת 1906 סיים קאסוטו מחקר היסטורי מקיף ומרתק. שנתיים מאוחר יותר, הוא הציג תוצאות מחקר העוסק בטקסטים של נבואה מקראית. ובשנים הבאות יקדיש יותר ויותר מזמנו ומרצו לחקר המקרא. ריגנו הציע כי קאסוטו ראה את עצמו מחויב להגיב לאתגרים שהציבה ההיסטוריה לעם היהודי, וראה את המפתח להבנת הסטת הדגש ממחקר היסטורי כבונה זהות, למחקר מקראי כבונה זהות, בדברים שאמר קאסוטו בשנת 1924, כשכבר היה לחוקר, חודשים ספורים לפני שיכנס לתפקיד ראש הקתדרה בפירנצה.¹⁸⁴ על כך בפרק הבא.

הסטודנט קאסוטו עוצב במוסד האוניברסיטאי של עירו פירנצה כאיש אשכולות, בן למורשת התרבותית של אידיאל "שלוש הלשונות". זהו המקום בו קיבל את יסודות החשיבה המדעית השיטתית ויישם אותה. זהו המקום שפתח לפניו את שערי עולם המחקר, והוא בכישרון ובעבודה יסודית בנה בתוכו את ביתו המדעי. קאסוטו השלים את לימודיו כסטודנט בגיל 25 בשנת 1908. עם תום לימודיו הוזמן להיות חלק מסגל ההוראה של הקתדרה ולימד בה במקביל למשרת ההוראה שלו בבית המדרש לרבנים. בשנת 1925 קבל משרה קבועה כפרופסור לעברית ושפות שמיות וראש הקתדרה באוניברסיטה של פירנצה.

1.7 סיכום הפרק הראשון

קאסוטו היה בן יהדות איטליה, קהילה עם מורשת עתיקה ורצופה שידעה עליות ומורדות, ושמרה על ייחודה במשך מעל אלפיים שנה. הדרך הפרשנית שייצר צמחה מתוך מורשת זו. הארתם של התהליכים ההיסטוריים והתרבותיים בהם גדל קאסוטו, מבהירה את ההשפעה הרבה שהייתה להן על עיצוב מחשבתו, במיוחד בשנים הראשונות של דרכו כחוקר ופרשן.

העיר פירנצה, עיר הולדתו, הייתה המקום בו טופחה מורשת למדנית הומניסטית שהגיעה לשיאים בתקופת הרנסאנס ושראתה בחיבור בין הדתות ובלמידה המשלבת והרב תחומית ערך רב. קאסוטו הקדיש את שנות מחקרו הראשונות לקהילה היהודית בפירנצה, דווקא בשנות הרנסאנס, וספרו הראשון עסק בה. קאסוטו למד מנעוריו את שפות מורשת "שלוש הלשונות" ואת ספרותן, יוונית, לטינית ועברית. הוא העמיק בהן מנעוריו, תחילה בתיכון ההומניסטי ואחר כך באקדמיה. קאסוטו למד מגיל צעיר ולכתחילה את שפות הארץ בה גדל: איטלקית וצרפתית. לא רק את לשונן למד אלא גם את ספרותן ותרבותן, הן היו חלק מעולם הידע הבסיסי שלו, בנוסף לעברית ולארמית שפות התפילה והקודש, ולעברית וללשונות המזרח הקדום שלמד אחר כך. השכלתו הכילה שני מרכיבים שזורים יחד: יהודי וכללי. קאסוטו הצטיין בלמידתו ורכש כלים של פילולוג וחוקר ספרות שהפכו לכלי עבודה יסודיים בהם השתמש. ההשכלה הפלורנטינית-יהודית

¹⁸³ קאסוטו, "ישעיהו השני".

¹⁸⁴ ריגנו, שם, עמ' 127; קאסוטו, "המקרא והיהודים המודרניים".

שקיבל עיצבה אותו כמלומד רב תחומי ובין תחומי שידע לשלב היסטוריה, ספרות, פילולוגיה ודת במזיגה מיוחדת במינה.

קאסוטו גדל באיטליה שאחרי הריסורגיימנטו, במציאות בה נפתחה לרווחה הדלת להשתלבותם המלאה של יהודים בלאומיות האיטלקית. הלאומיות החדשה הכילה את היהודים לכתחילה והם לקחו חלק בעיצובה. את הבסיס הלאומי במחשבתו של קאסוטו ניתן לייחס לפן זה, החשיבות שייחס לתהליכים לאומיים ובנייתה של אומה ניכרים במפעלו הפרשני. אבל, נוסף עוד כי לכאורה הייתה התפיסה על מקומם של היהודים ושילובם בלאומיות האיטלקית המשך לאופן בו השתלבו יהודי איטליה בתרבותה בעודם שומרים על ייחודים בעבר, למעשה היא הכילה מרכיב שונה וחדש שהאיץ תהליך התבוללות חזק ומהיר שאיים על זהותם ועל עתידה של הקהילה היהודית. קאסוטו התגייס למשימת המלחמה על זהותו היהודית של הדור החדש, אל מול התבוללות שאימה על המשך קיומה של הקהילה. את המענה ללאומיות מצא בציונות.

חינוכו ההומניסטי של קאסוטו בגימנסיה ואחר כך בלימודי השפות השמיות באוניברסיטה, עמד במקביל ללימודיו התורניים בבית המדרש לרבנים בעירו. בית המדרש לרבנים באיטליה הוא מוסד מיוחד ברוחו, שנוסד בפאדובה על ידי שד"ל ורגייו באמצע המאה התשע עשרה, ופועל עד היום ברומא. בית המדרש נוצר כחלק מהתופעה ההיסטורית של חכמת ישראל, ועם זאת היה ראשוני, ייחודי ומשפיע. קאסוטו למד ולימד בבית המדרש לרבנים בשנים בהן עבר בית המדרש לפירנצה וזכה לפריחה מחודשת בהנהגתו של הרב מרגליות, שהגיע מברסלאו והביא עימו רוח של חיבור חזק ליהדות חיונית וחסידות שהביא מהמזרח, ביחד עם רצון להשתלב ולהיות חלק מהמורשת היהודית-איטלקית. קאסוטו היה דמות מובילה בקבוצת מנהיגות רבנית שטופחה בבית המדרש שהציעה אלטרנטיבה לאתגר ההתבוללות. קאסוטו צמח באיטליה בה היה מקום מכובד ליהודים בלאומיות, אך הלאומיות בה בחר כבר בגיל צעיר הייתה הלאומיות הציונית אותה למד ממורהו מרגליות. בית המדרש וקהילת פירנצה עמדו אז במרכזה של היהדות באיטליה כולה, והעמידו מתוכם את המנהיגות של הדור הבא ביהדות איטליה. חקר המקרא ופרשנותו היהודית החדשה בכלי המדע המודרני, היו מרכיב מרכזי בהתמודדות המקורית שהציע קאסוטו לאתגר הזהות וההתבוללות ולסוגיית הלאומיות.

שנים רבות אחר כך סיכם קאסוטו עצמו את תפיסתה ומורשתה הייחודית של יהדות איטליה, בנאום שנשא בירושלים. קאסוטו דיבר בפני קהל עולים מאיטליה על אתגרי חינוך הבא ועל הדגשים שיש לשים לב אליהם בעת בחירת בתי הספר של ילדי הקהילה בעלותם לארץ. קאסוטו תאר תמצית רוחה הייחודית של יהדות איטליה שאותה שאף להנחיל בארץ ישראל באופן הבא:¹⁸⁵

אנחנו עולי איטליה הבאנו איתנו לארץ ישראל, תפיסה מיוחדת במינה של חיי הרוח בישראל, תפיסה שהלכה ונוצרה במשך הדורות ביהדות האיטלקית, ושאינה נפוצה לרוב בתוך אחינו שבאו ממדינות אחרות. אצלנו לא היה מעולם ניגוד בין מה שרגילים היום לכנות "רגש דתי" ובין מה שרגילים היום לכנות "רגש לאומי".

¹⁸⁵ נאום זה משנת 1946 כוון לעולים מאיטליה לארץ ישראל, הוא שיתף בהתלבטויותיו והכרעותיו בעת בחירת בית ספר מתאים לנכדיו, שעל חינוכם היה מופקד. כותרתו היא: "דברים אחדים על שאלת בתי הספר". קאסוטו, נאום "דברים אחדים על שאלת בתי הספר" ARC 1787 2143. הנאום צוטט לראשונה על ידי אפרת קמפניינו בכנס השקת תרגום הספר **תורת התעודות** לשפה האנגלית.

לפי תפיסתנו יהודי הוא יהודי, יהודי מכל הבחינות, נאמן לאלוהיו ונאמן לעמו, קשור לאמונתו וקשור לכל מה שהוא קדוש לכלל אחריו. וכן לא היה אצלנו ניגוד בין הדתי ובין ההשכלה הכללית החילונית, הדת כמו שהיה שד"ל אוהב להדגיש, הייתה תמיד "נאורה": לא הייתה רחוקה מהחיים, ולא מנותקת מן הטבע ולא מצומצמת בארבע אמות של תחום רוחני סגור לזרמי התרבות שמסביב. אף בתקופת הירידה של התרבות בקרב היהודים, במאה היז' והיח', היו דווקא הרבנים מייצגי ההשכלה בקהילותיהם. ולא לחינם השם משכיל שאצל רוב אחינו היה כמעט שם נרדף לאיש המתנגד למסורת, היה בתוך היהדות האיטלקית התואר הרשמי למורה הדת ולמועמד לרבנות.

מילים אלה נותנות את תמצית דמות החיובית של ה"משכיל", דמות רבנית עם רחבות אופקים ועמקות שורשים, ביהדות ובעולם הכללי. דמות אליה שאף קאסוטו לחנך את דור העתיד, ואותה השתדל לממש בחייו ומעשיו. דמותו זו עוצבה בפירנצה בשנותיה הראשונות של המאה העשרים.

2. פרק שני – שיטת קאסוטו: תיאור השיטה, התפתחותה והתגבשותה

בפתח הפרק

שיטת קאסוטו בחקר המקרא תוצג כאן כפי שהתגבשה במהלך כשלושים שנות מחקר, בחלוקה לחטיבות עיקריות בהתאם לכרונולוגיה בה התעצבה. רובו של הפרק נכתב בגישה הטקסטואלית, חלקו האחרון משלב גם את הגישה ההיסטורית-ביוגרפית. החלק הראשון: ראשית עיצובה של הדרך, יעסוק בפרסומיו הראשונים של קאסוטו בהם בחן סוגיות עקרוניות שלא את כולן פתח בהמשך. כתיבתו בשנים אלה הייתה בשפה האיטלקית, ועבודתו זו פחות מוכרת לקוראי העברית והאנגלית. החלק השני: גיבוש שיטת קאסוטו בספר בראשית מהעיונים בפרשת לך-לך ועד ספר בראשית ומבנהו, יעקוב אחרי התפתחות מחשבתו בחקר ספר בראשית, ממחקריו הראשונים בספר ועד התפיסה המגובשת בספרו: ספר בראשית ומבנהו, ובמאמר שנכתב שנה אחר כך על בריאות העולם בספר בראשית. החלק השלישי: ספרות מקראית וספרות כנענית - שירת העלילה בישראל, יעסוק בספרות המזרח הקדום ובמיוחד בחקר שירת העלילה מאוגרית, ממחקריו הראשונים של קאסוטו על תגליות ראס שמרה (אוגרית) ועד ספרו האלה ענת, בשנים 1937 – 1951. תפיסותיו של קאסוטו על היווצרות המקרא, מסירתו ופרשנותו נשענות במידה רבה על חקר ספרות העלילה האוגריתית, ולמפעלו בתחום זה יש חשיבות רבה להבנתן. החלק הרביעי, מורה למקרא, בארץ המקרא, בשפת המקרא: הפירוש לתורה ומפעלים הקשורים בו, החופף בזמנו לשנות יצירה רבות של החלק הקודם, יתמקד בהצגת שיטתו בפירוש התורה לספרים בראשית ושמות כפי שעולה מהפירושים שכתב, משיעוריו, מערכים שכתב באנציקלופדיה המקראית ומחומרים שנותרו בעיזבונו.¹⁸⁶

למרות ביקורת רבה שנכתבה על קאסוטו ושיטתו, נראה שהנושא טרם קיבל את מלוא תשומת הלב הנדרשת.¹⁸⁷ מבקריו של קאסוטו בעבר כתבו בעיקר על יצירתו העברית, רובם ככל הנראה לא הכירו מכלי ראשון את יצירתו המוקדמת שהתפרסמה באיטליה, וחלק מביקורתם לקה בחסר בשל זאת.¹⁸⁸ בפרק זה תהיה התייחסות לכתביו המוקדמים על האשגרה במקרא, על שיר השירים וכן למאמרים המוקדמים שכתב על ספר בראשית שהיוו את התשתית לכתובת ספרו.¹⁸⁹ יצחקי כתב ביקורת נרחבת אך מימש רק חלק מהתוכנית שהוא עצמו התווה, והוא התייחס לכתבים העבריים בלבד.¹⁹⁰ בשנת 2017 התפרסם קובץ

¹⁸⁶ קאסוטו, מאדם עד נח; קאסוטו, מנח עד אברהם; קאסוטו, אברהם וארץ הייעוד; קאסוטו, פירוש לספר שמות.
¹⁸⁷ על קאסוטו ותפיסתו כתבו: אברהם מס, "האיש ומפעלו"; אברהם מס, "דבר המתרגם"; אופנהיימר, "המורה"; אופנהיימר, "קאסוטו כמפרש"; איזנר, דור דור; בונפיל, "היסטוריון"; בית אריה, "הקודיקולוג"; ברמן, "הקדמה"; ברנהיימר, "שאלת בראשית"; גואריני, לנאולי, "אומברטו קאסוטו"; גוטליב, "תורת התעודות"; גינזברג, "ביקורת"; הרטום, "הרב משה דוד"; ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא"; ויטרבו, "ממזכיר לרב"; צאטלי, "הקתדרה לספרות"; צאטלי, "המורשת הפלורנטינית"; זיידמן, "דרכו במדע"; זיידמן, "מנח עד אברהם"; זליגמן, "בראשית"; יצחקי, "הגישה הרצויה"; יצחקי, "ייחודו של המקרא"; נקולה, סיפורים כפולים; סוקניק, "קאסוטו ז"ל"; סטרשינסקי, התמודדותם; סנדלר, "חקר המקרא", עמ' 415 – 416; סנדלר, "מדע המקרא", עמ' 491 – 495; עברון-קאסוטו וקאסוטו, מבט לקהילה; עופר, "כתר ארם צובא"; פאציפיצי, "תיק קאסוטו"; פיאטלי, "מבוא"; פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי"; קויפמן, "מאדם עד נח"; ראק, "משה דוד קאסוטו"; רופא, "הצעיר בתלמידיו"; רופא, "תכניתו משנת ת"ש"; רופא, מבוא לספרות; רופא: "קאסוטו והביקורת הגבוהה"; רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו"; ריגנו, "אוניברסיטת רומא"; שמוש, הכתר.
¹⁸⁸ דוגמה לטיעונים שהתבססו על הכרות עם כתביו בעברית, היא דבריו של קויפמן על העמימות של קאסוטו בשימוש במונח "תורה" כמסמלת גם היצירה וגם את יוצרה, ועל כך שקאסוטו לא כתב מיהו היוצר ומתי נוצרה התורה (קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 218); יוצא דופן הוא רופא, המתייחס לכתובתו המוקדמת של קאסוטו (רופא, "תכניתו משנת ת"ש").
¹⁸⁹ קאסוטו, "אשגרה"; קאסוטו, "שיר השירים"; קאסוטו, "עיונים בבראשית"; קאסוטו, "בריאת העולם".
¹⁹⁰ יצחקי ביקר את שיטת קאסוטו בשנות השבעים, יצחקי, "הגישה הרצויה"; יצחקי, "ייחודו של המקרא". יצחקי שרטט תוכנית ובה שלושה חלקים: א. השקפת קאסוטו הכללית על המקרא ודרכו, אותה פירט בשני מאמרים ארוכים ויסודיים, ב. שיטתו על הביקורת הגבוהה ג. שיטתו על הביקורת הנמוכה – בשני האחרונים לא טיפל. גם בנושא של סעיף א, השקפת

מאמרים בכתב העת "ישראל" באיטלקית.¹⁹¹ מאמרים אלה נותנים כלים להבנת דרכו של קאסוטו וסייעו רבות בגיבוש הצגת השיטה בפרק זה. כמו כן תיעזר העבודה בחומר מארכיון קאסוטו ממחברת ההוראה של שיעוריו בספר במדבר באוניברסיטה בירושלים. פרישת התמונה הרחבה של ההתפתחות במחשבתו הפרשנית תבסס את הטיעון העקרוני כי קאסוטו היה ממניחי היסודות לחקר המקרא כספרות, על רקע המזרח הקדמון בכלל וספרות אוגרית בפרט, כשיטה הנותנת חלופה מבוססת על כלים מדעיים.¹⁹² גם אם חלק מההצעות של שיטתו הספרותית, כגון אופן השימוש בשמות האל וההרמוניה המספרית, נדחו על ידי רבים, היבטים רבים אחרים של גישתו הספרותית לחקר המקרא, ועצם הגישה עצמה, אומצו. בפרספקטיבה של הזמן, חקר המקרא כספרות על רקע ספרות המזרח הקדום וארון הספרים היהודי כבסיס להבנת פשט הכתוב, מקבל היום את ההכרה לה לא זכה בראשית הדרך, ורב חלקו של קאסוטו בהנחת היסוד לכך.¹⁹³

2.1 חלק ראשון: ראשית עיצובה של הדרך

2.1.1 חקר המקרא בזמנו של קאסוטו

התפיסה המרכזית במדע המקרא בזמנו של קאסוטו, היינו סוף המאה התשע עשרה והמחצית הראשונה של המאה העשרים, הייתה שיטת המקורות. החלוקה הביקורתית של ארבעת מקורותיהם של ששת הספרים, מבראשית עד יהושע, הייתה נקודת המוצא להבנתם ולפירושים. החוקרים עסקו בניתוח הספרים, הפרקים והפסוקים, במטרה לזהות את המקור המדויק אליו שייכים כל פרק, פסוק ומילה, לשחזר כל מקור ולחשוף את העריכה שעבר הטקסט במהלך הדורות. על סמך ניתוחים אלה קבעו (או שיערו) את זמן חיבורם ואת השלבים ביצירת הפרקים או הספר השלם, תוך אפיון האופי והמגמה השונים של כל אחד מהמקורות מהם נבנתה הגרסה של המקרא העומדת לפנינו. שיטה זו היא הבסיס למחקר המדעי של המקרא עד היום, אם כי בשינויים רבים.¹⁹⁴ נביא כאן בתמצית את עיקריה כפי שהציג אותם קאסוטו עצמו בערך "בראשית" באנציקלופדיה המקראית:¹⁹⁵

קאסוטו הכללית, הוא לא השלים את מלאו תוכניתו. התוכנית הכילה שלושה נושאים: הגישה לחקר המקרא הרצוי והמצוי, וייחודו של המקרא – שני אלה ביצע ופרסם, אך הנושא השלישי: המקרא והמזרח הקדמון והזיקה שביניהם וטיבה – לא כתב (יצחקי, "הגישה הרצויה", עמ' 329).

¹⁹¹ הקובץ, A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura) *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro*, *di Bibbia nel Paese della Bibbia, Sesto Fiorentino* 2017. מכיל ארבעה עשר מאמרים המציגים את עבודתו של קאסוטו במגוון התחומים בהם עסק. עבודה זו נעזרה רבות במאמרים העוסקים בתחום המקרא, ובמאמרים המאירים ומסבירים את מחשבתו של קאסוטו: פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי"; ויטרבו, "ממזכיר לרב"; צאטלי, "המורשת הפלורנטינית"; ריגנו, "אוניברסיטת רומא"; ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא"; רופא, "בקורת המקרא של קאסוטו".

¹⁹² קויפמן, בן דורו, ביקר את קאסוטו בחריפות בנושא זה, בטענה שההנחה של אחדות התורה ופירושה כיצירה של יוצר אחד, מחמיצה הבנה נכונה של הכתוב, קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 231 – 232; קויפמן כינה את הכלים הספרותיים בהם השתמש קאסוטו "רציונליסטיות מכוונת", במיוחד בביקורתו על הכללים שניסח קאסוטו לשימוש התורה בשמות האל, ולשיטת ההרמוניה המספרית, ראו קויפמן, שם, עמ' 226 – 233; יצחקי, מביא ומקבל את ביקורתו של קויפמן על רעיון ההרמוניה המספרית, יצחקי מחזק את דבריו קויפמן מציטוט דברים של סימון בהרצאותיו. ראו יצחקי, "ייחודו של המקרא", עמ' 348, במיוחד הערה 97 שם; בנו יעקב, עליו ידובר בהמשך, השתמש גם הוא בכלי פרשנות אלה, להלן סעיף 3.2 בעבודה זו.

¹⁹³ ראו סעיף 2.4.4.1 להלן.

¹⁹⁴ רופא מתאר את השיטה והתפתחותה, את ביקורת קאסוטו על השיטה, את שיטת קאסוטו עצמו וכן מעריך אותה, על מעלותיה וחסרונותיה. ראו: רופא, מבוא, עמ' 95 – 100. ויזל מתאר את תגובותיהם של פרשנים יהודים בני זמנו שנועו בין התעלמות להתמודדות, אך רואה את עיקר תרומתו של קאסוטו בחקר ספרות כנען ולא בפרשנות ביקורתית (ויזל, "תולדות מחקר").

¹⁹⁵ קאסוטו, "בראשית", ערך, טורים 318 – 319.

ספרי התורה נוצרו בדרך תהליך מסובך, מתוך הרכבת קטעים קטעים לקוחים מתוך תעודות שונות, ובעיקר מתוך ארבע תעודות ראשיות: התעודה היהויסטית (J), התעודה האלוהיסטית (E), חלקו היסודי של ספר דברים (D),¹⁹⁶ וספר תורת כהנים (P)... בעניין ספר בראשית... סוברים בעלי תורת התעודות... אינו חיבור שבחטיבה אחת, אלא קם מתוך הרכבת קטעים של שלוש התעודות J, E, P, שנשתלשלה מכוח פעולתם של סדרנים שונים... הנימוקים הראשיים לחלוקת המקורות בספר בראשית: א) החילוף בשמות האלוהיים, כלומר שלפעמים בא שם ה' ולפעמים בא שם אלוהים...; ב) חילופי הלשון והסגנון, כלומר, הבדלים בין הכתובים מבחינת אוצר המילים, הצורות הדקדוקיות ואופי הסגנון בכלל; ג) הבדלים או סתירות בהשקפות, בדעות, בשיטות הדתיות, במנהגי החברה, בעניינים כרונולוגיים, בגניאולוגיות...; ד) חזרות והכפלות של סיפורים שלמים בתוך הספר; ה) חזרות והכפלות של פרטים מסוימים בתוך הספר כמעט בכל סיפור וסיפור.

קאסוטו היה מהראשונים שהעזו לערער על השיטה שהתבססה במחקר. הוא פרץ דרך חדשה, תוך קריאה לחשיבה ביקורתית ועצמאית של החוקרים כולם. הוא טען שהשיטה הקיימת מוטה על ידי דעות קדומות (או מוקדמות) של החוקרים, שאינם מצליחים להגיע להסכמה על המקורות והשכבות בטקסט, וכי הם שבוים בפרדיגמה ישנה ואינם פתוחים לאפשרות שונה.¹⁹⁷ את התנגדותו נימק והוכיח בכלים מדעיים. במקום שיטת המקורות, לה קרא באירוניה "תורת התעודות",¹⁹⁸ העמיד שיטה מדעית שבמרכזה מחקר פילולוגי, קריאה ספרותית של הטקסט, הישענות על מסורות ומקורות של היהדות לדורותיהם וממצאים מהמזרח הקדום, במיוחד מהתרבות הכנענית.¹⁹⁹ הוא טען לאחדותו וקדמותו של הטקסט המקראי.

2.1.2 האשגרה במקרא - קאסוטו והביקורת הנמוכה בנביאים וכתובים

ביקורת המקרא נחלקת לשניים: הביקורת הנמוכה והביקורת הגבוהה.²⁰⁰ קאסוטו העמיד משנה סדורה בסוגיות מרכזיות בביקורת הגבוהה שתוצג בהמשך הדברים,²⁰¹ ועסק גם בביקורת הנמוכה. בשנת 1913 פרסם קאסוטו מאמר בשם "האשגרה במקרא".²⁰² תופעת האשגרה היא: "שיבוש או החלקה של הלשון או הקולמוס, הנובע מן ההרגל לחבר זה אל זה ביטויים מסוימים או אפילו משפטים שלמים" המוכרים למוסר או לכותב היטב.²⁰³ קאסוטו הלך בעקבות מורהו מרגליות, שחקר תופעה זו בתלמוד, וממנו שאב את ההשראה לבדוק את האשגרה במקרא. קאסוטו הניח שהיות והטקסט הקנוני הוא בעל אופי כללי של סידור

¹⁹⁶ שיטתו של Noth על ספר דברים ומקור D והתיאוריה הדו־טרונומיסטית התפרסמה רק בסוף שנות הארבעים, השפעתה והתגובות אליה היו מאוחרות לכתיבתו של קאסוטו שנפטר בשנת 1951.

¹⁹⁷ את תמצית הטענות מביא קאסוטו בקצרה בספרו העברי, ראו: קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 11 – 18.

¹⁹⁸ רופא התייחס לבחירת קאסוטו בשם "תורת התעודות" עבור ספרו, שם המעיד על לגלוג למאמינים בשיטה מדעית כמו לתורה בלי לערער או להפעיל את חוש הביקורת המדעית. ראו: רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה".

¹⁹⁹ רופא, "הצעיר בתלמידיו"; רופא, מבוא; רופא, "תכניתו משנת ת"ש"; רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה"; רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו"; יצחקי, "הגישה הרצויה"; יצחקי, "ייחודו של המקרא"; ברמן, "הקדמה".

²⁰⁰ נוהגים לחלק את שאלות ביקורת המקרא לביקורת נמוכה המתחקה אחרי התהוות נוסח המקרא, העתקתו ומסירתו, ואחר התהליכים שהולידו גרסאות וטקסטים בהמשך הדורות, ולביקורת גבוהה, העוסקת בשאלות הנוגעות לספרות המקראית גופה: בירור זהותם וזמנם של כתבי הדברים ושל עורכיהם, שחזור שלבי היווצרותם של ספרי המקרא, והערכתם מבחינה היסטורית, ספרותית, מוסרית ודתית, ראו: עמנואל טוב, **ביקורת נוסח המקרא**, ירושלים תש"ן, עמ' 11, 216 – 217; ורגון, **שמואל דוד לוצאטו**, עמ' 74, 242.

²⁰¹ על קאסוטו והביקורת הגבוהה ראו: רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה".

²⁰² קאסוטו, "אשגרה"; רופא, שם, עמ' 6.

²⁰³ רופא הציג את רעיון האשגרה במקרא מתוך דבריהם של קאסוטו ומרגליות, אישש שתיים מהדוגמאות ברשימתו של קאסוטו, והציע פרשנות ליהושע כ"ג, טז על בסיס זה. ראו: רופא, "אשגרה", עמ' 109.

רעיונות אסוציאטיבי, תופעת האשגרה הקיימת ומוכחת בתלמוד, מתקיימת גם במקרא.²⁰⁴ קאסוטו הניח שבמקרא התופעה מתקיימת באופן מצומצם יותר מאשר בתלמוד, ראשית, בשל העובדה שהאשגרה נמצאת בביטויים בעלי אופי טכני שהם מרובים בתלמוד ומועטים במקרא, ושנית, בשל ההקפדה הגדולה במסירת הנוסח במקרא. גם במקרא עצמו, טען קאסוטו שהתופעה קיימת בעיקר בנביאים וכתובים, אותם נהגו לקרוא פחות, לעומת ספרי התורה שנקראו בתכיפות ומסירתם הייתה מדויקת ומפוקחת. מאפייני התופעה: לעתים טקסט המוכר פחות טוב למעתיק יושפע מניסוחו של טקסט מרכזי המוכר לו, לעתים הטעות נובעת מהזכרות של פסוק או תיבה סמוכה, ולעתים מיקום המילים הטעה את המעתיק. לדעתו האשגרה השפיעה גם על ההיגוי והניקוד, לעתים קריאה מוטעית עברה לנקדנים ולמסרנים.²⁰⁵ למרות הניסוח העקרוני בפתח המאמר, בו הכריז קאסוטו על קיומה של התופעה במקרא, כל המקומות שהביא הם מהנביאים והכתובים בלבד. הוא לא הביא ולו דוגמה אחת מהתורה. למול הצעות השמטה ושינוי נרחבות יותר שהוא מביא בשם עדי הנוסח המקבילים ופרשנים בני זמנו, הוא שימר את נוסח המסורה בכל מקום שניתן, והביא תשע עשרה דוגמאות בהן לדעתו חלו אשגרות בנוסח המקרא.²⁰⁶ עם זאת, לפחות שתיים מהדוגמאות שלו מבוססות על היכרותו עם עולם התפילה היהודי ומניחות תופעה של השפעת תפילת קריאת שמע על לשון המקרא.²⁰⁷

בהמשך דרכו, מיעט קאסוטו לכתוב על הביקורת הנמוכה בנושא, אך התייחס אל פרטי ממצאיה בהעמקה רבה במאמרים ובפירושים שכתב, **מאדם עד נח, מנח עד אברהם והפירוש על ספר שמות** וכן בכתיבתו על פרקי נבואה שונים. פירושים אלה, וגישתו לנוסח המקרא בהם, יוצגו בהמשך פרק זה. קאסוטו ייחס חשיבות גדולה לנוסח המסורה והקדיש מאמצים רבים לבירוורו בעת שעמד בראש המפעל להוצאת התנ"ך בשנות הארבעים, ועל כך בפרק הבא בעבודה זו.

²⁰⁴ ארזי, בכותבו על תופעת האשגרה בתלמוד הגדיר אותה: "פליטות פה כתוצאה ממהירות הלשון" (ארזי, "שיגרא דלישנא", עמ' 117). מלמד כתב על תופעת השלמת חוסרים בטקסט התלמודי על ידי אשגרות, אותן הסביר כאיחוד סופיות, בשל הדמיון ביניהן (מלמד, "קיצורים ואשגרות", עמ' 48).

²⁰⁵ רופא, "אשגרה", עמ' 110.

²⁰⁶ רשימת המקומות בהם חלו לדעת קאסוטו אשגרות במקרא: (1) 'יושע ה, ו' 'ונסנו לפניהם': חזרה בגלל דמיון לפסוק ה; (2) שמואל א ב, כב 'ואת אשר ישכבון את הנשים הצובאות פתח אהל מועד': הביטוי נכנס בשל דמיון לשמות ל"ב, ח, וצריך להיות במקומו: היכל ה' / בית ה'; (3) 'ויחמור': מילה שנוספה לפסוק במלכים א, ה, בשל הביטוי "איל וצבי ויחמור בדברים, י"ד, ה; (4) ישעיהו כ"ג, א "מבא": המילה נוספה לפסוק "כי שדד מבית מבא" בשל הדמיון לישעיהו כ"ד, י; (5) ישעיהו מ"ז, ז "לא זכרת אחריתה" צ"ל אחריתך, השתנה לצורה הנוכחית בהשפעת הקינה באיכה א, ט (נוסח הקינה היה שגור על לשונו); (6) ישעיהו ס, ט "כי לי איים יקונו ואניות תרשיש בראשנה" בעקבות שד"ל מציע ויקוו, הכותב הושפע מישעיהו נ"א, ה; (7) ירמיהו ג, א "הלא חנף תחנף הארץ ההיא", מציע שצריך להיות "האשה" ובשל נוכחות המילה "חנף" שבה במקומות אחרים בצירוף קבוע "תחנף הארץ" חלה אשגרה, כך בירמיהו כ"ג, טו ועוד; (8) ירמיהו ג, ט "ותחנף את הארץ", מציע שחלה אשגרה בניקוד המילה בהשפעת פסוק ג; (9) ירמיהו י"א, ד "שמעו בקולי ועשיתם אותם" המילה "אותם" נוספה כאשגרה בהשפעת קריאת שמע במדבר ט"ו, לט; (10) ירמיהו ל"ד, ט "לבלתי עבוד (בם) ביהודי אחיהו איש", המילה "בם" נוספה כאשגרה בהשפעת פסוק י; (11) ירמיהו ל"ד, יב, "ויהי דבר ה' אל ירמיהו מאת ה' לאמור", המילים מ"את ה' " מיותרות, נוספו כאשגרה בהשפעת ז, א; י"א, א; י"ח, א ועוד; (12) ירמיהו נ, ז "תחת אשר חטאו לה' נה צדק ומקוה אבותיהם ה'" המילה "ה'" בסוף הפסוק מיותרת, נוספה בהשפעת ירמיהו י"ז, יג המשמש כהפטר; (13) יחזקאל ח, טז "משתחויו(ת)ם" צריך להיות "משתחויו" הושפע באשגרה מדברים י"א, טז, בהשפעת קריאת שמע; (14) תהלים פ, טז "ועל בן אמצתה לך" הביטוי מפס' י"ח השפיע על אשגרה, שנוספה לתוך פסוק טז; (15) משלי ג, ג "חסד ואמת אל יעזבוך קשרם על גרגרותיך כתבם על לוח לבך", המילים "כתבם על לוח לבך" נוספו בהשפעת אשגרה לפסוק דומה משלי ז, ג; (16) איוב ט, יח "שבועני מרורים" הביטוי יוצא הדופן הושפע מאיכה ג, טו, המשמש בתפילת הקינות; (17) באופן דומה, המילה "מרורים" בספר איוב הושפעה מהקינות באיכה; (18) איוב כ"ד, יב "מעיר מתים ינאקו" ניקוד המילה "מתים" הושפעה באשגרה מדברים ב, לד; ג, ו; (19) הביטוי בעזרא ט, א "מעמי הארצות, כתעבתיהם", נוסף לתוך פסוק א בהשפעת אשגרה מפסוק יא, שם היא מופיעה ביחד עם "עמי הארצות" (קאסוטו, "אשגרה").

²⁰⁷ רופא עמד על המשמעות של אשגרה כזו לאיחורו של הטקסט, ראו: רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה", עמ' 6-7.

2.1.3 נאום קאסוטו על המקרא והיהדות המודרנית

בכנס של האגודה הבין דתית: All' Associazione per il Progresso Morale e Religioso בשנת 1924 בפירנצה, נשא קאסוטו נאום ובו פרש את תפיסת עולמו על תפקיד המקרא עבור העם היהודי בעידן המודרני.²⁰⁸ בשנה זו כבר היה קאסוטו כבן ארבעים, דמות מרכזית בהנהגת קהילת פירנצה, מורה ותיק בבית המדרש לרבנים ומרצה מוערך באוניברסיטה. החל משנת 1922 למשך שלוש שנים כיהן כרב ראשי של העיר ו"מנהל זמני של בית המדרש".²⁰⁹ עד אז רוב כתביו ופרסומיו היו בתחום ההיסטוריה היהודית והספרות, ואילו פרסומיו בתחום המקרא היו מועטים יחסית: מחקריו על ישעיהו השני שכתב במסגרת התזה על ישעיהו השני אליהם התייחסו בפרק הקודם,²¹⁰ "רשימות מקראיות",²¹¹ ו"נבואות ירמיהו".²¹² בשנת 1925 הוא יתמנה לעמוד בראש הפקולטה ללימודי ספרות ועברית באוניברסיטת פירנצה. בעשור שיבוא, בין השנים 1924 ל-1934 יפרסם קאסוטו מאמרים רבים בנושאים מקראיים: "עיונים בבראשית",²¹³ "משמעותו המקורית של שיר השירים",²¹⁴ "הפרק השני בספר הושע",²¹⁵ "דברים ל"ג וחג ראש השנה בישראל בימי קדם",²¹⁶ "שפחה ואמה",²¹⁷ "מעשה תמר ויהודה",²¹⁸ "השמות האלוהיים",²¹⁹ "הושע הנביא וספרי התורה",²²⁰ "השמות יעקב וישראל".²²¹ קריאה בכתבים אלה מסייעת להבנת התהליך בו התגבשה תפיסתו. בשנים אלה גיבש וניסח למשנה סדורה את שיטתו לגבי היווצרותה של התורה והציג את התפיסה המיוחדת שלו למול השיטה המקובלת במחקר, שתתפרסם במלואה בשנת 1934 בספרו *La Questione della Genesi*. ניתן לראות בדברים שאמר בנאום ב 1924, משנה רעיונית והצהרת כוונות על דרכו המדעית והשיטה אותה הוא עתיד לבנות.²²³ בחלק מהדברים שנאמרו בנאום בשנת 1924 מצויה מעין הקדמה או גרסה ראשונה של הדברים שיאמר שוב ב"דרכנו במדע המקרא" נאומו בכניסתו לתפקיד באוניברסיטה העברית בשנת 1939.²²⁴

²⁰⁸ קאסוטו, "המקרא והיהדות המודרנית". הדברים פורסמו באותה השנה בשני כתבי עת: *Progresso Religioso* 4 (1924); *Israel* 13.3.1924. רופא ופיאטלי, עורכי קובץ המאמרים בו פורסם המאמר מחדש בשנת 2016 כותבים בפתחו את השורות הבאות: "ברצוננו להפנות את תשומת ליבם של קוראינו המתעניינים בסוגיות התרבות הגבוהות, לנאום זה של פרופ' קאסוטו, המכיל את אחד הניסיונות האמיצים, המבוססים והשיטתיים, לפתור מנקודת מבט יהודית, את שאלת ערכו של מקרא עבור הדור החי כעת" (קאסוטו, שם, עמ' 373).

²⁰⁹ פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי", עמ' 54 – 57.

²¹⁰ פורסם בשנים 1911 – 1913.

²¹¹ המאמר נזכר ברשימה הביבליוגרפית שהכינה קאסוטו-זלצמן, ראו: קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 2 אך כנראה לא יצא לאור.

²¹² פורסם בשנת 1915.

²¹³ קאסוטו, "עיונים בבראשית", נכתב באיטלקית, פורסם בשנים 1925 – 1926.

²¹⁴ קאסוטו, "שיר השירים", נכתב באיטלקית, פורסם בשנת 1925.

²¹⁵ קאסוטו, "הושע פרק שני", פורסם בשנת 1927.

²¹⁶ קאסוטו, "דברים לג", פורסם בשנת 1928.

²¹⁷ קאסוטו, "שפחה ואמה", נכתב באיטלקית, פורסם בשנת 1928.

²¹⁸ קאסוטו, "תמר ויהודה", פורסם בשנת 1929.

²¹⁹ קאסוטו, "השמות האלהיים", נכתב באיטלקית, פורסם בשנת 1932.

²²⁰ קאסוטו, "הושע והתורה", פורסם בשנת 1932.

²²¹ קאסוטו, "השמות יעקב וישראל", נכתב באיטלקית, פורסם בשנת 1933.

²²² ההתייחסויות לספר זה בעבודה זו הן לגרסה העברית: **ספר בראשית ומבנהו**, בתרגומו של מ' הרטום. ראו: **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' יא – יג.

²²³ תודתי העמוקה למושג עברון לבית קאסוטו, נכדתו של מ"ד קאסוטו, שתרגמה את הנאום מאיטלקית.

²²⁴ פיאטלי, מציין שהיסודות לדברים שיישא בנאומו בירושלים "תפקידנו במדע המקרא" הנאום בו התווה את תוכנית העבודה שלו במקרא בארץ ישראל, חמש עשרה שנה מאוחר יותר, מצויים כבר כאן, ראו: פיאטלי, "מבית המדרש ועד פולמוס פאציפיצי", עמ' 53 – 56. ריגנו, מציג את תכני הנאום הזה כמפתח להבנת שיטתו, ראו ריגנו, "אוניברסיטת רומא", עמ' 127 – 130.

הנאום נפתח במשפט חגיגי ומעורר השראה: "מעולם לא היו לספר או לאוסף ספרים השפעה כל כך עמוקה והחלטית על נפשו ויעודו של עם²²⁵ כמו זו שהייתה למקרא על נפשו ויעודו של ישראל".²²⁶ במאמר שהופנה במקורו לקהל בין דתי, אך פורסם גם בכתב עת יהודי, הציג קאסוטו את תפיסתו לפיה ישועתה של היהדות בעת הזאת, הניצבת בתחילת המאה העשרים בפני שבר זהות ואובדן בשל התבוללות רבתי בקהילות, תבוא מלימוד המקרא העברי ומחקרו. לימוד זה, חייב להיעשות בכלים חדשים, ובאומץ, ודווקא החידוש, והשימוש בכל הכלים המדעיים, הם אלה שיתנו את הפרשנות החדשה הנחוצה כל כך להתחדשותה של היהדות. השואה לא הייתה באופק שלו כשדובר על האסון המתקרב.²²⁷ הוא התייחס לתפקיד המיוחד שיש לחוקרי המקרא היהודים. לדעתו יתרונם של המלומדים היהודים הוא משולש: שפת המקרא העברית היא עבורם שפה חיה, הטקסטים מוכרים להם, וגם הנכונות של הדור הנוכחי לעסוק בביקורת על כתבי הקודש בלי חשש היא ייחודית. וכך כתב:²²⁸

תרומתם של המלומדים היהודים יכולה להיות יקרת ערך. תוצאות עבודתם, שתבוצע באמצעים מדעיים רציניים ובלתי תלויים, יכולות להניב פירות בעלי ערך. לעשות עבודה זו, להגיע לתוצאות הללו, לאפשר את קיומן של התוצאות הללו, היא חובם הקדוש ליהדות ולאנושות כולה, שאינם יכולים להתעלם ממנה.

כלפי האנושות, המשתוקקת היום לחיזוק מצפונה הדתי, להתעלות מחודשת כלפי רעיון הקדושה, ולשם התעלות זו, תוכל לשאוב כוחות יקרים מהבנה עמוקה ומדויקת יותר של הספרים העתיקים שעם (גזע) ישראל ביטא מליבו, למענם של כל בני האדם.

כלפי היהדות, משום שרק על ידי כיבושם מחדש של הערכים הראשוניים של המחשבה המקראית, אותם תחשוף עבודת המלומדים, תוכל נשמת הקהל להתחבר ישירות מעל אלפי השנים לדורות העבר, עם נשמתם של סופרי המקרא, תוך חידוש מצפון ישראל, המצפון החדש שיביא לישראל את ההצלה מהמשבר הנורא המאיים עליו היום, ויאפשר לו לחדש את מסעו בכוח מחודש לאור האידאליים שלו.

קאסוטו ראה במחקר המדעי כלי להגעה למשמעויות הערכיות והמוסריות, עבור העם היהודי שיתחבר שוב לאידיאליים ולמצפון העתיק שהוא מורשתו, ועבור כלל האנושות. וכך כתב על הכיוון בו לדעתו צריך לצעוד מחקר המקרא:²²⁹

שיבה לפרשנות ההיסטורית של המקרא, למשמעות המקורית, של מי שכתב את הדפים ונתן להם את משמעותם הראשונה, בכלים מדעיים. מעבר לכל פרשנות מסורתית, מעבר לכל שינוי שרעיונות

²²⁵ קאסוטו השתמש בנאמו במילה stripe שתרגומה המילולי הוא: גזע, היא מופיעה במאמר מספר פעמים. נבחר לתרגם כאן "עם", אחרי התייעצות עם פרופ' דוד קאסוטו, נכדו של קאסוטו, שסייע בשעתו – לד"ר מלכה זלצמן-קאסוטו, בתו של קאסוטו, והמומחית למפעלו בסידור עיזבונו. קאסוטו כתב את הדברים לפני השואה, בראשית שנות העשרים, ויש להניח שלא היה משתמש במונח זה בשנים שאחר כך. פרופ' אלכסנדר רופא האיר את עיני כי למילה האיטלקית stripe אין המשמעות השלילית שקיימת במילה razza, והמונח הוא ניטרלי. המאמר לא תורגם בחייו, ופורסם לאחרונה בשנת 2016 באיטלקית בלבד. ראו: קאסוטו, "המקרא והיהדות המודרנית". קטעים מהמאמר עומדים להתפרסם בקרוב בעברית על ידי מ' פיאטלי וד' קאסוטו, אני מודה להם על הרשות להיעזר בתרגומם הערוך לקטעים אלה.

²²⁶ קאסוטו, "המקרא והיהדות המודרנית", עמ' 373.

²²⁷ קאסוטו לא הרבה לכתוב על כך, התייחסות ישירה נמצאת במסמך מעיזבונו, בה כינה אותה "מבול", בנאום בבית המדרש לרבנים בשנת 1951 ברומא. ARC.4*178702144.

²²⁸ קאסוטו, שם, עמ' 383.

²²⁹ קאסוטו, שם, עמ' 377. המשפטים והמילים שסומנו בקו, אינם במקור, אלא הדגשות שלי.

המקרא ספגו במשך הדורות, מעבר לכל דעה מקדימה (קדומה?) שאנשי דת קדומים ומאחרים קידשו באופן רשמי – וזאת אני אומר עם כבוד גדול למאזיניי, יהודים או נוצרים...

להוביל את הבנייה מחדש של המשמעות ההיסטורית של התורה: זו המשימה המוטלת על חוקרי היהדות החדשה; להחדיר להכרתנו את הערך הזה של התורה שנברא מחדש: זו המשימה שמוטלת על ההמונים הנמנים עם היהדות החדשה [...] משום שהיהדות, לפחות איך שאני מבין אותה, אינה צריכה להיות כבולה על ידי שום דוגמה, על ידי שום תאוריה שנכפתה עליה מכוחה של סמכות כלשהי; עליה להניח לתבונה לבדה להראות לה את דרכה.

קאסוטו כיוון אל הפרשנות "ההיסטורית", "הראשונית" של המקרא, המבוססת על המדע, בניגוד לפרשנות המסורתית או הדתית הנושאות על גבן שכבות מאוחרות של הבנה. שכבות ההבנה המאוחרות שהצטברו השכיחו את המקוריות והגיוון שמכיל הטקסט העתיק ושיטחו אותם. קאסוטו ראה את היהודים כמובילי המחקר הזה:²³⁰

את זה יכול ישראל לעשות. הוא יכול ללמוד את המקרא ללא דעות קדומות של פירוש מסורתי, מכיוון שהיהדות, לפחות כפי שאני מבין אותה, אינה חייבת להיות כבולה לשום דוגמה או תיאוריה שהושתו עליה על ידי סמכות חיצונית, היא תונחה רק לאור ההיגיון. בבחינת המקרא אני מאמין כי המלומד היהודי יכול וצריך להציע כוונה יחידה ובלעדית: חיפוש האמת של המשמעות המקורית של הטקסט אותו הוא לומד. תהיה אשר תהיה התוצאה של חקירותיו ובדיקותיו, לכל כיוון שמחקריו יובילוהו, עליו להיות מוכן לקבלם, כפי שהתווה בעת צאתו לכיוון זה. הוא צריך ויכול לעשות זאת כי הוא יודע שהוא יגיע לאמת שהוא מחפש, האמת, תהיה אשר תהיה, ביטוי המחשבה האמיתית העתיקה של (גזעו) עמו, זו שאליה הוא מתכוון לשוב.

קאסוטו ניסח כאן את הרעיון שדווקא החוקרים היהודיים יונחו על ידי מחשבה חופשית ולא דוגמטית שעלולה להצר את הצעדים. הוא ראה בחשיבה ביקורתית החותרת לפשט הכתוב, יסוד יהודי, ועל כך בפרק הרביעי. יתכן שהדברים יובנו גם על הרקע של המחקר המקראי באיטליה, ארץ קתולית, שהיה כרוך בטבורו לכנסיה ולמוסדותיה,²³¹ וגם לתפיסות הנגועות באנטישמיות שהיו לחלק מהחוקרים הפרוטסטנטים

²³⁰ קאסוטו, שם, עמ' 379.

²³¹ ראו פאצ'יני, "חכמת ישראל", עמ' 245 - 246. וראו גם פרק "שנים מעצבות" בעבודה זה.

בגרמניה.²³² מאידך, הוא היה מודע לתפיסה המסורתית שהחזיקו בה אף אנשי חוכמת ישראל הראשונים, שנרתעו מהעיסוק בחקר המקרא באופן שבו הובילו אותו החוקרים הפרוטסטנטים במיוחד בגרמניה.²³³

בהמשך דבריו, קאסוטו, אחוז בשור בקרניו ומתייחס לסוגיה היסודית של "תורת משה". דבריו הבאים על תהליך חיבורו של המקרא ומקומו של משה ככותב התורה נועזים וחדשניים עבור רב וחוקר עם תפיסת עולם דתית.²³⁴

אותה שאלה שהעיקה על מצפונם של היהודים האורתודוקסים יותר מכל שאלה אחרת, כלומר שאלת היותו של משה מחברה של התורה, אשר דווקא משום שדומה היה שהיא מעיקה על המצפון היהודי, נרתעו בדרך כלל חוקרי היהדות מן העיסוק בה, [שכן] העדיפו שלא להסתכן בים סוער כל כך בשל החשש שיראו את אמונתם היקרה ביותר שוקעת במצולות – שאלה זו שוב לא תהיה מפחידה כל כך כאשר נהיה בקיאים בתורה ובפירושה במידה שאני סבור שאנו צריכים להיות בקיאים בהם היום ומחר. הערך הרוחני של התורה, של תעודה נעלה זו של הדתיות האנושית, טמון במה שהוא כשלעצמו; הוא נובע מהתוכן הרעיוני של הספר ומהשפעתו על החיים הדתיים ועל החיים המוסריים של בני האדם. כדי לאמוד נכונה את ערכו של הספר ולהבין את משמעותו במלואה, מן הראוי לדעת מתי נכתב, איך נכתב, על ידי מי נכתב.

אם התלמוד מקבל את החומש, חוץ מהפסוקים האחרונים, כיצירה בלעדית של משה, אין משמעות הדבר ליהודי המודרני אלא זאת, שברגע היסטורי מסוים של היהדות, רווחה בפי נציגיה הרשמיים הדעה שמשה הוא המחבר היחיד של חמשת חומשי התורה, ואין בכך כדי להגביל את ההגות בימינו או כדי לשוות לדעה הזאת אופי של הוראה דוגמטית. אני מאמין שעל כל חוקר יהודי לעמוד על זכותו – ובעצם למלא את חובתו – לחקור בחופשיות את שאלת חיבור התורה ולנסות לפתור אותה, כלומר להגיע לחקר האמת, תהא אשר תהא. זאת בעיה בעלת אופי היסטורי וספרותי טהור, פתרונה יכול לשמש להבנה טובה יותר של הספר, אבל לא יכול לגעת בערכו הדתי, שישאר ללא שינוי, כשאנו

²³² אפשר ללמוד על הטיעונים עימם ביקש קאסוטו להתמודד, מדברים שכתב בסוגיית התנהגותם הבלתי מוסרית של אבות האומה. להצגת הבעיה לה מציע קאסוטו פתרון הוא מביא את דעתו של הולצינגר וכך הוא כותב: "לדעת הולצינגר, שאינו חוסך מילים כדורבנות, הסיפור מציג לנו כביכול את אברם אשר 'בזלות אנוכית מבישה מזנה את אשתו למען תשווקת נסיך נוכרי, ונוסף על כך, מעסק נאלח זה הוא מפיק הנאה'. ובכך שהסיפור עוד מציג את ה' כמתערב לטובת אברם, יש משום הוכחה שקיימת כאן עדיין תפיסה של האלוהות הראויה לעובדי אלילים. גודש מילות הבז והנימה שהן הובעו בה חורגים מהשלווה המדעית השכיחה אצל אותו פרשן. ואולם בתוכן דומה היא גם חוות דעתם של מרבית הפרשנים המודרניים...." (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 180 – 181); ראו גם פירוש קאסוטו לבראשית, **אברהם וארץ היעוד**, בתוך: **מנח ועד אברהם**, עמ' 238 – 239, שנכתב עשרים שנה מאוחר יותר. גורן עסק בסוגיית הפרשנים הפרוטסטנטים במאות היח' והיט' וגישתם ליהודים וליהדות. הוא כתב שדה ווטה, חוקר מוביל במאה היט', לא ראה במקרא היסטוריה אלא ספרות. דה ווטה הוביל תהליך של שחרור המחקר מהתפיסות הדתיות, כתוצאה מכך השלילה של דמות היהודי והיהדות לא נפסקו אלא רק הפכו ממוטיב גלוי למוטיב סמוי בפרשנותו ובפרשנותם של כל אלה שהלכו בעקבותיו. גורן הראה שהדברים ניכרים בפירושיהם לסוגיות כגון: המוסר הלוקי של אברהם, הערמומיות של יצחק, הפלאגיאטיזם של גניבת מזמורי תהלים, הגוזמאות על המלך שלמה, גאווה הכהנים, גאווה ישראל שאינם מקשיבים לתוכחת הנביאים, ועוד. קאסוטו התייחס לעמדות פרשניות מסוג זה ושלל אותן. דוגמה בולטת היא הסיפור על אברהם במצרים (גורן, **דמות היהודי**, עמ' 221, 249 – 251).

²³³ קאסוטו, שם, עמ' 387. ש' ורגון בסוקרו את הרקע לפרשנות שד"ל, הראה שמנדלסון ובני דורו נמנעו מעימות עם העמדות המסורתיות בבואם לתרגם ולפרש את התורה. דור תלמידיו של מנדלסון נחלק בין אלה שעברו לחלוטין אל המחקר הביקורתי באוניברסיטאות גרמניה וקיבלו את כל מסקנותיו, לבין מניחי היסודות ל"חכמת ישראל" שהמשיכו בקו הזהיר שהתווה מנדלסון (ורגון, **ביקורתיות מתונה**, עמ' 25 – 29), וכן דינו של ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 275. בשנות השלושים של המאה העשרים עדיין היה הנושא רגיש. המחלוקת במוסדות התנועה הציונית על העיסוק בביקורת המקרא עיכבה את פתיחת החוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים במשך יותר מעשור, ראו: יפת, "החוג למקרא".

²³⁴ קאסוטו, שם, עמ' 380.

מתכוונים על ידי "תורת משה": היא "תורה (חוק) שנכתב בשלמותו על ידי משה". משמעות הביטוי הזה לגבינו "חוק שהגיע מהעקרונות שהניח משה ושהכילו את גרעינם (מקורם)".

קאסוטו מבהיר שאינו רואה סתירה בין חקירה מדעית לבין משמעותו הדתית של ה"חוק שהגיע מהעקרונות שהניח משה".²³⁵ קאסוטו ממשיך ומתייחס לאופן יש להבין את שאר ספרי המקרא, תוך התייחסות לדוגמאות מייצגות בנביאים ובכתובים. הוא מביא את דעתו על זמן חיבורו ועל הרקע של נבואות ישעיהו שאינן בהכרח קשורות בדמותו ההיסטורית של ישעיהו בן אמוץ:²³⁶

אם לדוגמה, המחקרים ההיסטוריים והספרותיים שלנו מלמדים אותנו כמו שללא ספק מלמדים אותנו פרקים רבים מספר ישעיהו, ולא רק חלקו השני של הספר, אלא גם פרקים רבים מחלקו הראשון, אינם שייכים לנביא שהספר נושא את שמו... ליהודי המודרני לא יהיה שום קושי לקבל תוצאה זו, כשהוא בטוח שאם אנחנו גובלים בדיוק, כמה שאפשר לנו, את השטח ההיסטורי בהם הנאומים הנבואיים הבודדים נשמעו והמקרים אליהם התייחסו אנחנו נוכל להבין ולהעריך את ערכם המדויק, לגמרי מעל המשמעות הסגנונית, המשעממת, חסרת הצבע, דומה לכל עמודי החומש, שיכולה להיות מופקת על ידי ההבנה העתיקה, בטוח שרק כך, על ידי הבאה לחומש את השוני המקורי והתנועה המקורית אנו נחיה אותו.

"יהודי מודרני" נדרש להבין את ערכן ההיסטורי המדויק של נבואות ישעיהו. אם רקע זה מנתק גם נבואות מישיעיהו בפרקים א – לט, מדמותו של ישעיהו בן אמוץ, ומחבר אותן לזמן אחר, יש לפרש כך, זהו מהלך הכרחי בעיניו.

את הרקע לחיבורו של ספר דניאל הוא ייחס לתקופה מאוחרת מהתפיסה המסורתית:²³⁷

ואם הבדיקה...משכנעת אותנו...שספר דניאל לא פורסם על ידי הנביא דניאל...כפי שטוענת המסורת אלא נערך ארבעה דורות מאוחר יותר, בתקופת הרדיפות של אנטיוכוס אפיפאנס, וכך נפתחת בפנינו הדרך היחידה האפשרית כדי להבין את הספר, הרחק מהפחתת ערכו נוכל לעומת זה להעלותו. משום שהוא גבוה יותר מהסיפור הטכני של אירועים רחוקים, הרשומים על הנייר בידי אומנות קדושה שבני אותה התקופה לא יוכלו להבין דבר והתפלאות בלתי מעשית וסתמית של הבאים אחריהם. זה ללא ספק הערך של יצירה מלאת אמונה והתלהבות, שתפקידה להעיר את צעירי ישראל בשביל הקרב העז נגד הטירן הנוראי שרצה לכבות את האמונה היהודית, למען הקרב ההוא שזכה להציל בשביל ישראל ובשביל האנושיות את האוצר האמוני של גדולי ישראל.

את מזמורי ספר תהילים הוא ייחס לתקופות שונות ואישיים שונים, וכך כתב:²³⁸

ואם נתרחק מקבלת המסורת שרואה את כל המזמורים כיצירה חד צורנית של דוד... ונחפש עבור כל מזמור את התקופה והסביבה והאירועים שבשבילם הוא נכתב כך נוכל לתפוס ולטעום לכל פרטיהם את התחושות והמחשבות המדויקות שהסעירו את נפש המשורר, ואז ורק אז נמצא במזמורים את החיים, ורק אז תהפוך שירת דויד לשירה מרוממת ומעוררת השראה.

²³⁵ לסוגיה המרתקת של תפיסתו הדתית של קאסוטו ראו בפרק השלישי בעבודה זו.

²³⁶ קאסוטו, שם, עמ' 381.

²³⁷ קאסוטו, שם, עמ' 381.

²³⁸ קאסוטו, שם, עמ' 381.

קאסוטו הדגיש את החשיבות הרבה של העיסוק בתרבות ובמצאים של המזרח הקדום, נושא שיקבל בהמשך דרכו מקום מרכזי: ²³⁹

בגלל ההכרה מחדש של ההיסטוריה העתיקה של המזרח, היום אנו יכולים להתקרב להבנה של המשמעות המקורית של הטקסטים המקראיים הרבה יותר טוב ממה שיכולנו בעבר.

קאסוטו התווה את התרומה הייחודית שהוא ציפה שתגיע מחוקרי מקרא יהודיים בזכות העובדה שהלשון העברית חיה בפייהם, ואינה "שפה מתה" כמו הלטינית והיוונית העתיקות. כשאנו קוראים את הדברים הבאים מתוך מודעות לכך שהכותב שלמד את השפות הללו מגיל צעיר מאד והיה בן בית בהן ברמה יוצאת מן הכלל, הדבר נותן משקל מיוחד לדבריו: ²⁴⁰

ובשביל הלמדנים היהודים האפשרות הזאת גדולה בשל שני מאפיינים... שפת המקרא שמעולם לא גוועה לגמרי, נולדה בימינו מחדש באופן מופלא. ברחובות ובשדות של ארץ ישראל היא מצלצלת על שפתיים של החלוצים הראשונים כפי שצלצלה לפני אלפי שנים על שפתיים של אבותיהם הקדמונים... וגם מחוץ לארץ ישראל, כל יהודי מלומד יודע היום לדבר עברית כשפה חיה וזורמת. לגביו עמודי המקרא לא נראים כטקסט עתיק, שאת משמעותו צריך לחפש בדקדוקי מילונים וקונקורדנציות, אלא דבר חי, שמדבר ישירות לנפשו ולבבו... רק הכיבוש המחודש של הערכים המקוריים של המחשבה המקראית... יביא את נשמת ההמונים היהודים להתחבר, מעל אלפי השנים, לרוחם של ספרי המקרא, תוך שהם מחדשים את המצפון העתיק למצפון ישראל החדש של ישראל. המצפון החדש שיביא לישראל את ההצלה מהמשבר הנורא המאיים עליו היום, ויאפשר לו לחדש את דרכו... לאור האידיאלים שלו.

דבריו אלה על המפעל הציוני בארץ ישראל יקבלו הרחבה בהמשך הדרך עם עלייתו לירושלים. ²⁴¹ היתרון השני לחוקרים היהודים, לפי תפיסת קאסוטו, הוא הקרבה הרעיונית, "קרבת הרוח", בדרך המחשבה של התרבות העברית העתיקה, שהשתמרה עד לתקופה המודרנית בתוך העם היהודי: ²⁴²

מה שבעל ערך לגבי הלשון הוא בעל ערך בתחום רחב בהרבה, בשל הקשר הרוחני היסודי בין המחבר והקורא. לאורך אלפי השנים... הנפש היהודית, כנפשו של כל עם, נותרה בייחודה, כך שצורת החשיבה של יהודי היום קרובה מאד לנפש הכותבים העתיקים של המקרא, וכך יכולתו להבין בדיוק את חשיבתם ועמדותיהם.

כך לדוגמה, אפשר לראות איך קורה שמבקר כלשהו, שכח את שקיימים הבדלים בין החשיבה השמית והחשיבה האירופית, ומצא בכתובים המקראיים מה שנראה לו כאי סדר נרחב. מכאן באות ההצעות לתיקון הטקסט, וחשיפת המשמעות המקורית היא בלתי אפשרית. למעשה, הראש השמי מבין את רעיון הסדר בצורה שונה לגמרי ממה שמבין הראש האירופאי, ומחבר בין מחשבות ונושאים לפי קני מידה שונים מהראש האחר. ועוד, מי שלא מתחשב בשונות הזו לא מצליח לתפוס

²³⁹ קאסוטו, שם, עמ' 382.

²⁴⁰ ראו סעיף 2.4.

²⁴¹ קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא", עמ' 9 – 10.

²⁴² קאסוטו, שם, עמ' 382 – 383. רעיון דומה על יסודות טקס החתונה היהודית, וטקס החתונה בסוריה, והקשר המהותי העתיק הקיים בין התרבות העתיקה לתרבות היהודית שהשתמרה לאורך הדורות, אפשר למצוא גם במאמרו על שיר השירים שיפורט בהמשך פרק זה. ראו: קאסוטו, "שיר השירים".

את חוט המחשבה של כותב שמי, הוא יחשוב שהחוט הזה חסר, רק בגלל שהוא לא מתאים להרגלי מחשבתו. טעות מסוג זה היא בלתי אפשרית לחוקר יהודי ביחס למקרא.

ההיכרות הקרובה עם עושר היצירה היהודית לאורך הדורות, אינה רק עניין של הכרת טקסטים, אלא היא נוגעת בשפה התרבותית ובדרך להבנת הטקסטים. קאסוטו מניח שחוקר יהודי מכיר את החשיבה המאפיינת כותב שמי. במחקרים שיפרסם קאסוטו בשנים שיבואו, הוא יפגין ידע עצום בעושר היצירה היהודית ודרך מחשבתה וישתמש בו ככלי למחקר ופרשנות, בייחוד בדברים שיכתוב על הסדר במקרא. ועל כך בהמשך עבודה זו.

לסיכום, קאסוטו קרא לחקר מקרא המחפש את "המשמעות המקורית" של הפסוקים, בתקופה בה נאמרו, על רקע התרבות בה נוצרו, עבור העם אליו נאמרו. לכן, לא חשש ואף עודד לחפש את הרקע הזה, גם אם החיפוש יוביל למסקנות שונות מהמקובל במסורת הפרשנית על זמנם וזהותם של המחברים. הוא הדגיש בדבריו את התנגדותו לשיטת המקורות. הוא טען שאור התבונה והחשיבה הם הקווים המנחים, וכי החוקר מחויב לממצאים יהיו אשר יהיו. הוא היה משוכנע שהמחקר המדעי הוא הכלי דרכו הדור החדש יוכל לשאוב משמעות קיומית וראה בו שליחות. קווים אלה ימשיכו להיות מרכזיים בעבודתו גם בהמשך. עם זאת, על חלק מהצהרותיו בתחום התיאולוגי-דתי המצויים בנאום זה לא ישוב בהמשך.²⁴³

בתקופה שלאחר נאום זה פרסם קאסוטו שתי הצעות להבנת המקרא תוך שימוש ביתרון עליו כתב ב"מקרא והיהדות המודרנית" - היותו חוקר מדעי, המצוי בכל המורשת היהודית העתיקה לדורותיה ומכיר את שפתה, מורשתה ורוחה. שני המחקרים הבאים שייסקרו, יעסקו ברקע לחיבורם של טקסטים מקראיים והתפקיד שמילאו בחיי העם: מחקר על שיר השירים, ומחקר על שירתו של משה בדברים לג.

2.1.4 שיר השירים אנתולוגית שירי חתונה

בשנת 1925 פרסם קאסוטו מאמר בו שחזר את אופן גיבושו של שיר השירים.²⁴⁴ קאסוטו נשען על מאמר שפרסם ווצנשטיין (Wetzstein), ששרת כקונסול גרמני בסוריה, בשנת 1873, ובו הרעיון שהחברה הכפרית הסורית בימיו שימרה מסורות חתונה קדומות של יושבי הארץ. קאסוטו פתח בהבאת עיקרי הטקסים של יום החתונה ושבוע המשתה שאחריו, כפי שתיאר אותם ווצנשטיין. תמצית החגיגות תוארה כך: במהלך השבוע כולו, החתן והכלה קבלו מחבריהם יחס של מלך ומלכה. חבריו של החתן נהגו להכתירו עליהם כמלך ולמנות את חברו הטוב ביותר לשר "שבאב אל אריס". משטח הדיש החקלאי הוסב לכס מלכות עליו הושיבו את הזוג המלכותי אותו נשאו בתהלוכה בחצר, תוך שהם שרים במקלה רועמת. הכלה חבשה לראשה כתר מלכות ולעתים אף היא שרה, חברותיה נהגו לרקוד לכבודה. לצד הריקודים היו גם שירים ומשחקים, תיאור יופיים וקישוטיהם של בני הזוג עמד במרכז פזמונים ששרו החברים לחתן. על החתן והכלה נאסר לעבוד במשך החגיגות שנמשכו שבעה ימים והסתיימו ביום השביעי לפני השקיעה.²⁴⁵

כאמור, קאסוטו קיבל את במלואה את ההשערה של ווצנשטיין שמקורו של שיר השירים הוא באנתולוגיה של שירי חתונה מארץ ישראל הקדומה, והוסיף נדבך עשיר שביסס אותה על מקורות מקראיים,

²⁴³ דיון ראו בהמשך סעיף 3.2 וגם פיאטלי, שם, עמ' 53 - 57; ריגנו, "אוניברסיטת רומא", עמ' 127 - 130.
²⁴⁴ קאסוטו, "שיר השירים"; בארכיון קאסוטו מצויה טיוטה לערך שיר השירים עבור האנציקלופדיה המקראית, אך היא לא נמסרה כנראה. ארכיון קאסוטו. ARC.4*17780292.3. הערך "שיר השירים" נמצא בכרך השביעי של האנציקלופדיה, התפרסם שנים רבות לאחר פטירתו של קאסוטו, עם זאת, הערך מכיל התייחסות למחקרו של ווצנשטיין ומזכיר את מחקרו של קאסוטו. ראו: פאול, "שיר השירים", עמודות 649 - 650.
²⁴⁵ קאסוטו, "שיר השירים", עמ' 386 - 390.

תלמודיים ומדרשיים, בו תיאר את השתלשלות מסירתה של המסורת.²⁴⁶ הוא סבר כי פתרון זה נותן הסבר לשורת תופעות ייחודיות שלא קיבלו מענה על ידי הפרשנות הקיימת:²⁴⁷

היעדרו של קשר הגיוני בין החלקים השונים של השיר, השינויים הפתאומיים, והחזרות המרובות, מפסיקים להפגיע אותנו אם נקבל שאנו מתמודדים... עם אוסף של שירים עצמאיים זה מזה... התיאורים השונים המפורטים של יופיו הפיזי של הדוד או הרעייה שאנו קוראים מספר פעמים, כולם דומים זה לזה, כאילו נותנים את הרושם שנוצקו בהתאם לדפוסים קבועים... לא נבין אותן במלואם בכל דרך פרשנות אחרת... מצד שני, הם מובנים בצורה מושלמת ומובנים בצלילות... ההתייחסויות החידתיות למלך שלמה... מוסברת מיידית... כשאנו מבינים אותן כמתייחסות לחתן שהומלך לשבעה ימים... בשמו של המלך המפואר ביותר מכל מלכי ישראל... השולמית החידתית... מאבדת את מסתוריותה אם רואים אותה בפשטות ככלה, גם היא מלכה לשבוע, ולפיכך מקבלת את שמה של היפה מכל היפות שנבחרה לחברתו של המלך... שירי המלחמה הנלווים לאפריון של ה"מלך שלמה"... מההשוואה לשירי המלחמה של האיכרים הסוריים בתהלוכה בה הם נושאים את שולחן הגורן שיהיה הכס לבני הזוג... כתרו של "שלמה המלך" אשר "בנות ירושלים" מוזמנות להתפעל ממנו, הוא למעשה כתר חתונה (נישואין) שעד היום משמש כלות בסוריה, אפילו שהחתן כבר לא לובש אותו...

קאסוטו בנה על סמך הידע העצום שעמד לרשותו את הנדבך הנוסף. סקירתו הקיפה מקורות מקראיים רבים. הם העידו על ימי משתה בסיפורי האבות,²⁴⁸ חגיגות חתונתו של שמשון בספר שופטים תוך התייחסות לחידותיו של שמשון, ולאתגר שהציב בפני הפלישתים לפתור אותן "בטרם יבוא החרס" של היום השביעי.²⁴⁹ הוא הפנה גם לנביאים שדברו על "קול ששון וקול שמחה", ולספרות הכתובים שהעידו על השבתה.²⁵⁰ בנוסף למקורות המקראיים התייחס קאסוטו גם למקורות מהברית החדשה שתיארו את חגיגות החתונה.²⁵¹ קאסוטו הביא גם מקורות בתר מקראיים מן המדרש ומהתלמוד הבבלי שתיארו את חגיגות החתונה בימי חכמים בביטויים הדומים לאלה שרווחו בתיאורי החתונה הסוריים: "בית המשתה", חבורתו של החתן המכונה "בני גוונא", "ברכת חתנים", שבוע המשתה, ו"כוס הבשורה", ואף תיאורים של הרבנים הרוקדים עם הכלה, במשתאות שנמשכו לתוך הלילה.²⁵²

מה שמעניין אותנו במיוחד לצרכינו הוא התפקיד אותו מילאה השירה במפגשים האלה... ברור ששירים אלה נועדו לתת כבוד לבני הזוג לפאר את מעלותיהם ולהכריז על יופיים...

קאסוטו תיאר איך באסון חורבן בית המקדש ופיזור הסנהדרין, חדלו השמחות והוגבלו עד מאד. הוא טען שאופי החתונה בעם ישראל השתנה ולא התאים לשירים מעין אלה. הוא שיער כיצד אוסף שירי החתונה הקדום, היה לאוסף שירי כיסופים ואהבה דתית בין העם יהודי לאלוהיו. השיר נשמר, אך משמעותו הוחלפה. וכך כתב:²⁵³

²⁴⁶ רופא התייחס למאמר זה של קאסוטו, רופא, "תכניתו משנת ת"ש", עמ' סה-סו.

²⁴⁷ קאסוטו, "שיר השירים", עמ' 390.

²⁴⁸ בראשית כ"ט, כח - כט.

²⁴⁹ שופטים, י"ד, י - יח. קאסוטו ייחס חשיבות רבה לביטוי זה, ותחת הפרשנות הרווחת לתקן את המילה "חרס" הציע את האפשרות ששקיעת השמש ביום השביעי של משתה החתונה, הייתה ציון זמן חשוב בסיפור.

²⁵⁰ כגון: ירמיהו ז, לד; ט"ז, ט; כ"ה, י; יחזקאל ז, ב; ט"ז, יב - יג; תהלים ע"ח, ו; קהלת ז, ב.

²⁵¹ מתיו 9:15; מרק 2:19; לוקס 5:34.

²⁵² קאסוטו, "שיר השירים", עמ' 400 - 404.

²⁵³ קאסוטו, שם, עמ' 412 - 413.

מאז זמנו של הושע, נביאים ומשוררים בישראל, היו רגילים לייצג את היחסים בין העם ולאל כוחים של כלה עם בעלה... האומה הישראלית מוצגת בדימויהם ככלה, המונעת... על ידי אהבה עזה לחתן, אך גם קלה לעתים לשכוח את אהבתה אליו, והוא בקשר החזק אליה, נוקם על חוסר נאמנותה... אכן, בעידן בו אנו עוסקים נראה ששוב נדחו על ידי האל. והסיפור הקודם שהסתיים בחורבן ירושלים והמקדש, סיפור זה אליו התבוננה נשמת האומה ברגש נוסטלגי של כיסופים, וששיר השירים היה השריד החי שלה, התייצב אל ניצולי הספינה הטרופה, לפחות בהשוואה להווה העצוב, כזמן של האהבה העדינה ביותר בין האומה הישראלית לאלוהיה. כך שיר השירים, ספר זה של אהבה כבר לא פעל כשיר של אהבה ארצית, והושר על שפתי גברים יהודים כשאהבה קדושה לבלבה בליבם, וכעת הופיעה כזיכרון קדוש של עידן שמח כשאהבה הציתה את נשמת העם והעם היהודי שהנה מהגנתו האוהבת של האל...

השחזור שלנו למשמעותם הקדושה של פסוקי שיר השירים משרת בצורה אפקטיבית ומאירה את הגילויים שהגיעו אלינו ביחס לחוסר ההסכמה שעלה על קבלת שיר השירים לקאנון המקראי... נראה לעתים קשה לשכוח באחת את האופי החילוני שהיה לשיר. מכאן ההתנגדויות שעלו בסוף המאה הראשונה, בבית המדרש לגבי הכללת שיר השירים בקאנון של הספרות המקודשת, קונפליקטים שהסתיימו אז בהכרעה החיובית על הכללתם... לא נופתע אם מחוץ לבתי המדרש, בקרב העם, היו באותו הזמן אלה שלא רק שלא שכתו את האופי העתיק של הספר, אלא, כפי שראינו, המשיכו להשתמש בו במשתי חתונה, בהתאם למנהג הקדום. ולכן גם נבין את התגובות החמורות כלפי אלה שחשבו ופעלו בדרך זו החל מר' עקיבא... שהקדיש את חייו לקיומו של האהבה הנשגבת ולחירות עמו, עד לנקודה שהטיף לתומכיו אידיאליים של קידוש ה' (מרטריות), כנראה חש יותר מכל אחד אחר משיכה לספר שהיה בעיניו סמל לאהבת ישראל לאל, וסמל לחירות העתיקה שנעלמה, החירות אליה הוא נכסף... שחזור הרמוני ואורגני זה של סיפורו של שיר השירים אפשרי רק אם נסכים לאמונה שמשמעותו המקורית היחידה הייתה זו של חגיגה שמחה, בשבוע של החתונה, ושל אהבת בני הזוג.

קאסוטו, העיד על עצמו שדרכו היא דרך הפשט, חיפש ומצא את המשמעות הראשונית של שירי האהבה הארציים במגילת שיר השירים ושחזר אותם.²⁵⁴ במהלך "מסעו" שיער את הגלגולים שעברה השירה, והמאבק עליהם בין החוגים השונים, עד לפרשנות המקובלת במסורת היהודית, שראתה בשירים סמלים בלבד. את דבריו הוא חתם בחתירה חזרה לפשט המקורי. הדברים שכתב על הוויכוח בתוך היהדות לשמירתם של שירים עתיקים, במיוחד אם היו שירי חול ולא נחשבו שירי קודש, מבשרים את הדברים שיכתוב בעתיד על אובדנם של שירי העלילה הישראלים, שלא היו כתבי קודש, ולכן גם לא שומרו. על כך בהמשך.

2.1.5. דברים ל"ג וחג המלכת ה' - תולדות שירה מקראית

בשנת 1927 לימד קאסוטו סדרת שיעורים באוניברסיטת פירנצה שעסקו בפרק ל"ג בספר דברים, ובשנת 1928 פרסם מאמר בו סיכם שיעורים אלה.²⁵⁵ לדבריו, הפרק נחשב סתום כיון שהוא מכיל התייחסויות לאירועים לא מוכרים, שיבושי נוסח, וגם משמעותו לא ברורה. לפי פתיחתו של הפרק זו ברכה ממשע לעם,

²⁵⁴ קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' ח', הפירוש היחיד שכתב לספר שלם: "פירושי הוא פירוש הפשט: לא באתי אלא לבאר את פשוטו של מקרא לפי משמעותו המקורית, ולא עסקתי בפירושים לפי שיטת הדרש".

²⁵⁵ קאסוטו, "דברים לג".

אך תוכנו משקף תקופה בה העם כבר יושב בארץ ולא את ימי משה. כמו כן הוא פותח ומסיים בברכות כלליות שלכאורה אינן קשורות לברכות הנפרדות לכל שבט הנמצאות במרכזו. רבים מהמפרשים החדשים ראו בו מזמור שנחתך לשניים, ובין שני חלקיו הוכנסו ברכות לשבטים השונים.²⁵⁶ קאסוטו קיבל (עם הסתייגות קלה)²⁵⁷ את ההשערה שהעלו חוקרים כגון פולץ ומובינקל על חג המלכת ה' שחגגו בני ישראל בראש השנה:²⁵⁸

הננו יכולים, אפוא, להניח שבימי קדם היו בני ישראל חוגגים מידי שנה בשנה את ראשית השנה ועושים יום-טוב גדול ונהדר כדי לשבח את ה' ולהכירו כמלך כל העולם כולו ומלך ישראל בפרט. שביום החג הזה עשו תהלוכה, שבה נישא ארון הברית, הנחשב לכיסא מלכותו של ה', שעליו הוא יושב בלא נראה, וכך היו מכריזים אותו כמלך על בני ישראל הנאספים לתת לו כבוד. שלכבוד החג הזה חוברו תפילות מיוחדות, ודוגמאות מהן נשמרו בספרות המקרא.

קאסוטו זיהה בפתיחת פרק ל"ג ביטויים המעידים שהוא קשור לחג המלכת ה': "ויהי בישראל מלך" (פס' ה), "בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל" (פס' ה). לחיזוק טיעונו ציין את העובדה שהפרק קיבל מקום מרכזי בתוך מחזור התפילה של ראש השנה בחגי ישראל עד היום.

קאסוטו פירש את הפרק כולו, פסוק אחר פסוק, תוך ניתוח פילולוגי של כל מרכיביו והתמודדות עם עדי נוסח אחרים. במהלך ניתוח זה הוא הציע פירוש למילים רבות שמשמעותן סתומה. על מנת לפתור את הקשיים הלשוניים הללו הוא הציע שינויי גרסה לא מעטים. בשירה שמכילה עשרים ותשעה פסוקים הוא הציע שבעה עשר שינויי נוסח.²⁵⁹ לדבריו, לכל אחד מהשבטים יוחדה ברכה, לפי הנסיבות והצרכים הייחודיים לו, רובם היו ברכות להצלחה במלחמה. לפנייהן ובסיומן באים פסוקי המלכת האל, המסכמים את הרעיון שהאל הוא מגן העם כולו בכל מלחמותיו, ויובילם לניצחון ולשלום ופירותיו.

מסקנותיו של קאסוטו היו ששירה חגיגית זו היא שיר תהילה לה' וברכה לעם ישראל, שהושר בחג המלכת ה' בראש השנה. הוא ראה בו חיבור אחדותי שאין צורך לחלקו, כפי שעשו חוקרים רבים. הוא טען שאחדות השיר עולה מהרצף הרעיוני בין החלקים. החלק הפותח מראה את ה' המגיע ממקומו בסיני לשם הכרזתו כמלך על ישראל. הבתים שאחריו מציגים אותו כמלך המוליך את שבטי העם לניצחון במלחמה; והבית האחרון חותם בשבח והלל לה'. קאסוטו הראה את אחדות השיר גם על ידי ביטויים מקבילים הקושרים בין חלקיו. הוא מתייחס לאמצעים ספרותיים של תקבולות הנמצאים בין הפסוקים.²⁶⁰ קאסוטו הניח שהשיר חובר בתקופת השופטים, מתוך נוסחאות ברכה מסורתיות לשבטים השונים שהיו קיימות בישראל. את הייחוס לתקופת השופטים הוא נימק בכך שהשבטים מתוארים במציאות מפוצלת, בה עומד כל אחד מהם לבדו מול אויב חיצוני, והם אחידים רק בנושא הפולחן והאמונה. קאסוטו שיער כי היו אומרים את השיר בכל שנה באחד ממקדשי אפרים, כנראה בשילה, שם היו מתאספים לטקס החגיגי. במשך השנים

²⁵⁶ קאסוטו, שם, עמ' 8.

²⁵⁷ ראו את הערכת רופא להסתייגות זו: רופא, "תכניתו משנת ת"ש", עמ' 10.

²⁵⁸ קאסוטו, שם, עמ' 9. מעניינת ההשוואה של תיאור טקס המלכה זה לטקס המלכת החתן והכלה שתיאר קאסוטו בעקבותיו של וצנשטיין אותה קיבל כבסיס להבנת שיר השירים. ראו סעיף 2.1.2 לעיל.

²⁵⁹ להלן רשימת השינויים בפסוקי פרק ל"ג בספר דברים שהציע קאסוטו במאמרו: (1) פס' ב: לנו במקום "למו", מערבות קדש במקום "מרבבת קדש", אשדת לו במקום "אשדת למו", (2) פס' ג: תחבב עמך במקום "חבב עמים", שינוי ניקוד במילה "קדשיו", ישאו במקום "ישא", (3) פס' ד: "לקהלת" במקום קהלת, (4) פס' ז: קולו במקום "קול יהודה" ושינוי ניקוד במילה "רב", (5) פס' יג: מעל במקום "מטל", (6) פס' טז: יאתה במקום "תבואתה", (7) פס' יז: שור במקום "שורו", (8) פס' יט: ושפע במקום "ושפני", (9) פס' כא: המילה "ספון" היא שינוי גרסה שנרשמה בשולי הגיליון, (10) פס' כו: אל כאל במקום "כאל", (11) פס' כז: ממעל במקום "מענה", (12) פס' כח: ען במקום "עין", על במקום "אל", (13) פס' כט: ומאזרך במקום "ואשר".

²⁶⁰ קאסוטו, שם, עמ' 30 – 31.

קיבל השיר אופי ודימוי של שיר עתיק, והפך לחגיגי וחשוב, ולכן חיבורו יוחס לאחד מגדולי ישראל, וייחסו אותו למשה: 261.

בעיני מי שרגשו נהג במחשבתו, ולא כמונו היום שהביקורת ההיסטורית נוהגת במחשבתנו, טבעי היה ייחוסו של שיר זה למשה, המנהיג הנערץ על כל שבטי ישראל... והואיל ויש בו ברכה, אין מהלך טבעי יותר מלראות בו ברכה של משה, שאמר אותה בסוף ימי חייו בשעה שנפטר מעמו לאחר שהביאו לסף ארץ הייעוד, ובקש להבטיח לו את עזרת ה' במלחמות התנחלותו.

שני המאמרים שהוצגו לעיל עסקו בחיפוש הרגע ההיסטורי של היווצרו טקסטים מקראיים ושחזור תפקידם הטקסי בחיי עם ישראל הקדום. בהמשך דרכו לא עסק קאסוטו בכיוונים אלה, אבל יסודות חשובים מאד בשיטתו נמצאים בהם. היכולת לבנות תמונה מקיפה מתוך ספרות היהדות לדורותיה ושכבותיה, בה השתמש בשיר השירים, תבוא לידי מיצויה המלא כשיכתוב על שירות העלילה בישראל. היכולת הפילולוגית והניתוח הספרותי בהם השתמש בפירוש שירת משה, יאפינו את כל מה שיכתוב בהמשך, אם כי, שימוש רחב בתיקון טקסט לא יאפיין את עבודתו בהמשך.

2.2 חלק שני: גיבוש שיטת קאסוטו בספר בראשית מהעיונים בפרשת לך-לך ועד ספר בראשית ומבנהו

קאסוטו עסק בספר בראשית מתחילת דרכו. כתיבתו בנושא צמחה מתוך הוראתו: בפינצה בשנות העשרים, ברומא בשנות השלושים, ובירושלים החל משנות הארבעים של המאה העשרים. 262 קאסוטו ייחס חשיבות רבה להתמודדות עם ספר בראשית, זה הספר המקראי בו עסק בהרחבה הגדולה ביותר בהוראה ובכתיבה. 263 הוא ראה בו את הליבה: "ספר בראשית שימש נקודת המוצא לחקר המקורות של ספרי התורה במדע המודרני." 264 הוא טען: "הקשיים המרובים המתגלים בספר בראשית לא זכו תמיד, בתפיסות המקובלות יותר על המלומדים בדבר חיבורו, לפתרון משביע רצון וכזה שיהיה נקי מכל ספק." 265 אמנם הוא הכיר והעריך את מפעלו של בנו יעקב, שפירושו לספר בראשית פורסם בשנת 1934, 266 והכיר בעבודתם של חוקרים

261 קאסוטו, שם, עמ' 32. ההדגשות אינן במקור.

262 מאמריו "עיונים לבראשית" היו סיכום לסדרת שיעורים בשנות העשרים באוניברסיטת פינצה, פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאצ'פיצי", עמ' 57. כתיבתו בשנות הארבעים הקבילה גם היא להוצאתו באוניברסיטה. להלן המילים הפותחות את מחברת ההוראה שנת תש"ב באוניברסיטה בירושלים: "הריני פותח היום את הקורס הזה, על ספר בראשית, שהוא המשך הקורסים לשנת ת"ש ותש"א. בשנת ת"ש הרציתי על השאלות העיקריות השייכות לספר בראשית בייחוד במה שנוגע לקביעת המקורות, ובשנת תש"א קראתי ופירשתי את שתי הפרשיות הראשונות, בראשית ונח. בדעתי להמשיך בשנה זו את העריכה ואת הפירוש, החל מהפרשה השלישית, פרשת לך-לך". ראו ארכיון קאסוטו בספרייה הלאומית, ARC.4*17870295.

263 רשימת הפרסומים של קאסוטו המוקדשים לספר בראשית לבדו, לפי סדר שנת פרסומם: "עיונים בבראשית" (1925) – (1926) "שפחה ואמה" (1928); "תמר ויהודה" (1929); "השמות האלהיים" (1932); "השמות יעקב וישראל" (1933); "ספר בראשית ומבנהו" (1934); "בריאת העולם בספר בראשית" (1935); "מעשה בני האלוהים ובנות האדם" (1942/3); "מאדם עד נח" (1944); "עדת בני האלוהים" (1944); "עשרה דורות" (1946); "מנח עד אברהם" (1949); וכן הערכים באנציקלופדיה המקראית: אבות העולם; אברהם; אדם; אל בית-אל; אלון מורה, אלוני מרא; אלוני ממרא; אנוש; ארבת השמים; ארט במקרא; אשרה; בבל; מגדל בבל במקרא; בני נח; בראשית, ספר בראשית; ברית בין הבתרים; גן עדן; דמשק אליעזר; הבל; חוה; חנוך; יבל; יובל; יוסף; יוסף בן יעקב; ים (במעשה בראשית); יעקב; יצחק; ישחק; ירד; כרוב, כרובים (בהשתתפות ר"ד ברענט); לאה; לבן; להט החרב המתהפכת; למך; עץ הדעת; עץ החיים.

264 קאסוטו, "בראשית" אנצ' מקראית, כרך ב', עמודה 318.

265 קאסוטו, "ספר בראשית ומבנהו", עמ' 1. בספר זה שפורסם בשנת 1934, מתייחס קאסוטו לשורה ארוכה של חוקרים בפיתוחו של כל אחד מהפרקים. בערכים באנציקלופדיה המקראית שנכתבו בסוף שנות הארבעים והתפרסמו בראשית שנות החמישים הוא מקצר (קאסוטו, בראשית, ערך, עמודה 319).

266 בנו יעקב וקאסוטו עמדו בקשרים אישיים, והיו מלאי הערכה זה למפעלו של זה. בנו יעקב ביקר אצל קאסוטו ברומא בשנת 1934, אחרי ביקור בארץ ישראל ומצרים. וכך מתאר נכדו של ב' יעקב, ו' יעקב את המפגש: "על שולחנו של קאסוטו הוא ראה שהייתה מונחת המהדורה המלאה הראשונה של פירושו (של יעקב) לספר בראשית, בעת שקאסוטו שוחח עימו על עבודתו (של קאסוטו) על ספר בראשית. היה לה אופי שונה, והיא עסקה בשאלות ספציפיות על חלקים של הספר, ולא

נוספים שהתנגדו לשיטת התעודות, אך הציע דרך משלו. לדבריו, מרגע שפותרים את האתגר של ספר בראשית, כל היתר נפתר.²⁶⁷ בחלק זה יוצגו ויידונו מחקריו של קאסוטו בספר בראשית כפי שלימד ופרסם אותם בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, מסדרת המאמרים הראשונים על אברהם ועד לספרו בה הציע שיטה חדשה להבנת ספר בראשית ומבנהו והמאמר על בריאת העולם. ניתן לראות את אופן מחשבתו, לעקוב אחר הרעיונות וההשערות כפי שפיתח אותם ויבואו לשיאם בפירוש שהחל בכתיבתו ולא זכה להשלים בשנות הארבעים, בירושלים.

2.2.1 עיונים בפרשת לך-לך – אחדות סיפור נדודי אברהם

ראשית ניסוחה הכתוב של שיטתו פורסמה בסדרת מחקרים בשם "Studi Sulla Genesi" בשנים 1925 - 1926.²⁶⁸ סדרת המאמרים הללו על סיפורי אברהם, הייתה גם שנים רבות אחר כך אבן דרך אליה התייחס הוא עצמו.²⁶⁹ שני המאמרים הראשונים בסדרה עסקו בפתיחה של סיפורי אברהם, "הגנאלוגיה של אברהם" (בראשית י"א, כג - לב), "שליחותו של אברהם ועלייתו לארץ כנען" (בראשית י"ב, א-ט), המאמר השלישי עסק ב"אברהם במצרים" (בראשית י"ב, י - י"ג, ד).²⁷⁰

קאסוטו טען כי הסיפורים על אברהם הם בעלי אופי אחדותי ואין צורך לפרקם למקורות שונים. בכותבו על בראשית י"א, כו - לב הוא הראה שפסוקים אלה קשורים לסיפור לפנייהם ולסיפור שאחריהם, והסיק שמטרתם היא להוביל מהסיפורים על ראשיתה של האנושות לסיפורים על אבות האומה: "סיום קורותיהם של בני נוח השמיים היא תחילת השרשרת הגנאלוגית של אבות העם העברי. סקירת דורות ללא משמעות מיוחדת שנצרכה על מנת להגיע ליעד המשמעותי והערכי."²⁷¹ בתום עיונו המפורט בלשונות השונים ובסגנונות השונים הקיימים בסיפור, בו הוא מראה את משמעותו הייחודית של כל ביטוי במקומו, הוא מסכם: "הטקסט מציג לפנינו תמונה מדויקת, בה אין מילה מיותרת או חסרה, וכולן נועדו לשרת את המטרה להכין את הקורא, דרך הגנאלוגיה, לסיפור על אברהם."²⁷² קאסוטו החזיק בטיעונים אלה והמשיך לפתח אותם במהלך השנים. בפירושו לפרשת לך-לך, שנכתב עשרים וחמש שנה מאוחר יותר, הוא הפנה את הקוראים למאמריו על אברהם, ובחר לצטט משם שניים מהטיעונים המחזיקים טענות פרשניות עקרוניות בעניין.²⁷³

פירוש על רצף הפסוקים. בבעלות קאסוטו היו כל הפרסומים שכתב בנו יעקב והוא קרא את כולם, וכך נהנה מאד בנו יעקב מהביקור אצל עמיתו הצעיר". ראו: יעקב, "תולדות בנו יעקב", עמ' xxviii-xxvii. ברשימה הביבליוגרפית של ספר בראשית ומבנהו כתב קאסוטו: "צר לי מאד שלא יכולתי להשתמש בפירושו של B. JACOB על ספר בראשית, שחוברתו הראשונה פורסמה זה עתה (יוני 1934) היא דנה בבראשית א, א-ו, ג. הפרסומים הקודמים של מחבר זה ודוגמה ראשונה זו של פירושו מבטיחים שיהיה לחיבורו החדש ערך רב". קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 339, הערה בכוכבית. קאסוטו מזכיר את פירושו ושיטתו של בנו יעקב גם באנציקלופדיה המקראית בערך על בראשית (קאסוטו, "בראשית" ערך, עמודה 319).

²⁶⁷ קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 17 - 18.

²⁶⁸ קאסוטו, "עיונים בבראשית".

²⁶⁹ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 246; בעמוד החמישי של מחברת השיעורים משנת תש"ב כתב: "אלה מכם שיכולים לקרוא איטלקית במה שכתבתי במאמרי" בצירוף הפניה למאמר, ARC.4*17870295; וכן במקומות רבים בפירושו לתורה, בפרשת לך-לך: מנח עד אברהם, עמ' 184, 187; **מנח עד אברהם**, עמ' 209, 210, 211, 213.

²⁷⁰ קאסוטו, שהיה כאמור בשנות הארבעים לחייו הקדיש את שני המאמרים הראשונים למורהו חיות בהגיעו לגיל חמישים, ואת המאמר השלישי למורהו אלבוגן לכבוד יובל בהוראה. המאמרים פורסמו ברצף אחד בתוך אותו כתב עת, קאסוטו-זלצמן התייחסה אליהם כאל פריט אחד ברשימה הביבליוגרפית, ועבודה זו הלכה בעקבותיה, ראו קאסוטו, "עיונים בבראשית", ראו קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 363.

²⁷¹ קאסוטו, "עיונים בבראשית", עמ' 194.

²⁷² קאסוטו, שם, עמ' 215.

²⁷³ קאסוטו הספיק לכתוב את ראשית הפירוש לפרשת לך-לך, **אברהם וארץ הייעוד**, והגיע עד לפרק י"ג פסוק ה. הדברים נמצאו בעיזבונו ופורסמו לאחר פטירתו, בסוף הפירוש לפרשת נח. ראו: קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 209 - 210.

הטיעון הראשון הוא שיש להתייחס לקיומן של חזרות בטקסט המקראי כאל תופעה ספרותית מכוונת ולא כעדות למקורות שונים. הוא טען שיש חשיבות מיוחדת לחזרה המגיעה בסופו של עניין המשיבה את הקורא לנקודת ההתחלה של הסיפור. על חזרה מיותרת בפרק י"ב, ה, שהוא לכאורה חזרה על י"ב, ד הוא כתב:²⁷⁴

כשנבין את מבנה הפרשה על בוריו, תיראה לנו מיד חזרה זו לא רק אפשרית, אלא מוצדקת ונכונה מכל הבחינות. הפרשה בנויה שתי פסקאות... הפסקה הראשונה (פס' א-ד) מביאה בפרטות את הדיבור האלוהי אל אברם, לך לך מארצך וגו', וכפי מה שרגיל במקרים מעין זה, מוסיפה בפסוק האחרון את ההערכה בדרך כלל, שאברם עשה כפי מה שציווהו ה'. כיוצא בזה קראנו כמה פעמים בסוף הפסקאות של פרשת המבול, ועוד כמה פעמים תראה לנו הערה סופית מעין זו בהמשך ספרי התורה. הפסקה השנייה (פס' ה-ט), באה לתאר בפרטות את נסיעתו של אברם: אחר הכלל בא הפרט וכמובן תיאור הפרטים צריך להתחיל מן הנקודה הראשונה, נקודת היציאה מן המקום, ולא דווקא כחזרה כפשוטה אלא כתוספת באור והסבר... שני הפסוקים צריכים, כל אחד במקומו...

הטיעון השני הוא הפולמוס של קאסוטו עם הטוענים שיש לחלק את הפסוקים בין המקורות השונים, ומשייכים את כל הרשימות שיש בהם ביטויים כרונולוגיים למקור P. קאסוטו טען טענה שימשיך וישמיע בכל ביקורתו על שיטת התעודות, והיא חוסר ההיגיון בטיעון מעגלי.²⁷⁵

אם מייחסים ל P את כל הפסוקים שיש בהם עניינים וביטויים כאלה, בוודאי ימצאו את כולם ב P ורק ב P, ואם אחר כך יבוא החוקר וישתמש בעובדה זו להוכיח שפסוק מסוים שייך ל P מפני שיש בו מעניינים אלו או מביטויים אלו, לא יהיה אלא דין חוזר או *petitio principii*.

הוא הוסיף שהנתונים הכרונולוגיים בפרשה זו וגם באחרות הן חלק מהותי בסיפור ולא ניתנות להפרדה. בבואו לכתוב את הפירוש לספר בראשית, יישען קאסוטו גם על הפירוש שהציע במאמר זה למילה "מולדת", שמשמעותה: חוג הקרובים או המשפחה, ואין משמעותה חבל ארץ כמו הביטוי המודרני, כך הוא יפתור גם הסתירה בין המקומות השונים מהם יצא אברהם – אור כשדים או חרן.²⁷⁶

בפתח המאמר השלישי והאחרון בסדרה, "אברהם במצרים" הוא פרש את עיקרי תפיסתו.²⁷⁷ קאסוטו סבר כי המקורות של ספר בראשית לא היו יצירות כתובות שלמות (התעודות המוכרות בשמות J,

²⁷⁴ קאסוטו, שם, עמ' 210.

²⁷⁵ קאסוטו, שם, עמ' 201.

²⁷⁶ קאסוטו מוכיח את פירושו מהתקבולת בפסוק ומהשוואות למקומות אחרים במקרא. ראו קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 187.

²⁷⁷ להלן תמצית דבריו שנכתבו באיטלקית:

המסקנות שאני מאמין שאגיע אליהם בסוף מפעלי...

1. המקורות של בראשית לא נמצאים ביצירות אורגניות כתובות קדומות כגון J E P של השערת התעודות.
2. מקורות בראשית, לעומת זה, הם לכל הנראה מסורות עצמאיות של נרטיבים, כמעט תמיד בעל פה, שסבבו בישראל הקדומה.
3. התוכן הבסיסי של כל אחת ממסורות אלה נמסרה במהימנות גבוהה יחסית, אשר לצורה ולפרטים, הייתה חירות נרחבת למדי בשימוש.
4. על פי מה שמופיע בחלק של בראשית המתייחס לאברהם, אליו מוקדשים הפרקים הראשונים של מחקרי, נראה כי סיפור זה של חיי אברהם הורכב על ידי סופר מתקופת דוד, שבחר מתוך הנרטיבים המסורתיים הרבים שהסתובבו בתקופה את אלה שנראו בעיניו החשובים והמתאימים ביותר למטרותיו של בניית מסורת של חינוך דתי ומוסרי וחינוך פוליטי, וחיבר יצירה אחידה ואורגנית אחר ששקל וטיפל בכל פרטיה.
5. המחבר רצה לא פעם, לצורך מטרתו האמורה, להציג את אירועי חייו של אברהם, עד לפרטיהם הקטנים ביותר, כמבשרים על אירועים בתולדות עם ישראל עד תקופת דוד.
6. סביר להניח כי את המסקנה הרביעית יש להרחיב לכלל בראשית.

(E, P) אלא מסורות שנמסרו בישראל הקדומה בעל פה, שבסיסן היה מחייב, אך הייתה חירות גדולה יחסית למוסרים באשר לפרטיהן. הוא ייחס את סיפור חיי אברהם לסופר מוכשר מתקופת דוד, שיצר ממסורות אלה יצירה אחת ואחידה בעלת מטרות של חינוך דתי, מוסרי ופוליטי. ביצירה מופתית זו נשקל כל פרט היטב. המחבר שאף להציג את אירועי חיי אברהם, וכנראה את חיי האבות בספר בראשית כולו, כמבשרים של תולדות העם בימי דוד. קאסוטו לא שלל אפשרות של "אינטרפולציות" מאוחרות יותר בכתוב, אך סבר שאם הן קיימות הן מעטות ובלתי חשובות. קאסוטו הדגיש כי העניין החשוב ביותר בעיניו הוא להגיע להבנתם של הכתובים דרך בחינה מדוקדקת של הטקסטים והשוואתם לטקסטים אחרים, ברמת המילים, הביטויים והמכלול הסיפורי כולו. כדרכו, הוא הדגיש את החשיבות של חקירה עצמאית וביקורתית, שאינה לוקחת את ההשערות הקיימות כמובנות אליהן, ומאידך מוכנה לקבל את תוצאות המחקר יהיו אשר יהיו. בשלושת המאמרים דחה קאסוטו את חלוקת הסיפורים למקורות שונים, בהציעו הסברים מקוריים המאפשרים להסביר את הפסוקים כשלמות סיפורית אחת.

סיכום קצר זה היה בעצם הגרעין של שיטתו: מקור התורה הוא מגוון עצום של מסורות בעל פה, ולא מקורות כתובים, והשיטה של חקר המקורות מוטעית. הסיפור הכתוב כפי שהוא לפנינו הוא אחדותי ובעל אופי ספרותי. השינויים בין ובתוך הכתובים נובעים מהמוסרים השונים. והסיפור כולו הוא כנראה מתקופת דוד המלך. הדבר החשוב ביותר עבור החוקר הוא להגיע להבנה של הכתוב, ולא להיות שבו בקונספציות מגבילות.

2.2.2 שפחה ואמה – חילופי שמות

בשנת 1928, בהמשך ישיר למאמריו הקודמים,²⁷⁸ פרסם קאסוטו את שיטתו בנושא מרכזי נוסף שהעסיק את חקר המקרא והוא החילופים בשימוש בין צמדי מילים שיש להן משמעות דומה או שווה.²⁷⁹ בעלי שיטת המקורות טענו שאוצר מילים מסוים מייצג מקור מסוים. אחת הדוגמאות הבולטות היא החילופין בין המילה "שפחה" הבאה בסיפורי אברהם ביחד עם השם האלוהי "ה'" ומיוחסת למקור J, לבין המילה "אמה" הבאה בסיפורים אלה ביחד עם השם "אלוהים", ומיוחסת למקור E.

קאסוטו הרחיב את היריעה ובדק לא רק את הסיפורים המקבילים על הגר שפחת שרה בספר בראשית, אלא גם את ההופעות השונות של המילים "אמה" ו"שפחה" בפרשות נוספות בבראשית וכן בספר שמות. על סמך הדיון בכל המקומות הללו ערער קאסוטו על האקסיומה שמקור J משתמש באופן בלעדי

7. אף על פי שלא ניתן לשלול נוכחות בטקסט הנוכחי של הגהות או אינטרפולציות, עם זאת, אלמנטים אלה,

שאינם זרים לטקסט המקורי, הם מעטים בכמותם, הרחבתם, וחיבורם.

8. הבנת הטקסטים, היא החשובה ביותר, חשובה לאין ערוך יותר מהתיאוריות שלנו אודות הדרך בה נוצרו הטקסטים, ואליהם מחקרים אלה רוצים להביא תרומה משלהם, גם אם צנועה, לשיטה הטובה ביותר. היא (הדרך) של בחינה נטולת רגשות, מדוקדקת לחלוטין, של הטקסטים, המכוונת ומשורטטת מהטקסטים עצמם והשוואה שלהם, במידת האפשר, עם קטעים אחרים במשמעותם של המילים, הביטויים ומכלול הסיפורים.

מיותר שאציין שאני מאמין, כי חקירה ביקורתית חייבת להיות חופשית לחלוטין מול כל תיאוריה שהייתה מקובלת על ידי חוקרים, גם אם כזו שהייתה בקונצנזוס הכללי כמו השערת התעודות, באותו אופן אני מאמין שהוא צריך להיות חופשי לחלוטין מאילוצים של כל תפיסה מסורתית. החיפוש אחר האמת אינו מתקבל על הדעת אלא בתנאי שהמחפשים מתכוננים לקבל את תוצאת חקירותיהם ככל שיהיו.

ראו: קאסוטו, "עיונים בבראשית", עמ' 297 – 298.

²⁷⁸ קאסוטו פרסם את מחקריו שהלכו והתגבשו לקראת ספר בצורה של סדרת מאמרים ארוכים שהודפסו ברצף בכתב עת. בתחילת המאמר השלישי על אברהם התייחס לכך: "בשל אילוצי הקושי הניצבים היום בדרכם של פרסומים בעלי אופי מדעי, חילקתי את עבודתי המדעית הרחבה על ספר בראשית לקטעים קטנים שעוקבים זה אחר זה לאורך תקופה ארוכה, ולכן נראה לי מתאים להדריך את הקורא, לסכם כאן בקצרה את המסקנות שאני מאמין שאגיע אליהם בסוף מפעלי" (קאסוטו, "עיונים בבראשית", עמ' 289).

²⁷⁹ קאסוטו, "שפחה ואמה"; קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 91 – 96.

במילה "שפחה" ומקור E משתמש בלעדית במילה "אמה". הוא הציע כלל אחר, לפיו קיים הבדל בהוראתן של המילים, והשימוש בהן משתנה בהתאם להוראה המדויקת הנדרשת: המילה "אמה" היא מונח משפטי, והיא מדגישה את התלות והמצב השפל, ואילו המילה "שפחה" היא בעלת משמעות כללית וסתמית יותר. לשיטתו, בשפה המדוברת, המשתקפת בסגנון הסיפורי, השתמשו בשני הביטויים, אך בכתובים המשפטיים מופיע רק הביטוי "אמה". בהתאם להבחנה זו הוא ניגש לפרש את משמעותם של הסיפורים על הגר ושרה. בסיפורי הגר משמשים שני השמות, וקאסוטו משער בזהירות שזה נובע מגוונים שונים של משמעות: "אמה" המונח המשפטי, מבליטה משמעויות של תלות ומצב שפל, ו"שפחה" כללית יותר. כך למשל, מודגש הזלזול של שרה כלפי הגר, כשהכתוב שם בפיה את המונח "אמה".²⁸⁰

הוא שילב את הדברים בפרק שעסק בניגודים בלשון וסגנון בספר **בראשית ומבנהו**, ראו להלן.²⁸¹

2.2.3 מעשה תמר ויהודה – אחדותם וסידורם של סיפורי יוסף

שאלת הכרונולוגיה בספר בראשית העסיקה מאד את חוקרי המקרא. מקריאה רצופה של הנתונים הכרונולוגיים והגנאלוגיים בתוך רצף הסיפורים עולה בעיה קשה של חוסר התאמה ביניהם.²⁸² ההשערה המקובלת, שנשמכה על אי ההתאמות הכרונולוגיות ועל השוני בסגנון בין לשון ההערות הגנאלוגיות והכרונולוגיות לבין לשון הסיפורים, הייתה ייחוסם למקור הכוהני P. בשנת 1929 פרסם קאסוטו מאמר שעסק בפרק ל"ח בספר בראשית תוך התמקדות בבעיות הכרונולוגיות שהוא מכיל: כיצד ניתן לדחוס את כל האירועים המסופרים בו, בין התאריכים המספרים על גילו של יוסף כשנמכר בבראשית ל"ז, לגילו של יעקב כשעמד לפני פרעה בבראשית מ"א, מו? כיצד ייתכנו לוחות הזמנים העולים בפרק מ"ו, ב המכניס לתוך רשימת שבעים היורדים למצרים את חצרון וחמול בני פרץ, שלא ייתכן שהיה מבוגר מספיק כדי להולידם? לא במקרה בחר קאסוטו דווקא בפרק זה כדי להציג שיטת חשיבה שונה. חקר המקרא מראשיתו ראה בסתירות ובחוסר ההתאמות בין הפרטים הללו את אחת הטענות המרכזיות לחוסר אחדותו של ספר בראשית. הפתרון המקובל במחקר היה ייחוס הפסוקים המציינים תאריכים ורשימות יחס למקור P, ואת יתרת הסיפור למקורות J ו E.

כהקדמה לדיון הרחיב קאסוטו את היריעה לכלל סיפורי יוסף. הוא טען כי פרק ל"ח הוא חלק אינטגרלי מסביבתו הסיפורית ואין להפריד ביניהם כפי שהמחקר המקובל הציע. בהתייחסו להתהוות סיפורי יוסף הוא סבר כי סיפור מכירת יוסף וסיפור תמר ויהודה יצאו מידי אותו הכותב. הצעתו בעצם נוגעת לכלל סיפור ספר בראשית. קאסוטו הוסיף בהערת שוליים הפניה למאמרו השלישי על ספר בראשית, לעמודים שצוטטו לעיל בהם סיכם את שיטתו. וכך כתב:²⁸³

מובן, שבכדי לכתוב את הפרשה הזאת השתמש המחבר באגדה המקובלת בתוך העם, כמו שגם יתר הפרשיות שבספר בראשית נכתבו על יסוד אגדות מסורתיות. וקרוב הדבר, שבמוקדם נמסרה אותה האגדה בעל פה, עד שבא מחברנו וקיבלה מפי העם ורשם אותה בכתב וקבע לה מקום בתוך סיפורו.

קאסוטו טען לאחדותו של מחזור סיפורי יוסף, והראה קשרים לשוניים וסיפוריים בין סיפור מכירת יוסף לסיפור תמר ויהודה. קאסוטו מזכיר את ההקבלה בין המילים "הכר נא" בדברי האחים לאביהם ובדברי

²⁸⁰ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 94 – 96.

²⁸¹ קאסוטו, שם, עמ' 91 – 96.

²⁸² סוגיות כגון: גילו של ישמעאל בעת גירושה של הגר, גילו של יצחק בזמן העקדה, גילו של יעקב בעת בריחתו לבית לבן למול גילו כשעמד לפני פרעה, ומקרים רבים נוספים. קאסוטו מתייחס לנושא במבט על כלל ספר בראשית, תוך מחלוקת עם גונקל ודילמן, ראו קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 315 – 327, במיוחד בהערות השוליים בעמ' 317.

²⁸³ קאסוטו, "מעשה תמר ויהודה", עמ' 109, במיוחד הערה 5 שם.

תמר ליהודה עליה עמדו חכמי התלמוד, ומוסיף עליהם את הביטויים "שעיר עזים" – "גדי עזים", "מאן להתנחם" – "וינחם יהודה"²⁸⁴. הוא טען שהקבלות אלה מטרתן חינוכית: מידה כנגד מידה. הביטויים השווים מדגישים את הדמיון בין מה שעולל יהודה בעצת המכירה של יוסף לבין הפורענות שבאה עליו בפרק שאחריו.²⁸⁵ קאסוטו הציע פרשנות לפרק ל"ח המשאירה אותו בשלמותו, כפי שהוא לפנינו, וגם פותרת את הבעיות. קאסוטו טען שהמספר שבעים הוא "מספר קדש הנודע למפרע, שאליו היו רושמי האגדות מבקשים לכוון מגילות היוחסין שלהם"²⁸⁶. ער ואונן נכללו בתוך הרשימה של השבעים, ואחרי מותם, הכתוב היה צריך להשלים את הרשימה חזרה למספר זה. ליהודה היו תמישה בנים ברשימה המקורית, ולו נכללו ברשימת היחס במקום ער ואונן המתים, פרץ וזרח, אזי מספר בני יהודה, היה יורד לשלושה. לפתרון הבעיה ברשימת היחס הוא מציע:²⁸⁷

...בני בנו של יהודה, העומדים במדרגה שווה למדרגת בני ער ואונן, קמו על שם דודיהם. כי כך היה הדבר על פי המסורת המקובלת בישראל, מוכח לפי דעתי מתוך הכתוב בספר במדבר כו, יט – כא. ... כל אחד משני בניו הראשונים של פרץ יסד משפחה מיוחדת בפני עצמה... שני בניו הראשונים של פרץ נכנסו תחת בניהם של ער ואונן, ויסדו שתי משפחות מיוחדות למלא את מניין של חמש משפחות לבני יהודה ולהקים את שמות המתים בישראל... ואולי יש לשער, כי הביטוי המשפטי "ולא ימחה שמו מישראל" נוצר דווקא מתוך המנהג המתגלה לנו במעשה ער ואונן, שלא למחות מעל מגילת היוחסין שמותם של אלה שמתו בלא בנים כשמלאו בני אליהם את מקום בניהם.

קאסוטו שיער שזה היה מעוגן במנהג שרווח במזרח הקדום. בכך הוא פתר גם את מספר האנשים ברשימת יורדי מצרים וגם את הבעיה הכרונולוגית. ההתייחסות למספרים סמליים תהיה משמעותית גם בהמשך דרכו הפרשנית. בהמשך דרכו הוא יציע שמחבר ספר בראשית עיצב שיטה כרונולוגית הרמונית המחברת בין היסודות השונים מהם עוצב הסיפור ומיישרת את ההדורים.²⁸⁸

2.2.4 השם אל

בשנת 1932 פרסם קאסוטו את המאמר "השמות האלוהיים בישראל הקדומה"²⁸⁹. תחילה הציג קאסוטו את גישת המחקר לפי הדעה המקובלת: "אל" היה שמה של האלוהות או של האלוהויות של השבטים הקדומים מהם התהווה עם ישראל. הכתובים שבידינו ובמיוחד מקור P הציגו את האבות כמקבלי ההתגלות מ"אל שדי", והכניסו תחתיה את התפיסה כי "דת ה'" ממשה, היא המחליפה הלגיטימית היחידה של "דת אל" הקדומה.

קאסוטו חלק על תפיסה זו והציע הסבר אחר. בעולם השמי הקדום, "אל" היה אמנם שמה הפרטי של אלוהות מוגדרת, שבמקורה הייתה חלק משם עצם לו הוצמד תואר משתנה, שנשמט במשך הזמן. זה היה הכינוי של האלוהות העליונה בפנתיאון הפיניקי שהפכה לשם עצם כללי: "אין מדובר באלוהות משותפת לעמים השמיים השונים, אלא יותר בייחוס שם שהיה במקורו כללי, לאלוהות מסוימת, וזאת כתופעה

²⁸⁴ קאסוטו, שם, עמ' 110.

²⁸⁵ קאסוטו, שם, עמ' 109 – 110.

²⁸⁶ קאסוטו, שם, עמ' 113.

²⁸⁷ קאסוטו, שם, עמ' 115.

²⁸⁸ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 332.

²⁸⁹ קאסוטו, "השמות האלהיים". קאסוטו כתב בפתח המאמר: "מחקר זה הוא חלק מיצירה נרחבת בנושא בראשית שתפורסם בקרוב." (קאסוטו, "השמות האלהיים", עמ' 125 הערה 1; קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 52 – 68). המאמר שולב כסעיף 6 בתוך הפרק הראשון של הספר העוסק בשמות האל, שם כתב: "אני מביא כאן את מה שאמרתי במחקרי", קאסוטו, שם, עמ' 52 הערה 134. הציטוטים בעבודה זו לקוחים מהנוסח העברי ב**ספר בראשית ומבנהו**.

מקומית".²⁹⁰ על נדבך זה של משמעות כללית למילה "אל", הוסיף קאסוטו שחזור של "מכלול חוקיות"²⁹¹ שהסדיר את השימוש במילה אל בצירוף תואר נוסף בעם ישראל. הוא כתב: "תהיה אשר תהיה המשמעות המקורית של היסוד אל בשמות המורכבים השמיים, ודאי הוא שבישראל, בתקופה המעניינת אותנו, הובן כשווה ערך לה".²⁹² קאסוטו שחזר תהליך בו בתקופה הקדומה בישראל היה השם "אל" שכיח, בהשפעת המסורת השמית, בתקופת המלוכה התגבשה תודעה לאומית חזקה מאד בהשפעת הטפת הנביאים שגרמה לשימוש נרחב בשם הלאומי "ה". מאוחר יותר, בעיקר בחוגי כוהנים, שהיו מושפעים מחוגים בינלאומיים ו"נצחוני המוחץ של המונותאיזם", הפך השם "אל" לשווה ערך במשמעותו לשם "ה".²⁹³ הוא הסביר גם את ההבדלים בין "אל" ל"אלוהים": השם "אל" והשם "אלוהים" שהיו דומים במהותם, שימשו גם בתפקיד כללי לאלוהות, וגם כשם נרדף ל"ה". חיבורים שמוצאם בספרות החכמה העדיפו את השימוש בשם הכללי, "אל", בעוד שבחיבורים שמוצאם בחוגי הנבואה ודומיהם פינה השם "אל" את מקומו לשם "אלוהים".²⁹⁴

קאסוטו בחן את השימוש במילה "אל" במקומות בהם הוא מחליף את השימוש הנפוץ יותר של "אלוהים", ושאל: מדוע מעדיפים הכתובים שימוש בצורה "אל" ולא "אלוהים" במקומות אלה? הוא טען שהשימוש במילה "אל" אינו מעיד על מקורות שונים שמשמרים פולחן לאלוהות קדומה אלא נובע מסיבות סגנוניות לשוניות אותן ניתח בפירוט, כגון חיבור לתואר וצורת הסמיכות: "כל פעם שבא שם אל במקום אלוהים זה נגרם בשל נימוקי לשון וסגנון לפי חוקים מוגדרים".²⁹⁵

בנוסף לכך, קאסוטו בחן את כל המקומות בהם מופיע השם אל בספר בראשית בו עשוי בכל זאת להיות לו פירוש של אלוהות מקומית מסוימת. בכל אחד מהם הסביר את הקשר הספציפי לפולחן הישראלי במיקום גיאוגרפי מסוים: אל עליון (שלם), אל בית אל, אל עולם (באר שבע) אליהם הוא הוסיף את אל ברית (שכם), ומאוחר יותר, גם את אל שדי (כוחות הטבע).²⁹⁶ ואלה ההסברים שהציע:

אל עליון – היה שמה של אלוהות כנענית קדומה בשלם. קאסוטו שיער שבעת כתיבת הפרשה בבראשית י"ד, התקיים פולחן "אל עליון" בשלם ובני ישראל השתתפו בו, וזיהו את עליון עם ה'. כתב קאסוטו: "כדי להצדיק אותה השתתפות ואותו זיהוי, וכדי לאשר את כשרותם, יוחס מקורם הראשון לאברהם: כבר זיהה האב הקדמון את אל עליון של הכנענים משלם בה' ונשבע, כלומר, עשה מעשה פולחן חגיגי, בשם ה' אל עליון".²⁹⁷ קאסוטו פיתח עוד הרבה את שיטתו בנושא "אל עליון" בהמשך הדרך.²⁹⁸

אל בית אל – שם המופיע בבראשית ל"א, יג, ובל"ה, ז. המקדש הישראלי של בית אל היה לדעת קאסוטו המשכו של מקדש כנעני קדום. ההמשכיות הוצדקה בייחוס מקורו לאבות האומה. בני ישראל זיהו בה' את האלוהות שעבדו לה שם, שיטה בה הוטלו תנאי ההווה על העבר הרחוק, על ידי ייחוס לאבות האומה,

²⁹⁰ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 54.

²⁹¹ קאסוטו, שם, עמ' 54.

²⁹² קאסוטו, שם, עמ' 55.

²⁹³ קאסוטו, שם, עמ' 56.

²⁹⁴ קאסוטו, שם, עמ' 56 – 57.

²⁹⁵ קאסוטו, שם, עמ' 58 – 61; בהמשך דרכו ימשיך לשכלל את הכללים בנושא שמות האל (לא רק אל וה') אלא גם מתי שימוש בשם "אלוהים" ומתי בשם "ה", ראו למשל: קאסוטו, תורת התעודות, עמ' 21 – 22.

²⁹⁶ המאמר על שמות האלוהים פורסם בשנת 1932 ללא ההתייחסות לאל שדי, שהופיעה במסגרת **ספר בראשית ומבנהו**, כסעיף לעצמו, מיד אחרי הסעיף על שמות האלוהים (קאסוטו, שם, עמ' 68 – 71).

²⁹⁷ קאסוטו, שם, עמ' 62.

²⁹⁸ קאסוטו כתב על "אברהם הלוחם" והמפגש עם מלכיצדק ב**ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 307 – 314; בארכיון קאסוטו בספריה הלאומית נמצא כתב יד של הרצאה: "בני אברהם ובני מלכיצדק (פרק בתולדות יחסי בני ישראל לתרבות הכנענית)" הרצאה בספריית שוקן, ירושלים. 31.1.1940. ARC.4*178702101; ראו גם: קאסוטו, "אברהם", א"מ כרך א' עמודה 65; קאסוטו, "בראשית", א"מ כרך ב, עמודות 327 – 330; קאסוטו, "ירושלים", עמ' 91 – 83.

יעקב ואברהם, את כינון מקומות הפולחן ואת צורתו. כדי לאשש את דבריו סמך קאסוטו את טיעונו גם על תהליכים דומים כמו הייחוס שייחסו חז"ל את ייסוד שלוש התפילות היומיות לאבות האומה. קאסוטו הביא בהקשר זה את המחאה של נביאים כמו הושע, עמוס וירמיהו על הפולחן בבית אל, והסביר שסירבו להכיר את ה' באלוהות לה עבדו בני ישראל במקדש זה.²⁹⁹

אל עולם – ייסוד מקדש באר שבע יוחס גם הוא לאבות האומה. בבראשית כ"א, לג: "ויקרא שם בשם ה' אל עולם" יוחס הייסוד לאברהם, ובבראשית כ"ו, כה: "ויקרא שם בשם ה'", יוחס הייסוד ליצחק. גם כאן הניח קאסוטו שכאשר נכתב הפרק בבראשית היה נהוג להשתמש בפולחן הישראלי כשם ליטורגי "אל עולם" שמקורו היה כנעני, שראו בו כינוי לה'. הוא הניח את קיומה של שיטה שגרמה לייחוס לאבות את כינון המקדש והשם.³⁰⁰

אל אלוהי ישראל – קאסוטו שיער שהשם הליטורגי "אל אלוהי ישראל" ששימש במקדש שכם, היה ישראלי לכתחילה. הכנענים עבדו שם לפנים אלוהות לה קראו: "בעל ברית" (שופטים ח, לג; ט, ד).

קאסוטו סיכם את דבריו במסקנה:³⁰¹

כך, על יסוד בדיקה מדוקדקת של השימוש במילה אל במקרא, נתברר לנו, שהשמות המוזכרים, שאחד ממרכיביהם הוא אל, אינם מציגים בשם אל אותו אופי של שריד קמאי שרבים רוצים לראות בו. כן נתברר לנו, שגם בשאר הביטויים של ספר בראשית, שהשתמשו בהם בשם אל...היה שם זה נחוץ אך ורק בגלל הכללים של צחות הלשון העברית...אין בכל ספר בראשית דבר, שעל פיו אפשר להסיק קיום "דת אל" בתקופה הקודמת למשה...

השמות האלוהיים יהיו נושא מרכזי בו ימשיך קאסוטו לעסוק, ואותו יפתח במהלך חייו. במאמר זה נזרעו הזרעים הראשונים והותוותה הדרך. חשוב לציין בהקשר של כלל מחשבתו של קאסוטו, את נטייתו לחפש ולחשוף כללים מארגנים, שיתרמו להבנת הכתוב כפי שהוא לפנינו. הכללים אותם הציע והמשיך לשכלל ספגו ביקורת לא מועטה ועל כך בהמשך הדברים.

2.2.5 השמות יעקב וישראל – החלפת שם יעקב לישראל

בשנת 1933 פרסם קאסוטו מאמר על חילופי השמות בין "יעקב" ל"ישראל".³⁰² גם מאמר זה עתיד היה להשתלב כסעיף באחד מפרקי ספרו שיתפרסם שנה אחר כך ב-1934.³⁰³ אבי האומה השלישי נקרא בשני שמות, "יעקב" ו"ישראל". בניגוד לחילופים אחרים בשמות האבות והאימהות בספר בראשית, לא מדובר בשינוי קל של אות בודדת, אלא בשם שונה לחלוטין. בנוסף לכך, גם אחרי ההכרזה על החלפת השם מ"יעקב" ל"ישראל", בבראשית ל"ב, כח - כט, ול"ה, י, ישנם מקומות בהם האב עדין נקרא "יעקב". ביקורת המקרא ייחסה את ההבדל למקורות ולשילובם: "יעקב" - יוחס למקורות E ו P, ו"ישראל" יוחס למקור J. קאסוטו הציע שיטה עצמאית ושונה. לדבריו, השימוש בשמות אינו מקרי, אלא שיטתי. בהתאם לחוקיות אותה הוא חשף, נבחר בכל פעם השימוש באחד השמות. להלן שני הכללים לפיהם פועלת החוקיות. הראשון: בכל המקרים בהם הכתוב עוסק בהיותו ראש של כלל, קבוצה משפחתית, מנהיג, השם הוא תמיד "ישראל"; ובכל המקרים בהם הכתוב עוסק באישיות הפרטית של אבי האומה השם הוא לעתים "יעקב" ולעתים

²⁹⁹ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 63; קאסוטו, "אל, בית אל" אנציקלופדיה מקראית, ב', טורים 286 - 287.

³⁰⁰ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 65.

³⁰¹ קאסוטו, שם, עמ' 68.

³⁰² קאסוטו, "השמות יעקב וישראל".

³⁰³ קאסוטו, שם; קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 113 - 125.

"ישראל". הכלל השני חל על החילופין שאחרי פרק ל"ה, י: כאשר השם מציין את האישיות הפרטית של אבי האומה, ומיוחסים לו רגשות או מעשים הקשורים להעדפה או לעמדת בכורה של יוסף או של בנימין, השם הוא "ישראל"; בשאר המקרים הוא "יעקב".³⁰⁴ לאור כללים אלה פרש קאסוטו את כל המופעים של השמות יעקב וישראל עד סופו של ספר בראשית.

2.2.6 הושע וספרי התורה

קאסוטו עסק בספר הושע כבר בשנת 1927, במאמר על הפרק השני בהושע טען שיש קשרים בין הנבואות בספר זה לספרי התורה.³⁰⁵ בשנת 1933 דן קאסוטו בקשרים אלה בהרחבה במאמר שזו הייתה כותרתו.³⁰⁶ בניגוד לדעה שהקדימה את זמן כתיבת ספר הושע לתורה, וטענה כי ניסוחה של התורה הושפע מנבואות הושע, טען קאסוטו להיפך, כי הנבואות הן שהושפעו מנוסח התורה, וכי ספר בראשית והתורה קדומים יותר ממה ששיערו החוקרים. קאסוטו דן בקשרים בין הושע לחמש חטיבות מרכזיות בתורה, והראשונה שבהן - סיפורי האבות בספר בראשית. קאסוטו התייחס לשלושה סיפורים: הפיכת סדום ועמורה, דמותו של יעקב הרמאי, והסיפור על יעקב שברח לארם ו"עבד באשה".

בספר הושע מתוארת הפיכתן של ערים אחרות מאלה המתוארות בבראשית י"ט: "איך אתנך כאדמה אשימך כצבאים" (הושע י, ח) הערים הן אדמה וצבאים ולא סדום ועמורה. המחקר הביקורתי הציע שהנביא הושע הכיר מסורת שונה מזו של כותב בראשית, וכי היו שתי מסורות חלופיות שסופרים מאוחרים איחדו ביניהן בבראשית י, יט, וי"ד, ח ובדברים כ"ט, כב. המסורת הנפרדת אותה משקף ספר הושע יוחסה למקור E, והמסורת הנפרדת בבראשית י"ט – למקור J. קאסוטו חלק על קביעה זו. לשיטתו, למרות שבבראשית י"ט אדמה וצבאים אינן נזכרות, אין זה אומר שמי שכתב את הסיפור חשב שרק סדום ועמורה נחרבו. קאסוטו שיער כי היו אגדות עתיקות נרחבות שסיפרו על ערים רבות שהיו באסון, אך בעת בחירת החומר לבראשית י"ט התמקד מחבר הסיפור בערים בהן הייתה הדמות החשובה עבורו – לוט. עוד הוסיף ושיער כי שמות הערים באו בזוגות, ומשנבחרה סדום, אזי עמורה בת זוגה הוזכרה, וכשמוזכרת אדמה, תוזכר עימה צבאים.³⁰⁷ קאסוטו שיער על סמך הדמיון בלשונות הפך ושחת, המופיעים גם בבראשית וגם בנבואת הושע, שהושע הכיר את אותן המסורות שבהן השתמש מחבר בראשית י"ט. אפשר לראות בטיעונים הללו יסודות שיאפיינו את גישתו בהמשך הדרך: ההשערה כי התורה חוברה על תשתית של מסורות מגוונות ורבות, מהן נבחרו רק מעטות; השימוש בכלים ספרותיים כדי להראות את ההרמוניה בסיפור כפי שהוא לפנינו: זוגות הערים, המילים המנחות.

באופן דומה התייחס גם לדמותו של יעקב. בנבואות בהושע הוצג יעקב כרמאי, "בבטן עקב את אחיו" (הושע י"ב, ד), ואף התנהג באופן לא הוגן עם מלאך האלוהים: "ובאונו שרה את אלהים" (שם שם). הדבר גרם לחוקרים לשער שלפני הושע עמד נוסח אחר מזה ששימש את מחבר בראשית. בעוד ספר בראשית מציג את סיפורו של יעקב באופן אוהד, הנביא מותח ביקורת קשה על התנהגותו של יעקב. את המילים בפסוק בהושע המרככות שיפוט זה, הם מייחסים לתוספת מאוחרת. קאסוטו הציע קריאה שונה. אמנם, התנהגותו הפסולה של האב הקדמון היא מסורת התנהגות שלילית עליה הוא מבקר את העם בימיו. אך הנביא מאשים את העם במרידה ולא במרמה. כשם שהאב הקדמון העז לשרות עם בן אלוהים, כך בניו. אף

³⁰⁴ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 117 – 119.

³⁰⁵ קאסוטו, "הושע השני".

³⁰⁶ קאסוטו, "הושע והתורה".

³⁰⁷ קאסוטו, שם, עמ' 120.

את המעשה של אחיזה בעקב אחיו עשו, בלידתם, הוא פרש כמרידה ולא כרמאות. זו לדעתו הייתה הבסיס לתוכחת הנביא על העם, והיא לא חייבה לשער שהושע נשען על מסורת שונה מזו הנמצאת בספר בראשית.³⁰⁸

קאסוטו התייחס גם לסיפור בריחתו של יעקב לארם ולקחת האישה, שנחשב כתוספת מאוחרת בהושע. בתוך דבריו מביא קאסוטו טענה עקרונית, שישוב אליה גם בהמשך דרכו: "...שינויים שכזה (בגופים, בזמני הפעלים, במספרי השמות, וכיוצא באלה) מצויים כל כך, כידוע, בספרי המקרא, שאין לנו רשות למחוק או לתקן הנוסחה כשנפגשם, אלא, אדרבה, עלינו לחשוב אותם לחזיון שגור בסגנון העברי הקדום".³⁰⁹ הוא טען: "אם כן, לא תוספת מאוחרת יש כאן לפנינו, כי אם הכל מיסודו של הושע, וכל מה שכתוב פה מקביל בדיוק אל מה שמסופר בספר בראשית".³¹⁰ בנוסף להסבר הנבואה בהקשרה, מצביע קאסוטו על לשונות החוזרים בשני המקומות: "יעבוד", "שמר", "ויברח".

וכך, עשור של התפתחות רעיונות ופרשנות נפרש לפנינו, החל מהמאמרים על אחדותם של סיפורי אברהם והיווצרותה של התורה, ועד להתייחסות לשאלות העקרוניות של חילופי שמות האל וחילופי שמות משמעותיים נוספים. קאסוטו החל לבסס טענה מהותית עקרונית השוללת את שיטת המקורות המקובלת במחקר והכין תשתית לשיטה חלופית שיציג במלואה בספר שפרסם בשנת 1934: **ספר בראשית ומבנהו**.

2.2.7 ספר בראשית ומבנהו, ה"מגנום אופוס"

את עבודתו השיטתית על מכלול השאלות הביקורתיות העולות מהעיסוק המדעי בספר בראשית פרסם בשנת 1934 בספרו *La Questione della Genesi*. זהו ה"מגנום אופוס" שלו, אותו התכוון לתרגם לעברית, ואליו התייחס בכל מה שכתב והרצה על ספר בראשית בהמשך דרכו.³¹¹ עדות לחשיבות שראה בספרו זו הן ההערות שהמשיך לכתוב בכתב ידו עד לאחרית ימיו בשולי העמודים עם רעיונות לשיפור ועדכון לקראת תרגומו ופרסומו בעברית.³¹² הספר נולד בשיעורים אותם לימד באוניברסיטת פירנצה, התפתח לסדרת המאמרים שהוצגו לעיל, וגובשו לספר מקיף. בפתח הספר הכריז קאסוטו על עמדתו החיובית והערכתו הרבה ל"חכמי העידן החדש"; ביחד עם "ההערצה" (!)³¹³ שחש לקודמיו, הכריז על עצמאותו בשיפוט עבודתם. כפי שיכריז גם בהמשך הדרך בבואו לכתוב פירוש לתורה,³¹⁴ הוא מגיע לעבודתו כשהוא: "חופשי מכל תפיסה קבועה מראש ומכל מערך שהותווה לכתחילה", ויבסס את דבריו על ניתוח מפורט של הכתובים. "הייתי מוכן מלכתחילה לקבל אותה תשובה. ותהיה אשר תהיה, העתידה לעלות בפני ניתוח שערכתי".³¹⁵ קאסוטו מודה

³⁰⁸ קאסוטו, "הושע והתורה", עמ' 120.

³⁰⁹ קאסוטו, שם, עמ' 123 – 124.

³¹⁰ קאסוטו, שם, עמ' 124.

³¹¹ קאסוטו כתב בהקדמה ל**תורת התעודות**: "הנושא שעליו דן הספר הנוכחי מעסיק אותי זה זמן רב. בשעה שהייתי מכין את שיעורי על ספר התורה, וביחוד על ספר בראשית, שקראתי באוניברסיטה הממשלתית של פירנצה בשנת 1925 – 1926, ובאלה שאחריה... לעבודה זו הקדשתי בתחילה שורה של מאמרים, באיטלקית ובעברית ובגרמנית, ולבסוף ספר מקיף ורב-הכמות באיטלקית... עכשיו הריני מכין מהדורה שניה של אותו הספר בעברית, אבל העיבוד המחודש של החומר ידרוש בלי ספק זמן ידוע... בינתיים לא תהיה מיותרת ספר זה הקטן, המוסר מעין תקציר של אותו הספר... והמכיל כמובן – מכיון שאי אפשר לו לבית המדרש בלא חידוש – גם איזה חומר חדש פה ושם." (קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 9; וראו גם קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' י').

³¹² קאסוטו-זלצמן, "נספח", עמ' 361 – 362.

³¹³ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 1. מעניין להשוות ליחסו המתפעל של קאסוטו את הכעס של שד"ל כלפי חוקרים שפגעו לדעתו ביסודות האמונה בתורה משמיים. ראו התייחסויותיהם של ורגון, **ביקורתיות מתונה**, עמ' 28 – 32; ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 278.

³¹⁴ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא; קאסוטו, **מנח עד אברהם**, בעמוד הפתיחה שאינו ממוספר ובעמ' 22 – 26, ובמבוא לספר שמות (קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' ט – יא).

³¹⁵ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 1; הצהרות דומות אפשר למצוא בנאומו על היהדות המודרנית, קאסוטו, "המקרא והיהודים המודרניים", עמ' 380; קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא; קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 17, וכן במקומות רבים נוספים בכתביו.

שהשאלות איתן הוא מתמודד משליכות לא רק על ספר בראשית אלא על ההקסאטוך (ששת הספרים מבראשית עד יהושע) כולו.

קאסוטו בחר להתייחס לחמש סוגיות מרכזיות בשיטת התעודות שהזכרנו לעיל, ולערער על כל אחת מהן: שמות האל, הניגודים בלשון וסגנון, הניגודים הפנימיים, הכתובים המקבילים, והפרשיות המורכבות. בפתח כל אחד מנושאים אלה סקר את המחקר הקיים, והתייחס לטיעונו. בסופו של הספר, ניסח בקצרה את דעתו על התהוות ספר בראשית. בשנת 1940 פרסם את הדברים שנית ובקצרה בספרו תורת התעודות. להלן תוצג התייחסותו של קאסוטו לכל אחת מחמש הסוגיות באמצעות דוגמאות אחדות מספר בראשית בכל סוגיה.

2.2.7.1 שמות האל

הנושא אותו ראה קאסוטו במרכזי ביותר היה החילופים בשמות האל. הוא ראה בחילופים אלה את העמוד העיקרי עליו התבססה שיטת המקורות ולכן החל בו.³¹⁶ בספר בראשית מתחלפים השמות לציון האלוהות. בסיפור מעשה בראשית (בראשית א, א – ב, ג) מופיע השם אלוהים, ובסיפור גן העדן (בראשית ב, ד ואילך), מופיע השם ה' אלוהים. בהמשך הספר, השמות ה' ואלוהים אינם מופיעים יחד, אלא לסירוגין, לעתים מתחלפים בתוך סיפור, ולעתים מופיעים גם שמות אלוהות נוספים. תופעת החילופים בין השמות היא בסיס מרכזי להפרדה בין המקורות J ו E. התופעה ממשיכה גם בתחילת ספר שמות. הפרקים הראשונים בספר שמות מכילים רק את השם אלוהים, ושם ה' מופיע לראשונה בפרק ג'. הפסוק בשמות ו, ג, הוא בסיס לטענה כי אבות האומה לא הכירו את שם ה', וכי השימוש בשם ה' החל רק ממש. ³¹⁷ קאסוטו לא קיבל את ההשערה על חלוקת הספר למקורות והציע כי השינוי בשימוש בשמות האל נובע מכללים אותם הוא איתר וניסח.

לשיטת קאסוטו, חילופי השמות האלוהיים הם מכוונים וקשורים לתפקיד הספרותי אותו הם ממלאים, לכל שם משמעות שונה. כתיבת ספר בראשית נעשתה במכוון תוך חילופים אלה. אמנם, מקורן של המשמעויות השונות קשור במקורותיה הקדומים של התורה, ב"פרה-היסטוריה" שלה, אך לא במקורות שהוצגו בשיטה המקובלת. השם אלוהים הוא שם עצם חכמתי כללי, לאל בורא הטבע וכוחותיו, המתייחס לבעיות הגדולות של העולם והאנושות, הוא מתייחס לאל בידיעה מעורפלת, טרנסצנדנטית ואוניברסאלית.³¹⁸ שם זה היה בשימוש בחוגי החכמה. שם ה' לעומת זאת, ייחודי לעם ישראל, הוא מבטא את התפיסה הלאומית, המוסר הישראלי, את האמונה התמימה, המיידיות בקשר והפרסונאליות, את הידיעה המדויקת. בשם זה משתמשים בנושאים של קדושה ויראת כבוד, ובהקשר של עבודה ויחס ישיר; שם זה היה בשימוש בחוגים עממיים.³¹⁹

קאסוטו סקר בשיטתיות את כל חילופי השמות בכל הפרקים מבראשית א ועד שמות ו, והסביר בכל מקום מדוע נבחר דווקא שם אלוהים או שם ה' המופיע בו.³²⁰ להמחשת הדברים נביא כאן את דבריו על אחד המקומות המרכזיים ביותר, בראשית פרק א ובראשית פרק ב:³²¹

³¹⁶ קאסוטו השתמש במונח של "עמוד" בספרו העברי (קאסוטו, תורת התעודות, עמ' 9).

³¹⁷ קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 71 – 79.

³¹⁸ ראו סעיף 3.2.4.

³¹⁹ קאסוטו, שם, עמ' 30 – 31.

³²⁰ קאסוטו, שם, עמ' 33 – 51.

³²¹ קאסוטו, שם, עמ' 33 – 34.

הסיפור הראשון של ספר בראשית (א, ב, ג) מוסר לנו כיצד, ברצון האל הבורא, נוצר והלך, שלב אחרי שלב, העולם הפיסי; כל זאת בהתהוות ההרמונית של החלקים השונים של היקום, עד לגבוה שבמדרג היצורים הברואים, האדם. והוא מוצג כאן אך ורק בדמות של יצור פיסי שהאל מעניק לו את המתנה העליונה, הלא היא החיים. כאן האל נתפס כטראנסצנדטאלי, לגמרי מחוץ ומעל לטבע, והטבע מתגבש על פי רמז גרידא של רצון האל. פרטים רבים של קוסמוגוניה זו משקפים, כפי שמתברר מהמקבילות הרבות שמחוץ למקרא, את הרעיונות המקובלים גם מחוץ לעם ישראל בדבר ראשית היקום, אף על פי שהם נתעדנו ולבשו אופי רוחני הודות לעיבודם במחשבה הישראלית. הווה אומר במחשבתם של מלומדי ישראל: לא במחשבתם של פשוטי העם, שהרי ברור, כי מבנה-מלומדים הוא כל מה שמוצג לפנינו בפרק הנידון...לפי מה שאמרנו לעיל, היו צריכים להביא בסיפור זה לידי שימוש בשם אלוהים, ואכן בו השתמשו.

לעומת זאת, בסיפור על בריאת האדם, על גן העדן ועל החטא בבראשית ב, ד – ג, כד, שהאדם מוצג בו יותר כיצור מוסרי, הכפות לחובותיו לציית לציוויי האל, האל מופיע במיוחד כמנהיג העולם הרוחני, באופן פרסונאלי מובהק, וביחס ישיר לאדם ולטבע. הרעיון המנחה בסיפור בכללו...הוא ישראלי בהחלט, ואדרבא, הוא משקף בחלקו את הרעיונות העממיים הישראליים בדבר האלוהות ומאפייניה, כאן באים ומצטרפים שורה של נימוקים, אך הפעם כדי להניע לשימוש בשם ה'.

סיפור מרכזי נוסף עליו נשענת שיטת המקורות הוא סיפור המבול, זאת בשל החילופים בין שמות האל ובשל החזרות והסתירות הרבות בתוכו.³²² לפיכך, מעניינת התייחסות קאסוטו לסיפור זה, בה הציע לא רק תפקיד שונה לשמות האלוהות השונים, אלא גם מבנה ספרותי ייחודי.³²³ קאסוטו הראה שסיפור המבול בנוי משתיים עשרה פסקאות שהן חלק מ"עלילה מורכבת", כולן מסתיימות בביטויים חוזרים. הפסקה הראשונה (ו, ט - יב) מסתיימת במילה "הארץ", ארבע הפסקאות שאחריה (ו, יג - כב; ז, א - ה; ז, ו - ט; ז, י - טז) מסתיימות ב"כאשר צוה אלהים" או "כאשר צוה ה'", ושבע הפסקאות האחרונות (ז, יז - כד; ח, א - יד; ח, טו - יט; ח, כ - כב; ט א - ז; ט, ח - י"א; ט, י"ב - יז) כוללות את המילה "ארץ" בפסוק האחרון. בכל אחת מן הפסקאות יש שימוש רק באותו השם עצמו, ה' או אלוהים. יוצא הדופן בפסוק ז, טז, מוסבר בחלוקה שונה של סוף הפסוק אותה מציע קאסוטו, ואפילו בהצעה הנועזת שיתכן שהנוסח המקורי היה בגרסה שונה: "מוטב אם נניח...סבירות רבה, ששם ה' לא הופיע בנוסח הראשוני ושהנושא של הפועל 'ויסגר' היה בנוסח הראשוני נח: 'ויסגור נח בעדו'".³²⁴ קאסוטו כותב כי ב"אופן כללי" הסיפור על נח והמבול הוא בעל אופי אוניברסאלי, ולכך מתאים השימוש בשם "אלוהים". את חילופי השמות בין הפסקאות הוא מסביר באופן הבא: בפסקה הראשונה מוזכר שם "אלוהים" (בראשית ו, ט) במסגרת הביטוי: "את האלהים התהלך נח", ביטוי שקאסוטו כבר הראה שכך תמיד מופיע בו שם האל. וכך גם בפסוק יב הממשיך אותו. בפסקה השנייה האל מופיע כבורא ומנהיג כוחות הטבע, אבל היסוד המרכזי ששם האל מבטא בפסקה הוא יסוד הדאגה להמשך החיים. בורא העולם שברא את האדם הראשון וכתר עמו ברית, מחויב לברית שנכרתה עמו, ולכן שם אלוהים נדרש בה. בפסקה השלישית מנומקת הצלת נח בשל זכותו האישית, ומוזכר בה פולחן קורבנות, ולכך מתאים שם ה'. הפסקאות הרביעית והחמישית עוסקות בהצלת חיי העולם, ולכן מופיע בהן שם "אלוהים". בפסקה השישית (או סיום החמישית-ראו לעיל) מופיע האל המתערב במציאות בדאגה לבניו-יצוריו, ולכן מופיע שם

³²² ראו בהמשך פרק זה.

³²³ קאסוטו, שם, עמ' 36 – 37. מבנה זה זוכה להכרה במחקר גם היום, ראו באדן, "מגדל בבל"; גרוסמן, בראשית, עמ' 269 – 275.

³²⁴ קאסוטו, שם, עמ' 37 – 37, ראו במיוחד עמוד 36 והערה 102.

ה'. בפסקה השביעית האל דואג לכלל האנושות ובעלי החיים, זהו אל הטבע והוא מכונה בשם "אלוהים". בפסקה השמינית האל מופיע כבורא, הדואג לפרייתם ורבייתם של בעלי החיים, כאילו בריאה שנייה, ולכן מתאים הכינוי "אלוהים". בפסקה התשיעית ישנם קורבנות ולכן הכרחי השימוש בשם ה'. בפסקה העשירית נזכרת ההבטחה לאדם הראשון ולאשה הראשונה, זהו אל אוניברסאלי, המחפש את ברכתו לעולם וברואיו, וכאן מופיע שם "אלוהים" כפי שהיה בפרק א, להזכיר את הבריאה ולאשש את רושם התחדשות העולם.³²⁵

פסקאות הסיום המסכמות את הסיפור כולו מכילות את ההבטחה שהברית שהובטחה לאדם הראשון תתקיים בנח ובצאצאיו, והקשת בענן מאשרת זאת, לכן השימוש בשם "אלוהים". וכך כתב קאסוטו בסוף סקירתו:³²⁶

באותן פסקאות, ובפסקאות שמופיעות בהן המסורות בצורה ששיתיה להן תודעת הנבואה המבוססת על התפיסה האתית של האלוהות, אנו מוצאים את שם ה', הוא השם השכיח בלשון העם ובלשון הוראת הנביאים; לעומת זאת, בפסקאות שבהן הפכו המסורות נושא לשיקול שלו ושיטתי ולעיבוד מלומדים, השם השכיח הוא השם הרגיל בדיוני החכמים, הלוא הוא אלוהים. ספרים אחרים, שהאנושי והאלוהי, העממי והמחוכם, מביאים בהם אבני יסוד למבנה כולל רב-ממדים, יוכיחו כי שתי הגישות הללו יכולות להתקיים יחד ביצירה אחידה; דוגמה בולטת לכך היא הקומדיה מאת דנטה אלגייירי.

קאסוטו חיזק את דבריו בהתייחסות לספרות האיטלקית. הוא עתיד לחזור על טיעון זה גם בהמשך הדרך. זהו טיעון המחבר לעולם הספרות הכללית ולתרבות איטליה.³²⁷

קאסוטו מצביע על מבנה ספרותי הרמוני, הבנוי מהתמונות השונות בפרק, ומחולק על ידי מילים מנחות. בנוסף הוא מסביר את השימוש בכל אחד מחלקי הסיפור בשמות "ה'" ו"אלוהים". קאסוטו מנסה להסביר כל שינוי ככזה שהעורך-מחבר כיוון את משמעותו המדויקת. בעוד ההסבר על מבנה הפרק והמילים המנחות מוצג באופן פשוט, ההסבר על חילופי שמות האל מורכב מאד. בהערת שוליים ארוכה מותח קאסוטו עצמו ביקורת על פרשנותו של בנו יעקב לחילופי השמות ודוחה אותה.³²⁸ אבל גם בהסבר של קאסוטו קיימים קשיים. למשל: בבראשית ו, א – ח, הוא מנמק את הופעת שם ה' בהופעתו "כנוקם את נקמת הסדר המוסרי שנעכר", אך בבראשית ו, יג – כב, בפסקה השלישית של הסיפור, בהודעת האל לנח על המבול המתקרב בשל ה"חמס" והשחיתות בארץ מופיע שם "אלוהים". קאסוטו כנראה חש בקושי, ולכן התייחס למרכיב המוסרי בהצלה וקרא לו "מרכיב משני" בפסקה, ובכך ניסה להצדיק את השימוש בשם "אלוהים".³²⁹ נראה שקאסוטו מותח כאן את השימוש בכללים עד קצה היכולת.³³⁰ האמירה הפרשנית המרכזית של קאסוטו הדורש לקרוא את המקרא כפי שהוא לפנינו, כפי שיצא מתחת ידו של העורך האחרון, מביאה אותו לתובנות פרשניות שמעצימות את הקריאה בטקסט השלם. אך האם ההגדרה שנתן על התפקיד של שמות האל תורמת להבנת הטקסט מפי ה"עורך האחרון"? שמא יש כאן דרשה גמישה, הנשענת על תפיסה מסורתית ומיישמת

³²⁵ קאסוטו, שם, עמ' 38 – 39.

³²⁶ קאסוטו, שם, עמ' 40.

³²⁷ דוגמה ארוכה ומפורטת להתייחסות לספרות הרומית ניתן למצוא בפירושו לחזרות על סיפורי אימהות האומה הנלקחות לחצרות מלך זר (קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 231 – 232).

³²⁸ קאסוטו, שם, עמ' 37, הערה 103.

³²⁹ קאסוטו, שם, עמ' 36 – 38.

³³⁰ ראו למשל את ביקורתו של קויפמן, הממחיש שקאסוטו עצמו אינו עקבי ביישום השיטה בסיפור זה, ראו, קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 229; וגם רופא, המראה עד כמה מורכבים הכללים והשימוש בהם, עד לידי כך שהוא מערער על יכולתם להיות כלי פרשני אפקטיבי (רופא, **מבוא**, עמ' 97 – 99).

אותה בכלים מדעיים, שהרי, מרגע שיש כל כך הרבה כללים לשימוש בכלל, הוא כבר לא כלל? ³³¹ עבודה זו, כפי שיוצג בהמשך, מנסה לטעון שאכן, פרשנותו של קאסוטו מאירה את הכתוב כפי שהוא לפנינו. עם זאת, חלק מהכללים אותם ניסח ויישם בדיוק וביצירתיות, אינם מתיישבים עם פשוטו של מקרא, ממנו עולה שלעתים הנוסח אינו מושלם, ואי אפשר להסבירו על ידי יישום כללים.

נזכיר כאן בקיצור את ההסבר שנתן בסיפורי אברהם לשימוש בשם "אלוהים" בפרק י"ז המדגיש את המשך הברית האלוהית שניתנה לאדם ולנח אל אברהם, ³³² ואת חילופי השמות בתוך סיפור עקידת יצחק בפרק כ"ב שנועדו להשמיע את המסר שה', אל ישראל, אינו דורש ואינו מסכים לקורבנות אדם. ³³³ בסיפורי יוסף בבראשית ל"ט – נ, הוא ביסס שיטה לפיה נשתכחה ידיעת והכרת האל הפרסונאלי הלאומי בשנים של הירידה למצרים, והשימוש בשם ה' התמעט ונעלם, עד לשובו בהתגלות למשה בתחילת ספר שמות. ³³⁴

לתוך פרק זה הכניס קאסוטו בשלמותם את הדברים שכתב על השם "אל" שהובאו בסעיף קודם במחקר זה. ³³⁵ בנוסף, הוא מתייחס בהרחבה לשם "אל שדי" ³³⁶ קאסוטו מציין שצורתו הקדומה של השם הייתה "שדי" בלי חיבור למילה "אל", ובמשך הזמן הוא הפך לכינוי של האל. שם זה מזכיר את כוחו של האל המתגלה בכוחות הטבע, למשל ביום ה' הגדול והנורא (ישעיהו י"ג, ו; יואל ט, טו) או הרעם, שהוא גם קולם של הכרובים העפים לאורך השמים כשעל כנפיהם כיסא האלוהים (יחזקאל א, כד), ואת כוחו בברכה של הולדת ילדים או הסבל של מניעתה (בראשית י"ז, א – ב; בראשית כ"ח, ג או רות א, כא). זאת בניגוד לשיטת המקורות הרואה את כל המקומות בהם מובא השם "שדי" כשייכים למקור P, תוך הסתמכות בעיקר על שמות ו, ג בו נאמר שהאבות הכירו רק שם זה: "וארא אל אברהם ואל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי ה' לא נודעתי להם". קאסוטו הציע כי השימוש בשם "אל שדי" ייצג צד מסוים של האלוהות, וכשנושאים אלה הופיעו ביחס לאל, הכרחי היה להשתמש במינוח זה דווקא. "יהיה אשר יהיה המחבר, ללא הבדל של מקורות או אסכולות או תורות בדבר הדת שדבקו בה האבות." ³³⁷ לשיטתו, ישראל (עם ישראל) הכיר את השם מזמנים קדומים ולא היה זה חידוש מתקופת משה. ³³⁸

2.2.7.2 הניגודים בלשון ובסגנון

קאסוטו הכיר בשאלות העולות מהעובדה שקיימים הבדלי לשון וסגנון בין מקומות שונים בספר בראשית. התשובה המקובלת לשאלות הללו הייתה שהלשון השונה מעידה על מקורות כתובים שונים. תשובתו החרیפה כנגד פתרון זה היא הבעייתיות בבניית טיעון של "מעגל קסמים". כאן, וגם בדברים שפרסם בהמשך

³³¹ זוהי הטענה שהשמיעו קויפמן ורופא לעיל.

³³² קאסוטו, שם, עמ' 43.

³³³ קאסוטו, שם, עמ' 46.

³³⁴ קאסוטו, שם, עמ' 51 – 52, 71 – 79.

³³⁵ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 52 – 61.

³³⁶ הכינוי הזה נידון בפרק לעצמו, ולא במסגרת הראשונית שפרסם קאסוטו. כאן הוא לא דן באטימולוגיה שלה אלא: "מעניינת אותנו רק המשמעות שיוחסה לאותו שם בזמן ובסביבה שנתבו בה הטקסטים שלנו" (קאסוטו, שם, עמ' 69).

³³⁷ קאסוטו, שם, עמ' 71.

³³⁸ שנים רבות אחר כך, כשכתב את הערך על שמות האל באנציקלופדיה המקראית, הרחיב קאסוטו את הדברים: "האוקלוסייה הישראלית סיגלה לעצמה את הפולחנים של עליון, של בית-אל ושל עולם, ושלוש אלוהיות אלה זוהו בה' אלוהי ישראל, בצורה מעורפלת יותר בתודעה העממית, וביתר בהירות בתורתם התיאולוגית של הכהנים... בנוסחה שיתברר ממנה שעליון, בית אל ועולם לא היו אלא צדדים בודדים של האלוהות הנשגבה, ה'... העם הוסיף להשתמש בשמות שנקבעו בחזקה במסורת, ללא אפשרות לעקורם, אך הכהנים הורו לו שלא היו אלה אלא כינויים לצורות השונות שה' היה מופיע בהן בפני חסידיו." ראו "אל, שדי", א"מ, כרך ב', עמודה 291.

טען כנגד בעלי השיטה שהניחו שקיומו של ביטוי בפרק מעיד על שייכותו למקור מסוים, ואחר כך, אפיינו את המקור בהתאם לביטויים המצויים בו.³³⁹

אחד הנושאים שקאסוטו התמקד בהם בסוגיה זו היה השינוי בשימוש בשמות הפרטיים ובמילים נרדפות. הוא הציג את כל המופעים שלהם בספר בראשית, בחן את משמעותם, והציע הסבר משלו לחלופין בשימוש בהם.³⁴⁰ קאסוטו בחן סדרה של חילופים, שניים מחילופים אלו הוצגו לעיל.³⁴¹

בסיכומו של הפרק הוא קבע כי הצליח להראות את ערכם המיוחד של מילים וביטויים רבים, ובכך לתרום להבנת הכתובים והרעיונות שהם מביעים. הוא קבע עוד כי מה שחוקרים רואים כתופעות לשוניות ודקדוקיות המאפיינות מחבר מסוים ומעידות על מקור מסוים, הן תופעות כלליות לשפה העברית ולא יכולות לשמש בסיס לאבחנה בין מקורות.³⁴²

2.2.7.3 הניגודים הפנימיים

בספר בראשית קיימת סדרה של הבדלים רעיוניים ותוכניים בין ובתוך פרשיות שונות שגרמו לחוקרים לטעון שהשינויים מעידים על מקורות שונים. קאסוטו התייחס להבדלים בין הכתובים בנושאים: יחסי האל עם בני האדם, צורות הפולחן, ערכי המוסר, ההבדלים שבין מעמד שבטי הצפון לעומת שבטי הדרום, ואורחות החיים. בכל אחד מהתחומים הללו משקפים הטקסטים השונים בספר בראשית גישות שונות ואף מנוגדות. קאסוטו דן בהם בהעמקה והראה שההצעה להסבר הניגודים על ידי ייחוסם למקורות שונים, אינה הפתרון המתאים לרוח הכתובים. התמודדותו של קאסוטו בנושא זה תוצג בהרחבה להלן בדוגמה אחת מתוך הסעיף העוסק בערכי המוסר, הדיון בברכת יצחק ליעקב. זו דוגמה מעוררת השראה, והיא תשוב ותופיע גם בהמשך הדברים, בפרק על הכתובים המורכבים.³⁴³

2.2.7.3.1 ברכת יצחק

מבקרי המקרא שאלו, כיצד הצליח יעקב להשיג במרמה את הברכה שיעד יצחק לעשו? וכיצד ייתכן שהתורה הציגה אגדה עממית עם יסוד לא מוסרי של מרמה כבסיס להבטחת האל ליעקב? בנוסף, התייחסו לכך שהסיפור מכיל כפילויות וחזרות רבות. לפי שיטת התעודות, היו שתי גרסאות קדומות לסיפור: E ו J, וזהו המקור לחזרות ולכפילויות. צורתן המקורית של שתי הגרסאות התבססה על סיפורים עממיים קדומים שלא ייחסו בעייתיות מוסרית לקבלת ברכה במרמה, שכן היסוד המוסרי בדת הישראלית התפתח בשלב יותר מאוחר והשתקף במקור P. קאסוטו חלק על תפיסה זו ופרש באריכות, בשני פרקים בספר בראשית ומבנהו את הרעיונות הדתיים והכלים הספרותיים שיתנו מענה לקשיים הפרשניים-רעיוניים. להלן נראה

³³⁹ קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 81 – 82. קאסוטו, "שפחה ואמה", עמ' 332.
³⁴⁰ הרשימה של החילופים אליהם מתייחס קאסוטו היא: J משתמש במילה "אדמה", E, P משתמשים ב"ארץ"; J משתמש ב"איש ואשתו", E ו P משתמשים ב"זכר ונקבה"; J משתמש בפועל "ילד", P משתמש ב"הוליד"; דיבור בני האדם נקרא ב J "שפה" וב P "לשון"; J משתמש במילה "שפחה" ו E ב"אמה"; P נמנע מהביטוי "כרת ברית" ומשתמש רק ב"נתן ברית"; J משתמש ב"הוציא" ממצרים ו E ב"העלה" ממצרים; E ו J מעדיפים את הביטוי "אנכי", P מעדיף את "אני"; E משתמש ב"בטרם" ו J משתמש ב"טרם"; ליושבי הארץ לפני בני ישראל קוראים ב J "כנענים", וב E "אמורים"; שמו של אבי האומה השלישי משתנה אחרי בראשית לב, ב J ל"ישראל", וב E נותר השם "יעקב" ללא שינוי (קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 83 – 84).

³⁴¹ ראו לעיל "שפחה ואמה" סעיף 3.2.2; "השמות יעקב וישראל" סעיף 3.2.5.
³⁴² בפירושו לתורה ניסח את הדברים כך: "הדעה שמילים כמו 'תולדות', 'בני', 'אלה בני פלוני' מיוחדות הן לסופר מסוים או לחוג מסוים של סופרים, ואסורות בהנאה לסופרים אחרים או לחוגים אחרים, אינה יכולה להיחשב רצינית אלא בעיני מי ששוכח שסופרי המקרא היו מדברים וכותבים עברית כלשון חיה, ושולטים בכל היקפה, ועל אחת כמה וכמה בביטויים פשוטים כאלה" (קאסוטו, מנח עד אברהם, עמ' 126).

³⁴³ קאסוטו ראה בה דוגמה מובהקת ומרכזית, והביא אותה בהרחבה בספרו העברי תורת התעודות, בפרק העוסק בפרשיות המורכבות (קאסוטו, תורת התעודות, עמ' 73 – 77). גם בעבודה זו יבוא פרק כ"ז שוב בהקשר זה.

דוגמה לכלי הפרשני של שיטת הקריאה הצמודה, אותה מיישם קאסוטו כאן.³⁴⁴ היום זו שיטה פרשנית מוכרת ומוערכת,³⁴⁵ אך בראשית המאה העשרים לא היו רבים שהשתמשו בה,³⁴⁶ ובוודאי שלא כשיטה חלופית לשיטת המקורות. קאסוטו היה מהראשונים, ויתכן אף החוקר המדעי הראשון, שהשתמש בקריאה הצמודה כשיטה מדעית פרשנית. צעד אחר צעד הוא בונה תמונה חיה מתוך הכתוב כפי שהוא לפנינו.

קאסוטו טען שהרכיב היסודי בסדרת הסיפורים על יעקב ועשו הוא הייעוד האלוהי שנמסר לרבקה עוד בהיותם בבטן: "שני גיים [קרי: גוים] בבטן, ושני לאמים ממעיך יפרדו, ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר" (בראשית כ"ה, כג). הוא קרא לו בהמשך הדברים "האוראקל", זה המפתח להבנת כל הכתובים בנושא:³⁴⁷ האוראקל הוא ייעוד אלוהי, המכיל אפשרות לפרשנויות מרובות ואף סותרות. וכך כתב:³⁴⁸

יש תמיד לשים ייעוד זה לנגד עינינו אם אנו רוצים להבין את מה שבא אחריו בספר בראשית, שכיחתו או התעלמות מכוונת ממנו יהיה פרושה חסימת הדרך להבנת הכתובים. מה שהייעוד מבשר היא גזרה אלוהית, או הודעה שמסרה האלוהות בידיעתה המוקדמת של כל המאורעות, ושלא תוכל לא להתמלא, יהיו אשר יהיו הדברים שבני אדם ירצו בהם, או יאמרו אותם, או יעשו אותם. אך אותו יעוד, כפי שקורה בדרך כלל את דברי הנבואה, מעורפל ודו משמעי. "ולאום מלאום יאמץ": איזה מהם יאמץ ואיזה יחלש? בחרוז זה לא נאמר. אך גם החרוז הבא...אינו מבהיר אותו... "ורב יעבוד צעיר" זה לשונו. אך שני התאומים התרוצצו...בקרב אימם: אולי החליפו ביניהם את מקומם, ומי שנולד ראשון היה המיועד להיוולד שני? קל וחומר מאחר שהשני יוצא כשהוא אוחז בעקב הראשון, אות למאבק שבוודאי התחולל ביניהם על הקדימה. וזאת בלי להביא בחשבון, שמי שרצה לפרש את הנבואה בדרך משלו, יכול היה לטעון, בקצת מאמץ, ש"רב" הוא נשוא ו"צעיר" הוא נושא...אולם המחבר שמתווה את אופי שני התאומים, כפי שהוא מתגלה אחרי שגדלו, מזדרז להשמיע איזה משניהם יהיה ראוי לעמדה המועדפת: הוא יעקב, "איש תם יושב אהלים". וכך הבין את הדברים גם האינסטינקט האימהי הער של רבקה. אך האב הבין באופן ההפוך, כי "ציד בפיו". וציד היה מביא לו עשו "יודע הציד", הנמקה זו, המובאת בכתוב, בה בשעה שאין העדפת יעקב אצל רבקה מנומקת, נראית כאילו היא מכוונת להשמיע, שמצדו של יצחק היה רק נימוק קל ומקרי, הסיבה הרצינית, שהורגשה בביטחון ללא צירוף נסיבות מקריות, הייתה בצד השני.

קאסוטו התייחס לסיפור מכירת הברכה כאירוע בו אמנם פעל יעקב בדרך "לא סימפטית" ואף "יצטרך לתת על כך את הדין", אך בניגוד לדעה שרווחה במחקר, לא ראה באירוע מעשה מרמה. הוא מתח ביקורת חריפה על עשו: "לככורה ייחס הוא ערך פחות מאשר לנוזד עדשים: איש גס וחומרני, לא ראה מעבר לצרכי השעה

³⁴⁴ להגדרת שיטת הקריאה הצמודה נעזרתי בהגדרתו של סימון (א' סימון, **קריאה ספרותית במקרא: סיפורי נביאים**, רמת-גן, 1997, עמ' ט – יא).

³⁴⁵ ראו: מ' וייס, **המקרא כדמותו**, ירושלים תשמ"ז; י' זקוביץ, **מקראות בארץ המראות**, ת"א תשנ"ה; א' סימון, שם; י' גרוסמן, **בראשית**; ונוספים. על חלוציותו של קאסוטו בקריאה הצמודה ראו: רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו", עמ' 2; נקולה, **סיפורים כפולים**, עמ' 55 – 164.

³⁴⁶ יצוין כי גם בנו יעקב משתמש בשיטה דומה בפירושו לתורה, ובין שני חוקרים אלה שררו קשרי עבודה וידידות (יעקב, "תולדות בנו יעקב", עמ' xv-xxxii).

³⁴⁷ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 274.

³⁴⁸ קאסוטו, שם, עמ' 195 – 196.

הפיזיים".³⁴⁹ בנוסף, הוא שלל את הרעיון שבשלב בו נכתב ספר בראשית מתן הברכה היה עניין מאגי, והסביר מהותה וכוחה של ברכה באופן אחר, וכך כתב:³⁵⁰

אחרי כן מגיע היום, שאביו הזקן רוצה להעניק בו את ברכתו לבכורו. כמובן תהיה הברכה כרוכה במילוי הייעוד האלוהי לטובת הבכור...לא נראה מסתבר שכאן קיימת עוד, הדעה הארכאית...שלמילת הברכה יש ערך קסמים היוצר את גורלו של האדם המבורך, בוודאות גמורה. בצדק ציין מובינקל שבמרוצת התפתחות האמונה בה' השתנתה בהכרח בהדרגה התפיסה הקדומה בדבר יעילות הקסמים של הברכה ושל הקללה, באשר ה' הופך להיות יותר ויותר הגורם היחיד של כל מה שקורה. על כן כל מלת ברכה או קללה באה ללבוש אופי של תפילה...לי נראה יותר, שבשלב שאליו מביא אותנו הכתוב שלפנינו כבר אבד הכלח על התפיסה הקדומה... הדבר יתבהר עוד יותר, אם נשים על לב מצד אחד לביטויי הכתוב, כמו "לברך לפני ה'" (פסוק ז) או כמו נוסחת הברכה: "ויתן לך אלוהים" (פסוק ח) ומהצד השני לכך, שלברכות קדם הייעוד האלוהי: רצון האל בנושא הנדון כבר הובע לפני כן, ודבריו המאוחרים של יצחק לא היה בכוחם לבטלו, על כן לא יהיה בהם כשלעצמם הכוח לעצב את גורל בניו, ומשמעותם לא תוכל להיות אלא משמעות תפילה שיתמלא הייעוד – ומשמעות זו עולה על כל פנים בבירור מניסוח דברי יצחק...נוסף על כך, אפשר לראות בדברי יצחק מעין ידיעה מראש למה שרצון האל יגרום שיארע בעתיד, ידיעה מראש שניחן בה הישיש הנוטה למות. זה בדומה למה שיסופר להלן על יעקב, דהיינו בברכו את נכדיו, אפרים ומנשה... יעקב ועשיו שואפים שניהם לברכת אביהם, דווקא מפני שהם חושבים שמי שיזכה לברכת אביו יהיה מי שאביו ירגיש בחושו הנבואי שהוא בחיר האל. בתחילה לא התעוררה רוח הנבואה באביהם, ואז לא דיבר בו אלא בשרו החלש, העלול לטעות...ואז הוא ראה בעשיו את בחיר האל והוא מזמין אותו לקבל את ברכתו. ועשו...מתנהג באי נאמנות. הוא מכר את זכויות הבכורה, מכרן בבזו, כאשר רחוקה ממנו בעתיד הייתה העת להשתמש בהן. אך כשהגיעה העת לכך, לא נתן כלל את דעתו להודיע את אביו...שעל זכויות הבכורה הוא ויתר לטובת אחיו. כאשר היו זכויות הבכורה רחוקות ונזיד העדשים קרוב, רצה בנזיד העדשים. כאשר כבר נאכלו העדשים מזמן ונשכחו, ולעומת זאת קרובה מאד העת להשתמש בזכויות הבכורה, הוא רוצה אותן זכויות לעצמו.

קאסוטו ראה ברבקה את הדמות הרואה נכוחה את הבנים, וטען כי הסיפור מצדיק את הכרעתה, אך גם מותח עליה ביקורת:³⁵¹

רוחה של רבקה נעכרה עליה עמוקות, היא משוכנעת שהברכה מגיעה ליעקב...כי אליו התייחס הייעוד האלוהי. היא מגיעה אליו מכל פנים כי היה ויתור מצד אחיו, ויתור שלפי המסתבר ראתה בו רבקה את תחילת הגשמתו של הייעוד. אך איך תוכל לפעול כדי שהברכה, המגיעה ליעקב, אכן תינתן לו? לשכנע את יצחק האיתן כבר בדעתו בעיקשות האופיינית לזקנים נראה לה כבלתי אפשרי. להטות את עשיו, איש החמס, לוותר נוסף וסופי, הוא דבר שאי אפשר אפילו לנסותו. על כן היא מתפתה, והיא מפתה את יעקב, להשתמש בערמה ובמרמה. ערמה ומרמה, אשר לאחר שהובהרו כך הדברים מקבלות אופי שונה למדי מהאופי שהיה להן בנסיבות אחרות. חטא – כן חטא חמור של שניהם, ושלמעשה נענשו שניהם בגללו במידה חמורה, אך לא כה מתועב כפי שאחרי נוטים לתארו.

³⁴⁹ קאסוטו, שם, עמ' 196.

³⁵⁰ יש לשים לב לכך שקאסוטו כן הכיר בעובדה שבשלבים קדומים יותר של הסיפור היו בו יסודות מאגיים של קסם, כפי שהציע מובינקל, אך לא בשלב המונח לפנינו (קאסוטו, שם, 196).

³⁵¹ קאסוטו, שם, עמ' 197.

אין המדובר בחטיפת משהו השייך לזולת, אלא בהבטחת זכות למי שהיא מגיעה לו מול טעותו של זקן ואי-יושרו של איש חמס. אין זה מצדיק את האמצעי, לא ולא, אלא הוא מקטין את חומרתו והוא מסביר כיצד משוכנעים היו רבקה ויעקב שנמצאו בצד הצדק. הם היו בטוחים בצדקתם, וההוכחה לכך היא ביטוי פסוק יב: "והייתי בעיניו כמתעתע", יעקב אינו מעלה כלל על דעתו שהוא באמת מתעתע...

קאסוטו הציע שיצחק עצמו, שבתחילת הסיפור רצה להעניק את הברכה לעשו, בהשראה נבואית(!) העניק אותה בסופו ליעקב. הוא מימש בכך את אותו "הייעוד האלוהי שנמסר לרבקה עוד בהיותם בבטן". הוא הבין וקיבל את ההכרעה שנוצרה בעקבות המעשה של רבקה ויעקב, ותמך בה: ³⁵²

כאשר בסוף הוא מתייצב מול כאילו הוא עשיו מול יצחק, בתחילה מתנהג הלה בהיסוס כי אינו מצליח להבין בבירור מי משני בניו בא אליו, ורק אחרי פקפוקים רבים בסופו של דבר הוא נוטה לחשוב שזה עשיו. אך אם חושיו הגופניים הם כה בלתי בטוחים, עיני רוחו, בשעה שנפתחות הן לידיעה המוקדמת הנבואית, רואות בבירור ובצלילות, ללא טעות וללא היסוס: אותו בן הניצב לפניו הוא הבן שהייעוד האלוהי בישר על עדיפותו, ועל ראשו הוא מבקש את ביצוע הייעוד: עתה הוא בטוח, שבקשתו מזדהה עם רצונו של האל שלא יטעה לעולם. וכאשר שוכנע, שמי שנטה לחשוב שהיה עשיו, היה לעומת זאת יעקב, הוא חש כבר, שיעקב הוא זה אשר האל רצה שיהיה עליון על אחיו, והוא נכנע בראת כבוד מפני רצון האל. אשר על כן הוא מאשר ביודעין את ברכתו של יעקב. שהרי זה מובנו של פסוק לג, ב, אשר, נראה לי, לא הבינוהו אל נכון המפרשים המודרניים... המילים שאנו קוראים בכתוב מן ההכרח שיהיה להן מובן אחר, המתבהר במילה "גם" ובהבלטה של המילה "ברוך" הבאה לפני הפועל: "מי הוא אפוא", וכו' שאני בירכתיו?... שברוך יהיה!" השתנות דרמטית של מצבו הנפשי של יצחק, המובע בצורה נפלאה בכתוב בלשונו הקצרה.

קאסוטו סיכם את עיסוקו בניגודים בהצהרה שהדיון בכל אחד מהמקומות הביא להבהרת משמעותו, ולהבנה חדשה במובנו של ספר בראשית. לשיטתו, ההתייחסות להבדלים שבעקבותיה חולק הספר למקורות, היא "מוטעית ומטעה", ואם היו הבדלים בין ה"יסודות המסורתיים" המשתקפים בספר, הרי שאלה אינם קיימים כלל בתפיסתו ועמדותיו של המחבר האחד שכתב את הספר. הוא שלל מכל וכל את האפשרות לריבוי מחברים, ובוודאי למקורות של תעודות ראשוניות כתובות רצופות ששימשו ליצירתו. ³⁵³ הקריאה הצמודה שהוא עשה בפרק, שהמשכה ייפרש גם בהמשך דברים אלה, היא מלאכת מחשבת. ³⁵⁴

2.2.7.4 הכתובים המקבילים

סוגיית הסיפורים והנושאים המופיעים פעמיים ויותר בספר בראשית משכה תשומת לב רבה. ההנחה המקובלת הייתה שמדובר באירוע אחד שהספר מביא גרסאות שונות שלו. בסוגיה זו הביא קאסוטו פתרון מקורי וחדש, המצוטט על יד המחקר גם לאחר שנים רבות. ³⁵⁵ קאסוטו חילק בין שני סוגים של כתובים מקבילים, אלה המתייחסים למאורע אחד ועוסקים בו בצורות שונות (סיפורים שונים של אותו האירוע), ואלה המספרים על מאורעות שונים אך במקורם היו בעצם אירוע אחד (אירועים שונים שמקורם היה סיפור אחד). לסוג הראשון הוא ייחס את שני הסיפורים השונים על מעשה בראשית בפרק א ובפרק ב. לסוג השני

³⁵² קאסוטו, שם, עמ' 198 – 199.

³⁵³ קאסוטו, שם, עמ' 215.

³⁵⁴ רופא מביע את התפעלותו ממלאכת מחשבת זו (רופא, "ביקורת המקרא", עמ' 2).

³⁵⁵ ראו למשל: נקולה, סיפורים כפולים, עמ' 2, 55 – 57; אברהם, "האיש ומפעלו"; ברמן, "הקדמה", עמ' xii, xix, xxi; רופא, מבוא, עמ' 97 – 114; סטרנסקי, התמודדותם.

הוא ייחס את שלושת הסיפורים על הסכנה שנקלעו אליה אימהות האומה בבית שליט זר, שרי בבית פרעה (פרק י"ב), שרה ואבימלך (פרק כ) ורבקה ואבימלך (פרק כ"ו).

2.2.7.4.1 הסיפורים על בריאת העולם

קאסוטו הכיר בהבדלים בין הסיפור בפרק א לסיפור בפרק ב בבראשית.³⁵⁶ הוא סבר כי התורה שימרה שתי מסורות קדמוניות שסיפרו על בריאת העולם, על מנת למסור באמצעותן שני מסרים בו זמנית, וכי בכוונה תחילה הם שולבו לטקסט אחד שאין להפרידו בספר בראשית. שתי המסורות הן המסורת הפיוטית מלאה ההוד וההדר מחוג ספרות החכמה, והמסורת העממית, על בני האדם הראשונים, גן העדן, החטא הקדמון ועונשו, ומקור הרע בעולם.³⁵⁷ המסורת הראשונה תיארה את בריאת העולם באופן נשגב וארוך, והשנייה השתמשה בתיאור בריאת העולם, אותו תיארה בקצרה, רק כנקודת מוצא לסיפור שהתמקד בגן העדן וקורותיו של זוג בני האדם הראשון. אי ההתאמה הקיימת בין מסורות שבעל פה הקדומות הוחלשה ועובדה בעת העיבוד לכתב. פרטי שתי המסורות הועמדו כך שהעלימו כמעט לחלוטין את ההבדלים בין מקורותיהן הראשונים, ובעיני המחבר ואלה שלהם נועד הסיפור לא הייתה לכך חשיבות. שני הסיפורים הפכו ליחידה אחת שאינה ניתנת לפיצול.³⁵⁸ וכך סיכם:³⁵⁹

אין אנו צריכים אפוא לראות בפרקים הראשונים של ספר בראשית את עבודתו של עורך שאיחה ביניהם באופן גרוע קטעים שונים במהותם, אלא את עבודתו האורגאנית של סופר מקורי ברוך כישרון עילאי, אשר ידע להפוך לאחידות הרמונית מסורות הסותרות זו את זו, שהיו שגורות בפי בני עמו, ובדרך זו ידע ליצור דפים נהדרים אלו, שהשפיעו השפעה כה כבירה על נפש אנוש במשך אלפי שנים.

קאסוטו חש את הקושי בטיעון של שימור שתי המסורות, והתייחס אליו גם בפרק הסיכום של הספר:³⁶⁰

ואם היום מצליחה העין הבוחנת של המלומד להבחין לפעמים באיזה סימן של אי-ההתאמה הראשונית, המשתקפת עדיין מבעד לכתוב הנוכחי, יהיה זה לכבוד חריפותו של המדע המודרני, אך לא יפגע בתבונתו של הסופר העתיק ולא באמנותו.

הדברים הללו מאירים את מורכבות שיטתו הפרשנית, המכילה מרכיבים סותרים. הכרה בפה מלא בשונות בין הפרקים, ייחוס השונות ביניהם לכך שמקורם במסורות מסירה שונות, והתפיסה שתפקידו של החוקר והפרשן לפרש את המשמעות בצורתו הסופית בנוסח המונח לפנינו. שתי הנקודות הראשונות מעלות שאלות על התמודדותו התיאולוגית כרב בשאלת "תורה מן השמים". שאלה זו תידון בפרק המוקדש לכך בהמשך.³⁶¹

2.2.7.4.2 הסכנות שעמדו בהן אימהות האומה

קאסוטו מייחס את הסיפורים על אימהות האומה שנלקחו לבית מלך זר כשייכים לסוג השני של הכתובים המקבילים. שלושת הסיפורים בבראשית י"ב, בראשית כ ובבראשית כ"ו, להם הוא קורא סיפור א, סיפור ב וסיפור ג בהתאמה, הם לשיטתו שלוש גרסאות לסיפור מקורי אחד:³⁶²

³⁵⁶ דיון על ההבדלים בין הפרקים, קאסוטו, שם, עמ' 218 – 230.

³⁵⁷ קאסוטו, שם, עמ' 231.

³⁵⁸ קאסוטו, שם, עמ' 233.

³⁵⁹ קאסוטו, שם, עמ' 234.

³⁶⁰ קאסוטו, שם, עמ' 331.

³⁶¹ ראו להלן פרק שלישי סעיף 3.2.

³⁶² קאסוטו, שם, עמ' 256 – 257.

...ללא ספק, שהמדובר בשלוש גרסאות של סיפור מקורי אחד. ברור, שהייתה שגורה בישראל מסורת בדבר מאורע מאותו סוג בחיי האבות, ובמשך הזמן הארוך של מסירתה בעל-פה עוצבו פרטי המסורת בצורות שונות: עתה היה מדובר באשתו של אברהם, עתה באשתו של יצחק, עתה התחולל המאורע במצרים, עתה בגרר. עתה הסתכנה אם האומה אצל פרעה, עתה אצל אבימלך, עתה בתוך העם הנכרי בכלל...

קאסוטו דן בכל אחד מהסיפורים ומציע פתרון מקורי: כל אחד מהסיפורים דומה בסגנונו ולשונו לאחד האירועים העתידיים בקורות בני ישראל, ומוסר בכך מסר חינוכי-דתי עתידי בכמה רבדים.

קאסוטו מצא דמיון רב בין סיפור א לסיפור ירידת בני ישראל למצרים ויציאתם ממנה בתחילת ספר שמות.³⁶³ הדמיון כוון על ידי המחבר כדי לתת תיאור מוקדם של העתיד לקרות לצאצאי האבות הקדומים ולהביע בכך את הרעיון: "שבקורות עם ישראל יש לראות את מילוי ההבטחות שהבטיח האל לאבות הרחוקים, ולמסור בכך את ההוראה של הנוכחות המתמדת של האל בתולדות אנושי".³⁶⁴ בסיפור המסורתי על ירידת אברם למצרים ראה המחבר תיאור מוקדם של ירידת בני ישראל וקורותיהם שם, והוא ניסח את הסיפור כך שיפנה את תשומת לב הקורא או השומע לכך. זהו אמצעי להעברת מסרים כגון המסר שעבדות בני ישראל במצרים לא הייתה אסון מקרי אלא חלק בתוכנית אלוהית עבור העם, והרעיון שהחסות שנתן אלוהים לאברהם תתחדש גם עבור צאצאיו. "מטרת חינוך דתי הייתה בלבו של המחבר".³⁶⁵

בסיפור ב מצא קאסוטו דמיון הדוק לסיפור לקיחת הארון על ידי הפלישתים בשמואל א, ד - ו.³⁶⁶ המסרים שהפיק מדמיון זה היו:³⁶⁷

נגד כל הלוחצים...הגן ה' על האבות הקדומים של ישראל והציל אותם, ובכך נתן כבר מאז את הביטחון שבדומה לכך יגן על צאצאיהם ויציל אותם ואכן כך כבר קרה בעבר בשעת יציאת מצרים ובשעת השבת הארון מידי פלישתים. וכך, זהו מסר האמונה שהמחבר מביא לעמו דרך סיפורים אלה – תוכלו אתם להיות בטוחים, שיקרה בכל פעם שתזדקקו לעזרת האל בעתיד.

³⁶³ בעניין זה קדמו לו חז"ל ובעקבותיהם הרמב"ן בהרחבה, ראו להלן סעיף 2.2.7.4. קאסוטו הכיר את קודמיו והיה בן בית בפרשנות המסורתית, הוא ראה בתשתית ידע זו את אחד משלושת יתרונותיו המשמעותיים של חוקר המקרא היהודי, ראו להלן סעיף 2.4.2. בהקדמתו הכללית לסיפורי אברהם הוא משתמש במונח וכותב: "כיצד מקבילים מאורעות חייו של אברהם למה שהיה גורלו של עם ישראל, בחינת מעשה אבות סימן לבנים" (קאסוטו, מנח עד אברהם, עמ' 205).

³⁶⁴ קאסוטו מראה הקבלות רבות בין הסיפורים במהותם ולשונם: "רעב בארץ" בראשית י"ב, י ובראשית מ"ג, א; "כבד הרעב" בראשית י"ב, י ובראשית מ"ז, ד; "ואותך יחיו" בראשית י"ב, י ו"כל הבת תחיו" ושמות א, כב; המתנות שניתנו לאברם בראשית י"ב, טז והחפצים שקיבלו בני ישראל מהמצרים בעת יציאתם בשמות י"ג, ב; שמות ג, כא – כב; שמות י"א, ב – ג; שמות י"ב, לה – לו 35; "קח ולך" בבראשית י"ב, יט ובשמות י"ב, לג; וגם הביטויים: "שילח", "למסעיו", "ויעל...הנגבה", והמרכיבים הדומים בסיפורים: עצירתו של אברהם למעשה פולחני, בין בית אל ובין העי, במקום בו נלחמו בני ישראל ששבו ממצרים בקרב הראשון בעבר הירדן המערבי (קאסוטו, שם, עמ' 258 – 260).

³⁶⁵ קאסוטו, שם, עמ' 260.

³⁶⁶ קאסוטו מראה את ההקבלות בין סיפור שרה בבית המלך הפלישתי לבין הסיפור על ארון ה' בשבי הפלישתים: "הדמיון הדוק ומתמשך...שם מתואר כיצד לקחו פלישתים מבני ישראל את ארון העדות, החפץ הקדוש ביותר בלבו של העם, וכיצד העבירו אותו למקדש דגון אלוהיהם באשדוד, ואולם שם הובטח הארון מכל מגע זר ברצון ה', אשר הפיל ארצה את פסלו של דגון, ואף היכה במחלות בעלות אופי מיוחד אף תושבי אשדוד, ואחרי כן את תושבי שאר ערי הפלישתים שהארון הובא אליהם במרוצת הזמן. עד שלבסוף התכנסו סרני פלישתים והחליטו להשיב את הארון לבני ישראל. לאחר ששמעו את דעת כוהניהם ומכשפיהם, השיבו אותו למעשה, על עגלה שמשכו בה שתי פרות, יחד עם מנחות כפרה מזהב. אין מוצאים כאן דמיון בביטויים...אך די בדמיון בנושאים..." (קאסוטו, שם, עמ' 262).

³⁶⁷ קאסוטו, שם, עמ' 261.

בסיפור ג הוא רואה הרחבה נוספת של מסר האמונה: הוא מתייחס אל יצחק ורבקה במקום אל אברהם ושרה, מתמצת בקיצור את המוטיבים המרכזיים משני הסיפורים הקודמים, אך נוסף בו שינוי:³⁶⁸

כאן אין מדובר בעיקר בהתערבות מושיעה המתגלה בפרוס הסכנה, אלא יותר מכן בצירוף נסיבות, פרי ההשגחה, המסוגלות אפילו לקדם את אפשרות ההסתכנות. כאילו הייתה כוונת ההשגחה ללמד, שהשגחת ה' שומרת על בני ישראל, כפי ששמרה על אבותיהם לא רק כדי להצילם מכל סכנה שהסתכנו בה למעשה, אלא גם כדי לקדם את האפשרות של הסכנה שנחשפו אליה בשל אשמתם או בשל חוסר זהירותם.

קאסוטו מדגיש שמה שנראה לעינינו כגרסאות שונות של סיפור אחד, לא נראה כך בעיניו של הכותב.³⁶⁹ הוא הציע לראות את הדברים כשיטה מכוונת של רצף מתוכנן, בו כל אחד מהפרטים מלמד לקח ייחודי, למרות הדמיון, הדמיון הוא הנותן את התוקף. והוא מסכם:³⁷⁰

שלושת הסיפורים כפי שהובאו בספר בראשית, באים לתת הבטחה של עזרה ושל חסות, וההבטחה מקבלת ערך רב יותר בשל הישנותה, שכמוה כאישור, ובמיוחד, כמו במקרה שלנו, כשכל הישנות מלווה הרחבה.

במסגרת הדיון בשלושת הסיפורים הללו הוא מתייחס לנקודה עקרונית הקשורה לכלל סיפורי האבות, ואף לכל סיפורי התורה. החזרות הן מכוונות ונובעות מ"ערך הישנות", המאפיין את המחשבה במזרח הקדום. הוא מבסס את דבריו על סיפור חלומות פרעה, שם לא הציעו החוקרים הפרדה למקורות בשל חזרות: "ועל השנות החלום פעמיים אל פרעה, כי נכון הדבר מעם האלהים, וממהר האלהים לעשותו" (בראשית מא, לב).³⁷¹

ביסוד הערך הזה שמייחסים להישנות עומד הרגל המחשבה העברית, המשותף למחשבת שאר עמי הקדם של המזרח הקרוב. ללבוש צורות של התקבולת כל פעם שהיא רוצה להתבטא בהבלטה רבת תוקף ובשלמות הרמונית. הגילוי הידוע ביותר של נטייה זו, אף אם אינו היחיד, הוא "כפל העניין במילים שונות" (תקבולת הצלעות) בשירה ובפרוזה הנשגבה.

קאסוטו הרחיב את היריעה לראיה רחבה על סיפורי כל שלושת האבות, הוא טוען שמכלול הסיפורים עליהם עוצבו כך ששלוש דמויות האבות יופיעו כמקבילות זו לזו. לשיטתו מדובר בסיפור אחד:³⁷²

זהו סיפור אחד, שבקוויו הכלליים ובפרשיותו העיקריות הוא חוזר ונשנה שלוש פעמים, ובחזרה משולשת זו הוא קונה לעצמו יציבות והבלטה: בדרך זו הוא מתעלה לחשיבות של בשורה מראש על הגורל שההשגחה העליונה ייעדה לעם העתיד לצאת משלושת האבות. כל שלושת האבות, בהיותם בחירי ה', נפרדים מבני משפחתם ההולכים בדרך אחרת...שלושתם מקבלים מאת ה', כגמול על התקדשם אליו, הבטחת ברכה חגיגית, הבטחת זרע רב והבטחת הבעלות על ארץ כנען. שלושתם נושאים אישה ממשפחתם...במשך זמן רב הם מחכים לשווא לזרע מאשתם...וזהו הופכת להיות אחרי כן אם בשל מעשה חסד מיוחד של האל. שלושתם נדחקים להגר ממקום מושבם...וגם בארץ חסותם

³⁶⁸ קאסוטו, שם, עמ' 262.

³⁶⁹ ראו דבריו המתייחסים למבקרים: "כמובן, הוא היה רחוק מכל דאגה של ביקורת היסטורית וספרותית מאיזה סוג שהוא, ועל כן נטה לראות את שלוש המסורות כמשקפות שלושה מאורעות, הנבדלים זה מזה." (קאסוטו, שם, עמ' 262).

³⁷⁰ קאסוטו, שם, עמ' 262.

³⁷¹ קאסוטו, שם, עמ' 262.

³⁷² קאסוטו, שם, עמ' 262 – 263.

מעניק להם אלוהיהם חסות ומגן עליהם. שלושתם עוברים ניסיונות חמורים ביותר וביניהם סכנה חמורה מאד לבחיר בניהם או התרחקותו. שלושתם כורתים בריתות...רוכשים חלקים מאדמת ארץ ישראל...אין בחזרה זהות. חזרה מכאנית על מאורעות זהים הייתה משהו מנותק מן החיים, ואם דבר מנותק מן החיים הוא מנותק גם מן האומנות, ואם הוא מנותק מן האומנות הוא מנותק גם מן האפשרות להשפיע על נפש בני האדם אליהם הופנה הסיפור...

כך קשר קאסוטו בין טיעונים הבאים מעולם הספרות, כגון: תקבולות וחזרות ומבנה הרמוני, לבין טיעונים הקשורים ברקע היסטורי וחברתי ומסר דתי אותם בקש הכותב להעביר. נמעניו של הסיפור הם האנשים שחיו בעת שנכתב לראשונה, וכדי להבין מה השפיע על נפשם, יש להבין את הלך מחשבתם, עולמם וחייהם. החזרה על סיפורי האימהות אינה סימן למקורות שונים אלא, כמו התקבולות בשירה המקראית, "חוק בתולדות האבות"³⁷³.

קאסוטו סיכם בכך שעצם העיסוק בסוגיה הביא להבנה עמוקה טובה יותר של הכתובים עצמם, מטרה שהציב לנגד עיניו כבר ב-1926 כשכתב: "הבנת הטקסטים, היא החשובה ביותר, חשובה לאין ערוך יותר מהתיאוריות שלנו אודות הדרך בה נוצרו הטקסטים, ואליהם מחקרים אלה רוצים להביא תרומה משלהם."³⁷⁴ כמו כן השימוש בכלי התקבולת הסיפורית בתוך פרשנות הסיפורים אפשרה לו לראות דרכה דווקא את אחידות הכתובים, ועדות לרצון "להנהיג סדר במסורות שהיו קיימות לפני כן"³⁷⁵. וכך, הוא מודה שוב בקיומן של המסורות הקדומות, לשיטתו מסורות בעל פה, ובאותה העת מגן על אחדות הכתוב המונח לפנינו, אותו הוא מפרש.

2.2.7.4.3 קביעת השם ישראל- מעשה אבות סימן לבנים

מרכיב נוסף בהתייחסות קאסוטו לחזרות בספר בראשית הוא העיקרון 'מעשה אבות סימן לבנים'. קאסוטו לקח את המונח מעולמה של הפרשנות המסורתית ועשה בו שימוש רב, הוא טען שזו אחת הראיות החזקות לפעולתו של מחבר אחד. קאסוטו הכיר בכך שחז"ל והפרשנות המסורתית עמדו על העיקרון, חידושו הוא בכך שיישם ופיתח אותו ככלי ספרותי בפרשנותו.³⁷⁶ הוא הציג אותה בדיונו על השם ישראל במסגרת ה'כתובים המקבילים':³⁷⁷

המספר ראה בנדודי האבות בארץ כנען ובקניית אחיזתם הסמלית בה מעין בשורה מוקדמת ותמונה מוקדמת של המאורעות שלפי המסורת קרו בימי צאצאיהם, והציג אותם לקוראים באופן שיבליט

³⁷³ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 264.

³⁷⁴ ראו סעיף 3.1.2 לעיל.

³⁷⁵ קאסוטו, שם, עמ' 269.

³⁷⁶ רמב"ן היה הראשון שהשתמש ברעיון ככלי פרשני. ראו למשל: חרל"פ, **מעשה אבות**. קאסוטו השתמש במונח בהקדמתו לסיפורי אברהם: "כיצד מקבילים מאורעות חייו של אברהם למה שהיה גורלו של עם ישראל, בחינת מעשה אבות סימן לבנים" (קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 205). בהקדמתו לסיפור הירידה למצרים של אברהם הוא התייחס לכך שחז"ל כבר עמדו על ההקבלה בין הביטויים בירידתו של אברהם למצרים לבין ירידתם של בניו (קאסוטו, שם, עמ' 228). עם זאת לא מצאתי בדבריו **בספר בראשית ומבנהו**, או בפירושו לספר בראשית ושמות התייחסות ישירה לרמב"ן כמקור לעיקרון "מעשה אבות סימן לבנים". הדבר עולה בקנה אחד עם הצהרתו שאין בכוונתו לחזור ולצטט את קודמיו, כדי שפירושו לא יהיה ארוך מידי: "וכן נמנעתי כמעט תמיד מלהתווכח עם מפרשים אחרים, ואף מלהביא את דעותיהם, כל מקום שלא הייתה סיבה מיוחדת לכך", (קאסוטו, **שמות**, אל הקורא, עמ' ט). ראו סיכום שיטתו בפירוש התורה בסעיף 2.4.4.3. מעניין לציין את פירושו לבראשית א, א בו הוא פותח בהפניה לרש"י וראב"ע עליהם הוא חולק (קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 10), את פירושו לבראשית י"ב, א, (קאסוטו, שם עמ' 211), ואת פירושו לבראשית י"ב, ו על המלים "והכנעני אז בארץ" שם הוא מצטט את ראב"ע ואת רש"י (קאסוטו, שם, עמ' 224).

³⁷⁷ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 248.

את משמעותם זו. הוא מביא את המסורות הנוגעות לאבות באופן שישליך על זמנם את פרטי הכיבוש כפי שנחרתו בזיכרונות העם. כאילו התכוון בכך לתת ביטוי לאמונה, שהבעלות הישראלית על ארץ כנען, שהושגה למעשה הודות למאבקים של יהושוע ומימי השופטים, נכללה כבר בכוח באותו כיבוש סמלי ראשון שביצע אברם בשעת הגירתו, ובכיבוש השני של יעקב ושל בני ביתו, שהיה עדיין סמלי בחלקו הגדול אך היה כבר מעשי בחלקו האחר. המחבר התכוון איפה להשמיע, שבכיבוש מימי יהושוע והשופטים נתמלאו הבטחות האל שניתנו לאבות הקדומים.

קאסוטו הסביר את התחנות במסעו של יעקב (בית אל ושכם) כמבשרות את התחנות בכניסת בני ישראל לארץ כנען: ³⁷⁸

יהושוע לא הגיע מהצפון, אך בכל זאת, ולו בסדר כרונולוגי שונה, ראשוני המסעות העיקריים הם שוב אותם מסעות עצמם.

קאסוטו השתמש בעיקרון זה גם בדיון על מסעותיו של אברהם, כפי שיוצג בהמשך. ³⁷⁹ רעיון זה הרואה בתיאורי המסעות והכיבוש של אבות האומה תיאור ספרותי-תיאולוגי, יהפוך לאחד הכלים הפרשניים שיאפיינו את קאסוטו בהמשך הדרך. בשימוש בכלי זה הופך קאסוטו את שאלת הביקורת על חזרה וכפילות, למסר מפי המחבר האחד.

2.2.7.5 הפרשיות המורכבות

הסוגיה החמישית בה דן קאסוטו בספרו היא "הכתובים המורכבים". בכתובים אלה ההקבלות הן בתוך הסיפור עצמו, והמחקר שיער כי ההקבלות, אי התאמות והסתירות בתוך הכתובים מעידות שהכתובים הורכבו משילובים ומיזוגים של סיפורים עצמאיים, ומשכבות שונות של מקורות שונים. ³⁸⁰ במסגרת זו דן קאסוטו בברכות יצחק לבניו בבראשית כ"ז, בסיפור המבול בבראשית ו – ט, בסיפור מכירת יוסף בבראשית ל"ז בסיפור מגדל בבל בבראשית יא, ובסיפור על "אברם הלוחם" בבראשית י"ד. נתייחס להלן לשתיים מהדוגמאות: לברכת יצחק, ולסיפור מכירת יוסף.

2.2.7.5.1 ברכת יצחק - דיון נוסף

סיפור ברכת יצחק נחשב לאחד המקומות הבולטים בהם שולבו יחד שני סיפורים מקבילים לסיפור מורכב אחד. קאסוטו בחר לדון בו שוב גם בפרק שהקדיש לסיפורים המורכבים. כפי שעשה בדיונו על הניגודים, גם כאן הוא קרא קריאה צמודה ³⁸¹ של הטקסט, תוך עמידה על לשון וסגנון, ומעקב אחרי התפתחות הסיפור, פסוק אחר פסוק, כשהוא מסביר את הנחיצות של כל ביטוי ותורמותו להתפתחות העלילה והתרתה. אביא כאן מקצת מרצף פירושו המשתרע על פני כעשרה עמודים, תוך הדגשה בקו תחתון של קביעות עקרוניות: ³⁸²

הכתוב בשלמותו הוא ברור, צלול, חי ומרשים: שום דבר אינו חסר בו והכל שם במקומו, בהתאם למה שכבר סופר לנו... יצחק אוהב את עשו "כי ציד בפיו"... עשו חש לצוד ציד, לספק את חפצו של אביו ולקבל אחרי כן את הברכה. הוא מפרש לטובת עצמו את האוראקל הדו-משמעי שנאמר לפני הולדת שני התאומים... אך רבקה האם, האוהבת את יעקב, רועה הצאן התם והמפרשת את

³⁷⁸ קאסוטו, שם, עמ' 247.

³⁷⁹ ראו בדיון על הפרשות המורכבות, סעיף 2.2.7.5.3 להלן.

³⁸⁰ קאסוטו, שם, עמ' 270.

³⁸¹ בנושא הקריאה הצמודה ראו הערות 343, 344, 345.

³⁸² קאסוטו, שם, עמ' 274 – 276. ההדגשות אינן במקור אלא תוספת.

האוראקל לטובתו, רוצה להבטיח לו את הברכה... והיא פונה אל האמצעי המגונה להציב את יעקב במקום עשו בפני אביהם הזקן.

יעקב מהסס... מה שמביא אותו לידי היסוס היא המחשבה שמא ייגע בו אביו וכך יווכח שאין הוא עשו השעיר. אך האם מפצירה בו, היא בטוחה בהצלחת תכניתה. ובחופזה המוכתבת בצורך לקדם את שובו של עשו, והמובעת בסדרת הפעלים הבאים ברצף (ולך, קח לי, וילך, ויקח, ויבא לאמו) היא מניעה את יעקב להביא לה את הגדיים... היא מלבישה את יעקב את בגדי עשו...

... תיאור שנכתב בכישרון ספרותי עדין ביותר, היודע לשקף בצורה מעולה את מורכבות מציאות החיים... מי שניטל ממנו אור העיניים רגיל למלא חסרון חוש זה בערנותם החריפה של כל שאר החושים. כיוון שאפשר היה להכיר את עשו באופן כה אופייני גם במישוש בגלל שעירותו, וגם בריח בגלל הסכינו לציד, מובן מאליו היה, שמי שרוצה לתפוס את מקומו חייב היה להביא בחשבון את שני הדברים: בלתי מיומן היה מספר שלא שם לב לכך. אדרבא, אין מחבר סיפורנו נמנע מלשים לנגד עינינו גם את שאר החושים: הטעם, באשר רבקה עושה את הגדיים המבויתים באופן שאפשר יהיה להניח שהמדובר הוא בציד, והשמיעה, באשר כפי שלמדים מפסוק כב יעקב משתדל לחקות את קולו של עשו, ולו בהצלחה מועטה.

קאסוטו כותב על "מחבר הסיפור" ומייחס לו מיומנות גבוהה, ושימוש באמצעים רטוריים מגוונים: רצף פעלים המבליט את החופזה, הדמויות המשתמשות בחושיהן המגוונים, ובהמשך גם בניית המתח הדרמטי של העלילה: ³⁸³

העניין הדרמטי של הפרשה גדל והולך יותר יותר: מצד אחד, יצחק הזקן מנסה לשווא לקרוע את המסך המסתיר ממנו את ראיית הדברים, ומהצד השני יעקב, שנלכד ברשת שקריו, מנסה לשווא להשתחרר ממנה, והוא מסתבך בה יותר ויותר... יצחק מנסה לעמוד על מצב הדברים בעזרת חוש אחר, חוש המישוש... "גשה נא" הוא אומר "ואמשך בני האתה זה בני עשו אם לא". הדרמטיות של המצב מתעצמת כאן עוד יותר, וכמעט נראה לנו שאנו חשים בהלמות החזקה של שני הלבבות כאשר פסוק כב אומר לנו: "ויגש יעקב אל יצחק אביו וימשהו". החוש האמנותי העדין של המחבר מביא אותו כאן להרגיש, שנחוצ רגע של שקט יחסי, אחרי שכה נתארך המתח הדרמטי של העלילה. ואכן הוא ממשיך: "ויאמר: הקו קול יעקב והידיים ידי עשו (פס' כב), ולא הכירו, כי היו ידיו כידיו עשו אחיו, שערות, ויברכהו" (פס' כג). אין איפה שום דבר יתר, ושם סתירה, בקטע זה. להפך, הוא דוגמה שאין נשגבה ממנה לאמנות הסיפור: תלוקתו לשניים הורסת ללא תקנה וללא סיבה פרק יפה להפליא...

דוגמה נוספת לאומנות העדינה ביותר של המספר, המזכיר בצורה זו והמבליט באופן בלתי צפוי את הפרט של בגדי עשו שלבש יעקב, ובעת ובעונה אחת הוא שואב ממנו את נקודת המוצא לדברי הפתיחה של הברכה (פס' כז): "הנה ריח בני כריח השדה אשר ברכו ה'..."

הברכה הכלולה בפסוקים כח - כט, מורכבת משבעה משפטים עוקבים, כברכת ה' לאברהם שביב, ב-ג, שברכת יעקב מסתמכת עליה באופן ברור: שבעה, מספר השלמות. פיצולה לשני חלקים פירושה שבירת ההרמוניה שבה...

קאסוטו מסיים את התיאור, בשורות דרמטיות משלו, בהן הוא מסכם את המסר הפרשני העולה מהסיפור כולו: יצחק אכן מחל ליעקב, וברכו בלב שלם: ³⁸⁴

הדו-שיח בין יצחק לעשו בהרמוניותו, בדרמטיות החיה שלו, אינו אחיד פחות מן הדו-שיח בין יצחק ליעקב, והוא מקביל לו במובן מסוים. גם כאן, אין חזרות, אלא התפתחות הדרגתית של המצב במשפטים העוקבים של הדו-שיח... ואזי – יצחק שואל במילים מקוטעות ושבורות כקולות התייפחות, המביאות אותנו לחוש בחיות מרשימה את סערת רוחו – אזי "מי אפוא הוא הצד ציד, ויבא לי, ואכל מכל, בטרם תבוא, ואברכהו?" (פסוק לג). והנה לפתע פתאום האור בוקע ברוחו: הוא זוכר את הקול, שלא בלי סיבה נדמה לו כקולו של יעקב, הוא מבין את מה שקרה, והוא גם מבין, שאם כך קרה, לא היה זה אלא כי כך רצתה ההשגחה. עתה הוא תופס מה הייתה משמעותו האמיתית של אוראקל האל בדבר גורלות שני האחים, ובצייתו למה שהוא חש עתה כי הוא רצון האל, הוא נותן לברכה, שהעניק תחילה בלא יודעים, את אישורו ביודעים, וגם את מחילתו: "גם ברוך יהיה!" פסוק לג.

קאסוטו הפעיל כלים של קריאה ספרותית צמודה: מעקב אחרי הדרמטיות של העלילה, והדרך בה הסופר האמן בונה את המתח ומרפה אותו. בדיקת הדרך בה הוא משתמש ברבדים שונים של טיעונים בו זמנית כדי לבנות תמונה מורכבת של מציאות מורכבת, הדרך בה הוא משתמש ברצף של פעלים, במספר סמלי של משפטים קצרים, ובהדגשת פרטים מסוימים. הקריאה הצמודה היא ארוכה, וכוחה בתיאור הפרטים מהם מורכב הסיפור ליצירת תמונה שלמה, באחת מהדוגמאות היפות ביותר בהן מפעיל אותה קאסוטו.

2.2.7.5.2 מכירת יוסף

הטענה המרכזית עימה התמודד קאסוטו בבואו לדון בסיפור מכירת יוסף הייתה ייחוסה לא רק לצירוף מקורות בין J ל E, אלא גם הכנסתם של יסודות ממקור P לסיפור. המאפיינים של P שזוהו על ידי המחקר היו השימוש בנוסחה: "אלה תולדות", ציון שנות חיי יוסף, והשוני בעלילת הסיפור עצמו. השינויים בעלילה היו: לא כל האחים מכרו את יוסף אלא בני השפחות בלבד, והסיבה ליריבותם אליו לא הייתה החלום (שיוחס למקור E), או כתובת הפסים (שיוחס למקור J) אלא הבאת הדיבה. כמו כן בסיפור לפי P יוסף נהג לרעות את הצאן עם אחיו, ולפי המקורות האחרים זהו אירוע חריג.³⁸⁵

את ההבדלים בנימוקים לסיבת קנאת האחים ביוסף הסביר קאסוטו הסבר פסיכולוגי-ספרותי שחייב להשאיר את שלוש הסיבות בתוך אותו הנרטיב:³⁸⁶

סיבה אחת בלבד... תראה כחורגת מכל פרופורציה מול חומרת התוצאות. כולן יחד, ומוצגות כפי שהוצגו, הן דבר אחר: הן מושיטות לנו דוגמה, המבוססת בוודאי על תשקיפים פסיכולוגיים חריפים ושנונים, של אותם סכסוכים משפחתיים, שמתחילים בשל סיבה קלת ערך, ושמחמירים והולכים בטור גיאומטרי בגלל סדרת סיבות המתגלות בזו אחר זו, עד אשר נעשה המצב חמור ביותר ומתחוללת הטרגדיה.

כשהיה יוסף בן השבע עשרה רועה עם אחיו את צאן אביו, היה עדין נער... כלומר ילד מגודל ופזיז, המתנהג כנער: אם הביא דיבה על אחיו, לא עשה כן מתוך רוע לב, היה זה מעשה נערות. ואולם

³⁸⁴ קאסוטו, שם, עמ' 281.

³⁸⁵ קאסוטו, שם, עמ' 298.

³⁸⁶ קאסוטו, שם, עמ' 298.

לצערנו, סיבות כאלה גורמות לעתים קרובות סכסוכים משפחתיים אף חמורים: לעתים מתחילים סתם באי הבנה, במעשה שלא מתוך רוע לב, הנדון לכף חובה. אם שום דבר דומה אחר אינו קורה, הדבר נשכח ואין לו תוצאות. אך אם מתווספות תקריות אחרות, כל אחת מהן מכפילה את תוצאות קודמותיה. ובמקרה של יוסף קרה בדיוק כדבר הזה. בתחילה, בהביאו את הדיבה הרעה, וייתכן אף במעין רוח עליונות, הוא מעורר את טינת בני השפחות נגדו. אחר כך מתווספת גם אי-שביעות-הרצון של שאר האחים. בתחילה באה מתנת השמלה מאביהם ליוסף, האהוב עליו מכל בניו...מתנה זו הייתה בעיני אחיו...כפגיעה בכבודם. לפי המסתבר, לא הייתה מתנת השמלה כשלעצמה מה שהרגיזו כל כך את אחי יוסף. מכלול המעשים, שנתגלתה בהם העדפת יוסף מצד אביו, בצירוף לעמדתו הוא, המפגין עליונות בהבאת הדיבה הרעה ובכל התנהגותו, הניע בהדרגה את אחיו לשנוא אותו עד כדי כך, שלא יכלו "דברו לשלום". אחר כך בא חלום האלומות...אחר כך בא החלום הברור יותר בדבר השמש, הירח והכוכבים, שמוסיף על העיונות גם רגש יראה מהול בקנאה, רצון להתגונן מפני איום התעלות של האח הקטן, והטרגדיה מגיעה להתממשותה. פיצול שלוש הסיבות בין שלושה מקורות שונים כמוהו כהריסת יצירה יפה להפליא, כמו הפיצול הדומה של פרק כ"ז.

התייחסותו של קאסוטו לקושי הגדול ביותר בסיפור, הכינוי הכפול של אלה שמכרו את יוסף: ישמעאלים או מדינים, מפתיעה. הפתרון שמציע כאן קאסוטו, הוא נועז ויוצא דופן בפרשנותו לתורה. במקום לפצל את הסיפור כפי שהוא לפנינו למקורות שונים, בהם היו מוכרים שונים. הוא מציע תיקון טקסט:³⁸⁷

את הדבר אנו יכולים וחייבים לפרש באופן פשוט יותר בהרבה, בשיטות ביקורת הטכסט. אנו רשאים לתאר לעצמנו, שהמילים "ויעברו אנשים מדינים סוחרים" היו הערת שוליים, המביאה את גרסתו של טכסט מקביל במקום "והנה אורחת ישמעאלים"... של פסוק כה, ושאותה הערת שוליים נכנסה אחרי כן אל הכתוב לא במקומה. שתי הגרסאות משקפות, לפי השערה זו, שתי מסורות שונות שאחת מהן דיברה בישמעאלים והשנייה במדינים. אם אנו מוציאים את המילים "ויעברו אנשים מדינים סוחרים" הנוסח זורם באופן מצוין... לפי השערה זו, בפס' ל"ו, כלולה הגרסה החילופית שבשוליים, שחדרה אף היא לכתוב, בסיוע קבלת הגרסה החילופית הדומה לעיל; אדרבא, היא באה הנה במקום הגרסה השנייה שמאידך גיסא נשארה לבדה בל"ט, א. כך אנו מיטיבים להבין את דבריו של יוסף במה, ד, ה, וכן אנו נמנעים מכל שאר השאלות...

נראה שקאסוטו פתר כאן את אתגר הביקורת הגבוהה על ידי שימוש בכלי הביקורת הנמוכה, דבר שהוא נמנע ממנו בדרך כלל. נציין שקאסוטו כנראה לא חזר בו מתיקון זה, למרות שלא הזכירו במפורש בהמשך הדרך. הוא התייחס לתיקון בעקיפין, שנים רבות מאוחר יותר, כשכתב על סיפור מכירת יוסף באנציקלופדיה המקראית. קאסוטו כתב בערך "יוסף" על כך שיוסף נמכר לישמעאלים ולא הזכיר את המדינים כלל. ייתכן ונצרך לכך בשל אופיים המיוחד של סיפורי יוסף עליהם כתב:³⁸⁸

בנוסח שלפנינו בנוי הסיפור על יוסף מתוך הרמוניה סיפורית משוכללת, וכל ההמשך הוא אחדות אמנותית ברורה. הוא נבדל מיתר הסיפורים שבספר בראשית בזה, שהם מוסרים את מהלך העניינים בראשי פרקים בלבד, והוא מתאר אותו באריכות, לפרטיו ולפרטי פרטיו...

מכיוון שהפירוט הסיפורי רב לכתחילה לדעתו, לא רצה או לא יכול היה להסביר את הייתור בדרך אחרת.

³⁸⁷ קאסוטו, שם, עמ' 301.

³⁸⁸ קאסוטו, "יוסף", א"מ, כרך ג, טור 614 - 615.

שתי הדוגמאות שהובאו כאן ממחישות את שיטת קאסוטו הרואה קשר פנימי בין היסודות השונים של הסיפורים, ומוכיח שאין צורך לנתקם למקורות כתובים נפרדים.³⁸⁹

2.2.7.5.3 אברהם הלוחם – מעשה אבות סימן לבנים

קאסוטו סיים את הדיון על הפרשיות המורכבות בעיון בפרק י"ד בבראשית. הוא ראה בו פרק מפתח להבנת הספר. וכך כתב:³⁹⁰

עם ישראל יכול לטעון לזכות עתיקה לזכות כיבוש היסטורי...אותם שטחים נכבשו בדורות הרחוקים בימי מלכי המזרח, ואומנם נוצחו אלו אחרי כן בידי אברם, על כן זכויותיהם על כל מה שכבשו עברו, לפחות להלכה, לידי של אברם, אביו מולידו של ישראל. משה בכיבושיו ובמעבריו בדרכי שלום, ומנהיגי ישראל הבאים אחריו עד דוד בכיבושיהם המאוחרים יותר, לא עשו אפוא אלא שימוש בזכות שהייתה בידי ישראל כבר מימי אברהם.

מתברר עוד יותר, שזאת הייתה כוונת המחבר, אם אנו שמים לב להמשך הסיפור ולשמות הגיאוגרפיים המופיעים בו... אברם חימש את אנשיו ורדף אחרי המלכים: הוא עבר בעקבותיהם לאורך כל הארץ, עד דן (פסוק יד) וכך הוא קובע את עליונותו הצבאית על כל הארץ...

יתברר לנו מהו כאן פירוש השם דן: דן ייהפך לגבולה הצפוני הקיצוני של ארץ ישראל, כי עד דן נמשך המסע ללא התנגדות של גדוד אברם.³⁹¹

...אף המבצע שהוא גולת הכותרת של פעולתו של דוד, כיבושה של ירושלים, שעד אז אי אפשר היה ללכדה, העיר שהייתה הודות לו למרכז המדיני ולמרכז הדתי של ישראל, גם אותו יבשר הכתוב מראש כאן. ואכן כך זה נעשה: בפרשת מלכיצדק. כשהגיע אברהם אחר הניצחון והשלל בידו, יצא לקראתו מלכיצדק מלך שלם, כלומר ירושלים, וכוהן מקדש אל עליון, הגיש לו לחם ויין כשי, בירך אותו בשם אל עליון, וקבל ממנו מעשר מן השלל. בכבוד שנתן מלך שלם-ירושלים לאברם רצה המחבר לעמוד על הזכויות ההיסטוריות העתיקות מאד של ישראל על העיר, שכבשה דוד למעשה. בהרמת המעשר לטובת כהן אל עליון הוא רוצה לעמוד על הקדמות הגדולה של מוסד המעשר לטובת הכהונה שבירושלים, הממשיכה במקדש ה' את הפולחן המקומי של אל עליון שכבר זיהה אותו אברהם בה'. שורשים רחוקים מאד אפוא של מקדש ה' בירושלים.

...הדו שיח המסכם בין מלך סדום לאברם, ובו מסרב אברם בהחלטיות לקבל בשבילו ולו משהו מן השלל... מה שחשוב למספר... שיהיה ברור היטב, שלא יוכלו הכנענים לטעון, שכוחה ושגשוגה של מלכות ישראל היו אף בחלקם הקטן תוצאה של ויתורים מצדם... כל מה שישראל מחזיק כרכושו הוא מתנת ה' או כיבוש שהושג הודות לעזרת ה'.

מחברו (של הפרק), שכנראה כתב בשנותיה האחרונות של מלכות דוד, כאשר אחרי המאבקים הארוכים והעזים באה תקופה של שלום ושלווה, הודות לשלטון המלא על הארץ ולעליונות המדינית והצבאית של ישראל, רצה להשמיע בו כיצד שלטון זה ועליונות זו היו דבר שכבר רצתה בו מימי קדם השגחת ה' ואף בישרה עליה מראש.

³⁸⁹ קאסוטו, שם, עמ' 328.

³⁹⁰ קאסוטו, שם, עמ' 307 – 314. בפרק זה.

³⁹¹ קאסוטו הציע תיקון נוסח לבראשית י"ד, יד. במקום "השם החידתי" חובה הוא הציע "צובא" (קאסוטו, שם, עמ' 313).

קאסוטו יישם בדברים אלה שני עקרונות שסייעו לו להשיב על אתגרי הביקורת ולהראות את עבודתו של המחבר האחד: העיקרון של מבנה הרמוני לפרק, והעיקרון של 'מעשה אבות סימן לבנים'.³⁹² קאסוטו ראה בעיקרון של 'מעשה אבות סימן לבנים' כלי מרכזי בפיענוח משמעות הפרק. העורך-המחבר³⁹³ של ספר בראשית הטמיע את מסריו החינוכיים באמצעות כלי זה. קאסוטו הצביע על "חפיפה מפתיעה" בין מסעות אברם ומלחמותיו, האוכלוסיות שפגש, והמקומות בהם פעל, לבין המסעות שנסעו בני ישראל בימי משה בדרכם לכיבוש הארץ. ההתאמה היא מכוונת לדעתו, ונועדה להראות שהכיבושים העתידיים של בני ישראל נקבעו זמן רב קודם, על ידי האל, ונמסרו מראש במאורעות בחיי האבות הקדומים.

2.2.7.6 מסקנות הספר

בפרק קצר מסכם קאסוטו את עיקרי שיטתו בחקר ספר בראשית (ובעצם התורה כולה) על היסודות הבאים:³⁹⁴ ספר בראשית הוא יצירה אחדותית אחת, מקורותיה הקדומים היו מסורות בעל פה. עורך "ברוך כישרון" עיצב את המסורות העתיקות, תוך שימוש באמצעים ספרותיים אמנותיים, במטרה ליצור יצירה בעלת ערך דתי-חינוכי, בתקופה האחרונה של חיי המלך דוד. כדרכו, מבקש (ואולי אף מתחנן) קאסוטו מקוראיו לא להסתפק בקריאת הסיכום בסוף חיבורו אלא לבדוק ביסודיות את טענותיו ולהתייחס לפרטיהן ולטיעוניהן.³⁹⁵ בשורות הבאות יפורטו עיקרי הדברים.

לשיטתו של קאסוטו תהליך היווצרותו של ספר בראשית היה ארוך מאד. בשלב הקדום היה מגוון רב מאד של מסורות בעל-פה מסוגים שונים, חלקן נוצרו בישראל וחלקן נקלטו, ועובדו בהתאמה מתרבויות אחרות. חלק מהמסורות נוצרו בחוגי חכמים או כוהנים, וחלקן בחוגים עממיים. חלק מהמסורות גובשו בצורה פיוטית ולכן צורתן קובעה, ואחרות עברו בפרוזה, ולכן היו נתונות לשינויים בפי המוסרים. מגוון המסורות הללו עברו התפתחויות ותהליכים מורכבים וארוכים, והיו בעלות חיים משל עצמן: "כנראה, אין בספר בראשית אלא לקט מסודר של יסודות שנשאבו מאותו ערב רב של מסורות נרחב ומגוון".³⁹⁶ המסורות הקדומות הללו המשיכו להתקיים ולהתפתח, גם אחרי גיבושו של ספר בראשית ואף קושרו אליו. קאסוטו ראה קו התפתחותי שהחל במסורות בעל-פה הקדומות, המשיך לספר בראשית וממנו לבראשית זוטא ובראשית רבא, על פני אלפי שנים.

קאסוטו שיער שזמן עריכתו של ספר בראשית היה בסוף ימי דוד. בתקופה בה הגיעה רווחה ויציבות שלטונית ובה אפשר היה להתפנות מדאגות המאבק הקיומי ולעסוק בהגות ועיצוב ההיסטוריה. אז גם נוצר הצורך לעצב תודעה לאומית דתית. המסורות העתיקות על היווצרות העולם וסיפורי האבות, היו תשתית להגשת הלקחים הנדרשים: ה' מנהיג העולם ובוראו, ואלוהיו המיוחד של עם ישראל, שופט צדק, גומל לאנשים בהתאם למעשיהם, הטובים והרעים, התגלה לבני האדם, בבחירת אבות ישראל והעם שיצא מהם. המסורות קושרו ונערכו יחד, וסיפרו את קורות האבות, הבטחות האל להם ולזרעם, ותחילת קיומן. הסיפור עוצב כך שיבליט כבשורה מראש, בתוך קורות האבות, את האירועים ההיסטוריים שיקרו לצאצאיהם, עד

³⁹² על המבנה הרמוני לפרק, ראו: קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 309 – 311; על מעשה אבות סימן לבנים, ראו: עמ' 311 – 314. עיקרון 'מעשה אבות סימן לבנים' הוצג לראשונה בדיון על הסיפורים המקבילים, ראו סעיף 2.2.7.4.3.

³⁹³ ראו להלן פרק שלישי סעיף 3.1.

³⁹⁴ קאסוטו, שם, עמ' 329 – 333.

³⁹⁵ קאסוטו, שם, עמ' 329.

³⁹⁶ קאסוטו, שם, עמ' 330.

ימי דוד. עלייתו של עם ישראל לגדולה, עד לשיא של מלכות דוד, נקבעה מראש ברצון האל, ומבנה מלכות דוד יעמוד יציב, בתנאי שישראל יהיו זכאים לכך על פי הצדק האלוהי.³⁹⁷

קאסוטו קרא למעצב הסיפורים: "un maestro di altissimo genio", אמן ברוך כישרון עילאי, שברר מהמסורות העשירות והמגוונות את אלה שהתאימו ביותר לצרכיו, ועיצב מהן סיפור אחיד ואורגאני.³⁹⁸ את השינויים, הדמיון והחזרות בין ובתוך הסיפורים הוא הסביר בכך שהעורך השתמש במסורות שהעם הכיר, אך בחירות מסוימת ומוגבלת, כיוון שהעם הכירן. העורך דבק במסורות לגבי תוכן העובדות, ושמר לעצמו חירות בפרטים ובתיאורם.

קאסוטו הדגיש את כשרונו הספרותי של העורך, שיצר מבנים הרמוניים המעידים על אחדות הסיפור. הלשון והסגנון גם הם לשיטת קאסוטו מעידים על אחדות זו. את המקומות בהם קיימים הבדלים של סגנון ולשון הוא ייחס לעיבוד השונה של המסורות על ידי חוגי החכמים והחוגים העממיים, שהיו הבסיס ממנו לקח האמן את החומרים מהם בנה את סיפורו. את החילופים בשמות האל הוא ייחס להתאמת נקודת המבט לאופי הנושאים המסופרים. הוא צמצם מאד את חשיבותם של ההבדלים ברעיונות הדתיים והמוסריים וטוען "שלא הותירו בעיבוד האחיד של המחבר אלא "עקבות דקות", וכי הם מעידים רק על אי אחדות במסורות הקדומות ולא חוסר אחדות בחיבור הכולל.³⁹⁹ את אי ההתאמות הכרונולוגיות הוא הסביר באופן הבא: קשה היה להתאים בין מסורות רבות ומגוונות כל כך שעברו במשך מאות שנים, במיוחד כשחלקן עברו עיצוב ומסירה בחוגי החכמים וחלקן בחוגים העממיים. "המחבר" (כאן כונה כך) התגבר על הקושי על ידי עיצוב שיטה כרונולוגית שיש בה הרמוניה. זוהי לשיטתו, מעלתו, שהצליח להחליק וליישר את ההדורים, כמעט לחלוטין, והעקבות שנותרו מעידים עבורנו על רבגוניות החומר המקורי. קאסוטו סבר כי אי אפשר לדעת או לשחזר מה היו המקורות שעמדו לפני המחבר, ולא נוכל לקבוע היכן מסתיים אחד ומתחיל אחר, ולכן לא נותר אלא לקבוע שהם "שולבו זה בזה בשלמות".⁴⁰⁰ הוא סייג והוסיף שבמקרים יוצאי דופן, בעיקר בפסוקים בעלי סגנון פיוטי, אפשר לשער שהובאו ישירות מהמקור. קאסוטו הביע, במשפט בסוגריים, את התקווה שהתגליות בראס שמרה הן הוכחה שאולי יתגלה בעתיד ממצא שיאפשר להגיע למקור קדום שעמד לנגד עיניו של המחבר, ועם זאת מכיוון שחלק גדול מהמסורות היו בעל פה, אין ולא תהיה אפשרות לניתוחן השלם והמתמשך. משפט זה, הוא בעצם המפתח להבנת השלב הבא בשיטת קאסוטו שנפרשה לנגד עינינו **בספר בראשית ומבנהו**. קאסוטו העיר בסוף דבריו, שיש להניח שחלו שינויים במהלך הדורות במסירת הנוסח הכתוב, אך דחה את האפשרות ששינויים אלה הם משמעותיים או ניכרים. בכך בעצם הניח את העיסוק בביקורת הנמוכה כעניין שולי יחסית.

סיכום והערכה:

בספר בראשית ומבנהו קאסוטו בחן את ספר בראשית ביחס לחמש סוגיות מרכזיות שהגדיר: שמות האל, הניגודים בלשון וסגנון, הניגודים הפנימיים, הכתובים המקבילים, והפרשיות המורכבות. בבסיס גישתו קיימת ההנחה שדרך מחשבתם של המלומדים שעסקו בחקר ביקורתי של המקרא הייתה מוטה על ידי הנחות יסוד של 'חשיבה אירופית'. דרך חשיבה זו גרמה להם להפעיל כלי מחקר לא מתאימים להבנת טקסט שמקורו בחשיבה מזרחית. מטרתו הייתה לחדש לימוד מקרא ביקורתי מתוך תפיסת עולם יהודית.

³⁹⁷ קאסוטו, שם, עמ' 330 – 331.

³⁹⁸ לדיון נוסף על יחסו של קאסוטו לסוגיית עריכת ספר בראשית ראו בסעיף 3.1.

³⁹⁹ קאסוטו, שם, עמ' 332.

⁴⁰⁰ קאסוטו, שם, עמ' 332.

טענתו המרכזית בסוגיית החילופים בשמות האל נשענה על שתי רגליים: הרגל האחת - המחבר האמן של הספר עשה שימוש מכוון לפי כללים ברורים אותם הראה קאסוטו במחקרו. חשיפת משמעות החוקים של החילופים מסייעת להבנת המסר של המחבר לקוראיו. מבקריו של קאסוטו הצביעו על החולשה הטמונה בשיטה. כיוון שלא הצביע על כלל אחד פשוט התקף בכל מקום, אלא על סדרת כללים מורכבים שנבעו מרעיון מרכזי, מימושה המלא של השיטה הצריך מאמץ פרשני שנראה לעתים מאולץ. גם עבודה זו רואה את האילוץ, ועם זאת, משמעות הכתוב בנוסח שהוא לפנינו, מתבהרת ומתלבנת בזכות קריאתו. הרגל השנייה של טענת קאסוטו על חילופי השמות הייתה: הודאה בכך שאכן יש מקורות קדומים לתורה, ה'מסורות הקדומות'. המחבר הגאון ארג אותן למסכת אחת שלעתיים הקורא הביקורתי יכול להבחין ביניהן. בפועל, קאסוטו היה יוצא דופן בדעתו שהעריכה אינה ניכרת אלא לעין בוחנת, ורוב החוקרים בדורו וגם בדורות שאחריו לא קיבלוהו. קאסוטו בחר ללכת נגד הפרדיגמה המרכזית במחקר, ובכך סלל דרך לאחרים שבאו בעקבותיו ויישמו מחקר ספרותי-ביקורתי, גם אם חלקו על מסקנותיו או דרכו.⁴⁰¹

קאסוטו בחר להתמודד עם הניגודים בלשון ובסגנון באופן דומה להתמודדותו עם שמות האל. הוא נתן הסברים למשמעותן של המילים בכתוב, על סמך עבודה פרשנית ופילולוגית מעמיקה. דבריו על הכתוב, כפי שהוא לפנינו, מאירים אותו באופן חדש, ומבהירים את משמעות הביטויים והוראתם, אך לא מטשטשות את העובדה כי השונות קיימת.

בהתמודדות עם הסיפורים המקבילים והפרשיות המורכבות הוסיף קאסוטו את הקריאה הצמודה והחזרה האפית. באמצעות הקריאה הצמודה, אף שלא קרא לה בשם זה, המחיש כיצד לכל מילה ולכל פסוק יש תפקיד בבניית המתח הסיפורי ומסירת ערכיו. באמצעות החזרה האפית שלחלק מהופעותיה קרא 'מעשה אבות סימן לבנים', הראה כיצד מסר העורך-המחבר באמצעותה את הרעיונות אותם רצה להנחיל לעמו. כלים אלה מאפשרים קריאתו של כל אחד מסיפורי בראשית כסיפור שלם ואחיד.

עבודה זו רואה את ההישג הגדול של קאסוטו ביישום כלי המחקר הספרותי בספר בראשית, וביכולתו של קאסוטו להכיל את המורכבות של אחדות הטקסט ביחד עם תולדות מסירתו המגוונת, ולהציע שיטה כוללת להבנת פשט הכתובים.

בהמשך דרכו, יחקור קאסוטו בהעמקה ושיטתיות את הממצאים מראס שמרה היא אוגרית, ואת פירות עבודתו זו יטמיע לתוך שיטתו בחקר המקרא. כמו כן, ימשיך לעצב ולשכלל את ההשלכות של תורה הנמסרת במסורות בעל פה ומעובדת ליצירה אחת אחידה בכתב. מחקריו בתחומים הללו יידונו בהמשך הפרק.

2.2.8 המאמר על בריאת העולם בספר בראשית

שנה לאחר צאת ספרו על ספר בראשית ומבנהו פרסם קאסוטו מאמר רחב יריעה אותו הקדיש לקריאה צמודה של הסיפור על בריאת העולם בפרק א בספר בראשית.⁴⁰² קאסוטו ראה במאמר זה השלמה לצדדים אותם לא פיתח בדיון הקודם בספרו. הוא חלק על הדעה הרווחת בקרב החוקרים לפיה פרשת הבריאה אינה אחדותית והורכבה ממהדורות קודמות שהיו מחולקות באופן שונה מנוסח המסורה.⁴⁰³ הוא גם דחה את

⁴⁰¹ ברמן, "הקדמה", עמ' XII; רופא, מבוא, עמ' 97.
⁴⁰² קאסוטו, "בריאת העולם". המאמר התפרסם בגיליון הראשון של כתב העת החדש לחקר היהדות: Anuario Di Studi Ebraici של בית המדרש לרבנים, בעריכתו של קאסוטו, שהודפס בפירנצה ויצא לאור ברומא (1934/1935). המאמר נכתב באיטלקית ולא תורגם לעברית עד כה.
⁴⁰³ החלוקה לששה ימי בריאה ובסופם השבת, נחשבה מאוחרת ויוחסה למקור P הכוהני (קאסוטו, שם, עמ' 27 – 45; קאסוטו, מאדם עד נח, עמ' 7 – 8).

הטיעונים על הסתירות הפנימיות וחוסר השיטתיות בסיפור הבריאה. כשם שמאמרו על נדודי אברהם היו הבסיס לפירושו לפרשת לך-לך, כך מאמר זה הוא אחד הבסיסים לפירושו **מאדם עד נח**.⁴⁰⁴

חלקו הראשון של המאמר הוקדש לקריאה צמודה ופירוש הפרק במטרה להוכיח את השערתו שסיפור הבריאה הראשון בספר בראשית משקף מסורות שרווחו בחוגי החכמה אצל עמי הסביבה, שעברו התאמה לרוח התורה בחוג החכמה הישראלית.⁴⁰⁵ הדיון והניתוח של משמעות המילים והפסוקים, הובילו אותו לרובד של המשמעות הכוללת. בסיום הדיון בשאלה אם פסוק א' עומד לעצמו או מהווה הקדמה, כתב:⁴⁰⁶

פסוק א' עומד לעצמו. זה יוצר פתיחה חגיגית היוצרת ומבססת אמת דתית בתחילתו של הזמן. אלוהים האבהי והאוהב יצר את כל מה שסובב אותנו, את השמים ואת הארץ והבדיל בין התווה לבין הבריאה.

על מנת להגיע להבנה של פסוקים א ו ב בדק קאסוטו את משמעות הביטויים: "תוהו ובוהו", "תהום", "רוח", "רחף" (בראשית א, ב) תוך עיון בהופעותיהם במקרא, אך גם ובמיוחד תוך השוואה לסיפורים מהמיתולוגיה של המזרח הקדום. הוא כתב על תיאור הבריאה:⁴⁰⁷

הכל פשוט וברור, בראשית ברא אלוהים את השמים ואת הארץ... את העולם העליון ואת העולם התחתון... הפסוק השני מוסיף שהארץ, העולם התחתון, עליו אנו חיים היום, הייתה שונה מאד מזו המוכרת לנו. היא נוצר בהדרגה, בדומה לצמיחתו של עובר. ראשית לקח היוצר משה של חומר והניח אותה... כך הכין הבורא ארץ וים, בתחילה כמסה מעורבת ואחר כך הכניס בהם סדר וחיים. המסה הזו נקראת "תוהו ובוהו"... יש להניח שמשמעות תוהו ובוהו הייתה מוכרת היטב והיא הכילה את המשמעות תהום... השם "תהום" היה קשור במסורת הקדומה.⁴⁰⁸

הוא תאר את התהליך של שינוי סיפורו של המיתוס האלילי לתפיסה הישראלית באופן בהיר ומפורש שלא נמצא מנוסח באופן זה בכתביו המאוחרים יותר:⁴⁰⁹

⁴⁰⁴ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 1 – 44.

⁴⁰⁵ קאסוטו, "בריאית העולם", עמ' 10 – 11.

⁴⁰⁶ קאסוטו הכריע כי פסוק א' עומד לעצמו ומהווה פתיחה חגיגית לסיפור. את הכרעתו בִּסֵּס בין היתר על טיעון פילולוגי ותחבירי. פסוק ב' נפתח במילים "והארץ הייתה", שהיא תבנית קבועה, בה סדר המילים מעיד על תחילת עניין חדש (קאסוטו, "בריאית העולם", עמ' 13). עשור מאוחר יותר הוא ניסח את הדברים כך: "יש להסיק שהפסוק הראשון עומד בפני עצמו. הוא מהווה פתיחה חגיגית לכל הפרשה כולה, ובא להביע מראש, בקיצור מלא הוד והדר, את רעיונה העיקרי של הפרשה: בראשית, כלומר בתחילת הימים, בעבר הרחוק ביותר שאליו תוכל מחשבתו של האדם להגיע, ברא אלוהים את השמים ואת הארץ." (קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 10).

⁴⁰⁷ קאסוטו, שם, עמ' 17.

⁴⁰⁸ קאסוטו הסביר את משמעות הביטוי "תוהו ובוהו" על ידי המילה המקבילה לה בחלק השני של התקבולת בפסוק ב': "תהום". הוא שיער שהמשמעות המילולית של תוהו ובוהו הייתה ריקנות ועזובה, אך הצירוף של המילים יחד כוונה למסת החומר העשוי מים ואדמה ממנה נברא העולם. המהות הכבדה נותרה למטה והמים העליונים עלו מעל האוקיאנוס הקדום הקרוי "תהום". מעניין לקרוא את ההסבר המאלף של קאסוטו על המגבלות בהסבר האיטימולוגי לביטוי "תוהו ובוהו" (בראשית א, ב). במאמר באיטלקית מסביר קאסוטו כי אי אפשר להסתפק בהסבר מהמילים מהן מורכב הביטוי כדי להגיע למשמעותו, ואת דבריו הוא ממחיש על ידי הצירוף *piano – forte* משמעות הצירוף הוא פסנתר, אך אם נקרא כל אחת לעצמה, לא נגיע לעולם למובן זה (קאסוטו, "בריאית העולם", עמ' 17 – 18). בפירושו העברי ממחיש קאסוטו את העיקרון הזה באמצעות הביטוי קולנוע: "מי שאינו יודע, למשל, מה זה קולנוע, לא יוכל לנחש מהו פירוש מילה זו על סמך האיטימולוגיה של השורשים קול ו נוע" (קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 11). תודה לשושנה עברון-קאסוטו המלווה אותי בנבכי השפה האיטלקית.

⁴⁰⁹ קאסוטו, "בריאית העולם", עמ' 21.

במחשבה הישראלית שבאה לידי ביטוי בבראשית, הישויות המיתיות של הקוסמוגוניות הכנעניות הלוחמות זו בזו, ומזדווגות זו עם זו, שונו ועברו טרנספורמציה לשני כיוונים. לגבי רובן, הן כוונו לאמונה החדשה, הוסרו מהן ההיבטים של אישיות פרסונאלית, של רצונות ומאויים, והם צומצמו להיבטים פיזיים, של אלמנטים או תופעות טבע... אחד, הרוח, שבמקור היה לו רצון משלו, הורם מעל ומחוץ לטבע, הוצג כאור, וכחסר חומר, טרנסנדנטי, אלוהי. הרצון היחיד שקיים ופועל ביצירה, שכל תופעות הטבע כפופות לו ונשמעות לו בלבד.

קאסוטו הניח לא רק את קיומו של תהליך שינוי אלא ניסה לשרטט כיצד הוא התחולל. זוהי בעצם הפעם הראשונה⁴¹⁰ בה ממש הסביר את תפיסתו על הדרך בה עברו מסורות המיתוסים מהמזרח הקדום אל תורת ישראל:⁴¹¹

התפיסות של ספר בראשית שעברו טרנספורמציה כזו ליצירת הוראתה של דת חדשה – מהיכן נלקחו? לחשוב שספר בראשית נשען ישירות על טקסטים כגון אנומה אליש... יש לדחות על הסף. חכמי ישראל, אפילו אם נשער שהם הכירו את הכתבים הבבלים, ינסו לתת לאחיהם הישראלים משהו אחר, רוחם היא שונה. הטקסטים הבבליים נראו להם בוודאי כנוגדים באופן בוטה את השקפתם.

קאסוטו דחה רעיונות של סינקרטיזם, וגם הצעות לכך שחומרים כנעניים זלגו לספרות העממית הישראלית. הוא הציע את הרעיון שחוגי החכמים בישראל ובעמים השכנים חשבו באופנים דומים, כמו "כלים שלובים", כשכל עם פיתח את ספרות החכמה האופיינית והייחודית שלו, ספרות שהיא גנרית במובנה הכללי אבל פריטיקולרית לכל עם:⁴¹²

חכמי ישראל ינסו לתת לאחיהם הישראלים... משהו אחר, רוחם היא שונה. הטקסטים הבבליים נראו להם וודאי כנוגדים באופן בוטה את השקפתם, עם מסרים הפוכים לחלוטין... כשהם מופשטים כמעט לחלוטין ממסך המיתוס, הם קיבלו אופי המתאים למה שהיינו קוראים היום מדעי, אומנם עדיין צבועים חלקית בצבעים פואטיים. בכל מקרה הם הפכו כאלה שאפילו דת כה מחמירה במצפונה הדתי, לא ראתה או חשה שיש בהם משהו הפוגע בה.

כל שנותר היה לעשות הוא את הצעד הנוסף, ולחבר אותם ברוח נבואית. זהו הצעד שנוכל לראות שקרה בספר בראשית. זהו הצעד המוביל ליצירת תפיסה חדשה, מסר חדש לאנושות. חוגי החוכמה העבריים היו המעגלים בהם נשמרה מסורת סיפורית זו במיוחד. ממסורת זו נלקחו הריבים שאינם מנוגדים לדברים שהיא מלמדת.

כיצד נעשה ה"צעד הנוסף"? כך הוא מתאר את התהליך:⁴¹³

⁴¹⁰ במאמר על השירה בספר חבקוק שפרסם בשנת 1938, הפנה את קוראיו לדברים שכתב כאן: "מובן שלא ימצאו במקרא הדים ישירים לכתבים הכנעניים: בעיני הנביאים, שהיו לוחמים עזי נפש בתרבות הכנענית, או בעיני עבדי ה' היראים שכתבו את מזמורי התהלים, היו בוודאי הכתבים המיתולוגיים הכנעניים תועבה, שיש להרחיקה מכל מקום. אבל יסודות אחדים שהגיעו לידיהם בעקיפין, ואולי גם אלו לאחר שנשתנו מאופיים הראשון, כשרים היו בעיניהם, ואף קיבלום ללא כל היסוס. אפשר שצינור אחד היה ספרות החכמה, כפי שהסברתי בעניין אחר באחד ממחקרי הקודמים, צינור אחר הייתה יכולה לשמש האמונה העממית הישראלית עצמה..." (קאסוטו, "חבקוק ג", עמ' 119).

⁴¹¹ קאסוטו, שם, עמ' 21.

⁴¹² קאסוטו, שם, עמ' 22 - 23.

⁴¹³ קאסוטו, "בריאת העולם", עמ' 25 - 27.

בלוח הרביעי של האנומה אליש מסופר כיצד מרדוך, אחרי שניצח והרג את תיאמת, דמותה המואנשת של האוקיאנוס הקדום, והמפלצות שיצרה כעוזריה, מבתר במאונך את גופתה... להלן אחפש חלק מהמסורות שיש לנו עניין בהן ובהחלט מעידות על קשר. אינני מחפש את הספרות המקראית שניתן למצוא בה מוטיב כללי... של המלחמה האלוהית כנגד התנין (דרקון).⁴¹⁴ אנו נראה כיצד המאפיינים החשובים והחיוניים ביותר נמצאים בספרות החוכמה, במיוחד בספר איוב, שם נקרא דרקון הים בשמות שונים ובתוכם: תנינים (ריבוי), הכולל במקומות נוספים את אויביו. התנין המובס והמבוטר, עוזריו, שומריו, הגבולות שהוצבו למים הזדוניים, שתי המתנות האלוהיות "כוח" וחוכמה", כולם מזכירים את מה שלמדנו בטקסטים הבבליים, אנאלוגיות פיגורטיביות בצבעוניות ספרותית, הנגלות לעינינו באיוב,⁴¹⁵ תהלים (ע"ב) ו"דוטריושעיהו"⁴¹⁶. לעתים נחוש את השפעת ספרות החוכמה באופן שקט יותר גם בדברי הנביאים.⁴¹⁷ נמצאת לכך גם מקבילה ראויה לציון בטקסטים מראס שמרה.

בראשית מגיע למהפך קיצוני של התפיסות המוכרות כל כך מסביבתו התרבותית. מרעיון של מאבק האלים בתנין, מהרעיון של חלוקת התנין לשני עמודים הניצבים במקביל, אל רעיון שבירתם וחלוקתם של המים ללא שום מרכיב הדומה לעימות עם הרצון האלוהי (הקדוש). אם נראה מים עליונים ומים תחתונים, משמע שזה היה רצונו של אלוהים שאלה יהיו עליונים ואלה תחתונים, ורצון זה הם מלאו ללא ספק. אם נראה לנו הגיוני, כפי שאמרו חכמים (וכפי שיכול להתקבל על ידם) שהמים העליונים והמים התחתונים היו מאוחדים בראשית, משמעות הדבר שאלוהים חילק ביניהם, לא על ידי ביתורו האלים של תנין או אוקיאנוס רועם לשני חלקים, אלא על ידי מתן ציווי למים לו הם נשמעו... גם כאן... קבלה חלקית של רעיונות החוכמה. אבל, זהו גם חלק מהמהפך (הטרנספורמציה) והניגוד. לא קול פולמוסי, אלא בטון רגוע ושלו המודע לעליונותו המוחלטת.

ובמקום ביתור גופה של מפלצת שהומתה: ⁴¹⁸

אלוהים הוא המצווה על המים העליונים להיפרד מהתחתונים ושם להם גבול אותו לא יעברו. הוא נתן להם את הציווי והם נשמעו לו. גם כאן, הקבלה חלקית של המסורות החוכמתיות, ובה בעת טרנספורמציה שלהן, בלי ריבוי קולות פולמי, אלא הקול השקט והשלו של הסמכות העליונה. המסר החכמתי עבר עידון... ברצף תיאור כל הנבראים, היחידים הנזכרים בשם, התנינים הגדולים, אפילו בהם האל שולט בכבודו השקט.

⁴¹⁴ קאסוטו קורא למפלצת בה נלחם מרדוך: Drago - דרקון. בהמשך הוא מסביר שיש לדרקון שמות רבים, בראשם השם תנין. לכן בחרתי להשתמש בשם תנין / תנינים בכתובתי.

⁴¹⁵ קאסוטו מצטט את שורות שירת החוכמה מספר איוב בגוף המאמר:
איוב ז', יב: הים אני אמר תנין / כי תשים עלי משמר?
איוב ט', יג: אלוה לא ישיב אפו / תחתיו שחחו עוזרי רהב
איוב כ"ו, יב-יג: בכוחו רגע הים / ובתבונתו מחץ רהב / ברחו שמים שפיה / חללה ידו נש ברח
איוב ל"ח, ח-יא: ויסר בדלתים ים / בגחו מרחם יצא / בשמי ענן לבשו / וערפל חתולתו / ואשבור עליו חקי / ואשים בריח ודלתים / ואמר עד פה תבוא ולא תוסיף / ופא-ישית בגאון גליך

⁴¹⁶ כך כתב קאסוטו (קאסוטו, שם, עמ' 27).

⁴¹⁷ קאסוטו מפנה לי: ירמיהו ה, כב; ישעיהו כ"ז, א.

⁴¹⁸ קאסוטו, "בריאת העולם", עמ' 28.

קאסוטו הוסיף כי מכיוון שהקשר לספרות החוכמה הוכח, ברור גם השימוש רק בשם אלוהים, האופייני לה. זה שם עצם כללי בו השתמשו חוגי החוכמה במקום השמות הפרטיים של האלוהויות של כל אחד מהעמים.⁴¹⁹

קאסוטו היה פילולוג, איש ספרות והיסטוריה, הוא חקר כתובות וממצאים אפיגרפיים (ראו פרק תולדות חייו). כאן חשוב לציין שהממצאים מחפירות ראס שמרה היא אוגרית כבר החלו להתפרסם, קאסוטו הזכיר את הממצאים במאמרו, התייחס לעדויות טקסטואליות (אמנם מעטות), והפנה אליהן את הקוראים.⁴²⁰ למשל, בדיון על תוהו ובוהו, הוא דחה את האפשרות למצוא את משמעותו במשמעות השם כתר-וחסס, שם כפול לאחת האלוהויות בשפה הקדומה של ראס שמרה.⁴²¹ בהמשך הדברים הוא כתב בגוף המאמר בסוגריים את התובנה הבאה:⁴²²

הגילוי המוצלח של הטקסטים בראס שמרה, שלא היה לנו עד כה שמץ של מושג לקיומם, נותנים לנו את הזכות לשער את קיומה של מסורת ספרותית מיתולוגית עצומה, בשפות השונות של המזרח הקרוב, עם מערכות קשרים ויחסים מסועפות שהיו בין הטקסטים.

והוסיף וסיכם:⁴²³

ממצאינו על מקורות המסורות המשתקפות כאן, ואופיים של רכיבי הכתובים, גורמים לנו לנטות לסברה שיש כאן עבודה אחידה בהשקפותיה (מחשבתה) שייתכן שהיא מכסה על הדעות שקדמו לטקסט שלפנינו.

דבריו אלה של קאסוטו מצביעים על התקווה הגדולה שתלה בגילויים של כתבי אוגרית. בשנת 1937 עתיד קאסוטו לפרסם מאמר ראשון מפרי עטו ובו פיענוח קטע משיר עלילה על בעל, ויש להניח שזהו הזמן בו הוא לא רק שיער את דבר קיומה של ה"חוליה הספרותית החסרה", שירת עלילה ישראלית, אלא אף התחיל לחפש את עקבותיה. ועל כך בסעיף הבא להלן.

חלקו השני של המאמר הוקדש להוכחת אחדותו של סיפור הבריאה. הוא דחה את שיטותיהם של החוקרים שטענו לקיומן של סתירות פנימיות (מציאותם של יום ולילה לפני בריאת המאורות), חוסר עקביות בשימוש בנוסחאות (למשל הביטוי "יהי כן" או "כי טוב"), וחוסר הקבלה בין פעולות הבריאה כפי שהן מחולקות על פני שישה ימים.⁴²⁴ קאסוטו טען להקבלה הרמונית בין שלושת ימי הבריאה הראשונים לימים האחרונים:⁴²⁵

1. אור
2. ים ושמים
3. ארץ (עם הצמחים)
4. מאורות
5. דגים ועופות
6. בעלי חיים שבארץ ואדם

⁴¹⁹ קאסוטו, שם, עמ' 29.
⁴²⁰ קאסוטו, שם, עמ' 27, 31.
⁴²¹ קאסוטו, שם, עמ' 17 – 18.
⁴²² קאסוטו, שם, עמ' 22 – 23.
⁴²³ קאסוטו, שם, עמ' 30 – 32.
⁴²⁴ קאסוטו, שם, עמ' 32 – 47; קאסוטו התבסס על ההוכחות שהביא במאמר זה בפירושו לפרשת בראשית, והביא אותם בקצרה בעברית (קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 6 – 8).
⁴²⁵ קאסוטו, "בריאת העולם", עמ' 32 – ואילך; קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 8.

בהתייחסו לטענה על חוסר העקביות בשימוש בנוסחאות החוזרות כתב כי: "אנו עוסקים בטקסטים ספרותיים ולא בקטלוגים".⁴²⁶ הוא הוסיף עוד: "דרכו של הסגנון המקראי להימנע מאחידות ככל האפשר",⁴²⁷ בהקשר זה הפנה לבראשית כ"ד ובראשית מ"א, סיפורים המכילים חזרות מכוונות ולא זהות. בסופו של המאמר הוסיף קאסוטו בקצרה טיעון מכוח ההרמוניה המספרית - גישה שכבר הביא במאמרו על אברהם, ושתהיה מרכזית בהמשך הדרך ותעבור כחוט השני בכל הפירושים והמאמרים שיכתוב.⁴²⁸

לטיעונים שהבאתי על אחדות הסיפור ברצוני להוסיף טיעון, והוא ההרמוניות של מבנה הסיפור שמחבר את חלקיו. החזרות בסיפור אינן מעידות על תוספות מאוחרות, רחוק מזה, החזרה על בריאה בששה ימים המסתיימת בחתימת היום השביעי, מקבילה לשביעייה ההרמונית הנטועה במחשבת הסיפור. המספר שבע סימל עבור הקדמונים את השלמות ההרמונית. הפסוק הראשון מהווה מבוא חגיגי לסיפור, הוא בנוי משבע מילים, והפסוק השני בנוי על ארבע עשרה מילים. שבע פעמים מופיעה הנוסחה של אישור האלוהים "וירא אלוהים כי טוב", והפסוקים המתארים את היום השביעי בנויים באופן ריתמי... המילים המבטאות את הרעיונות הבסיסיים של הטקסט מופיעות בכפולות של שבע. שלושים וחמש פעמים מהדהד שם האלוהים (7X5), עשרים ואחת פעמים מוזכרת הארץ (7X3), ועשרים ואחת... השמים.. רקיע.

ההרמוניה נמצאת לאורך כל הסיפור. ההרמוניה לא מאפשרת לראותו כלא אחיד או כתוצר של כמה מחברים שונים, זוהי יצירה אחדותית ואורגנית.

במקום זה חשף קאסוטו באופן המפורט ביותר את האופן בו שיער שפעל ה"צינור" דרכו עברו רעיונות מחוג החוכמה הכללי הגנרי של המזרח הקדום אל חוגי החכמה של עם ישראל ואל האמונה החדשה שבאה לידי ביטוי בספר בראשית. המאמר גם מחבר בין עבודתו של קאסוטו על ספר בראשית בספרו משנת 1934, אל המוקד החדש שנוסף בכתבתו: הממצאים הספרותיים מהמזרח הקדום בכלל, ובפרט – ספרות ראס שמרה, אוגרית.

בחלק זה הוצגו ונידונו מחקריו של קאסוטו בספר בראשית, שהפכו ברבות הימים לבסיס ממנו יכתוב את פירושו לתורה: **מאדם עד נח, מנח עד אברהם ואברהם והארץ היעודה**. זו התשתית הבסיסית לתפיסתו.

2.3 חלק שלישי: ספרות מקראית וספרות כנענית - שירת העלילה בישראל

2.3.1 קאסוטו ברומא מבט כללי

בשנת 1932 הוזמן קאסוטו לאוניברסיטת רומא ומונה לפרופסור לעברית ובלשנות שמית משווה, הוא מונה גם לתפקיד היוקרתי של חבר באקדמיה האיטלקית, Accademia Dei Lincei.⁴²⁹ בית המדרש לרבנים עבר

⁴²⁶ קאסוטו, שם, עמ' 34.

⁴²⁷ קאסוטו, שם, עמ' 35.

⁴²⁸ קאסוטו, שם, עמ' 46.

⁴²⁹ קאסוטו נכנס לתפקיד באוניברסיטת רומא במקומו של ג'ורג'יו לוי דלה וידה (Giorgio Levi della Vida) שסרב להצהיר את הצהרת הנאמנות הבסיסית לשלטון הפאשיסטי. בסוף שנת 1931 כשנכנסה לתוקף חובת החתימה על הצהרת הנאמנות באוניברסיטאות, מתוך מאות פרופסורים יהודים, רק שלושה סרבו לחתום. ג'ורג'יו לוי דלה וידה היה אחד מהם (דה פליצה, **היהודים באיטליה הפאשיסטית**, עמ' 86; גוארנרי, "אומברטו קאסוטו", עמ' 6 – 7); ריגנו תאר את הקשרים המורכבים של הערכה וידידות, בין דה לה וידה לקאסוטו, וציין את תמיכתו של דה וידה בבחירתו של קאסוטו למשרה באוניברסיטת פירנצה בצד הרגישות בעובדה שקאסוטו הסכים לקחת את המשרה ברומא לאחר הדחתו של דה וידה (ריגנו, "אוניברסיטת רומא", עמ' 118 – 122).

באותה העת גם הוא לרומא, בשל צירוף נסיבות שכלל בין היתר את המעבר של קאסוטו עצמו.⁴³⁰ קאסוטו קרא עם תלמידיו באוניברסיטה את ספרות אוגרית, ולימד בבית המדרש לרבנים מקצועות יהדות שונים ובתוכם מבואות למקרא.⁴³¹ למרות העובדה שבפירנצה קאסוטו לימד מקרא בבית המדרש לרבנים בשיטות ביקורתיות, הוא נמנע מכך בשנותיו הראשונות ברומא. רעיונותיו נתפסו כאיום עבור חלק מהנהגת המוסד. כל עוד היה הרב סצ'רדוטי (Angelo Sacerdoti) בחיים, לימד קאסוטו קורסים שעסקו בספרות מקראית מאוחרת ובנבואה ולא לימד את ספרי התורה. אחרי פטירת הרב, לימד קאסוטו מדי שנה קורסים בספר בראשית ובכל ספרי החומש,⁴³² מה שגרר אי נוחות למחליפו הרב פראטו (David Prato) ולהנהגת המוסד, שמינו "מפקח" שיקשיב לשיעוריו וישמור על התלמידים מפני רעיונות לא רצויים שהוא עלול להביע.⁴³³ עם פרסום ספרו על ספר בראשית ספג קאסוטו ביקורת חריפה והתנהל נגדו פולמוס בעל אופי דתי שיתואר בהמשך הדברים.⁴³⁴

ברומא עסק קאסוטו בקטלוג כתבי היד העבריים בספריית הוותיקן, שם עשה עבודה חלוצית ומיוחדת באיכותה בתחום הקודיקולוגיה והפלאוגרפיה. קאסוטו עסק בתיאור מלאכת הסופר והספר של אחד האוספים החשובים והגדולים בעולם, "האוסף הפלטיני". הוא חיבר קטלוג לכתבי היד בו זיהה את כל הטקסטים, תיאר את תוכנם, ואת השכבות הקודיקולוגיות השונות מהן נוצרה כל יחידה.⁴³⁵ קאסוטו, שגדל בבית הדפוס בשנות נעוריו, ועסק בחקר היסטורי של כתבי יד, מסמכים וכתובות כבר מראשית דרכו, הגיע עם כלים אלה למחקר כתבי היד של ספריית הוותיקן. קאסוטו חיבר בין הידע העצום שלו בטקסטים היהודיים לכליו כהיסטוריון האמון על מסמכים היסטוריים, וגם לידע שלו על יצירת הספרים וייצורם, והניב תוצרים חשובים ואיכותיים. אלה גם יעמדו לרשותו ויהיו "כלי עבודה" עבורו בפענוחם של הלוחות מאוגרית. בהמשך הדרך יהיו לכך גם פירות בתחום נוסף, מהדורת התנ"ך הראשונה של האוניברסיטה העברית ובדיקתו של כתר ארם צובא.⁴³⁶

בשנת 1934, בה התפרסם ספרו על ספר בראשית, ניתן לראות שנת מפנה והתפתחות. בתקופה זו החל קאסוטו לעסוק בפענוח ובפירוש משמעותם של הממצאים מראס שמרה-אוגרית שיפורטו להלן. קאסוטו המשיך לעסוק בספר בראשית גם בפרק החדש שנפתח בחייו עם המעבר לרומא. הוא עסק הרבה בהבהרת שיטתו על ספר בראשית ובהגנה על טיעונו בו, וכמתואר בסוף הסעיף הקודם אף פרסם עוד בריאת העולם בספר בראשית.⁴³⁷

⁴³⁰ די-סיני עומד על הסיבות למעבר בית המדרש לרומא, ומציין את העובדה שקאסוטו, למרות הביקורת על גישתו הביקורתית למקרא, היה "עמוד התווך המדעי של המוסד", כאחת הסיבות למעבר. בנוסף לכך הייתה ירידה מתמשכת במספרי התלמידים, ואף ירידה במעמדה של פירנצה כמרכז היהודי המוביל. די-סיני, "בית המדרש לרבנים", עמ' פג – פד. ובמיוחד הערה 36; ראו גם תולדות חייו של קאסוטו במבוא לעבודה זו.

⁴³¹ תכנית ההוראה של ההוראה של קאסוטו ברומא מתועדת במחברת הנמצאת בארכיון קאסוטו, ARC.2.1787.2147. במחברת נמצאת תכנית מפורטת להרצאות בבית המדרש בשנים 1932 – 1936. ראו גם פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי", עמ' 65.

⁴³² קאסוטו, ארכיון, ARC.2.1787.2147.
⁴³³ די-סיני מתאר את פעילות בית המדרש ברומא (די-סיני, "בית המדרש", עמ' פג – פד); פיאטלי תאר את ההתנגדות שהייתה לגישתו הביקורתית (פיאטלי, שם, עמ' 65).

⁴³⁴ ראו סעיף 3.4.6 להלן.

⁴³⁵ ספרו של קאסוטו על האוסף הפלטיני של כתבי היד העבריים בספריית הוותיקן: I Manoscritti Palatini ebraici della Biblioteca Apostolica Vaticana, התפרסם בשנת 1935, וראו בנושא זה: בית אריה, "הקודיקולוג", עמ' כ – כה.

⁴³⁶ בית אריה, "הקודיקולוג", עמ' כג; עופר, "כתר ארם צובא".

⁴³⁷ קאסוטו, "תשובה א"; קאסוטו, "תשובה ב".

קאסוטו חי ופעל ברומא פחות מעשור, בין השנים 1932 ל-1939, כשהצל הכבד של הפשיזם והאנטישמיות הגואה הלכו וסגרו עליו ועל כל יהודי איטליה ואירופה. קאסוטו זכה להכרה מהאקדמיה האיטלקית וגם לביקורת מצדדים שונים, בין אם על עצם שיטתו המדעית⁴³⁸ ובין אם על השקפותיו התיאולוגיות.⁴³⁹ בשנת 1938 סולקו כל היהודים ממשרותיהם באקדמיה (ובכל המשרות הממשלתיות). זה היה משבר אישי, משפחתי ויהודי גדול, עמו התמודד קאסוטו בהחלטות קשות ואמיצות.⁴⁴⁰ קאסוטו עזב את איטליה ועלה בשנת 1939 לירושלים, שם המשיך במפעלו הגדול.

2.3.2 ראשית הגילויים בראס שמרה-אוגרית וחשיבותם

בשנת 1928 התגלה בצפון סוריה תל עתיק בו נחשפו שרידיה של העיר הכנענית העתיקה אוגרית. בעשור בין שנת 1929 לפרוץ מלחמת העולם השנייה בשנת 1939 נעשו באתר חפירות שיטתיות, והחלו להתפרסם גילויים מרתקים. בתוך הגילויים היה מספר גדול של כתובות עתיקות, כתובות בכתב יתדות על גבי לוחות טין. הכתב והשפה לא היו מוכרים, אך תוך זמן קצר החלו להתפענח, והתברר כי מדובר בכתב אלפביתי של כשלושים אותיות, בשפה כנענית שמית. לצד מסמכים של מכתבים, שטרות וחשבונות, נמצאו טקסטים ספרותיים של שירה אפית, עלילותיהם של אלים וגיבורים אנושיים. שירי העלילה המרכזיים שנמצאו היו: (א) עלילת בעל – שיר המספר על בעל אלוהי השמיים והחיים, ומלחמתו במות, אלוהי השאול והמוות. (ב) עלילות דנאל ואקהת – המספרות על דניאל השופט הצדיק, ובנו אקהת, שגיבוריה העלילה הם בני אנוש ואלים. (ג) עלילת כרת – העוסקת בדמויות אנושיות בלבד, ומספרת על המלך כרת, מסעו הצבאי, נישואיו, בניו ובנותיו. כמו כן נמצאו טקסטים קצרים נוספים.⁴⁴¹

קאסוטו היה מראשוני החוקרים שעסקו בפיענוח הכתובות ומשמעותן, לצד מלומדים נוספים כאולברייט, גינזברג, גורדון, ווירולו, והפך לאחד ממובילי התחום.⁴⁴² תחילה החל לפרסם מחקרים בהם פענח ופירש חלקים שונים של השירה האפית, ובמקביל פיתח הצעה על משמעותם הכוללת. קאסוטו גיבש שיטה שבסיסה בהנחה שהייתה שירת עלילה בעם ישראל הקדום וכי יש קשר בין הספרות הכנענית הקדומה לספרות המקראית. זוהי אחת מתרומותיו המשמעותיות ביותר לחקר המקרא.⁴⁴³ שיא יצירתו בתחום זה, ספרו **האלה ענת**, התפרסם בשנה האחרונה לחייו. בכל כתיבתו מהתקופה בה החל לפענח ולפרש את כתבי אוגרית ואילך הוטמעה שיטתו החדשה. אם בכתיבתו הקודמת הודגשה החשיבות של הבנת המרחב השמי בו פעל עם ישראל הקדום וחשיבותם של ממצאים מהמזרח הקדום להבנת ופירושו המקרא,⁴⁴⁴ הרי שעתה

⁴³⁸ ברנהיימר, "שאלת בראשית".

⁴³⁹ הפולמוס של קאסוטו ופאציפיצי' שהחל בתקופה זו, יתואר בפרק הבא.

⁴⁴⁰ ההתמודדות האישית והמשפחתית, השלובה בתוך התמודדות קהילת יהודי איטליה מתוארת בהרחבה (עברון-קאסוטו וקאסוטו, **מבט לקהילה**); על ההקשר של כלל יהודי איטליה ראו: דה פליצה, **היהודים באיטליה הפאשיסטית**, עמ' 219 – 326; וכן ריגנו, "אוניברסיטת רומא", עמ' 135 – 136.

⁴⁴¹ קאסוטו, "אגרית", ערך, **א"מ**, א, טורים 84 – 86.

⁴⁴² קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 7 – 18; קאסוטו, "אגרית", ערך, **א"מ**, א, טורים 79 – 90.

⁴⁴³ אופנהיימר סיכם: "נדמה שבזכות קאסוטו נתפכחה הספרות העברית הצעירה לראות את תרבות כנען ראייה ריאליסטית ונתברר לה שאין כל אפשרות לשוב אל אותם אידיאלים הגנוזים במיתולוגיה החושנית של עמי כנען... עם ירידת העולם הכנעני בתורת אידיאל הוא עלה מחדש כאובייקט למחקר. לחוקר הדת ולחוקר המקרא העניק קאסוטו חומר רב חשיבות שעל פיו אפשר לעמוד באופן ממשי על תהליכים הרוחניים ועל שלבי מעבר המוליכים מכנען לאמונת הייחוד." (אופנהיימר, "המורה", עמ' 234). רופא כתב: "תרומתו הייחודית של קאסוטו היא בשחזור שירי העלילה העתיקים" (רופא, **מבוא**, עמ' 100); וכן זקוביץ, שגאן, **לא כך כתוב**, עמ' 20 – 26.

⁴⁴⁴ למשל גאומן משנת 1924 סעיף 3.1.2.

הם קיבלו מיקוד ברור וייחודי. גם בתחום זה, כתיבתו ויצירתו המחקרית שולבו יחד והזינו זו את זו,⁴⁴⁵ מחקריו בתחום זה החלו ברומא בימיו ברומא והגיעו לשיאם בימיו בירושלים.

2.3.3 שירת העלילה הכנענית – פיענוח ופירוש

בין השנים 1937 ל-1950 פרסם קאסוטו שמונה עשר מאמרים שעסקו בפיענוח ובפירוש של הלוחות מאוגרית. במאמרים אלה פענח ופירש חלקים נרחבים מעלילות בעל, עלילות דנאל ואקהת ועלילת המלך כרת.⁴⁴⁶ במחקריו נעזר קאסוטו לא אחת בדוגמאות מקראיות כדי לפרש את הטקסט מאוגרית. דוגמאות רבות לכך מצויות כבר במאמרו משנת 1937, להלן אחת:⁴⁴⁷

לאחר הדימויים שבהם פותח השדר... בא הקטע הקשה שבשורות 18-19: *הם אמת אמת נפש (בר)לת חמרים אמת*.⁴⁴⁸ ועתה, אם נשווה לנגדנו שאל מת, האל של שוכני תחתיות ארץ, מתגלמת שאול, עד מהרה נזכור מה שכתוב בישיעיהו ה, יד...: "לכן הרחיבה שאול נפשה ופערה פיה לבלי חק וירד הדרה והמונה", וחבקוק ב, ה...: "אשר הרחיב כשאול נפשו והוא כמות ולא ישבע" (השווה גם משלי א, יב; כ"ז, כ; ל, טז; וכן בדבר התקבולת שבין שאול ובין מות (=מת), הושע י"ג, יד; תהלים ו, ו; יח, ו; מ"ט, טו; פ"ט, מט; קט"ז, ג; משלי ה, ה; ז, כז). נפש שאול שעליה מדובר כאן, כלומר שאיפתה של שאול לבלוע מתים במספר רב, המקבילה לפה הפעור (ופערה פיה) של אותה שאול עצמה, ולמות שאינו יודע שובעה, מתאימה למה שאנו קוראים בכתוב שלפנינו על נפש של מת. כשם שבעלי החיים נכספים למה שדרוש למחייתם, כך אומר מת, *נפשי היא אמת אמת, וחפצי הוא חמרים אמת*.

התיאור המקיף ביותר של מפעלו בתחום זה נמצא בספר **האלה ענת** בו הוא מביא את תוצאות עבודתו. בספר הוא מסכם את עלילת בעל הנפרשת על פני שבעה לוחות, ומספרת על מלחמותיהם של בעל, מקור החיים והפריון וענת, אלה לוחמת הנחשבת אף היא לאלת חיים, באל המוות מות ובעוזריו. נביא כאן את עיקרי הדברים, שלהם הקדיש קאסוטו שנות מחקר רבות, והכרתם היא בסיס להבנת תפיסתו בבואו לפרש את המקרא.

קאסוטו הקדים לתיאורי העלילה עצמה את פירוט דמויות גיבוריה:

אל – אבי כל האלים, ובמיוחד אביהם של האלים הגדולים: בעל, ענת ומות, שנמנו עם שבעים הילדים, שילדה לו אשרה אשתו. אל נקרא "יוצר היצורים", בורא העולם ובני האדם. אל נחשב לאל הנעלה ביותר,

⁴⁴⁵ על הקשר בין ההוראה והכתיבה ראו למשל בפתח מאמר שפרסם בשנת 1939 על שירת דנאל ואקהת: "קראתי את כל השירה כולה וביארתי אותה בהרצאותי באוניברסיטה של רומה בחודשים ינואר – מארס 1938, ואת פירושי על משמעותה הכללית של שירה זו מסרתי לאקדמיה האיטלקית, Accademia Dei Lincei, בישיבתה מיום 20 מארס 1938", קאסוטו, "דנאל והשיבולים", עמ' 159. בפתח המאמר על דנאל ובנו, שפורסם בשנת 1940 כתב: "בכוונתי להכין תרגום וביאורים לשיר העלילה של דנאל... והיה נושא הרצאותי באוניברסיטת רומה בחודשים ינואר מארס 1938. על פירושי לשירה זו בכללותה הרציתי בישיבתה של Accademia Dei Lincei ביום 20 מארס 1938." (קאסוטו: "דנאל ובנו", עמ' 165). קאסוטו העיד כי הקדיש קורס באוניברסיטה העברית את לקריאת הלוח האוגרית AB בשנת הלימודים תש"ג (1942 – 1943, וכי תלמידיו היו הראשונים לשמוע את הצעתו לפירוש הקריאה לשלום בלוח (קאסוטו, "קריאה לשלום", עמ' 267).

⁴⁴⁶ קאסוטו, "שדר של מות לבעל", 1937; קאסוטו, "היכלו של בעל", 1938; קאסוטו, "דנאל והשיבולים", 1939; קאסוטו, "דנאל ובנו", 1940; קאסוטו, "מותו של בעל", 1940; קאסוטו, "בנין היכלו של בעל", 1941; קאסוטו, "בעל ומות בכתבי אוגרית", 1942; קאסוטו, "קבלת פניו של בעל", 1943; קאסוטו, "מעשה בדנאל הצדיק", 1943; קאסוטו, "קריאה לשלום בלוח האוגרית", 1945/6; קאסוטו, "חדרי חדריו של אל", 1946/7; קאסוטו, "Zeus Demarus בכתבי אוגרית", 1949; קאסוטו, "שבע נשותיו של מלך כרת", 1950; קאסוטו, "נסיעתה של אשרה", 1950; קאסוטו, "שלוש צורות האלף" תשי"א.

⁴⁴⁷ קאסוטו, "שדר של מות לבעל", עמ' 155.

⁴⁴⁸ על מנת לבדל את הטקסט האוגרית הוא כתוב *באותיות נטויות*.

מלך העולם, היושב ב"פי הנהרות". שלטונו חולק בין שלושת בניו: בעל השולט בשמים, מות השולט בשאול, ובן נוסף "שר של ים". כשנדרשו החלטות חשובות נסעו האלים אל מקום מושבו לקבל את אישורו.⁴⁴⁹

אשרה – "הצועדת על הים", בת זוגו של אל, ואם האלים. גם היא כעשתורת וענת נחשבה לאלת פריון, ולעתים הגבולות ביניהן מיטשטשים. עומדת לימינו של בעל אלוהי השמים והחיים במלחמתו במות אלוהי השאול והמוות.⁴⁵⁰

בעל – האל הגדול בפנתיאון הכנעני, "אדון", "הדד", אל הסערה. בעל הדיח בעזרת אחיו את אל, אביהם, מהשלטון בעולם, ולקח את השלטון על השמים. בעל הוא משיב הרוח ומוריד הגשם, מקור החיים, הפריון והפרנסה, ולכן נחשב גם כשליט הארץ. כונה: זבל (אדון) הארץ, רכב ערבות (עננים), האדיר, בן דגן ועוד. בעל הומת בידי מות אחיו וירד שאולה, ואז האדמה חדלה לתת יבול, אך קם לתחייה והאדמה שוב הניבה שמן, חלב ודבש בארץ. מתואר כגיבור מלחמה, עם אלה וברק, ומחזיק בסמל הפריון.⁴⁵¹

מות – מות הוא אלוהי המוות, תפקידו כריתת החיים והבאת המיתה. הוא מסמל את הכוחות המתנגדים לפריון, ומתפאר בכך שהוא ימית את בעל ויוריד אותו לשאול: "ונפשי להמית להמית, שאיפתי להמית חומרים. בשתי ידי הן אוכל, הנה, שבע מנות יבצעו לי, הנה כוסי ימזגו כמו כד". קאסוטו מצטט את השורות מהלוח לו הוא קורא אב"א, א, 14-22, המתארות את מות כמי "שנכסף תמיד להמית, לאסוף... גופות של מתים בזו על גבי זו, חומרים חומרים... בולע ואינו יודע שבעה". מות הוא מלך השאול.⁴⁵²

ענת – לוחמת גיבורה ואמיצת לב, "עושה שמות באויביה ואוהבת להטביל רגליה בדם אויביה". ענת עומדת לימינו של בעל במלחמתו נגד מות, מכה באויביו, וכשמות הורג את בעל, ענת נוקמת בו. ענת תומכת בבעל בבואו לבקש את תמיכתו של אל. לדעת קאסוטו היא לא הייתה בת זוגו של בעל. ענת קשורה לפריון, ולמרות אכזריותה הנוראה נחשבה אלת החיים.⁴⁵³

קאסוטו הביא את תמצית עלילת בעל, כפי שהיא מופיעה על הלוחות, הוא נתן ללוחות מספרים חדשים, באותיות עבריות ללוחות, כחלק ממפעלו. להלן תוכן הלוחות:

לוח אב"ו: קאסוטו שיער שחסרה פתיחה בה סופר כיצד הדיחו בניו של אל את אביהם משלטונו וחילקו את השלטון ביניהם: בעל בשמים, מות בשאול, ואח נוסף, שר של ים. בחומר הקיים מסופר על מות ושרו של ים, שחברו יחד נגד בעל במלחמה על השליטה בעולם. בתחילה מות גבר על בעל, אך בהמשך בעל מנצחו. עוזריו של בעל היו אחותו ענת והאל כתר-וחסס. מות מצליח להחריב את מעונו של בעל. אל קורא למעונו את כתר-וחסס כדי שזה יפסיק את הלוחמה, והוא מסכים, אל פונה לענת בפניה דומה והיא מסרבת.⁴⁵⁴

לוח חסר: קאסוטו שיער את קיומו של לוח נוסף ברצף העלילה בו סופר על מלחמתה של ענת באויבי בעל. ענת נלחמה בשר של ים, היכתה את שופט הנהר, וחסמה את פיו של התנין. קאסוטו שיער שבלוח החסר תוארו גם מלחמות ענת וניצחונותיה על המפלצות הנוראות נחש עקלתון והעריץ בעל שבעה ראשים.⁴⁵⁵

449 קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 42 – 43.

450 קאסוטו, שם, עמ' 45 – 46.

451 קאסוטו, שם, עמ' 46 – 47.

452 קאסוטו, שם, עמ' 48.

453 קאסוטו, שם, עמ' 49.

454 קאסוטו, שם, עמ' 51 – 52.

455 קאסוטו, שם, עמ' 52.

לוח אב"ה: בו סופר על ביקורו של בעל אצל אחד האלים, והמשתה והניגונים שהתלוו לכך. בעל שב למה שנותר מ"נוותיו" בצפון (שכזכור הוחרבו), וענת ממשיכה להילחם עבורו. אויביו כעת הם בני האדם שתקפו את היכל ענת, היא מכה ומשמידה אותם. בעל עייף מהמלחמות המתמשכות, וחשב שמה שיועיל לו יהיה בניית היכל מהודר ומפואר כיאה למלך, משם יוכל להכריז על מלכותו על אלים ואנשים. אז ביקש מענת לסיים את המלחמה, ופנה לאל לקבל את אישורו לבנייה. ענת מאיימת על אל, שנותן את הרישיון בעל כורחו, אשרה אשתו מסכימה ברצון, וחוברת למאמץ לשכנוע אל.⁴⁵⁶

לוח אב"ב: בו מסופר כיצד אשרה מבקשת מכתר-וחסס לבנות היכל לבעל. הוא מתחיל ביצירת רהיטים מהודרים, אך האויבים הפריעו וגרמו לביטול רישיון הבניה מאל. הרישיון חודש וכתר-וחסס בנה לבעל היכל נהדר בירכתי צפון. בעל מכריז על נצחונו מחלונות היכלו והזמין את מות למלחמה המכרעת.⁴⁵⁷

לוח אב"ג: במעט ששרד מלוח זה מסופר כיצד ביקשו וקיבלו שר של ים ושופט של נהר גם הם רישיונות מאל לבנות היכל, וכיצד ניסו לגרום לאל להכיר בנשיאותם. בעל נלחם בהם ומכה אותם, ומכריחם להכיר במלכותו.⁴⁵⁸

לוח אב"א*: בו מסופר כי מות לא נכנע וממשיך לאיים על בעל, הוא מודיע לו שגם אם יצליח להשמיד את ליוויתן נחש בריח ויתר המפלצות המסייעות לו, מות עצמו ימחץ וימית ויוריד שאולה את בעל. בעל עושה פעולות מאגיות כדי להינצל, אך מות מנצחו ומורידו שאולה, כפי שאיים.⁴⁵⁹

לוח אב"א: בו מסופר כיצד ענת קוברת בכבוד את בעל ונוקמת את נקמתו, היא מכה את מות ועושה שמות בגופו. בעל קם לתחייה, נלחם במות קרב מכריע, ומכריחו לקבלו כמלך.⁴⁶⁰

2.3.4 הזנה הדדית בין התחומים: חבקוק ג

קאסוטו עמד על חשיבות הכרת המזרח הקדום ועולמו המחשבתי והספרותי להבנת המקרא, כבר בנאומו בשנת 1924.⁴⁶¹ עשור אחר כך, בשורות החותמות את ספרו, **ספר בראשית ומבנהו**, הוא כתב:⁴⁶²

לא נותר לנו אלא לקוות (והתגליות בראס שמרה מוכיחות לנו, שאין הדבר מעבר לגבולות האפשרות), שמהו מבין הכתובים הקדומים ביותר שהיו לנגד עיניו של מחברו של ספר בראשית יתגלה לנו בעתיד. במקרה כזה נוכל להגיע למושג ברור יותר, לפחות באיזה פרט, של תרומתו האישי של המחבר.

כך גם במאמר שכתב שנה מאוחר יותר הביע תקווה שהממצאים הללו ישפכו אור על הבנת המקרא והצביע על חשיבותם.⁴⁶³ בנאום הפתיחה שלו באוניברסיטה העברית בשנת 1939, הציג קאסוטו את שלוש הדרכים בהן המחקר על ידי מלומדים יהודים יוכל לתרום תרומה ייחודית לחקר המקרא.⁴⁶⁴ הדרך השנייה משלוש

⁴⁵⁶ קאסוטו, שם, עמ' 52.

⁴⁵⁷ קאסוטו, שם, עמ' 52 – 53.

⁴⁵⁸ קאסוטו, שם, עמ' 53.

⁴⁵⁹ קאסוטו, שם, עמ' 53.

⁴⁶⁰ קאסוטו, שם, עמ' 53.

⁴⁶¹ ראו סעיף 3.1.3.

⁴⁶² קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 332 – 333.

⁴⁶³ קאסוטו, "בריאת העולם", עמ' 31 ועמ' 37; וראו סעיף 2.2.8.

⁴⁶⁴ ראו בהמשך פרק זה סעיף 3.4.2 ובקיצור כאן: הכרות מעמיקה ובלתי אמצעית עם "רוח האומה", ידיעת המזרח העתיק, הארה מדעית מתוך החומר המסורתי של אגדה, תלמודים והספרות היהודית (קאסוטו), "תפקידו במדע המקרא", עמ' 3 – 8.

הדרכים אותן הציע היא: "ידיעת המזרח העתיק". בהקשר זה אמר על תרומת פיענוח ופירוש הממצאים מראס שמרה: 465

הטקסטים הכנעניים שנתגלו בשנים האחרונות בראס שמרה שעוד לא נשלם אף פרסומם, ועבודת פיענוחם ופירושם עומדת עדיין בהתחלתה. יש כאן כר נרחב לעבודה בשביל דור שלם של חוקרים... אפשר כבר להגיד, שהתועלת תהיה מרובה וחשובה עד מאד. כתובים קשי הבנה, ניבים נדירים, רמזים סתומים, מושגים בלתי ברורים, עלולים להתבאר ולהתברר על ידי העזרה הניתנת לנו מידיעת ספרותם ודתם והשקפתם של עמי המזרח העתיק.

קאסוטו התווה דרך למחקר דו כיווני: מחד, האפשרות להגיע להבנת הממצאים מאוגרית בעזרת המקרא, ומאידך, האפשרות להבין ולפרש את המקרא בעזרת אותם הממצאים. דוגמא מוקדמת להבנת המקרא באמצעות ספרות אוגרית ולהבנת ספרות אוגרית לאור המקרא, עליה מצהיר קאסוטו במפורש, ניתן לראות במאמר על התפילה בחבקוק ג, שפרסם בשנת 1938: 466

המזמור...סתום במידה רבה, גם מצד משמעותו הכללי וגם ברבים מפרטיו. הקושי בהבנתו ובבירור פרטים אלה כרוך במידה רבה...גם בעובדה שהרבה פעמים מזמור זה רומז לדברים ולרעיונות שהיו ידועים יפה לחוגים שבתוכם הוא נכתב, אבל נשתכחו במהלך הדורות שלאחר מכן. היום, הכתבים של ראס שמרה, היא אוגרית העתיקה, מניחים לנו לחדור לאיזו פינה נעלמה של השירה הכנענית שלעתים קרובות היא מונחת ביסודה של השירה המקראית, ועל כן אפשר שנוכל להבין לפחות את מקצת מן הרמזים הללו. וכנגד זה אפשר יוכלו המזמור שבחבקוק ג והכתובים העבריים הדומים לו לסייע מצדם להאיר כמה דברים בכתבי אוגרית שנשארו סתומים או מסופקים.

קאסוטו הציע את האפשרות שרעיונות מהסביבה הכנענית שלא התנגשו עם עקרונות המחשבה הישראלית, עברו תוך עיבוד ושינוי לספרות המקראית. הוא כבר הצביע על אפשרות זו במחקריו על בראשית ועל פרקי מקרא אחרים. הוא שיער ש"צינור" ההעברה, היה חוגי ספרות החכמה, שחיפשו "דרכים מועילות" ללמד את תורתם. הוא טען שהמיתוס הכנעני על מלחמת בעל במות היה מוכר היטב והשאיר רושם עמוק במחשבה ובספרות העברית: 467

זיכרונות הסיפורים שבפי הכנענים על אודות מלחמתו של אל השמים באל שאול ומפלצותיו, שעברו כנראה במיצועה של ספרות החכמה לאחר שחלו בהם שינויים עמוקים, לבשו בהווי הישראלי צורה חדשה ופנים המתיישבות עם הגותו הדתית של ישראל. הואיל ולא היו מספרים במלחמה הנטושה בין אל חברו השקול אליו אלא במרד של נבראים בבוראם, הרי הוכשר הדבר בעיני הנביאים ומשוררי ספר תהילים, ולאחר מכן אף יותר מזה, בעיני חכמי התלמוד...

וברור הדבר שמסורות ישראליות-יהודיות אלו מכוונת כנגד שני קטבים המופלגים זה מזה. מצד אחד הן ניצבות לפנינו כזיכרונותיהם של מאורעות שאירעו בעבר הרחוק, בראשית הימים...ביטוי מוחש של הודיה בגבורתו של הבורא שכבש את איתני הטבע ומשל בהם בשביל לצור את העולם כרצונו. מהצד השני, מכוונת הן כנגד מאורעות המושלכים לעתיד הרחוק, לאחרית הימים...

465 קאסוטו, "תפקידו במדע", עמ' 6.

466 קאסוטו, "חבקוק ג", עמ' 118.

467 קאסוטו, שם, עמ' 120.

קאסוטו ביסס את דבריו על דוגמאות מקראיות מישעיהו כז, מתהלים עד ומתהלים צב. הוא השווה את פסוקי השירה במקומות אלה לקטעים מעלילת בעל; למשל: 468

| | |
|----------------------|---------------------|
| תהילים צ"ב, י | 9 – 8 III AB |
| כי הנה איביך ה' | הנה אויביך בעל |
| כי הנה איביך יאבדו | הנה אויבך תמחץ |
| יתפרדו כל פעלי און | הנה תצמית שונאיך |

בפירוש המזמור טוען קאסוטו שהוא עוסק במשורר המתפלל לטובת עמו בעת דיכוי וסבל, ומבקש מהאל לחדש את פעולתו הקדומה נגד הרשעים, ולא לחכות לאחרית הימים. המשורר בטוח בעזרת ה' ומתאר את הופעתו, כשהוא בא בכל הדרו להעניש את הרשעים ולהושיע את הנדכאים. קאסוטו מסביר שורה של ביטויים במזמור באמצעות מקבילות כנעניות המסייעות להבין. המילה "רשף" בפסוק ה מתבארת בעזרת מילה המקבילה לה בעלילת בעל המתארת אלוהות. 469 המילה "יתר" בפסוק ו מקבילה למונח כנעני המתאר את הקפצתם של שליחי הרע חזרה למטה למקומם בים. 470 בתיאור בפסוק ח של פועלו של ה': "הבנהרים חרה ה', אם בים עברתך?", קאסוטו רואה הד לתפיסות הכנעניות על מרד "שרו של ים". 471 קאסוטו מסביר את הביטויים הסתומים בפסוקים ט וי: "שבועת מטות אמר", "נהרות תבקע ארץ", "ראוך יחילו הרים", על ידי השוואתם לכלי הנשק ולתיאורי המלחמה בעלילות בעל. 472 בפסוקים יג ויד הוא מוצא הדים למסורת הספרותית הכנענית של הכאת האויב מכה אחת על הראש ומכה אחת על הצוואר. 473 עונשו של האויב בפסוק טו מזכיר את העונש של האויב בימי קדם: סוסיו של ה' מתנפלים על הים המורד. גם בסימו של המזמור, בפסוקים טז – יט, מוצא קאסוטו המשך למסורת ספרותית כנענית, אך בשינוי: 474

...ניצחון האל מוריד הגשם שם קץ לפגעים הבאים ממחסור במים. צורה ספרותית זו ממשיכה להתקיים, אבל אגב שינוי עמוק שחל במשמעותה... במקום תוצאותיו של רוגז באות תוצאותיהם של רחמים... מובטח לעם ישראל גמול טוב או רע, הכל לפי התנהגותו...

המאמר על פרק ג' בחבקוק הוא אבן דרך בתהליך התפתחות תפיסתו של קאסוטו. הדברים שכתב קאסוטו במאמר זה הראו את הקשר בין שני התחומים בהם עסק. 475 לימים, תלמידו ליונשטם, ותלמיד תלמידו אבישור, ביססו את דרכם על התיב אותו החל קאסוטו לסלול כאן. 476

2.3.5 תופעות הנובעות ממסורת ספרותית משותפת

קאסוטו, איש הספרות, חיפש ומצא שימוש משותף של ביטויים ספרותיים הנמצאים גם בספרות האפית הכנענית וגם בספרות המקרא. הוא ייחס את התופעה לכך ששתיהן נובעות ממסורת ספרותית קבועה משותפת: 477

468 קאסוטו, שם, עמ' 122 – 123.

469 קאסוטו, שם, עמ' 124.

470 קאסוטו, שם, עמ' 124 – 125.

471 קאסוטו, שם, עמ' 125.

472 קאסוטו, שם, עמ' 126.

473 קאסוטו, שם, עמ' 127.

474 קאסוטו, שם, עמ' 126 – 128.

475 קאסוטו, "שירת העלילה"; קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית"; קאסוטו, "ראשית ההיסטוריוגרפיה".

476 ליונשטם, **מסורת יציאת מצרים**; אבישור מזכיר פעמים רבות את העובדה שצעד בעקבותיו של קאסוטו במחקרו (אבישור, **עיונים**, עמ' 21; עמ' 86; עמ' 143).

477 הדברים הללו נכתבו לראשונה במאמר בשנת 1942. בשנת 1951, הובאו כמעט ללא שינוי בספר **האלה ענת** (קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית", עמ' 21); (קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 20).

...שהספרות המקראית לא הייתה אלא המשך של הספרות הכנענית שקדמה לה בזמן. כשם שהלשון העברית אינה אלא אחד הדיאלקטים שצמחו מן הגזע הכנעני הקדום, וכשם שהיא ממשיכה... את הלשון הכנענית... כן ממשיכה הספרות העברית את המסורת הספרותית הכנענית, שכבר הלכה ונוצרה בתוך האוכלוסים המדברים כנענית לפני התהוותו של עם ישראל... המשך טבעי וספונטני, לא התחקות אלא התפתחות... המשך השימוש באותן דרכי הביטוי שכבר היו נהוגות בלשון... ולפיכך, כשבאו בני ישראל להביע לראשונה את רעיונותיהם בצורה ספרותית, לא היו מוכרחים ליצור לעצמם את כלי ההבעה. כלים אלו כבר היו מוכנים ועומדים, ונקל היה להשתמש בהם כדי ליצור ספרות חדשה, חדשה בתכנה וברוחה, אבל המשך הישנה בצורתה, בחינת יין חדש בקנקן ישן.

להלן רשימת התופעות שמנה (לפי פירוטן המאוחר ביותר):⁴⁷⁸

ביטויים מושאלים (מטאפורות): המסאת המיטה בדמעות; שתיית דמעות ושבעה בבכי; ספירת ירחים (לחשבון זמן הריון ולחשבון הזמן החולף); ירידה שאולה אחרי הבן הנפטר; עליית המוות בחלונות; נפשה של שאול אינה יודעת שבעה; חופש המתים בשאול; זבחי ריב של סעודה מלאה קטטות; יניקת שדיים בהוראה של הנאה רבה מכל סוג; שברון מותניים על שמועה רעה; הורדת מישהו בדם שאולה; מנת הכוס במשמעות קביעת גורל.⁴⁷⁹

דימויים: הכוונה לדימויים ייחודיים בהם קיים פרט בעל משמעות מיוחדת: נשוך כנחש; נגח כראם; עורג כאיל; וכן לעתים שימוש בשורת דימויים רצופים.⁴⁸⁰

זוגות קבועים של מילים מקבילות: התקבולת היא כלי אומנותי רווח בשירת המזרח, בה נהגו לשים שתי מילים נרדפות זו לזו בשתי הצלעות המקבילות, בזוגות קבועים. כך שאם תופיע מילה מסוימת בצלע הראשונה, אז בצלע השנייה חייבת להופיע בת זוגה. קאסוטו הביא ראיות לשלושים ותשעה זוגות של מילים מקבילות, וטען שיש רבות נוספות. חלק מהדוגמאות להלן זהות לא רק במשמעותן אלא מדובר באותה המילה ממש!⁴⁸¹

תארים ומונחים קבועים: מונחים ותארים הקשורים לנושא מסוים נמצאות בשתי הספרויות באופן קבוע. למשל: בשתיהן מיוחס התאר "טוהר" למילה "ספירים", התואר "עז" סמוך לתואר "מוות", וכן מות העולה בחלון או נפשו של מות שאינה יודעת שבעה. השימוש בפעלים "מחץ", "חצב", "צמת" לתיאור המכות שנותן האל לאויביו במלחמה, וכן שימוש בפועל "גער" כדי לתאר את כניעת הים האויב לפני בוראו, והסמיכות של התור "רבה" כשם נרדף ל"תהום".⁴⁸²

⁴⁷⁸ קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 21 – 38.

⁴⁷⁹ קאסוטו, שם, עמ' 21 – 21.

⁴⁸⁰ קאסוטו, שם, עמ' 23 – 24.

⁴⁸¹ רשימת המילים המקבילות שמביא קאסוטו בספרו **האלה ענת**: ארץ – עפר; עולם – דור ודור; פה – שפתיים; ראש – קדקד; יד – ימין; כסף – חרוץ (מילה עתיקה במשמעות זהב); אהלים – משכנות; חלב – חמאה; כוס – קבעת; שנה – נקף; ירא – שתע; ב בקרב (במשמעות בתוך); אלף – רבה; אדם – לאום; בית – היכל; בית – חצר; ידים – אצבעות; טל – רביבים; שעירים – רביבים; קדש – נעים; אויב – צר, צורר, צרה; אויב – קם; ענה – השיב; אב – כונן (במשמעות הוליד); קנה – קונן; מלך – שופט; קם – התעודד; ירד – ישב (באבל); בכה – דמע; נתן – שלח; אח – בן אם; דודים – אהבה; דין – שפט; חיים אלמוות; שמח – גיל; שמח – צהל; שמע – בין; שפתיים – לשון; ינק – מצץ (קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 24 – 29).

⁴⁸² קאסוטו, שם, עמ' 29 – 30.

נוסחאות קבועות: קאסוטו הכיר מהספרות האפית של עמים קדומים אחרים את התופעה בה בכל פעם שמשורר מבקש לעסוק במצב או פעולה מסוימים הוא עושה זאת בנוסחה קבועה. הוא זיהה תופעה כזו בספרות האפית מאוגרית, וסבר שלמרות שאין בידינו דוגמאות לשירה האפית הישראלית, היו נוסחאות כאלה גם בספרות העלילה הישראלית (אותה הוא שחזר). קאסוטו שיער שנוסחאות אלה עברו מהשירה האפית הישראלית, לספרות המקראית.

קאסוטו הציע שתהליך היווצרות הספרות המקראית היה דומה לתהליך שהתקיים בספרות היוונית ובספרות הצרפתית העתיקות. פרוזה ספרותית התפתחה אחרי ומתוך השירה הקדומה, ושאלה ממנה ביטויים ותבניות לשוניות. הוא תאר את התהליך תחילה במאמר "ספרות מקראית וספרות כנענית" וביתר הרחבה בספרו **האלה ענת**.⁴⁸³ קאסוטו מנה שלושה סוגים של תבניות: המספרים המדורגים, החזרות, ועניינים הנמשכים שבעה ימים, וביום השביעי מתרחש חידוש.

בדוגמאות לסכמות קבועות שהביא: "וישא עיניו וירא" כשדמות רואה לפניו מישהו או משהו חדש, כשראש משפחה יוצא לעבור למקום חדש, הנוסחה: "ויקח פלוני (ראש המשפחה) את פלוני ואת אלמוני ואת קנין א' וילך..." (דוגמה זו משמשת אותו לפירושים של הפסוקים על נדודי תרח בבראשית י"א ואברהם בבראשית י"ב, פסוקים שעסק בהם בהעמקה בראשית דרכו),⁴⁸⁴ או המלאכים המצווים את לוט לצאת מסדום. וכך הוא מציע:⁴⁸⁵

והנה נוסחה זו נמצאת כבר בכתבי אוגרית. כששולח מת מלך שאול דברי איום אל בעל אלוהי השמים, משיב הרוח ומוריד הגשם, ומזהיר אותו שעוד מעט ימיתו ויכריחו לרדת שאולה, אותו ואת כל אשר לו כך הם דבריו (אב"א*, ה, 6 – 13): "ואתה קח את ענניך, את רוחותיך, ואת מרכבותיך, אתך שבעת משרתיך ושמונת חזיריך, אתך פדרי בת אר, אתך תטלי בת רב (נשיו), ואז תתן פניך לתוך מערת כנכני" וגו'... ומכאן ראייה שאין הנוסחה המקראית האמורה מיוחדת לסגנונו של מקור מסוים כגון P, מכיון שהיא שייכת למסורת הכנענית הכללית שמימי קדם, ואם עברה בירושה לבני ישראל הרי לכל סופרי ישראל עברה.

המשפט המודגש מכיל אמירה רחבה יותר במסקנותיה מאשר תיאור קשר של שימוש באמצעים ספרותיים בין שתי ספרויות. הוא מכיל בעצם את המשמעות של הקשר ואת החיזוק שלוקח קאסוטו לשיטתו המתנגדת לשיטת המקורות.

נוסחאות נוספות אותן הוא מונה הן: "וישא קולו ויקרא" הקדמה חגיגית לנאום הגיבורים, "אז נתן פניו ל..." לציון כיוון נסיעתו של נוסע, נוסחה מיוחדת לחבישת חמור בטרם יציאה למשימה חשובה. לכל נוסחה הוא נותן דוגמאות משתי הספרויות, הדוגמאות מהספרות המקראית פותחות פתח לפרשנות חדשה של הפסוקים.⁴⁸⁶

חזרות: נושא החזרות הוא אחד הנושאים שהעסיקו את קאסוטו באופן אינטנסיבי בבניית שיטתו ובהתנגדותו לשיטת התעודות. נושא זה היה אחד מהנימוקים כבדי המשקל שהביאו הטוענים לקיומם של

⁴⁸³ קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית", עמ' 24; קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 30 – 31.

⁴⁸⁴ קאסוטו, "עיונים בבראשית" וראו סעיף 2.2.1.

⁴⁸⁵ קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 32.

⁴⁸⁶ נאום גיבורים: שופטים, ט, ז; בראשית ל"ט, טו; בראשית מ"ה, ב; ישעיהו כ"ד, יד; נ"ב, ח; ישעיהו מ"ב, יא; משלי א, כ-כא; ב, ג; ח, ג-ד; כיוון נסיעת נוסע: בראשית ל"א, כא; מלכים ב, יב, יח; דברי הימים כ, ג; הכנת החמור לרכיבה: מלכים א, יג, יג; קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 30 – 34.

מקורות שונים ששולבו תוך חזרות בנוסח המקרא. תופעת החזרות בשירה האפית הכנענית נתנה לקאסוטו חיזוק לשיטתו, להלן דבריו: ⁴⁸⁷

השירה האפית האוגריתית, ככל שירה אפית, בין מזרחית ובין מערבית, מחבבת את החזרות. תופעה זו קשורה בעצם טבעו של האפוס, הנועד מעיקרו לשמיעה ולא לקריאה. בני אדם הנאספים לשמוע את שירי העלילה מפיו של הזמר, נהנים הנאה מיוחדת בשעה שהלה פותח בפסקה ידועה להם מכבר וחביבה על ליבם, כי אז קל להם יותר להקשיב לקולו וכאילו להשתתף בזמרתו... הואיל וכבר נוכחנו שיש בפרוזה הסיפורית המקראית משום המשך למסורת על האפוס הכנעני, כל מקום שנמצא במקרא חזרות דומות לחזרות האפיות, ראשים נהיה לראות בחזרות האלה סימן למסורת האפית הכנענית הקדומה.

אנו קוראים בדברים אלה של קאסוטו גם את הנחותיו הפרשניות המוכרות על היווצרותה של התורה כפי שפירט אותן בספרו **ספר בראשית ומבנהו**.⁴⁸⁸ הדוגמה שמביא קאסוטו לתבנית מקובלות של חזרות היא מסירת דברים על ידי שליח, לעתים תוך חזרה שלוש וארבע פעמים על הציווי, והביצוע. הדוגמאות הבולטות לתופעה במקרא הן הציווי לבניית המשכן וביצועו בספר שמות פרקים כ"ה–ל"א, ואחר כך ל"ה–מ', וקורבנות הנשיאים בספר במדבר ז', יב – פג. קאסוטו מדגיש שכשמדובר בטקסט פרוזה ולא בשימות כמו שתי הדוגמאות הללו, אז: ⁴⁸⁹

אין החזרות שבפרוזה שוות מילה במילה. הפרוזה נועדה לקריאה יותר מאשר לשמיעה, ולא הרי הקורא כהרי המאזין, שהמאזין נכסף להישנותם של דברים הידועים לו מכבר בעל פה, ואילו הקורא, חזרת דברים כצורתם תוכל לפעמים להיות לו למשא. משום כך נוהגת הפרוזה, בטוב טעם אמנותי, כל אימת שהיא חוזרת על איזה עניין, לשנות בו את הביטויים או לקצרם, או גם לתתם בסדר אחר.

באמצעות הטיעון על המעבר ממסורות של שירה אפית לתורה כתובה, מתייחס קאסוטו גם לתופעת החזרות עצמה, שהביאה להשערת התעודות, וגם אל הקושי של חזרה שאינה מלאה אלא עם שינויים, לעתים רבים. כדוגמאות חשובות הוא מציין את בראשית כ"ד, בו מסופר סיפורו של עבד אברהם ופגישתו עם רבקה, ואת חלומות פרעה בבראשית מ"א, א-ז, ובראשית מ"א, יז – כד.⁴⁹⁰ גישתו זו של קאסוטו, כי החזרה בסיפור המקראי היא אחד מהכלים שהגיעו בירושה משירת העלילה, הייתה כלי מרכזי בפרשנותו. קאסוטו הרבה לעשות שימוש בהסברים ספרותיים מסוגים שונים. החזרה המגוונת, בה מזכיר המספר שוב אירוע שכבר סופר אך משנה את פרטיו בחירות אמנותית, שונה במהותה מהכלים של קריאה צמודה. החזרה האפית, בדומה לשימוש בנוסחאות ומונחים קבועים, היא כלי חדש וייחודי לשיטתו אותו הביא מתוך ההשוואה לספרות הכנענית הקדומה.

⁴⁸⁷ קאסוטו, שם, עמ' 34.

⁴⁸⁸ ראו את האמירה העקרונית, שכתב בתוך הסברו לחזרות בסיפורי אבות האומה. הוא תולה את ביסוסו בכתוב עצמו בדברים שכתב על חלומות פרעה: "מהו הערך שמייחסים בכתובי ספר בראשית להישנויות, נאמר במפורש בעניין חלומות של פרעה (פרק מ"א)...אחרי חלום שבע הפרות הבריות ושבע הפרות הצנומות בא חלום שבע השיבולים המלאות ושבע השיבולים הריקות. ויוסף, בשעת הרצאת הסברו בפני פרעה, מצהיר (מ"א, לב): "ועל השנות החלום פעמים אל פרעה, כי נכון הדבר מעם האלוהים, וממהר האלוהים לעשותו." (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 262).

⁴⁸⁹ קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 35.

⁴⁹⁰ הדוגמה של חלומות פרעה הנשנים פעמיים היא דוגמה ששימשה את קאסוטו כבר בספר **בראשית ומבנהו** (קאסוטו, שם, עמ' 262). וראו סעיף 2.2.7.4.2.

צורות מיוחדות של שמות ופעלים : קיומן של מליצות ייחודיות הנמצאות בשתי הספרויות מתבאר גם כן על ידי ייחוסן למסורת ספרותית קדומה אחת. דוגמאות לכך : שימוש בשם נרדף המתאים למין של הפועל : "כי לוקחו בניך בשבי ובנותיך בשביה" (ירמיהו מ"ח, מו) שתי צורות פועל שונות בשתי צלעות של פסוק אחד : "נשאו נהרות ה', נשאו נהרות קולם, ישאו נהרות דכים" (תהלים צג, ג), או שימוש בצורה פעילה של פועל לצד צורה סבילה באותו הפסוק : "עוד אבנך ונבנית" (ירמיהו ז, יד).⁴⁹¹

נעיר כאן שהשימוש בכלי הפרשני של הנוסחאות הקבועות והחזרות עלול להיות כובל. למשל קאסוטו עצמו כתב על מסעו של אברהם להר המוריה : "הנוסחה 'וישא אברהם את עיניו וירא' אינה מוכיחה כלום בדבר גובהו של ההר... שהרי היא אחת הנוסחאות הקבועות."⁴⁹² שטרנברג עמד על כך שקאסוטו, בדומה לראבי"ע ולרד"ק, לא ייחס משמעות פנימית ספרותית לחזרות בסיפור המקראי. שטרנברג טען כי בשימוש בכלים אלה, קאסוטו החמיץ את המסרים הנלמדים מהשוואה בין הסיפור כפי שסופר על דמויות שונות בסיפור, ובינן לבין המספר. הקביעה שהחזרה היא נוהג לשוני של השירה האפית, שחררה אותו מבדיקת תפקיד החזרה ומשמעות פרטיה בסיפור. שטרנברג הדגים את ביקורתו על שיטת קאסוטו בהתייחסות לדבריו של קאסוטו על ארבע החזרות בבראשית כ"ד.⁴⁹³ לכאורה, יש צדק רב בביקורת זו, גם בנושא החזרה וגם בנושא הנוסחאות. עם זאת, נציין שקאסוטו לא הסתפק באמירה לאקונית כי אין לחזרה משמעות סיפורית וכי המדובר בחזרות שהן ווריאציות על נושא, בהן נשמרת ליוצר חירות אומנותית בבחירת המילים. אם נבחן כמה מהחזרות אותן מונה קאסוטו במאמרו, נראה כי בבואו לפרש את החזרות בגוף פירושו, הוא לא פטר את עצמו לחלוטין מפירוש באמצעות הקביעה שזהו כלי ספרותי. לעיל הראינו איך הסביר את החזרות של הסיפורים על ה"סכנות שעמדו בהן אימהות האומה" וכי מצא בהן מסרים שונים.⁴⁹⁴ כך למשל, במאמרו "ספרות מקראית וספרות כנענית" ציין בקצרה את הדוגמה של החזרה על מלאכת המשכן בספר שמות, כהוכחה לכך שמדובר בציווי וביצוע.⁴⁹⁵ אכן, בפירוש שכתב לספר שמות, מוקדשים לציווי על המשכן ששים עמודים ולפירוש תיאור הביצוע כשלושים בלבד, מחצית הכמות. עם זאת קאסוטו הקדיש את פירושו בפרקים אלה אך ורק להסבר ההבדלים ביניהם ומשמעותם. בפתיחה לסדר ויקהל הוא מסביר את עיקרון החזרה הנשען על המסורות הכנעניות, ומכריז שיפרש רק את החידושים והשינויים בין הציווי לביצוע, וכך הוא אכן עושה.⁴⁹⁶ השילוב בין שתי דרכים : קביעת משמעות לכל ביטוי ומילה (שמות האל / קריאה צמודה) ונוסחאות קבועות וחזרות אפיות, אינו עולה תמיד בקנה אחד. יצחקי עמד על השניות הזאת בשיטה והודה בקושי להבינה ולהסבירה.⁴⁹⁷ נראה שקאסוטו לא ראה סתירה בין הכלים השונים אותם הביא למערכה הגדולה שניהל נגד שיטת המקורות, והעמיד את שיטתו על השילוב ביניהם. ככל שהתקדם קאסוטו במחקריו בכתבי אוגרית, כך רבו הכלים המשויים שהביא מהם לתוך פרשנותו.

⁴⁹¹ קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 36 – 38.

⁴⁹² קאסוטו, "ירושלים", עמ' 94.

⁴⁹³ שטרנברג, "מבנה החזרה", עמ' 111 – 113 ; שטרנברג, **פואטיקה**, עמ' 368 – 371.

⁴⁹⁴ ראו סעיף 2.2.7.4.2.

⁴⁹⁵ קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית", עמ' 32 – 33.

⁴⁹⁶ קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' 316 – 317.

⁴⁹⁷ יצחקי מנה את העיקרון של דיוק בכל מילה וחיבובה כמאפיין של שיטת קאסוטו, לבד משלושה מקרים חריגים, שאחד מהם הוא ה"גיוון הספרותי" (יצחקי, "ייחודו של המקרא", 348 – 350).

2.3.6 השערת קיומה של שירת העלילה בישראל, ושחזורה על ידי קאסוטו

בראשית שנות הארבעים של המאה העשרים הוסיף קאסוטו נדבך חדש, ייחודי ומרתק.⁴⁹⁸ הוא שיער את קיומה של שירת עלילה ישראלית, שקדמה לתורה, ורק מעט משרידיה נשמרו בה, ושחזר אותה. לא מדובר רק במסורת ספרותית דומה, המשתמשת באותם המושגים, אלא שירת עלילה ישראלית עצמאית המשתמשת בכלים הספרותיים הקיימים בסביבתה וממשיגה אותם מחדש. למרות ששירת עלילה זו לא נמצאה, קאסוטו טען שקיומה סביר ואולי אף הכרחי מהסיבות הבאות: מחד, הספרות המקראית החלה את דרכה כשהיא כבר מפותחת, מגובשת ובעלת דרכי ביטוי עשירות. נראה שאלה לא נולדו ביחד עם הולדת האמונה הישראלית, כנראה שהייתה מסורת ספרותית מגובשת ממנה נלקחו הדברים. מאידך, לא יתכן שעם ישראל הקדום השתמש בספרות הכנענית האלילית כפי שהייתה. זו הייתה ספרות שנביאי עם ישראל וכותבי ספרות החוכמה התנגדו לערכיה ועולמה, ונלחמו בהם בחריפות.⁴⁹⁹ מכאן, שכנראה התקיימה גרסה ישראלית של שירת עלילה, ממנה לקחה התורה את המסורות הספרותיות שלא סתרו את האמונות אותן רצתה להנחיל.⁵⁰⁰ קאסוטו הקביל בין דרכי ההתפתחות הספרותיות של עמים אחרים, כגון הספרות היוונית, בה האפוס קדם ללוגו גרפיה, והיא קדמה לכתיבת ההיסטוריה הקלאסית בימי הירודוטוס, בדומה לתהליכים דומים בעמים אחרים (צרפת, גרמניה).⁵⁰¹

קאסוטו ניגש להוכיח את קיומה של שירת העלילה הישראלית באמצעות חשיפת הרמזים והחותם שהשאירה במקומות שונים במקרא. שיא עבודתו בתחום זה היה שחזורו של האפוס ממנו קיימים השרידים הרבים ביותר: העלילה על מרד הים. קאסוטו בנה את השחזור כשהוא נעזר בארבעה סוגים שונים של מקורות: "שירי אומות העולם", הרמזים בספרי המקרא, הרמזים בספרים הגנוזים (כגון ספר בן-סירא) ובברית החדשה, והאגדות בספרות התלמודית והמדרשית. השילוב המדוקדק בין כל תחומי הידע הניב תוצאה שהשאירה חותם על חקר המקרא עד היום, כשמונים שנה אחרי פרסום הדברים לראשונה.⁵⁰² השחזור נפרש במלואו במאמר שפרסם בשנת 1943,⁵⁰³ נביא כאן את הגרסה התמציתית אותה פרסם בספרו האלה ענת בשנת 1951:⁵⁰⁴

בימי קדם, בתחילת ימי העולם,⁵⁰⁵ כך הייתה מספרת העלילה, התקומם שר של ים, רהב שמו,⁵⁰⁶ בבורא העולם. מי תהום רבה, המים הרבים והאדירים והכבירים, התגאו והתרוממו בגאונם כדי

⁴⁹⁸ אמנם כבר בשנת 1935 פרסם קאסוטו את דעתו על אופן היווצרות סיפור בריאת העולם, בה כתב שהתקיימה גרסה ישראלית של שירי העלילה והמיתוסים בחוגי ספרות החוכמה, ראו לעיל בדיון על המאמר "בריאת העולם", סעיף 2.2.8 אך כאן רק בשנת 1942 במאמרו "שירת העלילה בישראל" הוא מתאר אותה לראשונה.

⁴⁹⁹ קאסוטו, "חבקוק", עמ' 119.

⁵⁰⁰ קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית", עמ' 20 – 22; קאסוטו, "מילים מקבילות בעברית ובאוגריתית", עמ' 55; קאסוטו, "שירת העלילה בישראל", עמ' 62 – 64; קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 19 – 20.

⁵⁰¹ קאסוטו, "ראשית ההיסטוריוגרפיה בישראל", עמ' 13 – 14.

⁵⁰² זקוביץ ושנאן הסבירו בהקדמה לספרם, בשנת 2004, את שיטת עבודתם. הם מצטטים את עבודתו של קאסוטו ונשענים על שיטתו: "היה זה מ'ד קאסוטו, רב בישראל ופרופסור למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים, שביקש להוכיח כי המקרא יוצא חוצץ כנגד סיפור בריאה אשר כמותו סופר במזרח הקדמון... קאסוטו שחזר סיפור קדמון זה באמצעות שלל הכלים שהצבענו עליהם... והרי סיכום דבריו..." (זקוביץ, שנאן, **לא כך כתוב**, עמ' 20).

⁵⁰³ לשחזור האפוס של מרד הים במלואו, ואת תולדותיו במהלך הדורות (קאסוטו, "שירת העלילה בישראל", עמ' 70 – 85).

⁵⁰⁴ קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 56.

⁵⁰⁵ זמן ההתקוממות בימי תחילת העולם, מוזכר בישיעהו נ"א, ט; תהלים ע"ד, יג; ע"ז, יב; ק"ד; וכן בתלמוד חגיגה יב, ע"א; ובשמות רבא ט"ו, כב, בפרקי רבי אליעזר ה, וכן בספר היצירה בבלי בסיפור בריאת העולם (קאסוטו, "שירת העלילה בישראל", עמ' 73 – 74).

⁵⁰⁶ רהב מוזכר במקרא במקומות הבאים: ישעיהו נ"א, ט; תהלים פ"ט, יא; איוב ט, ג; איוב כ"ו, יב; וכן נזכר בתלמוד בבא בתרא, עד, ע"ב; וכן באפוס הכנעני (קאסוטו, שם, עמ' 72).

לכסות את הארץ.⁵⁰⁷ גלי הים האדירים נשאו את קולם והמו בשאונם. יחד עם הים קמו והתמרדו גם הנהרות, נהרות איתן, ואף הם נשאו את קולם ואת דכיים. עוזרים רבים התחברו למתמרדים, הם עוזרי רהב, וביניהם לווייתן נחש בריח, לווייתן נחש עקלתון, או התניניים. אבל חרה אפו של ה' על כל הבריות שמרדו בו, ולא שב אפו מהם. הוא הופיע נגדם במרכבותיו, הם ענני שמים, רכב על כרוב ויעוף ורכב בערבות, וידא על כנפי רוח. מן השמים נתן קולו והרעים על מים רבים, וברעם קולו גער במורדים גערה איומה. הם גאו אמנם, אבל הוא גאה גאה עליהם. הם היו אדירים, אבל הוא היה אדיר מהם במרום, והם חלו ורגזו ונסו לקול גערתו. הוא נלחם בהם בחרבו הקשה והגדולה והחזקה, בקשתו ובחציו, במטיו (כך במקור) ובחניתו, שם מחסום בפיו של לווייתן ושיחק בו ורצץ את ראשיו, פורר בעזו את הים, שיבר ראשי תניניים על המים, והשקיע את כל המפלצות בעמקי תהום. זרוע עזו החריבה את רבה, דכאה אותו כחלל, ופיזרה את עוזריו. הוא מחץ, החציב, חולל, הצמית את המורדים, ביקע נהרות ותהומות, רגע והשביח שאון גלי ים, החריב והוביש את מי הים והנהרות, ושם לים גבול ולא יעברנהו, גבול סגור בדלתיים ובריח ושמור במשמר. כך נכנעו המורדים, וה' דרך על במותי ים כמלך שהכל מקבלים עליהם את עול מלכותו. הוא מלך, והוא ימלוך לעולם ועד.

העלילה האפית מהמזרח הקדום שינתה את צורתה בגרסה הישראלית. היסודות האליליים טושטשו, ויסודות חדשים נכנסו במקומם. הסיפור לא רמז עוד לתופעות הטבע, אלא הפך סמל לנושאים מוסריים ולאומיים. במישור המוסרי, מרד הים ועוזריו הפך לסמל כוחות הרשע, אנשים ועמים המתנגדים לטוב המוחלט אותו מייצג ה'. ניצחון ה' על האויבים סימל את פעולת מידת הדין, המענישה את הרשעים, ואת אחרית הימים בהם הטוב והמוסרי ימשול בעולם ולא תהיה לרוע תקומה. במישור הלאומי, אויבי ה', מייצגי כוחות הרוע והרשע, היו לאויבי עם ישראל. כשקמו אויבים לעם ישראל, בדמותם של שלטונות עריצים ועושקים, הם תוארו בדמותם של המתקוממים נגד ה' במלחמתו הקדומה במי הים והנהרות, מפלתם והצלת עם ישראל, נחשבו לחידוש נצחוננו העתיק של האל על המורדים בו. ניתן למצוא את הרמזים לעלילה הקדומה הזו בנבואות ותפילות בהם מבקשים המשוררים והנביאים תשועה בימיהם שתדמה לתשועה הקדומה. כך מתפרשים פסוקים רבים ובהם: ישעיהו נא, ט, חבקוק ג, ב, או תהלים פט, י-יא. ועוד, כשרצו לתאר פעולה אלוהית שנועדה להציל את עם ישראל מאויביו היא תוארה בכלים אלה. דוגמה מובהקת היא הצלת בני ישראל בים סוף, חציית הירדן, או תיאור הגאולה העתידיה בישעיהו כז, שם מצויים ביטויים רבים מהמסורת הספרותית על מלחמתו של האל ונצחוננו על ים ונהר.⁵⁰⁸

קאסוטו שיער את קיומם של שירי עלילה נוספים:⁵⁰⁹ מעשה בראשית, מעשה גן עדן, מעשה בני האלוהים ובנות האדם, מעשה הרפאים, מעשה המבול, מעשה חנוך, מעשה דור הפלגה, מעשה איוב, מעשה דנאל, מהפכת סדום ועמורה, ומעשיהם של גיבורי ישראל. הוא שיער גם שהייתה שירת עלילה בה הנציחו בני ישראל את שיעבוד מצרים והיציאה לגאולה וחירות.⁵¹⁰ אמנם, שרידיהם של שירי עלילה אלה מועטים

⁵⁰⁷ תהום ככינוי לים המתמרד: ישעיהו נ"א, י; חבקוק, ג, ט; תהלים ע"ז, יז; קאסוטו קובע כי התואר הקבוע לתהום, רבה, זו חלק מהמסורת הספרותית, למשל בראשית ז, יא; ישעיהו נ"א, ט; עמוס ז, ד; תהלים ל"ו, ז; ע"ח, טו; וכן בספר בן סירא מ"ג, כג; מים רבים ומים אדירים נזכרים בישעיהו י"ז, יג; ירמיהו נ"א, נה; יחזקאל כ"ו, יט; חבקוק ג, טו; תהלים כ"ט, ג; ע"ז, כ; צ"ג, ד; יחזקאל מ"ג, ב; וישעיהו י"ז, ב. הנהרות, שהם זרמי המים בתוך הים, נזכרים בנחום א, ד; חבקוק, ג, ח; ט, תהלים ע"ד, יג – טו; צ"ג, ג; ישעיהו י"ט, ח; מ"ד, כז; איוב, י"ד יא (קאסוטו, שם, עמ' 73).

⁵⁰⁸ קאסוטו, **האלה ענת**, עמ' 56 – 57.

⁵⁰⁹ קאסוטו, "שירת העלילה בישראל", עמ' 85 – 90.

⁵¹⁰ קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' 3 ובמקומות רבים בהמשך הפירוש.

יותר, והוא לא שיחזר אותם באותה ההרחבה וההעמקה אותן הקדיש לשיר העלילה על בריאת העולם, אך הוא ציין אותם, הפנה למקורות המעידים על העדות להימצאותם, ועל פרטים שונים בהם.

סיכום

בסעיף זה הוצגו מחקריו של קאסוטו בספרות הכנענית העתיקה והשימוש שעשה בידענות אלה בפירוש המקרא. קאסוטו ביסס ופיתח באמצעותם את ההשערות במחקרו המקראי משנות העשרים והשלושים בעזרת הממצאים מהספרות העתיקה. קאסוטו התבונן בספרות אוגרית לא רק ברמה המילולית-פילולוגית, אלא גם ברמת דרכי ההבעה הספרותית כולה. הוא לא הסתפק בהשוואת מילים וביטויים, אלא ניתח את התופעות הספרותיות בשירה האפית העתיקה ולמד מהן על תופעות דומות בספרות המקראית. לבסוף, הוא הוסיף נדבך בו שיער ושחזר את קיומה של ספרות עלילה ישראלית קדומה. זה היה מרכיב חדשני שנוסף לעבודתו הפרשנית. קאסוטו הראה את שרידי שירת העלילה והחותם שהותירה בספרים מקראיים רבים, אך השירה עצמה לא נמצאה מעולם. קאסוטו כתב בעצמו במקומות רבים שהיא אבדה.

מחקריו של קאסוטו זכו להכרה והוקרה רבה, והוא נחשב לאחד מבוני היסודות לחקר ספרות אוגרית, ולמורה הדרך של הידע שניתן לשאוב ממנה להבנת המקרא.⁵¹¹ השערותיו על קיומה של שירת עלילה קדומה בישראל נתקבלה על ידי רבים, אך היו לה גם מערערים. טיעון מרכזי של הביקורת הוא שהמתודולוגיה של ההשערה אינה מבוססת על תרבות העם הישראלי. קויפמן וטלמון אחריו הצביעו על הקושי בהסקת מסקנות על קיומם של תהליכים ספרותיים משוערים, תהליכים, שגם אם היה אפשר להוכיח את האוניברסליות שלהם, לא התאימו לרוחו של עם ישראל ותרבותו.⁵¹² טיעון נוסף נגד השימוש בכלים הספרותיים שהציע קאסוטו מספרות אוגרית הובע על ידי שטרנברג, שהצביע על אובדן היכולת ללמוד על משמעות כל מילה ופסוק הנוצר בהכרה שמקורם בתבנית קבועה. העבודה הזו מצטרפת להכרה הכללית שקיימת במחקר על ההשפעה שהייתה לספרות אוגרית על הספרות המקראית. למרות הביקורת לעיל, עבודה זו מקבלת גם את ההשערה על קיומה של שירת עלילה בישראל. השרידים השיריים הנמצאים במקומות רבים במקרא משכנעים שאכן באו ממקור קדום. המסורות המלאות יותר שהשתמרו בספרות חז"ל המאוחרת עליהן הצביע קאסוטו מאששות את טיעונו. ייתכן ומחקר נוסף יצביע על מסורות נוספות שטרם נחשפו.

2.4 חלק רביעי: מורה למקרא, בארץ המקרא, בשפת המקרא : הפירוש לתורה ומפעלים הקשורים בו

2.4.1 עלייתו של קאסוטו לירושלים

בעקבות החלת חוקי הגזע באיטליה הפאשיסטית גורש קאסוטו מכל תפקידיו באוניברסיטה של רומא והאקדמיה האיטלקית. הימים, ימי ערב מלחמת העולם השנייה, העולם החופשי סגר את שעריו בפני העם היהודי, והיו מעט אפשרויות. קאסוטו נדרש להכרעה גורלית, האם לעזוב את איטליה אותה ראה כארצו, ובה חיו אבותיו במורשת של אלפיים שנות קיום יהודי, ואם כן – לאן? מבין שתי ההצעות שעמדו לפניו, אמריקה או ארץ ישראל המנדטורית, הוא העדיף את ארץ ישראל, ונענה להצעת האוניברסיטה העברית

⁵¹¹ אבישור, "האלה ענת"; טלמון; זקוביץ, שנאן, לא כך כתוב; ליונשטם, מסורת יציאת מצרים; רופא, "ביקורת המקרא של קאסוטו" ורבים נוספים.

⁵¹² אבישור, עיונים; ליונשטם, שם; זקוביץ, שנאן, שם; הלכו בעקבותיו בחקר אוגרית והשפעתה. קויפמן דחה את רעיון התפתחות השירה הישראלית וטען שמקרא ורוחו הם יצירה חדשה לחלוטין שרוחו נוגדת את התרבות סביבה (קויפמן, "מאדם עד נח"); טלמון קיבל את מסקנותיו על השפעת ספרות אוגרית על הספרות המקראית, אך דחה את השערת קיומה של שירת העלילה (טלמון, "שירת עלילה", עמ' 53 – 55).

לבוא להיות בה פרופסור למקרא.⁵¹³ קאסוטו, כפי שתואר במבוא, היה ציוני, ולמרות הקושי לעזוב את המשפחה ואת איטליה על כל מה שהייתה עבורו, הוא ראה בעלייתו לירושלים את ההזדמנות להיות מורה למקרא, בארץ המקרא, בשפת המקרא.⁵¹⁴ במכתב ששלח לידיד, שנכתב בעצם הימים בהם הושעה מהאקדמיה האיטלקית, בדצמבר 1938, תאר את שאיפותיו וחלומותיו:⁵¹⁵

כל אחד מאתנו חייב להוסיף בכל כוחו וככל יכולתו, למשימת השיבה. אני רואה בהזמנה מירושלים רמז של ההשגחה שקורא לי למלא את חלקי למשימה מקודשת זו.

כפי שכתב על מורהו צ"פ חיות שלא זכה, קאסוטו עצמו יצק תוכן לשליחות אותה תיאר כשהספידו, עשור קודם לכן:⁵¹⁶

משאת הנפש של מורה בכס הגבוה מכולם... בירושלים... ה"רב והמורה" של ישראל, המפרש את התורה העתיקה... בארץ המתחדשת... ללמד את עם הספר בארץ הספר.

קאסוטו חי ופעל בירושלים בשנים עשרה השנים האחרונות של חייו שהיו פוריות עד מאד, בה הבשילה משנתו והעמיקה עשייתו. בשנים אלה הקים את התשתית לחקר המקרא באוניברסיטה העברית, הוא חקר, לימד ופעל במישור הציבורי.⁵¹⁷ בואו לאוניברסיטה בישר את פתיחת החוג למקרא כמוסד ללימודים לשם קבלת תאר ראשי (לא רק משני). קאסוטו היה חוקר ברמה בינלאומית, ועם בואו בעצם החל העיסוק במחקר המדעי של המקרא באוניברסיטה הירושלמית הצעירה. התנגדותו התקיפה לשיטת התעודות סייעה בידו להתקבל על ידי בעלי התפיסה המסורתית, ואישיותו המיוחדת והכריזמטית הנמיכה את התנגדויות המצדדים במחקר וביקורת. הוא כיבד את המחקר המדעי והיה שותף לשיטותיו אך חלק על מסקנותיו. הוא החל לכתוב ולפרסם פירוש לתורה, היה ממובילי מפעל האנציקלופדיה המקראית, ואף נסע לחלב לחקור את כתב היד של כתר ארם צובא כחלק מההכנות להוצאת מהדורה חדשה של התנ"ך מטעם האוניברסיטה, הוא הוזמן לעמוד בראש האקדמיה ללשון העברית אך נפטר בטרם החל במשימה.⁵¹⁸ בעשורים שקדמו להקמת מדינת ישראל ועד שנות הששים של המאה העשרים היה חקר המקרא אבן יסוד בבנייתה של זהות ותרבות לאומית חדשה, וקאסוטו הצטרף למפעל זה במלוא כוחותיו ומתוך מודעות.⁵¹⁹ בשנות המאבק של המדינה שבדרך, ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל, היה קאסוטו בין הדמויות המובילות את ההתחדשות של התרבות העברית והמורשת היהודית שעוצבה ברוחו של המקרא, תוך שהוא משמש מורה למורים ומחיה בהתלהבות את הקשר למקרא וערכיו. מעת עלייתו לארץ ישראל היו רוב פרסומיו בשפה העברית, שהפכה לשפת הוראתו העיקרית.

⁵¹³ גואריני, לניולי, "אומברטו קאסוטו"; ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא"; אברהמס, "האיש ומפעלו"; יפת, "החוג למקרא"; רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה"; רות, **יהודי איטליה**. וראו תולדות חייו בעבודה זו סעיף 0.2.

⁵¹⁴ ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא"; עברון-קאסוטו, **מבט לקהילה**.

⁵¹⁵ קטע מהמכתב מובא בסעיף 3.2 במסגרת הדיון על התמודדות קאסוטו בשאלת "תורה מן השמים" והוויכוח אותו ניהול עם ידיד זה (פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאצ'פיצי", עמ' 66); פיאטלי צטט את המכתב מארכיון פאצ'פיצי: The Central Archives for the History of the Jewish People, Archivio Pacifici, P 172, b.69.

⁵¹⁶ ראו הדיון על צבי פרץ חיות סעיף 1.5.4; ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא", עמ' 138.

⁵¹⁷ יפת, "החוג למקרא"; טור סיני, "האיש ודרכו"; גושן-גוטשטיין, "ששים שנים"; הרן, "כיבושה של דרך"; ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא".

⁵¹⁸ ראו בפרק 3 בעבודה זו.

⁵¹⁹ שביט וערן, **מלחמת הלוחות**, עמ' 78 – 80; ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 273.

2.4.2 תפקידו במדע המקרא – נאום המתווה דרך

הרצאת הפתיחה של קאסוטו לשנת הלימודים ת"ש, מתאריך ג' תשרי, 15.11.1939, היא נאום מכונן בו הצביע על תוכניתו ושאיפותיו לחקר המקרא בירושלים.⁵²⁰ נכחו באירוע האישים הבכירים של האוניברסיטה: יהודה ליב מגנס, זלמן שוקן ואברהם הלוי פרנקל, והעיתון "הארץ" דיווח עליה בגיליון סוף השבוע.⁵²¹ ניתן ללמוד על החשיבות שייחס הוא עצמו לנאום מתשובתו לפנייתם של עורכי כתב העת האיטלקי יהודי **Madregoth**, אטיליו מילנו (Attilio Milano) ודנטה לאטס (Dante Lattes). בתשובה לבקשתם לקבל ממנו תקציר של דבריו לפרסום כתב על החשיבות לדייק מאד בניסוח שכן מדובר ב"נאום תוכניתי המצביע על מחויבותי למחקר המדע... ולפיכך יש לשקול היטב את משמעותה של כל מילה".⁵²² הנאום בירושלים נשען על כמעט שני עשורים של מחקר שכבר עשה קאסוטו, והישגים וידיעות אותם צבר בתחום חקר ספרות המזרח הקדום ואוגרית קיבלו בו מקום רחב. נוכל לראות נקודות דמיון רבות לנאומו משנת 1924: הדגש על חקר הפשט כפי שהובן לקוראים הראשונים, הבנת הכתובים על רקע הכרת תרבות המזרח הקדום בה נוצרו, התנגדותו לשיטת המקורות, מחויבות החוקר ליושרה המדעית ולממצאי המחקר יהיו אשר יהיו. בעוד שבשנת 1924 היו הדברים שאמר בגדר קריאת כיוון, הרי שכעת הייתה כבר עשייה מחקרית רבה. האמירות על זהותו של כותב התורה, בשנת 1924, בהן הפריד בין משמעות אלוהית של התורה לייחוס כתיבתה למשה,⁵²³ לא נזכרות כלל בנאום בירושלים, אולי בשל העובדה שבעת שנאמרו לראשונה עמד קאסוטו לפני חקירתו של ספר בראשית, וטרם פרסם וחקר את הדברים, אולי משום שלא ראה בכך את העיקר, או שמא חשש לעורר מחלוקת בנושא ורצה לשמור על יכולתו להוביל את הכוחות השמרניים והחדשים יחד. ממכתבים שכתב בשנות הארבעים עולה כי קאסוטו היה זהיר מאד באופן בו ניסח את דרכו ושליחותו בירושלים על מנת לא לפגוע בסיכוי להישמעות דבריו והצלחת משימתו.⁵²⁴

מבחינה מדעית הוא פרש את דרכו שנשענה על שלושה תחומים בהם ראה את המקום בו יש יתרון לחוקרי מקרא יהודים בארץ ישראל. ואלו שלושת התחומים: (1) מחקר המבוסס על רוח האומה, מתוך קרבה של שפה ומקום, (2) חקר המזרח העתיק והכרת ספרותו ועולמו החומרי והטבעי, (3) הארת פשט הכתובים מתוך אוצרות הספרות היהודית שנוצרה אחרי המקרא לדורותיה, ששימרה מסורות עתיקות שלא נכנסו למקרא.

בנוסף לשלושת התפקידים של ה"מדע העיוני" של חקר המקרא, דיבר קאסוטו גם על התפקיד ב"מה שנוגע אל החיים, אל חיי האומה בעתיד".⁵²⁵ ההתייחסות שנתן בראשית דרכו לכך שלימוד המקרא יוכל לתת משמעות קיומית לעם הנמצא במשבר של אובדן דרך וזהות בעת החדשה לא נזכרה. יתכן לייחס זאת לשינוי הדרמטי בהיסטוריה, בעולם שנכנס למלחמה, ובאנטישמיות הגואה באירופה הנאצית של אותם הימים. לעומת זאת ההתייחסות לתחייה הלאומית, ומשמעות המפעל הציוני של ההתיישבות בארץ ישראל, שנזכרה בסוף הנאום הקודם,⁵²⁶ קיבלה מקום חשוב כעת. קאסוטו טען כי לשם יצירת פרשנות משמעותית עבור העם בגלות היה הכרח לנתק את הכתובים ממשמעות הפשט שלהם, שהייתה מחוברת למקום וזמן

⁵²⁰ קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא".

⁵²¹ ויטרבו מתאר את האירוע, ואת התייעוד שלו בעיתון הארץ מתאריך 17.11.1939 (ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא", עמ' 140 – 143).

⁵²² ויטרבו מביא את תוכנה של ההתכתבות מתוך ארכיון קאסוטו (ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא", עמ' 142).

⁵²³ על ההפרדה שעשו מפרשים בני תקופתו בין "יחוס חיבור התורה למשה לבין אלוהיות התורה ראו: ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 301 – 304.

⁵²⁴ ראו סעיף 3.2.

⁵²⁵ קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא", עמ' 8.

⁵²⁶ ראו סעיף 2.1.3.

בארץ ישראל. במשך מאות רבות של שנים הצליחה הפרשנות היהודית להשאיר את המקרא רלוונטי עבור העם בזכות ניתוק זה. כעת, טען נדרשת פרשנות חדשה, לתפקיד חדש, להלן מעט מדבריו: ⁵²⁷

לפי השיטות השונות של הפרשנות, ההולכות ומתחדשות מזמן לזמן, הצליחו סופרי המקרא לספק תמיד מזון רוחני מתאים לצרכיו ולדרישותיו של כל דור ודור. דור דור ודורשיו, דור דור ומפרשיו. לא רק האיש היחיד הפותח בשעה של מורת רוח את ספר הספרים, היה מוצא כמעט בכל עמוד ועמוד מילים שנראו לו כל כך מתאימות למצבו ולרגשות לבו, עד שנדמה לו כאילו דווקא למענו נכתבו, אלא אף המצפון הכללי של כל הדורות החולפים זה אחר זה זכה לפתור לו את דברי הכתוב באופן מקביל לאופיו המיוחד...

ועתה, דורנו זה, ההולך ועובד כדי להניח את היסודות לבניינה החדש של האומה בארצה, ולכונן את דרכיה לעתיד, צריך גם הוא שיטה חדשה בפירוש כתבי קודשנו, שיטה ראויה לכנס את פיזורי הרוחניים של עמנו, שיטה מתאימה לרוחה ולמצבה ולצרכי נשמת האומה בשעת תחייתה. ואין ספק אצלי לדרישות הללו היא אך ורק השיטה המדעית... מפני שעצם מגמתו של המחקר המדעי היא לרכוש לנו שוב מה שהייתה כוונת הכתובים בזמן שבו נכתבו, ובסביבה שבה נכתבו, כשהיה עם ישראל חי את חייו על אדמתו שלו, בארץ שאנו חפצים לשוב ולבנותה. בפירוש שכזה, המקרב שוב את ספרי קודינו לתנאי הווייתם, שהם תנאי הווייתנו בעבר ובעתיד, המחפש שוב את רוח העלומים שלו כמו שאנו מתאמצים לחדש את רוח הלומים שלנו. בפירוש זה החדש-ישן, יהיה בלי ספק עד כדי לכבוש את הלבבות של צעירנו, להלהיבם בשלהבת-יה של השאיפה למרום, להאיר לפנייהם את דרך עתידה של האומה.

...ויהי רצון, שכמו שהיו ספרי המקרא מקור ברכה לאבותינו, כך יהיו מקור ברכה לנו ולבנינו ולבני בנינו, ויעודדו את רוחנו ויאמצו את לבבנו להגשים את שאיפותינו ולהשיג את המטרה אשר אליה אנו נושאים את נפשנו, תחיית עם ישראל על אדמת ישראל.

חקר המקרא קיבל בדברים אלה תפקיד לאומי, רעיוני, הרבה מעבר לתפקיד המדעי-מחקרי, וקאסוטו החל בהובלתו באוניברסיטה העברית בירושלים. חמישים שנה מאוחר יותר העריך תלמידו, פרופ' אלכסנדר רופא, מה הושג מהתוכנית שהתווה, ומה הייתה השפעתה. ⁵²⁸

2.4.3 תורת התעודות

הספר **תורת התעודות**, מהדורה מקוצרת ועדכנית של ספרו האיטלקי על ספר בראשית, היה פרי של סדרת שיעורים למורים למקרא בקיץ 1939, והוא יצא לאור בשנת 1940. תוכנו של הספר בגרסתו הרחבה הוצג ונידון בסעיפים הקודמים בעבודה זו, אך כפי שהעיד קאסוטו עצמו, היו במהדורה העברית גם חידושים והתפתחויות. קאסוטו-זלצמן העתיקה ותרגמה רשימות בכתב יד שהשאיר קאסוטו בשולי העותק של ספרו האיטלקי *La Questione della Genesi*, ברשימות אפשר למצוא רמזים להתפתחות שחלה במחשבתו של קאסוטו, בין הספר האיטלקי לבין מה שכתב **בתורת התעודות**. להלן מובאות שתי דוגמאות בולטות: ⁵²⁹

דוגמא א' – חשיפת השפעת חקר הספרות האירופית על חקר המקרא

⁵²⁷ קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא", עמ' 9 – 11.

⁵²⁸ רופא, "תכניתו משנת ת"ש".

⁵²⁹ קאסוטו-זלצמן, "נספח", עמ' 361 - 362.

בפרק הראשון של *La Questione della Genesi* הציג קאסוטו את נושא ההבדלים בין שמות האל, שהיא הבסיס לשיטת התעודות ופרס את הדעות המרכזיות במחקר בנושא החל מהמאה השמונה עשרה. קאסוטו ציין בקצרה יחסית, כי הפרדת התורה לתעודות שונות, התבססה על ההנחה שחילוף שמות האלוהות, שם ה' או אלוהים, מעיד על מקור שונה ממנו הגיעו הפסוקים. בהמשך הוא פרט את הדעות במחקר והציע את הפתרון המקורי שלו.⁵³⁰ הוא לא התייחס לרקע תרבות המחקר ממנה צמחה התפיסה. הספר כולו עסק בחשיפת חולשותיה של שיטת המקורות, ובהעמדת שיטה חלופית תחתיה.

בהערת שוליים בכתב ידו בעמ' 6 בעותק של ספרו הוא כתב את המשפטים הבאים:⁵³¹

יש לציין שההשערה שנבנתה מטעם זה ומטעמים אחרים שנידון בהם להלן, מקבילה להשערה שנבנתה מטעמים דומים בשביל שירת הומרוס, בשביל הספרות ההודית, בשביל שירת העלילה הצרפתית. דמיון ההשערות בתחומים כה שונים מראה שהן תלויות בדמיון דרך חשיבתם של החוקרים שבנו אותן. אמצעי נח כדי להתאים את הכתובים לדרך החשיבה האירופית. מבלי להתאמץ ולנסות לשחזר את דרך החשיבה של סופרי המזרח ואת סביבתם.

כפי שהאירה קאסוטו-זלצמן, קאסוטו הקדיש כמחצית מהפרק הראשון **בתורת התעודות** להרחבת הנושא. הוא פרט את שלבי התפתחות המחקר של שתי היצירות, מחקר המקרא ומחקר שירת הומרוס, בהם הניחו חוקרים את קיומן של תעודות קדומות שהיו הבסיס ליצירה כפי שהיא מוכרת לנו היום. החל מחוקרים מלומדים חובבים ("דילטנטים") צרפתים באמצע המאה השמונה עשרה, דרך מלומד גרמני, שקם לכל אחת מהיצירות, בסוף המאה, שהציע שיטת עבודה כוללת של חלוקה למקורות, ששמות מחקריהם היו כמעט זהים, משם ל"השערת השלמה" ולבסוף רקונסטרוקציה של המקורות הראשונים שהוצעו על ידי חוקר בן הדור החדש. קאסוטו אף הצביע על חברות בין ולהויזן, חוקר המקרא, לוילאמוביץ' חוקר שירת הומרוס, בדור האחרון של החוקרים מייסדי השיטות. קאסוטו העמיד טיעון מסודר על דרך ההתפתחות וההשפעה ההדדית של מדעי הרוח, בדרכי חשיבה ומחקר, תוך התייחסות לרושם הסובייקטיבי של החוקרים מזמנם ומקומם, שלא היה מפורש בכתוביו קודם לכן.⁵³² קאסוטו פיתח טיעון כפול: מחד, חשיפת השפעת חקר הספרות האירופית על חקר המקרא האירופי כמקור ההשראה לשיטת המקורות, ומאידך, ההכרח לבסס את חקר המקרא מתוך השוואה לספרות המזרח הקדום. בהמשך פרק זה נביא דוגמה נוספת מפורשת ומפורטת להקבלה לשירת העלילה הצרפתית אותה הביא קאסוטו עצמו בשיעור משנת תשי"א.⁵³³ למעשה, קאסוטו תוקף את מי שמושפעים מחקר ספרות הומרוס אך אינו נמנע בעצמו מהקבלות לשירות עלילה צרפתיות. הוא יוצא בעוז נגד מי שמנסה להשתמש בכלי חשיבה 'אירופיות' בפירוש טקסט שמוצאו ב'מזרח' אך עושה זאת בעצמו בהשוואות שהוא מביא המתוייחסות באופן גורף לכל השירות האפיות, ללא הבדל בין מזרח למערב.

דוגמא ב' – פיתוח רעיון מטיעון על היווצרות המקרא לכלי פרשני להבנתו – בראשית א ותהלים יט

בסעיף העוסק בשמות ה' ואלוהים ב *La Questione della Genesi* העמיד קאסוטו משנה סדורה על השימוש בשמות האל, במסגרתה בסוגי הספרות השירית, לבד מספר תהלים, שהוא חלק מספרות החכמה,

⁵³⁰ קאסוטו, ספר **בראשית ומבנהו**, עמ' 3 – 6.

⁵³¹ קאסוטו-זלצמן, שם, עמ' 363, הערה לעמ' 6.

⁵³² קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 13 – 16.

⁵³³ ראו להלן סעיף 2.4.4.5 הנסמך על מחברת ההוראה של ספר במדבר מארכיון קאסוטו, ARC. 4* 1787 02 109

אלוהי ישראל נקרא תמיד ה'.⁵³⁴ הוא השם הפרסונאלי בעל האופי הלאומי, אבל, כמו בספרות העמים בסביבה, היה הבדל בין השם הפרסונאלי של האל ביחסו לעמו המקומי לבין האלוהות באופן כללי: ⁵³⁵

מקביל למה שמתגלה לעינינו בשאר הספרויות של המזרח הקרוב, שבהן השימוש בשם העצם הכללי במקום שם העצם הפרטי מוגבל, כשאין המדובר בכתבי חכמה, למקרים שבהם ברורה הכוונה לבטא באופן סתמי את מושג האלוהות.

בהערה בכתב ידו בשולי העמוד רשם: ⁵³⁶

תהלים י"ט, מחצית ראשונה, אלוהים כיוצר העולם: אל;

מחצית שניה, נותן התורה: ה' ואין כאן מזמורים נפרדים, אלא מזמור אחד ויחיד.

בפרק השלישי **בתורת התעודות** פרט והרחיב קאסוטו דברים אלה, תוך פרשנות המאירה גם את פרקי הבריאה בבראשית וגם את מזמור י"ט בתהלים: ⁵³⁷

...שהשמות ה' ואלוהים אינם מורים כי אם על שני צדדים שונים של פעולתו, או על שתי דרכים שונות שבהן הוא מתגלה לבני אדם... והנה היחס שבין פרשת מעשה בראשית ובין פרשת גן עדן דומה במידה ידועה ליחס שבין שני החלקים של מזמור י"ט (השמים מספרים כבוד אל), שאינם שני מזמורים נפרדים כפי מה שחושבים רוב מפרשי זמננו אלא מקבילים הם זה לזה, וקשורים זה בזה ברעיון דומה לרעיון הקושר את שתי הברכות שלפני קריאת שמע של שחרית, רעיון שכפי הנראה מסורתי היה בישראל: בחלק הראשון מגיד המשורר את שבחו של הקב"ה כיוצר האור החומרי ומשתמש בשם אל, ובחלק השני מגיד את שבחו כמקור האור המוסרי של התורה, ושם משתמש בשם ה'.

וכך, בניגוד לפרשנויות רווחות לפיהן חילופי שמות האל הביאו לפיצול שני הפרקים, ההסבר של קאסוטו איחד אותם. בשני המקומות ההבנה של משמעות תפקיד האל/ה' בחלקי הפרק השונים ייתרה את הצורך להפריד למקורות או לחלק לשני מזמורים שונים. הסברו כאן דומה לפרשנות שנתן לשירת משה, גם שם הציע שאין צורך להניח שהיה מזמור קדום שהופרד לחלקים. קאסוטו לקח על עצמו לפרש את הנוסח העומד לפנינו, להגיע להבנת משמעות הפרקים בשלמותם, כפי שיצאו תחת ידיו של העורך או המחבר האחרון שלהם, ובמשימה זו אכן הסברו משכנע, האם מחבר המזמור או הפרק שאב אותם ממקורות שונים? שאלה זו אינה מעסיקה אותו כאן.

2.4.4 פירוש התורה

פירוש התורה - פתיחה

עם הגעתנו לארץ ישראל החל קאסוטו לפעול לכתיבת פירוש חדש למקרא. הוא ראה לנגד עיניו מפעל משותף של פרשנים, העובדים תחת מערכת אחת, וחיפש שותפים לעשייה. בארכיונו מצויה התכתבות קצרה בה הוא פנה אל מרטין בובר שכינה באותה העת גם הוא באוניברסיטה והציע לחבור יחד, בובר ענה בחיוב, אך אין המשך להתכתבות או הסבר לקטיעת ההתקשרות, אולי היא נבעה מהעובדה שנדרשה כתיבת פרשנות

⁵³⁴ קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 22.

⁵³⁵ קאסוטו, שם, עמ' 30.

⁵³⁶ קאסוטו-זלצמן, "נספח", עמ' 365.

⁵³⁷ קאסוטו, תורת התעודות, עמ' 32 – 33.

פילולוגית-היסטורית ובובר לא עסק בתחום זה.⁵³⁸ קאסוטו לא זנח את הרעיון, ועל כך יעיד מסמך מודפס שהופץ כנראה לכל סגל ההוראה בו קרא קאסוטו לעמיתיו להצטרף למשימה והסביר את מטרות מפעל הפירוש החדש.⁵³⁹ שותפו למפעל היה פרופסור נפתלי טור סיני, שכבר התנסה בפרסום פירוש. הרעיון שהציעו היה ליצור סדרה פירושים פילולוגיים-היסטוריים למקרא, שיהיו פרי עריכתם המשותפת ויביאו צדדים מגוונים של פרשנות ארץ ישראלית חדשה. צורתו של הפירוש נועדה להיות דומה במתכונתה לפירוש שפרסם טור סיני לספר איוב. שני המלומדים פנו למוסד ביאליק בציינם שהנושא היה "חביב על ליבו" של ביאליק וביקשו שייקח על עצמו את המפעל, שיהיה מפעל לאומי (כמו שקרה בהמשך הדרך עם ההוצאה החדשה של התנ"ך והאנציקלופדיה המקראית). בכל מקרה הכריזו שיחלו במלאכה גם אם טרם נמצא המקור הכספי. הספר בו תכננו לפתוח את המפעל היה הספר הראשון במקרא, בראשית, תוך ציון העובדה שקאסוטו עצמו כבר עשה כברת דרך מדעית נכבדה והתשתית לכתיבה כבר קיימת. כפי שציין ויטרבו המטרות שהציבו בפנייתם מהדהדות את הדברים שאמר קאסוטו בנאום הפתיחה שלו. להלן קטעים ממכתב הפנייה שנועד להיות חתום על ידי המלומדים בירושלים למוסד ביאליק:⁵⁴⁰

אין לנו עדיין פירוש לתנ"ך שיתאים לרוח דורנו ולדרישותיו. בני עמנו הקם לתחייה בארצו נושאים את עיניהם אל ספרי המקרא כאל עיקר ערכי האומה הרוחניים, ומשתוקקים לפירוש שיוכל לשמש להם הדרכה ועזרה להבנה מלאה של הוראתם המקורית של הכתובים... ספרים שנכתבו בתקופה כל כך רחוקה מתקופתנו, ובסביבה כל כך שונה מסביבתנו, הריהם מטבעם קשי ההבנה בשביל רוב הקוראים בתוכנו.

...המסורת הפרשנית הקיימת בישראל נוסדה בתקופה שהייתה כבר רחוקה מתקופת כתיבתם של הספרים, ולא זה בלבד שלא היה ספק בידה לתפוס שוב במילואה את הוראתו המקורית של הכתוב, אלא שעל הרוב לא לכך התכוונה. ואותם הפרשנים שבימי הביניים, שהתאמצו לרכוש להם הבנת הפשט הפשוט... לא השיגו אלא הישגים מוגבלים מפני צמצום האמצעים שברשותם.

פירושיהם של המלומדים החדשים שמחוץ למחנה ישראל... לא יוכלו לספק את דרישות קהלנו. רוחם זרה לנו, ורוחנו זרה להם. כמה מהשאלות המתעוררות מאליהן בלבד של הקורא היהודי אינן מעניינות אותם, ולהיפך, הרבה יש בדבריהם ממה שאינו חשוב בעיני הקורא היהודי. יתר על כן: זרותם לרוח ישראל חסמה בפניהם לעתים תכופות את הדרך להבנה נכונה של הכתובים ולתפיסה נכונה של התופעות הקשורות בהם... יסודות המדע המקראי האירופי הונחו בזמן שבו הייתה ידיעת המזרח הקדום והסביבה שבה נוצרו עדיין בחיתוליה, כמה עקרונות נקבעו אז על בסיס לקוי, ובכל זאת הם משפיעים עד היום הזה השפעה עצומה על בני האסכולה האירופית, שאינם יכולים להשתחרר מהמסורת שלהם.

⁵³⁸ ויטרבו פרסם לראשונה את המסמכים על התהליך מתוך מסמכי ארכיון קאסוטו, ראו ARC4*1787 386. על המסמך אין תאריך, ויטרבו שיער שהוא היה חייב להיכתב בין 1941 בה התפרסם הספר **תורת התעודות**, לבין שנת 1944 בה התפרסם פירושו של קאסוטו לבראשית (ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא", עמ' 143 – 144).

⁵³⁹ בתעודת ארכיון ARC4*1787 386 מפרטים קאסוטו וטור סיני את החוקרים אליהם יפנו, תוך התייחסות לפועלו של כל אחד מהם עד אותה העת. ברשימה נמנו: יהושע גוטמן, יצחק היינמן, אליה שמואל הרטום, אברהם כהנא, משה צבי סגל, יחזקאל קויפמן, שלום שפיגל, וכן הם מצהירים כי יפנו בעתיד לחוקרים נוספים.

⁵⁴⁰ ARC4*1787 386.

הפירושים שנתפרסמו בעברית בזמן האחרון... אין זה עדיין מספיק. צריכה לנו עבודה מקורית, הנובעת מתוך מחשבה עצמית ומחקר עצמי, על סמך הישגיו האחרונים של המדע, ובלי כל משפט קדום מאיזה צד שיהיה.

...גמרנו להקדיש את כוחותינו להכנת פירוש עברי לספרי המקרא לפי הקווים המתוארים למעלה. אין בדעתנו לכתוב ביד שניים בלבד את הפירושים לכל ספרי המקרא. הפירוש לכל ספר וספר... ידרוש שנים רבות של עבודה... בדעתנו לשתף גם מלומדים אחרים, ולמסור לכל אחד מהמשתתפים כתיבת הפירוש לאיזה ספר שכבר עסק בו במיוחד לשעבר. פירוש התנ"ך יהיה לפי זה עבודה משותפת של כמה מפרשים, בעריכת שנינו. העריכה תבטיח את איחוד המפעל. איחוד, כמובן, אין פירושה חד-צדדיות... בתוך מסגרת זו תוכלנה לבוא לידי ביטוי השקפות שונות בנוגע לפרטים...

המפעל המשותף לפירוש לכלל ספרי המקרא לא יצא לדרך, וקאסוטו, כפי שהצהיר שיעשה, התקדם בעצמו, הפירושים שכתב התפרסמו בהוצאת האוניברסיטה העברית. קאסוטו תכנן לכתוב פירוש לכל ספרי התורה לפי שיטתו, פירוש ארוך לספר בראשית, ופירושים קצרים יותר לספרים שמות עד דברים, ובסופם ספר מבוא למקרא.⁵⁴¹ הוא הספיק לכתוב ולפרסם את שני החלקים הראשונים של הפירוש הרחב לספר בראשית: **מאדם עד נח ומנח עד אברהם**, ואת **הפירוש לספר שמות**. בעת פטירתו עמד בעיצומה של כתיבת החלק השלישי, **אברהם וארץ היעוד**, שפורסם לאחר פטירתו מתוך עזבונו.⁵⁴² התוכנית לספר מבוא המקרא נמצאה בעזבונו, אך הספר לא נכתב.⁵⁴³

2.4.4.1 הפירושים לבראשית: מאדם עד נח ומנח עד אברהם

על סמך החלוקה של הספר אותה הציע בערך "בראשית" באנציקלופדיה העברית,⁵⁴⁴ ניתן לשער כי היו אמורים להיות שבעה כרכים לפירוש לספר בראשית. חלקי הפירוש (החלקים שפורסמו והפכו לשמות ספרים סומנו באות מודגשת): עשרת הדורות **מאדם עד נח**, עשרת הדורות **מנח עד אברהם**, אברהם (**אברהם וארץ היעוד**), אברהם ויצחק, יצחק ויעקב, יעקב ובניו, סוף ימיהם של יעקב ושל יוסף.

קאסוטו ראה בכתיבת הפירוש הארוך הזדמנות ליישום ומבחן לשיטה עצמה.⁵⁴⁵ קאסוטו שהתנגד לשיטת המקורות, התייחס רק בהמשך דבריו למחלוקתו על השיטה הרווחת במחקר, תוך שהסביר שפירושו לבראשית יהיה בעצם יישום השיטה אותה ניסח בספריו הקודמים: **ספר בראשית ומבנהו ותורת התעודות**. בשלב זה לא חש קאסוטו צורך לנסח אותה ולהגן עליה, ונפנה להמחיש אותה בפירוש משלו.⁵⁴⁶ כפי שכתב בעבר, הוא כתב גם כאן על החשיבות הרבה של חשיבה ביקורתית ונכונותו של החוקר לקבל את תוצאות המחקר ללא דעה קדומה, וגם הביע את החשש שמא יפסלוהו מתנגדים משני מחנות, הרואים בשיטת התעודות את השיטה שאין לערער עליה, והרואים בשיטת הדרש את הדרך הלגיטימית היחידה, ולשניהם הוא קורא לשפוט באובייקטיביות את עבודתו.⁵⁴⁷ הפירושים לספר בראשית נשענו על שיטתו להבנת הספר כפי שתוארה בסעיפים הקודמים של פרק זה. עיקריהם הם: פירוש פשט, פילולוגי היסטורי, המפרש את

⁵⁴¹ קאסוטו תכנן גם לכתוב פירוש לספר תהלים, ראו למשל אברהם מס, "האיש ומפעלו", עמ' 419 – 420.

⁵⁴² הכותרת **אברהם וארץ היעוד** היא שמו של הפירוש על סדר לך-לך, ושם הפירוש שובש ברוב המהדורות בו הודפס. הפירוש פורסם מתוך עזבונו של קאסוטו לאחר פטירתו, 52 העמודים הראשונים מתוכו כבר היו מוכנים לדפוס (קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 25 – 26).

⁵⁴³ מחברת מבוא המקרא בארכיון קאסוטו: ARC.2.1787.2147, ראו להלן סעיף 3.5.

⁵⁴⁴ קאסוטו, "בראשית", ערך, טור 322.

⁵⁴⁵ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא – יב.

⁵⁴⁶ קאסוטו, שם, עמ' ט – י.

⁵⁴⁷ קאסוטו, שם, עמ' י – יא.

המקרא כספרות, בעלת מסר דתי-חינוכי, כפי שהובנה על ידי קוראיה המקוריים. לכל אחד מהפירושים הארוכים כתב הקדמה רחבה הפורשת עקרונות כלליים הנחוצים להבנת הפרשה, ואת דעתו המנומקת בסוגיות המהותיות להבנתה.⁵⁴⁸ העקרונות שקבע: כוונתה החינוכית של הפרשה, הרקע הספרותי מהמזרח הקדום (לעתים תוך תרגום של קאסוטו עצמו למקור מהמזרח הקדום),⁵⁴⁹ תוכנה הכללי המשוער של שירת העלילה הישראלית שלשיתת קאסוטו הייתה החומר של המסורות ממנה נכתבה הפרשה, הערות על ההרמוניה המספרית, והמבנה הספרותי של היחידה כולה, כולל התייחסות לחילופי שמות האל וחילופי שמות נוספים. בסוף פרשת בראשית הוסיף קאסוטו ביבליוגרפיה מיוחדת לפרשה, מה שלא עשה בפרשות האחרות. בפירוש לסדר לך לך (שהתפרסם מעיזבונו אחר פטירתו), עסק פחות בהשוואות לספרות המזרח הקדמון, כיוון שהיו פחות רלוונטיות בעיניו, והתמקד בהסברת הציר המארגן למבנה של סיפורי אברהם הוא עשרה הניסיונות שנתנסה בהם אברהם, ומשמעות הסיפורים, והתייחס לעיקרון 'מעשה אבות סימן לבנים'.

המזרח הקדום

מאמריו של קאסוטו על ספרות אוגרית ובמיוחד השערותיו של קיומה של שירת עלילה בישראל ושחזורה התפרסמו בשנים המקבילות לכתיבת הפירושים הארוכים. בהקדמתו לפירוש **מאדם עד נח** כתב: "עלינו להניח מציאות חוליות אמצעיות בשלשלת ההתפתחות, בין שירי העמים ובין הרמזים שבכתבי המקרא", והפנה למאמרו "שירת העלילה בישראל" שכבר פורסם.⁵⁵⁰ לשיטתו, הכרחי להכיר את העולם של המזרח הקדום בתוכו נוצרו ספרי המקרא, ובמיוחד את ספרותו ורוחו. בדבריו אל הקורא בפתח **מאדם עד נח** כתב:⁵⁵¹

פירוש זה מתכוון לבאר את פשט הכתוב לפי שיטה פילולוגית-היסטורית, ולהתקרב עד כמה שאפשר להבנת דברי התורה כפי מה שרצתה התורה שיהיו מובנים לקהל קוראיה בזמן כתיבתה... וכדאי הם דברי התורה שנסתדל לחדור פנימה לתוך משמעם כפי כוונתם הראשונה.

קאסוטו ייחס חשיבות גדולה דווקא להבדלים ולא רק לדמיון בין הספרויות ועמד עליהם במהלך הפירוש.

בעיניו, ליבתו של הפשט היא הבנת הכתוב כפי שהובן בזמן כתיבתו ומסירתו לראשונה, והבנת פשט זו חיונית במיוחד לשם הבנת הפרשות הראשונות. כדוגמא לכך ניתן לקרוא בפירוש לבראשית א, ט:⁵⁵²

יקוו המים: גם בהקשר לפסוק זה, השייך לקביעת מקום מסוים למי הים, כדאי שנשים לב אל מה שהיו מספרות האגדות הנפוצות בארצות המזרח, וכמובן אל מה שהיו מספרים שירי העלילה הקדומים שבישראל... המיתוס המסופוטמי... היה מגיד בפרטות על מלחמתו של האל הבורא עם תיאמת ועל נצחונו עליה... אגדות דומות נפוצו גם אצל הכנענים... מסופר על מלחמתו של בעל עם שר הים... ברור מתוך כמה רמזים בספרי המקרא שקיימת הייתה אצל אבותינו מסורת שירית קדומה, המספרת על רהב שר של ים שהתנגד לרצונו של אלוהים... עד שהכניעו הקדוש ברוך הוא והרגו, וקבע למי הים גבול שלא יוכלו לעבור אותו לעולם. אין כאן עוד מלחמה בין האלים כפי

⁵⁴⁸ קאסוטו, שם, עמ' 1 – 9; קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 1 – 32; המבוא לאברהם וארץ הייעוד (קאסוטו), **מנח עד אברהם**, עמ' 199 – 205).

⁵⁴⁹ קאסוטו תרגם במבוא לפרשת נח קטעים מעלילת גלגמש האכדית (קאסוטו), **מנח עד אברהם**, עמ' 4 – 6).

⁵⁵⁰ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 2; המאמרים על שירת העלילה פורסמו בשנים 1942 ו 1943, ראו על תוכנם ופרסומם בסעיף 2.3 בעבודה זו. הפירוש **מאדם עד נח** פורסם בשנת תש"ד.

⁵⁵¹ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' ט.

⁵⁵² קאסוטו, שם, עמ' 21.

האגדות של אומות העולם, אלא רק מרד של אחד הנבראים בבוראו: המסורת לבשה צורה יותר מתאימה לרוחו של עמנו...

דוגמה נוספת היא התייחסותו ליום השבת בפירושו לספר בראשית ולספר שמות. בפירוש בראשית הוא מקדים ומדגיש את השוני בין "השבת הישראלית ובין הימים הדומים להם, בשמש או בסדר זמנים, בתוך הלוח הדתי של עמי מסופוטמיה".⁵⁵³ קאסוטו מתאר באריכות את ייחודה של השבת הישראלית, שבניגוד לזו המסופוטמית מנותקת מקשר לגרמי השמים, ומעוגנת בספירתם של שבעה ימים. מטרת השבת אינה עוד פולחן לצבא השמים, אלא פולחן למי שיצר צבא זה בשבעה ימים. בפירושו לספר שמות כתב הקדמה לעשרת הדברות, מעמד אותו הוא רואה כשיא הספר. הוא מעמיד את החידושים המרכזיים בעשרת הדברות הישראליות ומגדיר את ייחודה של השבת שהייתה ידועה ומוכרת במזרח הקדום, וקיבלה אופי ומשמעות חדשים ומיוחדים במעמד זה. פירושו לשבת בשני מקומות אלה מעוגן בהיכרות עם תרבויות המזרח הקדום ובהשוואת פסוקי התורה אליהם.⁵⁵⁴

המקרא כספרות

קאסוטו ראה במקרא יצירה ספרותית מעולה.⁵⁵⁵ הוא הביא לתוך פירושו את כל הידע הספרותי הנרחב והכלים שעמדו לרשותו. בפירושו פרש קאסוטו את התמונה הרחבה ואחר כך את כל פרטיה, את המבנים הספרותיים החל מתיחום היחידות, חלוקתן ונתינת שמותיהן, ועד לפירוש של כל פסוק ומילה. הוא התייחס להיבטים לשוניים, למילים מנחות, למשחקי מילים, להרמוניה ספרותית ומספרית לחזרות אפיות ולכל ההיבטים הספרותיים-לשוניים בהעמקה רבה.⁵⁵⁶

הפירוש לסדר (פרשת) בראשית, **מאדם עד נח**, מחולק לארבע פרשות: מעשה בראשית,⁵⁵⁷ מעשה גן עדן,⁵⁵⁸ מעשה קין והבל⁵⁵⁹ וספר תולדות אדם.⁵⁶⁰ בתחילת כל אחת מהן הקדמה ובסופה סיום קצר. שלוש הפרשות הראשונות, שהן סיפוריות באופיין, מתחלקות כל אחת לשבעה חלקים.

הפירוש לסדר (פרשת) נח, **מנח עד אברהם**, מחולק לשלוש פרשות, המבול,⁵⁶¹ בני נח,⁵⁶² ותולדות בני שם.⁵⁶³ גם כאן יש הקדמה לכל פרשה, אך יש שונות בחלוקות הפנימיות, כל יחידה בהתאם למבנה הספרותי הייחודי לה. סיפור המבול למשל, בנוי משתי מערכות: העונש וההצלה, וכל אחת מחולקת לשש פסקאות.⁵⁶⁴ כפי שעשה בפרשת בראשית, גם בפרשת נח, כתב קאסוטו הקדמה לכל אחת מהפרשות⁵⁶⁵ בה הציג את המסר

⁵⁵³ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 40 – 42.

⁵⁵⁴ קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' 163 – 164.

⁵⁵⁵ ראו למשל, קאסוטו, שם, עמ' ח.

⁵⁵⁶ יצחקי מנה את הסממנים הספרותיים של הספרות המקראית עליהם הצביע קאסוטו בפרשנותו: מבנה הרמוני, דיוק במילים וחשיבותה של כל מילה, גיוון, משחקי צלילים ומילים, אליפטיות ומבנה דרמטי, השלך לאחור, העדר תיאור רגשות (יצחקי, "ייחודו של המקרא", עמ' 344 – 351).

⁵⁵⁷ בראשית, א, א – ב, ג.

⁵⁵⁸ בראשית, ב, ד – ג, כד.

⁵⁵⁹ בראשית, ד, א – כו.

⁵⁶⁰ בראשית, ה, א – ו, ח.

⁵⁶¹ בראשית, ו, ט – ט, יז.

⁵⁶² בראשית, ט, יח – י"א, ט.

⁵⁶³ בראשית, י"א, י – לב.

⁵⁶⁴ קאסוטו נסמך על המבנה הספרותי של הפרשה שפרסם בספר **בראשית ומבנהו**, ראו גם סעיף 2.2.7.1

⁵⁶⁵ קאסוטו חילק את סדר נח, לשלוש פרשות:

פרשה ראשונה: המבול

מערכה ראשונה: העונש,

מערכה שנייה: ההצלה.

החינוכי שלה והשווה בין המסורת הספרותית במזרח הקדום לבין הסיפור המקראי. בסופה של כל אחת מהפרשות עמד על מאפיינים ספרותיים, שהיו מהותיים בעיניו. במהלך הפירוש התייחס קאסוטו נקודתית לסממנים ספרותיים, ובסופה של כל אחת מארבע הפרשות סיכם את המילים המנחות והמספרים הסמליים.

קאסוטו סבר שמטרתה העיקרית של התורה היא חינוכית, וזהו הציר המארגן הראשי שלה. בהקדמות שכתב ניסח מטרות חינוכיות אלה.

מטרת מעשה בראשית: 566

כוונת התורה...להורות שכל העולם וכל מה שנמצא בעולם נברא במאמרו של האל היחיד, כפי רצונו בלי מעצור. מתנגדת היא בזה לדעות הרווחות בתוך העמים...גם לדעות מסוימות שכבר חדרו לתחומו של עמנו...

מטרת מעשה גן העדן: 567

עיקר כוונת התורה בפרשה זו הריהו לבאר מפני מה בעולמו של הקדוש ברוך הוא, האל הטוב והמיטיב, נמצא גם הרע, והאדם סובל ייסורים צרות ואסונות. הפתרון הניתן כאן לשאלה הבווערת על מקור הרע בעולם הריהו זה, שאמנם, כפי מה שהגידה הפרשה הקודמת, העולם שיצא מידי הבורא טוב הוא, טוב מאד, אלא שהאדם מקלקל אותו בהתנהגותו, ומביא את הרע לעולם בתוצאת קלקולו.

אפשר למצוא בפרשה...גם הוראות אחרות: על נחיצותה של משמעת מיוסדת על חוקים אלוהיים, על המצפון שבלב האדם, על תורת השכר והעונש, על האחוה של באי עולם, כולם בני זוג אחד, כולם אחים זה לזה וכולם שווים זה לזה, על ההומניות כלפי בעלי החיים, שנוצרו כמונו מן האדמה, על ערכם של הנישואין, על חשיבותה של המונגמיה, על העונה המוטלת עלינו כי עפר אנחנו ואל עפר נשוב...

בהקדמה למעשה קין והבל התמקד קאסוטו בכך שהוא יפרש את משמעות "הסיפור שבתורה" כפי שהיא לפנינו והמסרים החינוכיים המרכזיים שבה, תוך התנגדות לעיסוק, העקר לדעתו, בתולדותיו הקדומות ובמשמעויותיו המקוריות של הסיפור בגרסאות שקדמו לו. לדעתו המטרה החינוכית של פרשה זו היא: 568

הדגשת העיקרון, שחיי האדם הם דבר מקודש שאסור לפגוע בו, ושחטאו של הרוצח הוא חטא נורא ואיום שאין לו כפרה...וההוראה הכללית...שכל מה שהאדם עושה, אפילו בסתר, אפילו במקום שאין עיני בני אדם שולטות בו...אינו נעלם מעיני האלוהים...דורש מהאדם דין וחשבון, מעורר בלבו את קול המצפון, ומשלם לו במעשיו.

פרשה שנייה: בני נח

מעשה שכרותו של נח

תולדות בני נח

מעשה דור הפלגה

פרשה שלישית: תולדות בני שם

קאסוטו, מאדם עד נח, עמ' 1. 566

קאסוטו, מאדם עד נח, עמ' 44 – 45. 567

קאסוטו, מאדם עד נח, עמ' 122 – 123. 568

בפרשה הרביעית, ספר תולדות אדם, כתב שחשיבות הפרק הוא: "המשך קיומו של המין האנושי הנברא בצלם, והפצתו על פני הארץ".⁵⁶⁹

הרמוניה מספרית ומילים מנחות

מרטין בובר הגדיר את תופעת המילה המנחה ושמך קשור בה עד היום, להלן הגדרה כפי שנוסחה בפתח מאמרו המכונן בנושא:⁵⁷⁰

בשם "מילה מנחה" מציינים אנו מילה או שורש לשוני, החוזרים בתוך טקסט (טכסט) או רצף-טקסטים (טכסטים) או מסכת-טקסטים (טכסטים) חזרה רבת-משמעות. המתחקה על חזרות אלה, משמעות אחת של הטקסטים (הטכסטים) מתפענחת או מתבהרת לפניו, או מכל מקום, מתגלית לו ביתר שאת. חזרה זו, כאמור, אינה מחוייבת דווקא להיות של אותה מילה ממש, אלא גם של שורש-המילה החוזר ונשנה.

נפתח סעיף זה בציון העובדה שקאסוטו לא השתמש במונח "מילה מנחה". לעומת זאת הוא הרבה להשתמש במונח "הרמוניה מספרית". בובר עצמו היה ער לכך שקאסוטו פעל בדרך דומה לזו שלו ושל רוזנצווייג וברכו על כך.⁵⁷¹ ההרמוניה המספרית היא לדעתו חלק מהאומנות הספרותית בתורה, והיא זכתה למקום רב בשיטתו. הוא מנה את הפעמים בהן הופיעו מילים מרכזיות בטקסט וכן התייחס למעמדם הסמלי של מספרים שהוזכרו בו, כגון מספרים בכרונולוגיות המקראיות, מספרים המציינים גילם של אישים, תיאורי זמן ומידות. הוא ראה בהרמוניה המספרית כלי נפוץ בספרות המזרח הקדום שספרות המקרא היא חלק ממנה. בעיקר ראה בה את האות לעבודתו של מחבר אחד לספר שהרבה להשתמש בכלי ההרמוניה המספרית כדי להביע את מסריו ולגבש את אחדותו של הטקסט.⁵⁷² שיטתו, שנועדה גם להאיר את המסרים החינוכיים העולים מקריאה ספרותית של הטקסט וגם להתמודד עם הסתירות בין הרשימות הכרונולוגיות, בלי להזדקק להשערת התעודות, ולתת פן אחדותי לסיפור כפי שהוא לפנינו, הוצגה כבר בספר **בראשית ומבנהו**, שוכללה בפירושו לבראשית ושמות. הפיסקה בה חתם את מאמרו על בריאת העולם בספר בראשית, הובאה לעיל⁵⁷³ ולימים הפכה לחלק מפירושו לבראשית פרק א.⁵⁷⁴ מפאת מרכזיותם מובאים הדברים שנית כפי שנכתבו במאמר האיטלקי שקדם לכתובת הפירוש לתורה:⁵⁷⁵

לטעונונים שהבאתי על אחדות הסיפור ברצוני להוסיף טיעון, והוא ההרמוניות של מבנה הסיפור שמחבר את חלקיו. החזרות בסיפור אינן מעידות על תוספות מאוחרות, רחוק מזה, החזרה על בריאה בששה ימים המסתיימת בחתימת היום השביעי, מקבילה לשביעייה ההרמונית הנטועה

⁵⁶⁹ קאסוטו, שם, עמ' 187.

⁵⁷⁰ בובר, "מילה מנחה", עמ' 284; גרוסמן, **גלוי ומוצפן**, עמ' 116.

⁵⁷¹ במאמר בו הוא סוקר ברוח אהדת וחיובית את חיבוריהם על ספר בראשית של קאסוטו, יעקב, ופולץ ורודולף העיר בובר את ההערה הבאה: "שמחתי למצוא אצל קאסוטו כמה מן הדברים שנאמרו ברוח זו בהרצאותי מן השנים 1926 – 1928 ובמאמריו של פראנץ רוזנצווייג מאותו זמן. נראה שקאסוטו הגיע למסקנות הקרובות למסקנותינו ללא כל זיקה אלינו, ואולם הוא מזכיר את מאמרו של רוזנצווייג 'בסוד הצורה של סיפורי המקרא' מראשית שנת 1928 ... שבו מקופלות תפיסותינו על סגנון המילה-המנחה שבמקרא בזעיר אנפין" (בובר, "בראשית", עמ' 311 הערה 4).

⁵⁷² בדיון על אחדותם של סיפורי יוסף, במאמר "מעשה תמר ויהודה", הציע קאסוטו כבר בשנת 1929 כיוון זה לפתרון הבעיה, ראו סעיף 2.2.3 ובהערת השוליים 281 המפרטת ומפנה לספר **בראשית ומבנהו**, עמ' 315 ואילך. קאסוטו הסביר את עקרון המספרים הסמליים בכרונולוגיה בפרק שהקדיש לסגנון הספר, בספר **בראשית ומבנהו**, בסעיפים על "שם המספר 100" ועל "סדר היסודות במספרים המורכבים" (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 136 – 144); וגם (קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 4 – 5).

⁵⁷³ ראו סעיף 2.2.8 לעיל.

⁵⁷⁴ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 5 – 7.

⁵⁷⁵ הדברים נכתבו בשפה האיטלקית ומובאים כאן בתרגום חופשי לעברית (קאסוטו, "בריאת העולם", עמ' 47).

במחשבת הסיפור. המספר שבע סימל עבור הקדמונים את השלמות ההרמונית. הפסוק הראשון מהווה מבוא חגיגי לסיפור, הוא בנוי משבע מילים, והפסוק השני בנוי על ארבע עשרה מילים. שבע פעמים מופיעה הנוסחה של אישור האלוהים "וירא אלוהים כי טוב", והפסוקים המתארים את היום השביעי בנויים באופן ריתמי... המילים המבטאות את הרעיונות הבסיסיים של הטקסט מופיעות בכפולות של שבע. שלושים וחמש פעמים מהדהד שם האלוהים (7X5), עשרים ואחת פעמים מוזכרת הארץ (7X3), ועשרים ואחת... השמים.. רקיע.

ההרמוניה נמצאת לאורך כל הסיפור. ההרמוניה לא מאפשרת לראותו כלא אחיד או כתוצר של כמה מחברים שונים, זוהי יצירה אחדותית ואורגנית.

גרוסמן בעקבות פולק, מציין את שתי המגמות של השימוש במילה המנחה בעיצוב הסיפור המקראי: המבני (בו הרבה קאסוטו להשתמש) והסמלי (בו השתמשו בובר ורוזנצווייג). גרוסמן טוען כי קאסוטו השתמש במילים החוזרות שבע פעמים (או מספר סמלי אחר) במגמה פולמוסית שנועדה להוכיח את אחדות הטקסט (השימוש המבני). לעומתו בובר ורוזנצווייג לא ייחסו חשיבות כה מרכזית למספר הפעמים בו מופיעה מילה בטקסט אלא למיקומה בצמתים מרכזיים המושכים את תשומת לבו של הקורא, זהו השימוש הסמלי.⁵⁷⁶

נראה שקאסוטו לא הסתפק באיתור מילה או שורש הנושא משמעות ומסר של המחבר לקוראי הסיפור מכוח עצמו ונתן משקל רב גם למספר. למעשה קאסוטו משלב בין שני היבטים: המילה המנחה והמספר הסמלי. בלב השיטה שבנה קאסוטו הונח הרעיון של שימוש המקרא בכלי הספרות הכנענית וספרות המזרח הקדום. קאסוטו שילב בין שני יסודות בבואו להציג את המלים החוזרות דרכן מגיעים מסרים: המילה עצמה, והמספר הסמלי.

את שילוב שיטת ההרמוניה המספרית (והמילה המנחה) בפירושו לתורה נדגים במספר דוגמאות:

הדוגמה הראשונה היא מתוך ההקדמה לפרשת "ספר תולדות האדם" (הפרשה האחרונה בספר **מאדם עד נח**). בפירוש זה הסביר את שיטתו בהבנת הכרונולוגיה המקראית, תוך שהוא נעזר בשיטת המספרים הסמליים ככלי פרשני. המספרים של שנות חייהם המופלגות של עשרת הדורות מאדם לא נועדו לשקף מציאות היסטורית או ביולוגית, ולכן אין בעיה בחוסר התאמה בין רשימות שונות או במספרים הנראים מופלגים מאד. המספרים בכתובים לפנינו הם מספרים ספרותיים, שילוב בין שני יסודות: ה"שרים" שהן יחידות של ששים שנה בספרות השומרית העתיקה והמספר המקודש שבע, לעתים בתוספת של המספר חמש. המספרים באו למסור מסר, בשיטה המקובלת בספרות המזרח הקדום:⁵⁷⁷

אי אפשר שכל זה לא יהיה אלא מקרה. ובוודאי יש במסרים אלה כוונה מיוחדת... מה ראתה התורה כשמסרה לנו את מספריה?

...מסורת אפית מיתולוגית, מספרת הייתה על המלכים הקדומים... מלכים שהיו במקצתם אלים או אלים למחצה, או בני אדם שנעשו לאלים... ולאותם המלכים הייתה מייחסת אורך ימים מופרז לבלי חוק, עשרות אלפי שנים לכל אחד בממוצע. באה התורה והתנגדה לכל זה. לבטל את המסורות... או לעבור עליהן בשתיקה, לא חשבה לראוי, מכיוון שאפשר היה להפיק מהן תועלת לשם מטרתה החינוכית... לעשותן מתאימות לרוחה... התנגדותה למסורת הנוכרית אינה באה לידי ביטוי בדברי

⁵⁷⁶ גרוסמן, **גלוי ומוצפן**, עמ' 118 – 120.
⁵⁷⁷ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 177 – 178.

פולמוס...נכון הוא, כך היא באה להגיד, שחיו לפני המבול... אבל אישים אלה היו בני תמותה פשוטים... נולדים, מולידים בנים ובנות, ולבסוף מתים...

הדוגמה השנייה היא מסיפורו של אברהם. בפתח הפירוש לפרשת לך-לך הסביר קאסוטו כי ההשוואה לספרות המזרח הקדמון שהייתה כלי מרכזי בפירוש הפרקים הראשונים בספר בראשית, תהיה פחות משמעותית בסיפורים על אברהם שהם סיפורים בעלי תוכן ישראלי מובהק. הוא הציג את ההרמוניה המספרית הנמצאת במבנה של סיפורי אברהם ככלי מרכזי להבנתם: ⁵⁷⁸

החומר מסודר לפי הרמוניה מספרית, המיוסדת על המספרים שבע ועשר, ותוכנו הולך ועולה מדרגה לדרגה... אברהם מתנסה ניסיון אחר ניסיון, וניסיונותיו הם עשרה במספר... וכך נוצרת שלשלת אלטרנטיבית של אורות וצללים, זה אחר זה, פעם אחר פעם, עד ההבטחה האחרונה הנשגבה הניתנת לאברהם אחר הניסיון האחרון והחמור ביותר, ניסיון העקדה.

בדוגמה השלישית מומחש השימוש של עיקרון זה ביחד עם הכלי הפרשני של מילים חוזרות ומשחקי לשון, בסיפור על דור הפלגה (בראשית י"א, א – ט) לו קרא קאסוטו: "דוגמא מפוארת של האמנות הספרותית המקראית". ⁵⁷⁹

...שתי פסקאות...שוות... ומקבילות זו לזו הקבלה ניגודית בצורתן ובתוכן.

הראשונה פותחת ברמז למצב הקיים בתחילה (פס' א), ומספרת אחר כך מה עשו בני אדם (פס' ב-ד). השנייה מספרת מה שעשה ה' (פס' ה-ח), ומסתיימת ברמז למצב שנוצר בסוף העניין (פס' ט). הניגוד שבין המצב הראשון לבין המצב הסופי מודגש גם בניגוד שבמילים: בפס' א כתוב ויהי כל הארץ שפה אחת, ובפס' ט כתוב כי שם בלל ה' שפת כל הארץ. וכן הניגוד בין ניסיונם של בני אדם להתמיד את המצב הראשון ובין הפעולה האלוהית שביצעה מה שעלה במחשבה תחילה מודגש על ידי ההקבלות, הניגודיות ברובן, הבאות זו אחר זו בין הפסקה הראשונה לבין השנייה. כתוב בפס' א שפה אחת, וכתוב בפס' ו שפה אחת. בפס' ג ויאמרו איש אל רעהו, ובפס' ז אשר לא ישמעו איש שפת רעהו. בפס' ג-ד הבה נלבנה לבנים... הבה נבנה לנו עיר, ובפס' ז' הבה נרדה ונבלה שם שפתם. נאמר בפס' ד שרצו בני אדם להגיע בבנינם עד השמים, ובפס' ז' שירד ה' מן השמים להפר עצתם. בפסוק ד' כתוב ונעשה לנו שם, ובפס' ט על כן קרא שמה בבל. בסוף הפסקה הראשונה כתוב פן נפוץ על פני כל הארץ, ובסוף השנייה ויפץ ה' אותם משם על פני כל הארץ, ומשם הפיצם ה' על פני כל הארץ.

קאסוטו מוסיף ומאיר את ה"מנגינה החוזרת וחוזרת, מעין לייטמוטיב המלווה את כל הסיפור כמעט מתחילתו עד סופו, המגיע לשיאו במדרש השם בבל". הוא מצביע על המצלול שיוצרות האותיות: ב' ל' וני הסמוכות בפסוקים: הבה נלבנה לבנים (פס' ג), להם הלבנה לאבן (פס' ג), הבה נבנה לנו (פס' ד), בנו בני (פס' ה), ונבלה (פס' ז), ויחדלו לבנות (פס' ח), בבל – בבל (פס' ט).

הוא מציין את ה"נוי המוסיקלי" של הסיפור בתופעות אותן הוא מייחס לסגנון המזרחי:

אליטרציות: השימוש החוזר באות ש': בארץ שנער וישבו שם (פס' ב), וראשו בשמים ונעשה לנו שם (פס' ד), שם שפתם אשר לא ישמעו איש שפת רעהו (פס' ז), שמה – שם – שפת – ומשם (פס' ט) והשימוש החוזר

⁵⁷⁸ קאסוטו, שם, עמ' 201.

⁵⁷⁹ קאסוטו, מנח עד אברהם, 158 – 160.

באות ל': אל רעהו, הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחמר (פס' ג), לנו עיר ומגדל (פס' ד), לנו שם פן נפוץ על פני כל הארץ (פס' ד), לכלם וזה החלם לעשות (פס' ו) ועתה לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות (פס' ו), על פני כל הארץ ויחדלו לבנות (פס' ח) על כן קרא שמה בבל כי שם בבל ה' שפת כל הארץ... על פני כל הארץ (פס' ט).

פְּרוֹנוֹמִיָּה: נלבנה לבנים, ונשרפה לשרפה (פס' ג)

משחק מילים: המשלב בין הפועל פו"ץ והביטוי פני כל הארץ 3 פעמים (פס' ד, פס' ח, פס' ט)

משחקי מילים נוספים: הלבנה לאבן, החמר היה להם לחומר (פס' ג) בנו בני (פס' ה)

מילים סמוכות הדומות זו לזו: שפה אחת ודברים אחדים (פס' א) עם אחד ושפה אחת (פס' ו)

מילה הנמצאת פעמים רבות: שפה, שפת, שפתם (5 פעמים) כל הארץ (5 פעמים) על פני כל הארץ (3 פעמים) שם, או שם (7 פעמים)

האמצעים הספרותיים הללו, אותם הראה קאסוטו, מדגישים את מסרי הסיפור החינוכיים, וזו אחת הדוגמאות היפות לאופן בו קאסוטו השתמש בשיטת ההרמוניה המספרית. ברגישותו הרבה לאמצעים האומנותיים, הראה והדגיש אותם והסביר כיצד באו לשרת לשיטתו מסר חינוכי.

על השיטה נמתחה ביקורת מצד מבקרי: קויפמן⁵⁸⁰ ויצחקי.⁵⁸¹ הם הצביעו עליה כאחת מנקודות התורפה של שיטתו.⁵⁸² יצחקי הדגיש את העובדה ששיטה זו אפשרה לקאסוטו "לעקוף באלגנטיות" את רוב הבעיות הקשורות בכרונולוגיה מקראית, וסיכם ש"אפשר לראות בכך התחמקות מן הבעיות או פתרון נועז, גאוני ומבריק". הוא אף מצטט את ביקורתו של סימון על השיטה המאפשרת לתת הסבר "כמעט לכל מספר שהוא".⁵⁸³ בנו יעקב שכתב באותה התקופה פירוש ברוח ספרותית-חינוכית, נקט גם הוא שיטה זו בפירושו לספר שמות, במיוחד בסוגיית מספר השנים ששהו בני ישראל במצרים, והסביר אותה בהרחבה רבה בנספח לפירוש.⁵⁸⁴ בפירוש קאסוטו לספר שמות שייסקר להלן נראה שזו הייתה אחת הדרכים המרכזיות בהן שיקף את אחדותו של הסיפור, מפרי עטו של מחבר אחד, ולכן הייתה חשובה מאד בעיניו.

⁵⁸⁰ קויפמן, מעיר שאין למספרים יחידות קבע והמילים נבחרות כדי להתאים למספרים, ומתקיף: "אם בקשה התורה לרמז בזה איזה רמז, הרי צריכה הייתה לגלות לנו את הדבר באיזה אופן שהוא. מה הועילה ב'הרמוניה' גנוזה כזאת, שנודעה לנו רק בשנת תש"ד?" קויפמן, "מכבשונה", עמ' 226 – 227; יצחקי מצטט את קויפמן, ומסכים אתו.

⁵⁸¹ יצחקי, "ייחודו של המקרא", עמ' 346 – 348.

⁵⁸² בעוד המילה המנחה ככלי ספרותי מצאה את מקומה במחקר, ההרמוניה המספרית לא זכתה לממשיכים רבים. אזהרות מפני שימוש לא מושכל בכלי זה כמו תיחומה של יחידה כך שמספר המילים יתאים למספר הסימלי הדרוש, או שימוש בשורש נוסף כדי לצרף עוד מילה למניין המלים אפשר למצוא אצל אמית (י' אמית, 'בעיית השימוש הרב תכליתי' במונח "מילה מנחה", סדן 1, (תשנ"ד) עמ' 35 – 47); פריש (פריש, "רא"ה ושמ"ע", עמ' 89); וגרוסמן (גרוסמן, **גלוי ומוצפן**, עמ' 118, הערה 84).

⁵⁸³ יצחקי, שם, עמ' 348 מביא דברים ששמע בהרצאותיו של סימון. נציין כי הביטוי בו השתמש סימון לגבי שיטת ההרמוניה המספרית דומה מאד לביטוי בו ביקר רופא את שיטת קאסוטו בחילופי שמות האל.

⁵⁸⁴ יעקב, **פירוש לשמות**, עמ' 1049 – 1059, ובמיוחד עמ' 1056 בו הוא מסביר את המספר הסמלי של שנת יציאת מצרים. הקשר בין קאסוטו ליעקב הוזכר לעיל בפרק על **ספר בראשית ומבנהו**, והקשר אותו ראה בובר בין דרכו של קאסוטו בנושא זה לדרכו של יעקב הוזכרה בתחילת סעיף זה.

2.4.4.2 נוסח התורה בפירושים לבראשית – יחס קאסוטו לביקורת הנמוכה בתורה

קאסוטו לא כתב הצהרה מפורשת בנושא נוסח התורה בהקדמותיו לשני הפירושים הארוכים, אבל ניתן ללמוד על עמדתו העקרונית מדברים שכתב בתוך הפירוש עצמו. בהקדמה למעשה קין והבל בבראשית ד הוא דוחה ניסיונות לפרש את סיפור קין והבל על סמך ניסיון לשחזר גרסאות אחרות לכתוב:⁵⁸⁵

בשביל חוקר המקרא העיקר הוא הבנת הכתוב המקראי... אין לו לחוקר המקרא עזרה אחרת אלא העיון המדויק והמעמיק בדברי הכתוב.

בהמשך הדברים שם הוא מתייחס להצעות פרשנים להשמיט מילים מהנוסח:⁵⁸⁶

שיטה זו, שלפיה קובעים איזה עקרון, מבלי להביא בחשבון מה שנמצא מפורש בכתוב, ואחר כך שמים את הכתוב על מיטת סדום של אותו העקרון, ומקצצים ממנו את האיברים... בוודאי אינה יכולה להיחשב שיטה נכונה.

שיטת עבודתו הפילולוגית חייבה התייחסות לעדי נוסח אחרים, והוא עשה זאת לא מעט, אבל כמעט ללא יוצא מן הכלל העדיף את נוסח המסורה. להלן דוגמאות רבות:

בראשית ב, ב – "ויכל ביום השביעי", הוא דוחה את הצעת התיקון המתבססת על הנוסח השומרוני, תרגום השבעים ואחרים הגורסים "ביום השישי".⁵⁸⁷

בראשית ב, ו – "עפר מן האדמה" – הוא דוחה את הדעה שהמילה עפר היא תוספת מאוחרת.⁵⁸⁸

בראשית ב, יט – "את כל חית הארץ", הוא טוען "לכאורה נוסחת השומרוני נכונה" (משמיט את המילה "את") אך דוחה אותה.⁵⁸⁹

בראשית ד, א – "קניתי איש את ה'" – הוא דוחה את הצעות המתקנים על סמך תרגומים עתיקים, שהנוסח הנכון הוא שם "אלהים" ולא שם "ה'". הוא מנמק את העדפתו על סמך הכללים שקבע לחילופי שמות האל, וההרמוניה המספרית.⁵⁹⁰

בראשית ד, ז – "הלוא אם תיטיב שאת..." פסוק שדורות של פרשנים התלבטו על משמעותו, וחלקם הציעו תיקון נוסח על סמך תרגום השבעים, קאסוטו משאיר את נוסח המסורה. את פירושו הוא מבסס על דיון במשמעות הביטויים "שאת" ו"רבץ". הוא דוחה גם את ההצעה הרואה בסוף הפסוק חזרה מיותרת "שידי הסופרים נגעו בו", ומשאיר את נוסח המסורה, בנימוק שחזרה אפית היא חלק מסגנון הספור המקראי. הצעה שלישית לתיקון בפסוק קשה זה, החלפת המילה "תשוקתו" ב"תשובתו" בהתאם לנוסח השבעים הוא דוחה בנימוק שאינה מניחה את הדעת ומציע הסבר ענייני למהלך הדברים.⁵⁹¹

בראשית ד, ח אחרי המילים "ויאמר קין", חסרים דבריו של קין. התרגומים והנוסח השומרוני משלימים את החסר, וקאסוטו מביא שבע הצעות של נוסח לדבריו החסרים של קין, את כולן הוא דוחה. הוא מצביע על כך שבחלק מכתבי היד והדפוסים, לפני המילים "ויהי בהיותם בשדה" יש פיסקה באמצע

585 קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 122.

586 קאסוטו, שם, עמ' 127.

587 קאסוטו, שם, עמ' 38.

588 קאסוטו, שם, עמ' 69.

589 קאסוטו, שם, עמ' 85.

590 קאסוטו, שם, עמ' 134 – 135.

591 קאסוטו, שם, עמ' 139 – 142.

פסוק.⁵⁹² קאסוטו משאיר את נוסח המסורה כפי שהוא. פתרונו הוא לפרש את משמעות המילה "ויאמר" בהוראה מיוחדת – קביעת מקום לפגישה, על סמך הוראת הפועל בערבית ובאכדית.⁵⁹³

בראשית ד, י – הוא דוחה את ההצעה למחוק את החזרה על המילים "מן האדמה" בנימוק של מידה כנגד מידה.⁵⁹⁴

בראשית ד, יח - ברשימת היחס של קין, מופיעים ברציפות שני שמות דומים, לבנו של עירד שהוא אביו של מתושאל: "...ועירד ילד את מחויאל, ומחויאל ילד את מתושאל..." קאסוטו מציין שרבים המתקנים ודוחה את הרעיון לתיקון. גם שם הוא מעיר הערה עקרונית:⁵⁹⁵

אין נראה קרוב שמחייאל נכתב בטעות ושיש לתקן מחויאל כמו שרבים מתקנים. שום סופר לא היה טועה טעות כל כך בולטת, המבדילה בין שתי מילים באות זו אחר זו. מוכרחים אנו לחשוב שבכוונה מלאה נכתבו שתי הצורות השונות. ואין זה מקרה בודד. שינויים מעין זה תלויים בשיטה כללית רגילה, המתאימה לדרכי המחשבה המזרחית ולטעם המזרחי, אף על פי שאינה מתאימה לדרכי המחשבה האירופית ולטעם האירופי. כשנמצאות שתי מסורות שונות, שתייהן מובאות זו בצד זו, כדי שלא לבטל אחת מהן... יש לחשוב שזוהי השיטה רגילה וחביבה בספרי המקרא. כל פעם שאפשר לשנות את הצורה, משתדלים לשנותה כדי להתרחק מהמונוטוניות, ושינוי זה נחשב לתפארת המליצה. גם החזרות הבאות בירושה מהשירה האפית שבעל פה, אינן בספרים הכתובים מילוליות כל פעם שאפשר לשנות פחות או יותר את צורתן.

קאסוטו מרחיב את העיקרון וטוען בהמשך דבריו שהחזרות המגוונות, גם בתוכן וגם בצורה, הן תופעה סגונית נפוצה בספרות המקראית והתלמודית, ומפנה לחילופי השמות פניאל ופנואל (בראשית לב), ולסיומם של מזמורי תהלים.

בהקדמה לחלק "ספר תולדות אדם" (בראשית ה, א – ו, ח), הפרקים העוסקים בגנאלוגיה מאדם עד נח, מתייחס קאסוטו להבדלים בין שלוש מסורות שונות לשנות חייהם של הדורות מאדם עד נח: נוסח המסורה, הנוסח השומרוני והנוסח בתרגום השבעים. קאסוטו טוען שנוסח המסורה הוא זה ששימר את המספרים המקוריים, וכי הנוסחים האחרים הם תוצאה של נטייה ל"סכימות סדירות וקבועות" שגרמה לשינויים מאוחרים בטקסט.⁵⁹⁶

בדבריו על היחס בין הרשימות הגנאלוגיות של בני קין בפרק ד, ואלה של בני אדם בפרק ה, הוא מסביר שהיו בישראל בתקופה הקדומה שתי מסורות על הדורות שלפני המבול, האחת שסיפרה על עשרה דורות, מאדם עד נח, והשנייה שסיפרה על שמונה דורות, ורוב השמות בהן היו משותפים, והתורה קיבלה שת שתי המסורות זו בצד זו:⁵⁹⁷

⁵⁹² על סיבות מגוונות אפשריות לתופעה כתב אור, "פיסקה באמצע".

⁵⁹³ קאסוטו, שם, עמ' 143 – 144.

⁵⁹⁴ קאסוטו, שם, עמ' 147.

⁵⁹⁵ קאסוטו, שם, עמ' 157. האותיות המודגשות אינן במקור.

⁵⁹⁶ קאסוטו, שם, עמ' 180.

⁵⁹⁷ קאסוטו, שם, עמ' 181.

בדרך כלל כשמתמשת התורה במסורות הקודמות, אין כוונתה למתוח עליהן ביקורת היסטורית...אין כוונתה אלא למסור על ידי הסיפורים המסורתיים הוראות דתיות ומוסריות ולאומיות...

באופן דומה הוא מפרש את שתי המסורות על משמעות שמו של נח, בפרק ה.⁵⁹⁸

בפירוש שני הביטויים בבראשית ו, ג: "לא ידון רוחי באדם לעלם, בשגם הוא בשר", דוחה קאסוטו הצעות תיקון ומפרש את נוסח המסורה כפי שהוא.⁵⁹⁹

קאסוטו דוחה הצעה שהמילים "אשר בראתי" בבראשית ו, ז הן תוספת מאוחרת, וכך גם המילים "מאדם עד בהמה עד רמש ועד עוף השמים", באותו הפסוק, אינן תוספת מאוחרת לדעתו.⁶⁰⁰

מהעיון לעיל בפירוש **מאדם עד נח** עולה כי קאסוטו לא תיקן או שינה בנוסח המסורה בכרך הראשון של פירושו. עיון בכרך השני של הפירוש, **מנח עד אברהם**, מעלה תמונה דומה.

בראשית ו, ט "בדרתי", קאסוטו דוחה הצעות תיקון ל"דורו" או "בדרכיו", ומפרש שהכוונה להרבות בשבחו של נח.⁶⁰¹

בראשית ו, יג "הנני משחית אותם את הארץ" הוא דוחה הצעות תיקון על סמך השבעים ואחרים וכותב:⁶⁰²

תיקוני הנוסח אינם פותרים את הבעיה, אלא מבטלים אותה בכוח, ומכניסים לתוך הכתוב מרעיונותיהם של המפרשים.

קאסוטו מציע שם פירוש ענייני, האנשים השחיתו את דרכם, הארץ נשחתה בגללם, ולכן גם היא תישחת עימם.

בראשית ו, יז הוא מפרש את המילה "מבול", המופיעה רק במקום אחד נוסף בכל המקרא: תהלים כט, י. וטוען שהיא מילה השייכת למסורת השירית הקדומה של הסיפור על מי נח. הוא דוחה את ההצעה לתיקון הכתוב בתהלים, שיש שהציעו לתקן שם "למלך". את פירושו למילה הוא מבסס על ממצאיו בכתבי אוגרית, מדבריו של המלך דנאל המבקש מהאל בעל להשקות את שדותיו.⁶⁰³

בראשית ו, יז הוא דוחה הצעת להשמטת המילה "היה", ומציע הפרדה בין חלקי הפסוק המנוגדת לשיטת בעלי המסורה.

בראשית, ו, כ "שניים מכל יבואו אליך להחיות" מציין קאסוטו את "אהבת הגיוון והווריאציה" שניכרת לא רק בסגנון המקראי אלא גם בעבודתם של בעלי המסורה, בכתוב השונה של המילה "להחיות" והמילה "טהורה", כתיב מלא וכתוב חסר.⁶⁰⁴

⁵⁹⁸ קאסוטו, שם, עמ' 198.

⁵⁹⁹ קאסוטו, שם, עמ' 203.

⁶⁰⁰ קאסוטו, שם, עמ' 209 – 210.

⁶⁰¹ קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 34.

⁶⁰² קאסוטו, שם, עמ' 40.

⁶⁰³ קאסוטו, שם, עמ' 45.

⁶⁰⁴ קאסוטו, שם, עמ' 47 – 48.

בראשית ז, ב "ומן הבהמה אשר לא טהורה היא", מציין קאסוטו שהדעה הרווחת היא לתקן את נוסח הפסוק, על ידי השמטת חלקו, או הוספת מילה או מילים, בעקבות הנוסחה השומרונים ותרגום השבעים, וגם כאן הוא דוחה את ההצעה.⁶⁰⁵

יוצאת דופן היא הצעתו בבראשית ט, כט – "ויהי כל ימי נח" -

בפסוק זה שווה הנוסחה ממש לזו שבפרק ה'.

בתורת השומרונים, וכן בכמה כתבי יד והוצאות עתיקות של המקרא העברי (בין השאר בכתבי יד של אהרן בן אשר ובית מדרשו) כתוב ויהיו. שתי הצורות אפשריות.

ייתכן שהשילוב של מספר עדי נוסח, ובתוכם כתב יד של אהרון בן אשר, שאותו החשיב מאד (להלן הסעיף על הוצאת התנ"ך), הכריעו לטובת קבלת אפשרות השינוי. אך נסייג ונדגיש שהוא מציע אותו לא כתחליף אלא לצד נוסח המסורה, מדובר במילה שאינה משנה את משמעות הכתובים, ובעיקר, זהו אולי היוצא מן הכלל שמעיד על הכלל. כפי שנכתב לעיל בדיון על האשגרה, קאסוטו אינו דוחה את האפשרות שיתכן שינוי, אך כמעט ואינו מיישם אותו הלכה למעשה: "למרות הניסוח העקרוני בפתח המאמר, בו הכריז קאסוטו על קיומה של התופעה במקרא, כל המקומות שהביא הם מהנביאים והכתובים בלבד. הוא לא הביא ולו דוגמה אחת מהתורה."⁶⁰⁶

בספרו **ספר בראשית ומבנהו** מיעט קאסוטו להציע שינוי נוסח אך לא נמנע מכך לחלוטין.⁶⁰⁷ הפירוש **מאדם עד נח** התפרסם בשנת תש"ד (אלול), והפירוש **מנח עד אברהם** התפרסם כחמש שנים מאוחר יותר בשנת תש"ט (איר). פירושים אלה עוסקים באחד עשר הפרקים הראשונים של ספר בראשית. ניתן להשוות את הדברים שכתב קאסוטו על פרקים אלה **בספר בראשית ומבנהו**, שהתפרסם בשנת 1934.

נסיים סקירה זו בשני פרטים המלמדים על שינוי שחל במהלך השנים ביחסו לנושא הנוסח. נמצאו שני מקומות בלבד בדונו בפרקים אלה **בספר בראשית ומבנהו** בהם הוא הציע וקיבל הצעת שינוי.⁶⁰⁸ בבואו לפרש את שני המקומות הללו עשור מאוחר יותר, הסתייג מהם, בלי להצהיר על כך במפורש, ובתוך הפירוש אפילו לא ציין שהוא עצמו פרסם וצידד בשינוי הנוסח. זאת למרות שלא היסס להפנות את קוראי פירושו לספרו האיטלקי בהזדמנויות שונות.⁶⁰⁹ נבחן את שני המקרים:

המקרה הראשון, בראשית ג, ח: "לרוח היום". **בספר בראשית ומבנהו** כתב:⁶¹⁰

⁶⁰⁵ קאסוטו, שם, עמ' 51.

⁶⁰⁶ ראו סעיף 2.1.2.

⁶⁰⁷ ראו סעיף 2.7.2.1.

⁶⁰⁸ קאסוטו קיבל שלושה שינויי נוסח נוספים, בפרקים מאוחרים יותר של בראשית, עליהם לא הספיק לכתוב פירוש ואי אפשר להשוות אם שינה בהם: האחד: המדיינים והישמעאלים המופיעים בסיפור מכירת יוסף נידון בסעיף 2.2.7.5.2 (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 301); בערך "יוסף" באנציקלופדיה המקראית כתב קאסוטו על מכירת יוסף לישמעאלים ולא הזכיר כלל את המדיינים, וראו סעיף 2.2.4.6. השני בבראשית נ, כ: "למען עשה כהיום הזה", שם כותב קאסוטו: "אפשר לפקפק אם הנוסח מדויק, שהרי בנוסח השומרונים כתוב "עשות" (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 134), השלישי: החלפת שם המקום "חובה" בשם המקום "צובא" בבראשית י"ד, יד. הוא הציע את השינוי **בספר בראשית ומבנהו**, אך לא חזר עליו בערך האנציקלופדיה המקראית בו הוא מתייחס לפרק י"ד בספר בראשית. ראו: קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 313; קאסוטו, "בראשית, ערך", עמודות 327 – 330.

⁶⁰⁹ דוגמאות אחדות להפניות של קאסוטו את קוראיו אל **ספר בראשית ומבנהו** המצויות בתוך פירושו **מאדם עד נח** (קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 8, 23, 54, 55, 60, 133, 155, 177, 188, 189, 193); וגם (קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 139, 24).

⁶¹⁰ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 158 – 159.

במיוחד מפוקפקת היא משמעות הביטוי "רוח היום"... יהיה קשה מאד לקבל כי בביטוי הסתמי "רוח היום" תצוין רוח תקופתית, הנושבת בדרך כלל ברגע מסוים של היום... אות היחס ל' אינה יכולה לשמש ליצירת תיאור זמן אלא אם כן היא מצורפת לביטוי הבא להביע מושג של זמן... אפשר היה לעצם העניין, לייחס למילה "רוח" לא את משמעות "משב אוויר" אלא את משמעות "צד"... אך קשה יהיה להגדיר, למה מתכוונים ב"צד היום"...

אולי מוטב יהיה, אם יש לפנות אל תיקון בהשערה (קאסוטו מפנה כאן בהערת שוליים לתיקון של Budde שגורס "לרווח היום", אותו הוא מתכוון לשפר), לתת את הדעת על שיבוש שחל במילה הקודמת ולגרוס, במקום "לרווח היום", "לפוח היום" (השווה שיר השירים ב, יז; ד, ו), וטוב יותר יהיה, כיוון שהמילה הפיוטית "פוח" לא תהלוס יפה את סגנונה החלק של פרוזה סיפורית רגילה זו, לגרוס "לפנות היום" (השווה בראשית כד, סג; שמות יד, כז; דברים כג, יב; שופטים יט, כו; ירמיהו ו, ד; תהלים מו, ו). כלומר "כאשר היום פנה לערוב". מבחינה פליגראפית אפשר להסביר בנקל את המעבר לנוסח המסורה. וציון זמן זה יתאים יפה מאד להקשר...

על כל פנים יש לראות את הפירוש המקובל בדרך כלל על הפרשנים החדשים כבלתי סביר לחלוטין. ובכך נעלמת כל חומרת האנתרופורמיזמים, שאפשר להיתקל בהם בכל סיפרי המקרא.

ההצעה לתיקון הנוסח בשנת 1934 בוססה על שני יסודות, הראשון, שניתן להסתמך על הדרך המקובלת במחקר לפירוש ביטוי יחידאי שמובנו לא ברור שהיא תיקון נוסח. השני, השוואה לפסוקים דומים במקרא תסייע להגיע לנוסח זה. ואולי אף יסוד שלישי: התורה נמנעת מהאנשה (אנתרופורמיזם) ויש לעשות מאמץ להוכיח זאת. וכך אמנם עשה.

בפירושו **מאדם עד נח**, כתב ברוח שונה לחלוטין: ⁶¹¹

כמה הצעות הוצעו כדי לפרש ביטוי זה, שאינו נמצא בשום מקום אחר במקרא. דרשותיהם של חז"ל... אינן פשוטו של מקרא... פירושו של רמב"ן, ושל יעקב בזמננו... אינו הולם את הכתוב. פירושים רבים נאמרו, שאינם מתקבלים על הדעת, כמו שאין מתקבלים על הדעת התיקונים שהוצעו...

נדמה לי שיש להבין את המילה רוח לא כשם עצם, אלא כפועל במקור... ושהוראת פועל זה היא להימצא בשעות שלאחר הצהרים. לא רק בערבית משמש פועל זה להורות על עשיית איזו פעולה אחר הצהרים, כלומר מהתחלת נטיית החמה משיא מהלכה עד הערב, אלא גם באוגריתית נמצא בהוראה זו (כך פירשתי את המילה רח בלוח AB V, ב', שורה 2) ⁶¹² ומכיוון שהפועל נמצא בלשון כנענית קדומה, רשאים אנו לשער שיש כאן ביטוי כנעני שנשאר גם בלשון הפיוטית של עם ישראל.

כנראה היה כתוב בשיר העלילה הקדום על מעשה גן עדן: לרוח היום, כלומר בזמן שהיום רח, בזמן שהיום נמצא בחלקו השני, לאחר הצהרים. והתורה השתמשה בביטוי זה כשם שהשתמשה

⁶¹¹ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' 101 – 102.

⁶¹² להלן שורה 2 מלוח AB V בטקסטים שפרסם קאסוטו בספרו **האלה ענת** בשנת 1950:

| | |
|-----------------------------|-------------------------------------|
| <u>תרגום קאסוטו</u> | <u>התעתיק באוגריתית</u> |
| בערב באו גדודים ושודדים | רח גדם ואנהבם |
| אל שני שערי בית ענת | כלאת תערת בהת ענת |
| ויאספו המשרתים בירכתי מערה. | ותקרי עלמם בשת ער |
| | (קאסוטו, האלה ענת , עמ' 64). |

בביטויים פיוטיים אחרים הנמצאים באותו השיר, כגון אד, נחמד למראה וטוב למאכל, להט החרב המתהפכת...

קאסוטו דוחה את ההצעה לתיקון הנוסח, ומגיע בעצם לאותה המשמעות אליה כיוון לכתחילה. הביטוי "כאשר פנה היום לערוב" מקביל מבחינת משמעותו בעלילה בסיפור לביטוי "היום נמצא בחלקו השני". השארת נוסח הכתוב כפי שהוא במסורה התאפשרה בעקבות התגבשותה של שיטתו, מציאת בסיס להשוואה לשונית חוץ מקראית מספרות אוגרית. השוואה זו לא רק אפשרה את השארת הנוסח אלא גם קשרה את הביטוי ללשונה של שירת העלילה, השדה הלשוני והספרותי שאת קיומו רצה להוכיח, ועמדה בליבת שיטתו. ניתן לראות כיצד קאסוטו מצא בכתבי אוגרית את החולייה החסרה לביסוס שיטתו. עם פיענוח הטקסטים הקדומים, יכול היה לצטט מהם, ולהישען עליהם כבסיס ללימוד פילולוגי וספרותי בפירוש פסוקים קשים.

המקרה השני נמצא בבראשית ז, טז "ויסגר ה' בעדו". **בספר בראשית ומבנהו** זה היה אחד המקומות הבודדים בהם הציע קאסוטו שינוי וכך כתב שם: ⁶¹³

מוטב אם נניח, לפי ההשערה שנתקבלה על דעת מפרשים חדשים רבים ושלה עצמה סבירות רבה, ששם ה' לא הופיע בנוסח הראשוני ושהנושא של הפעול "ויסגר" היה בנוסח הראשוני נח: "ויסגר נח בעדו".

קאסוטו מסכים שם ב"סבירות רבה" להצעת המפרשים, שהנוסח הראשוני לפסוק היה שונה: שם האלוהות לא היה ה' וסגירת התיבה התבצעה על ידי נח עצמו. בהערת השוליים לדברים אלה הרחיב והוסיף להצעת המפרשים האחרים גם נימוקים שלו עצמו לחיזוק ההשערה: ⁶¹⁴

...לנימוקים בעד הגרסה המוצעת...אפשר להוסיף עוד: (1) שאין לראות סיבה שבגללה יצטרך האל לסגור את התיבה, כשמתאים יותר שנח יסגור אותה מפנים. (2) שלו נסגרה התיבה מבחוץ, היה נחוץ אחרי כן תיפתח ממש בידי האל אחרי המבול: דבר זה צריך היה להיאמר ולא נאמר (נח פתח את החלון מפנים ח, ו הסיר מבפנים את המכסה, או ביתר דיוק חלק ממנו, פסוק יג, כדי שיוכל לראות מכל צד אם יבשה הארץ. כשיצא אחרי כן עם בני משפחתו ועם בעלי החיים, פסוקים טו – יט, בוודאי אין לחשוב שיצא מן הפתח שפתח למעלה, מעל קיר הגבוה 30 אמה, כלומר כ 15 מטר, אלא בוודאי יצא מן הדלת, שעל סגירתה נמסר בז, טז ג).

בפירוש **מנח עד אברהם**, שפורסם כארבע עשרה שנה מאוחר יותר, קאסוטו דוחה את שני חלקי ההצעה לשינוי, ואף לא מזכיר ברמז את העובדה שבספרו האיטלקי הוא עצמו צדד בה. להלן דבריו: ⁶¹⁵

רבים מציעים לגרוס: "ויסגר נח בעדו", שהרי לדעתם לא יובן מפני מה לא נסגר הפתח מבפנים, וגם בעלילת גלגמש נאמר שסגר גילגמש את פתח הספינה. ואולם נראה, שדווקא בהבדל זה יש אחד מן החידושים שחדשה התורה. סגירת הפתח מבפנים בידי נח מובנת מאליה, אף אם לא תיזכר במפורש. מה שרצה הכתוב להגיד ולהבליט בסיום הפיסקה הוא זה, שהאב הרחמן השגיח על מה שלא היה נח יכול לראות מבפנים, ושם לב לכך, שגם מבחוץ תהיה הסגירה שלמה, ויהיה כל סדק סתום כראוי, כדי שלא תוכל אף טיפה של מים להיכנס לתוך התיבה. דווקא מפני זה בא כאן שם ה' ולא שם

⁶¹³ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 36; גרוסמן התייחס להצעת שינוי זו אצל קאסוטו **בספר בראשית ומבנהו** (אך לא בפירושו לתורה) ודחה אותה (גרוסמן, **בראשית**, עמ' 180).

⁶¹⁴ קאסוטו, שם, עמ' 36 – 37, הערה 102.

⁶¹⁵ קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 63.

אלוהים, בהתאם לשיטה הרגילה בלשון העברית, המעדיפה את שם ה' כשמדובר על יחס ישיר בין האלוהות לנבראיה.

קאסוטו מנמק את דחייתו תוך הסתמכות על שני מרכיבים בשיטתו: הנחת היסוד שמטרת התורה היא מסירת מסר חינוכי, והאופנים בהם משתמשת התורה בשמות האל. המסר החינוכי הוא השגחתו המיוחדת של האל על נח, ולכן הוא, האל סוגר עליו את פתח התיבה לשומרו, ולכך מתאים מאד לשיטת קאסוטו השימוש בשם ה'. שני מרכיבים, המחזקים זה את זה, ומייתרים את הצורך לתקן את הנוסח.

מכל אלה עולה התמונה כי קאסוטו העדיף באופן שיטתי את נוסח המסורה, ובמשך השנים חזר בו ממעט המקומות בראשית דרכו בהם הציע שינוי. קויפמן העריך שפירושו של קאסוטו הוא שמרני ביחסו לנוסח המסורת, אך ביקורתי בשיטתו המדעית.⁶¹⁶ קאסוטו הצהיר שפירושו הוא פירוש הפשט: "לבאר את פשוטו של מקרא לפי משמעותו המקורית", והשתמש בכלי הביקורת הגבוהה אף שחלק על מסקנותיה.⁶¹⁷ ייתכן שניתן להגיע להסבר גישת קאסוטו לנוסח המסורה על ידי השוואת דרכו לדרכו של פרשן הפשט אבן עזרא. סימון טען שעיסוקו של ראב"ע בביקורת גבוהה' גרם לכך שנמנע במכוון לעסוק בביקורת נמוכה':⁶¹⁸

בעיני ראב"ע אמתותו של נוסח המקרא עומדת על המהימנות הגמורה של מסירתו מדור לדור, ללא כל התניה בתקינות הלשונית של הכתובים. בהתאם לכך הוא רואה בכל חריגה מחוקי הדקדוק המצויה במקרא נתון טקסטואלי שאין לפקפק באמינותו...

ראב"ע כתב בפירושו לדברים א, ב על 'סודות' שהסתיר בפירושו. סימון מסביר שחלק מ'סודות' אלה עוסק במתח בין פשט המקרא, לפיו הפסוקים נכתבו אחר זמנו של משה, לפירוש המסורתי לפיו תורה מן השמים מובנת פשוטה כמשמעה.⁶¹⁹ סימון מנה שמונה פסוקים בהם הסתיר ראב"ע סודות מסוג זה.⁶²⁰ קאסוטו לא כתב פירוש לכל התורה, ולכן קשה להשוות את פירושיהם באופן מלא. עם זאת, כפי שמוצג בהרחבה בעבודה זו, גישת קאסוטו לספרים בראשית ושמות מכילה יסודות ביקורתיים רבים. בפירוש קאסוטו לשמות ט"ז כתב במפורש:⁶²¹ "הפרק בצורתו שלפנינו נכתב לאחר שכבר נכנסו בני ישראל לארץ נושבת."

בטיטה לספר מבוא המקרא הנמצאת בארכיון כתב:⁶²²

כבר עמדו חז"ל על כך שיש פסוקים אחדים שנכתבו אחר פטירתו של משה (לפי דעה אחת לכל הפחות) הפסוקים האחרונים של ס' דברים. המקומות הידועים: והכנעני אז בארץ וכו'. הרמזים לירושלים (מלכיצדק, היבוסי, המוריה וכאלה). עד בואם אל ארץ נושבת (עי' בפירושי על ס' שמות) וישמע הכנעני מלך ערב יושב הנגב (במד' כ"א, א ואילך) – עי' בפירושו של הרמב"ן, וכיוצא בו (ולחיוזן)

⁶¹⁶ קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 217.

⁶¹⁷ קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' ח.

⁶¹⁸ סימון, "שתי גישות", עמ' 147; ראו גם הדיון של ויזל על התמודדות פרשנות הפשט של ראב"ע על פסוקים אלה (ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 236 - 239).

⁶¹⁹ סימון, "שתי גישות", עמ' 409.

⁶²⁰ שמונת הרמזים שמנה סימון בפירוש ראב"ע: בראשית י"ב, ו; בראשית י"ג, ז; בראשית כ"ב, יד; במדבר י"ג, כד; דברים א, ב; דברים י"א, ל; דברים ל"ד, א; דברים ל"ד, ו; וכן בשני מקומות נוספים בהם דחה את אפשרות איחורם של הכתובים. בראשית ל"ו, לא; ובמדבר כ"א, 1.

⁶²¹ קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' 129.

⁶²² ארכיון קאסוטו, ARC.2.1787.214

ועוד ועוד למשל: הרמזים לכיבושים של דוד בברא' יד.

גישתו של קאסוטו לספר דברים מרחיקת לכת בהרבה מזו של ראב"ע, המאחר ב'סודו' פסוקים אחדים. באנציקלופדיה המקראית בערך "דברים" שיער שהספר נכתב בתקופת השופטים מתוך מסורות שהגיוני לשער ש"הגרעין" שלהן היה קיים בימי משה.⁶²³

פירוש קאסוטו לבראשית י"ב, ו: "והכנעני אז בארץ", הוא יוצא דופן בתמונה הכללית. קאסוטו מביא ודוחה את שני הפירושים המקובלים, את פירוש הראב"ע והחדשים שראו הוכחה לכך שהפסוק נכתב באיחור, ואת פירוש רש"י שהכנענים כבשו את הארץ מידי תושביה הקדומים. הוא מצטרף לדעתו של בנו יעקב, שמשמעות המילה 'אז' באה כאן כמו במקומות אחרים היא להדגיש שהארץ לא הייתה ריקה ולכן לא יכול היה להיעשות לבעליה. קאסוטו כתב כי אף על פי שהכנענים היו אדוני הארץ, אברהם קיבל הבטחה על קניינה, שתוגשם לצאצאיו.⁶²⁴ פירוש זה מתיישב עם שיטת 'מעשה אבות סימן לבנים' אותה יישם בהרחבה.

חתירתו של קאסוטו להגיע לפשט הכתובים כפי שהבינו אותם מי שבזמנם נמסרו לראשונה, ולחדש מתוך הבנה זו משמעות עבור בני דורו הוא גרמה לו ללכת בכיוונים הנראים סותרים לכאורה. הכיוון האחד: ביקורת גבוהה בה לא חשש להצביע על איחור בזמן כתיבתו של טקסט מקראי, או להציע הצעות על מעורבות אנושית במסירתו, והאחר: שמירה יתירה על נוסח המסורה, ומאמצים גדולים להראות את אחידות והרמוניות הטקסט כפי שהוא לפנינו, כהוכחה לקיומו של מחבר אחד לתורה. קאסוטו שאף להמשיך בדרכם של פרשני הפשט מימי הביניים כראב"ע שהובא לעיל, שד"ל שראה את עצמו ממשיך דרכו, ורשב"ם אותו ציטט בפתח פירושו לספר שמות.⁶²⁵ בדומה לרד"צ הופמן בן תקופתו, בחר להתמודד עם ממצאי הביקורת ולא להתעלם מהפער בין המובן המילולי הפשוט של התורה לבין מסורת הפרשנות ההרמוניסטית.⁶²⁶ עם זאת, הוא חיפש דרך שתיישב את הפשט המילולי עם תפיסה יהודית מסורתית.

בפירושים הארוכים לשתי הפרשות הראשונות בתורה קאסוטו יישם את שיטתו בהעמקה. הוא לא חשש להציע שקדמו לטקסט שלפנינו מסורות מגוונות קדומות, הוא חידש ויישם את הרעיון על שירת העלילה בישראל, ולמד מספרות אוגרית אילו כלים ספרותיים עמדו לרשות התורה. מאידך, הוא שימר את נוסח המסורה, ונלחם להוכיח את אחדות הטקסט ואת קדמותו.

על מנת להשלים את הערכת שיטתו נדון להלן בפירושו לספר שמות, במחברת ההוראה של ספר במדבר שנמצאה בעיזבונו, ובמאמרים שכתב לאנציקלופדיה המקראית העוסקים בסיפורי אבות האומה.

2.4.4.3 הפירוש לספר שמות ושיטת קאסוטו בפירוש "הספרים האמצעיים" (שמות, ויקרא, במדבר)

הפירוש לספר שמות נועד להיות קצר, כך אחד לכל הספר, זהו היחיד מהפירושים הקצרים אותו זכה להשלים. בניגוד להקדמות הארוכות שכתב לכל אחת מהפרשות בבראשית, כתב קאסוטו הקדמה קצרה לשיטה כולה בפתחת הספר אך לא לכל פרשה. בדבריו אל הקורא הוא העמיד את השיטה על העקרונות הבאים:⁶²⁷

⁶²³ ראו בהרחבה סעיפים 3.2 ו 3.5.
⁶²⁴ קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 224; מעניין לראות כי קאסוטו מפנה את קוראי הפירוש למאמרו משנת 1926, פרק זה נכתב בשנת 1950.

⁶²⁵ קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' ח.

⁶²⁶ ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 291 – 300.

⁶²⁷ קאסוטו, שם, עמ' ז – ט.

1. מטרתו העיקרית של הפירוש היא **הבנת היצירה, הספר הנמצא לפנינו, כפי שהוא**. התהוותו של הספר חשובה פחות.
 2. **המקורות שקדמו לספר** (הפרה-היסטוריה שלו) אינם על פי שיטת המקורות, השיטה הרווחת, אלא **אפוס קדום**. המקור העיקרי לספר שמות היה שירת עלילה קדומה שסיפרה על שיעבוד מצרים ועל השחרור ממנו.
 3. הבנת ספרי המקרא צריכה להיעשות על **רקע יצירות הספרות וממצאי הארכיאולוגיה** של תרבות עמי המזרח הקדום.
 4. הפירוש הוא **פירוש פשוט**: הבנת הכתוב במשמעותו המקורית כפי שהובן על ידי מקבליו לראשונה. קאסוטו סומך את דרכו זו על רשב"ם ומפנה את קוראיו לדבריו בפרשת משפטים.⁶²⁸
 5. הבנה מלאה של הכתוב מחייבת התייחסות אליו **כיצירה ספרותית**, תוך חשיפת האסתטיות והנוי שלה. מכאן גם החשיבות של הבנת הנושאים הבאים:
 - א. ה"סדר המזרחי" השונה מה"סדר היווני" והמודרני בנושאים כמו: סמיכות פרשיות, חזרות של מילים, צירופי מילים פסקאות או פרשיות שלמות.
 - ב. הרמוניה מספרית, שימוש סמלי במספרים לפי "שיטת הששים" ו"שיטת השבע".
 6. הפירוש יתייחס **למהדורות נוסח אחרות** שנקבעו לאחר התייצבות נוסח המסורה.
 7. הפירוש **לא יתייחס לשאלות היסטוריות**, הנותרות בתחומו של ההיסטוריון ולא של פרשן המקרא.
 8. **קיצור**. הפירוש יימנע מציטוט ומפולמוס עם פרשנים אחרים, ויתמקד בהצגת שיטתו הוא.
- קאסוטו היה נאמן להצהרות עקרוניות אלה בפירושו לספר שמות בדרך כלל. להלן דוגמאות הממחישות כיצד יישם את העקרונות עליהם הצהיר בדבריו לקוראי הפירוש:

1. **הבנת היצירה כפי שהיא כמטרה עיקרית תוך דחיית שיטת המקורות**: את הפסוקים להלן בחר קאסוטו לפרש כפי שהם בתוך הקשרם, כחלק מיצירה אחת ואחידה ולא לפצלם בין מקורות שונים. בפירוש לשמות ג, ד הסביר קאסוטו את החילופים בין שמות האל, ה' ואלוהים, בתוכן ההתגלות: "כל מקום שמדובר על ה' באופן אובייקטיבי, בא שם ה', וכל מקום שמדובר בו על מה שמשה ראה או שמע או הרגיש באופן סובייקטיבי, בא שם אלוהים". זאת כמובן בניגוד להפרדה המקובלת המייחסת את החילופין למקורות שונים,⁶²⁹ בפירוש לחזרה על הפועל "ויאמר" בשמות ג, טו הוא דחה את ההצעה הרואה בחזרה סימן למקורות שונים ששולבו יחד, והציע פרשנות המבוססת על הבנה ספרותית והשוואה לניסוחים דומים מעלילות אוגרית.⁶³⁰ בפירוש לשמות ו, ג התנגד קאסוטו לדעת החוקרים שראו במילים "ושמי ה' לא נודעתי להם" את ההוכחה המרכזית למקור אחר שבו אבות האומה לא הכירו את השם ה'. קאסוטו הפנה את הקורא לערך שכתב על השם שדי באנציקלופדיה המקראית.⁶³¹ בפירוש לשמות ו, יד – טו דחה קאסוטו את הדעה שרשימת היחס של משה ואהרון היא "גוף זר" שהוכנס לתוך הפרק, והסביר שהיא אופיינית לדרך החשיבה המזרחית הקדומה השונה מהאירופית ואינה מקפידה על סדר כרונולוגי.⁶³²

⁶²⁸ "ואני לפרש פשוטן של מקראות באתי ואפרש הדינים וההלכות לפי דרך ארץ. ואעפ"כ ההלכות עיקר, כמו שאמרו רבותינו: הלכה עוקרת מקרא" (רשב"ם, שמות כ"א, א).

⁶²⁹ קאסוטו, שם, עמ' 18 – 19.

⁶³⁰ קאסוטו, שם, עמ' 23 – 24.

⁶³¹ קאסוטו, שם, עמ' 50 – 51.

⁶³² קאסוטו, שם, עמ' 54 – 55.

2. המקורות שקדמו לספר שמות היו שירי עלילה (אפוס) ישראלית קדומים (ולא המקורות המוכרים במחקר): קאסוטו מצא במקומות שונים בספר שמות קטעים שסבר שהיו חלק משירי עלילה אותם הכיר העם והיו ביסוד חיבור הספר. בתחילת פירושו לפסקה השנייה בפרק א, כתב: "יש להניח שהייתה לפני התורה שירת עלילה על שעבוד בני ישראל במצרים ועל שחרורם משם. וכמה מן התכונות של השירה האפית הקדומה שהשאירו את עקבותיהן בספר שמות".⁶³³ בתחילת הפירוש לפרק ב העיר קאסוטו שיתכן שהפסוק משקף מסורת שונה מזו המסופרת בהמשך הפרק על ייחוסו ומוצאו של משה.⁶³⁴ קאסוטו שיער שהסיפור על המטה בו נעשו ניסי מכות מצרים, הוא שריד לסיפור עלילה קדום שסיפר על מטה אלוהי שנמסר למשה מאלוהים, ועליו נחקק השם המפורש וסימני עשרת המכות. לדעתו המסורת לא נכנסה לתורה שכן נדף ממנה "ריח של מיתולוגיה", אך המסורת הסיפורית השתמרה בעם, וחז"ל הכירוה והשתמשו בה.⁶³⁵ הסיפור הסתום על צפורה, אשת משה, שמלה את בנה, גם הוא, כמו סיפור המטה, שריד של סיפור ארוך ומפורט, אך כיוון שהייתה בו "מידה יתרה של גשמות" התורה קיצרה בו מאד.⁶³⁶ היקף הנזק שנגרם על ידי מכת הברד, המתואר בשמות ט, לא - לב: "מ...כי השעורה אביב והפשתה גבעול. והחטה והכסמת לא נכו, כי אפילות הנה", מכיל "מילים וצורות פיוטיות, קצב שירי ותקבולת כיאסטית" המעידות כי במקור היו חלק משירת עלילה קדומה.⁶³⁷ בפירוש לפסקה המתארת את רגע היציאה ממצרים בשמות י"ג, יז - כב, זיהה קאסוטו סגנון המכיל קצב שירי ונשגבות, שיתכן שהגיעו משירת העלילה הקדומה, וגם השפיעו על עיצוב ניסוחים מקראיים מאוחרים יותר לדעתו.⁶³⁸ הפסוקים בשמות י"ד, ל - לא, בסיכום תיאור ישועת ישראל מיד מצרים, בנויים בקצב שירי ומכילים תקבולות וביטויים נדירים, הוא זיהה בהם תלות בשירת עלילה קדומה, הדומה לתלותם של מקורות מקראיים אחרים המתארים את הגאולה בישעיהו נ"א, י ויחזקאל כ"ב, ב. קאסוטו טען כי הסיפורים על המן והשלן בשמות טז, היו חלק ממסורות סיפוריות שרווחו בעם, על אירועי שנות המסע במדבר, חלקן נכנסו לספר שמות, חלקן לספרי תורה אחרים, ורובן לא נכתבו כלל. לדעתו, התורה בחרה מתוך המסורות רק מה שהתאים לרוחה ומטרתה, ודחתה את האחרות.⁶³⁹ בסיפור על מלחמת ישראל בעמלק המילים: "כי יד על כס יא, מלחמה לה' בעמלק מדור דור" (שמות י"ז, טז), הובאו לדעת קאסוטו מילה במילה מתוך השיר האפי שהיה המקור לפס' ה.⁶⁴⁰ קאסוטו שיער כי התקיימה מסורת סיפורית על כך שמשה שילח את צפורה אשתו לבית אביה לפני השלב המכריע של יציאת מצרים, על מנת שיהיה פנוי למילוי תפקידו, התורה ראתה בכך "עניין פרטי" ולכן לא הכניסה אלא רמז לסיפור, שהיה ידוע לעם.⁶⁴¹ אחרי טקס כריתת הברית, משה וזקני ישראל מתקבלים לפני האל במעמד מיוחד לו קרא קאסוטו "ראיון", הביטויים המיוחדים בשמות כ"ד, ט - יא, "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר" "וכעצם השמים לטהר", משקפים מסורת שירית עתיקה.⁶⁴²

633 קאסוטו, שם, עמ' 3.
634 קאסוטו, שם, עמ' 8.
635 קאסוטו, שם, עמ' 33.
636 קאסוטו, שם, עמ' 39 - 40.
637 קאסוטו, שם, עמ' 82.
638 קאסוטו, שם, עמ' 108 - 109.
639 קאסוטו, שם, עמ' 129.
640 קאסוטו, שם, עמ' 143.
641 קאסוטו, שם, עמ' 147.
642 קאסוטו, שם, עמ' 218 - 219.

3. הבנת הפסוקים תוך השוואה לתרבות המזרח הקדום :

קאסוטו טען שהמסורת על שבעים יצאי ירך יעקב בשמות א, מקורה במסורת הספרותית שהייתה מקובלת במזרח הקדום, בו המספר שבעים היה סמל למשפחה מבורכת ושלמה.⁶⁴³ הוא שיער שמקורה של שירת הים בשיר קדום (לא שירת עלילה!) שנכנס במלואו לתוך התורה. קאסוטו הראה שלשונה של שירת הים והתמות בתוכה, קשורות באגדה הישראלית הקדומה על מרד הים בבורא בתחילת ימי העולם (שנשענה על האגדות במזרח הקדמון), ראו סעיף 2.3.3 בעבודה זו. מטרת המשורר בשירת הים הייתה לספר "שכאילו חזרו ונתחדשו להצלת בני ישראל נפלאות ימי קדם". בפירושו לשירת הים הזכיר קאסוטו את מאמרו "שירת העלילה בישראל" והביא את תמצית שחזרה של השירה האפית הישראלית העתיקה על מרד הים בבוראו. הוא הסביר שהאגדות הללו, אף בגלגולן העברי, לא התאימו לרוחה של התורה, ולכן שרידיהן נשתמרו רק מחוצה לה, בנביאים, בכתובים ובמסורות המאוחרות. קאסוטו הראה ששרידים של הלשון והרעיונות של האגדות העתיקות נשמרו גם בפרקים הסמוכים לשירת הים, המילים תהומות ומצולות, יבשה וישועה, הפעלים בקע, נלחם, יאחזם חיל, והתארים: גאון ה', עזו, פעל ה' ועוד. כל המילים האלה שבות במקומות נוספים במקרא המתארים את יציאת מצרים.

בפתח פרשת משפטים כתב קאסוטו הקדמה בה הוא מסביר שאי אפשר להבין את ההלכות המשפטיות הישראליות, ואת הפסגות אליהן הגיעו, בלי להכיר את הקבצים המשפטיים של המזרח הקדום. קאסוטו הציג בקצרה את קבצי החוקים שהיו מוכרים באותה העת: חוקים שומריים ואכדיים (אשנן, איסין, חימורבי, לוחות חוקה בבליים), חוקים אשוריים (קטעים קטנים במושבות אשוריות בקפדוקיה, וקובצי חוקים אשוריים מאשור התיכונה) וחוקים חתיים. קאסוטו סבר שגם בישראל העתיקה היו קבצי חוקים ישראלים של המשפט החילוני והביא רמזים לקיומם ממקומות מקראיים שונים, הוא סבר שהחוקים בפרשת משפטים היו תוספת לחוקים חילוניים אלה, והתורה התייחסה לקביעות דתיות המגבילות, מתקנות או מתנגדות אליהן.⁶⁴⁴ לאורך כל הפירוש לפרקים כ"א – כ"ג פירש קאסוטו את החוקים תוך ציטוט והשוואה לקבצי החוקים המקבילים מהמזרח הקדום.⁶⁴⁵

קאסוטו הראה שהמונחים "משכן" ו"אהל", בצורתן זו ממש משמשות בעלילת כרת, לתיאור מושבו של אל, אבי האלים.⁶⁴⁶ המשכן וכליו, וכן מעשה עגל הזהב, מתפרשים לדבריו לאור חפצי הקודש שתוארו בשירת אוגרית, גם בלשונות ובניסוחים הדומים, ובעיקר מתוך הדגשת השוני.⁶⁴⁷

4. **פירוש הפשט (בניגוד לדרש):** דוגמה בולטת לחתירתו לפשט היא פירושו למונח "עבד עברי", אותו הוא מפרש בשמות כ"א, ב. לדעתו, בפשוטו של מקרא אין הכוונה לעבד יהודי בלבד אלא לסוג רחב יותר של עבדים, שהיה מעמד חברתי מסוים בחברה העתיקה. הוא מבסס פירוש זה על אכדית, אוגריתית ומצרית ועל המושג חבר, ח'פר בעולם העתיק.⁶⁴⁸

⁶⁴³ קאסוטו, שם, עמ' 2.

⁶⁴⁴ קאסוטו, שם, עמ' 178 – 182.

⁶⁴⁵ קאסוטו, שם, עמ' 184 – 213.

⁶⁴⁶ קאסוטו, שם, עמ' 224.

⁶⁴⁷ באופן כללי על כלי המשכן ראו: קאסוטו, שם, עמ' 223 – 224; על הכרובים: קאסוטו, שם, עמ' 232 – 233; על

השולחן: קאסוטו, שם, עמ' 234 – 235.

⁶⁴⁸ קאסוטו, שם, עמ' 184.

דוגמה מעניינת אחרת היא בפירושו לעיקרון המשפטי "עין תחת עין", בשמות כ"א, כג. הוא מתנגד בחריפות לפירוש הדרש של חז"ל ולפרשנות לה הוא קרא "אפולוגטית": "לא ייתכן שפירוש המילה עין יהיה ערך העין". אך לא מציע שמדובר בעקירת העין ממש אלא בציטוט מלא של נוסחה עתיקה המוכרת במזרח הקדום: "עין תחת עין, נפש תחת נפש". החוק המקראי אימץ החלק השני של הנוסחה, שיושם על ידי אימוץ עיקרון שחודש בחוקי אשנן ובחוק החתי, של תשלומי כסף במקום העונש הגופני, והחלק הראשון של החוק, צוטט כחלק מ"נוסחה מאובנת" שהובאה בשלמותה.⁶⁴⁹

5. **הערכת המקרא כיצירה ספרותית, הסדר ה"מזרחי" בניגוד לסדר ה"יווני":** קאסוטו התייחס לתקבולות ולחזרות כאל כלים ספרותיים מקובלים באורח המחשבה במזרח הקדמון. למשל, הוא הסביר את קיומן של שתי מהדורות בעשרת הדברות: "לפי השיטה הספרותית הנהוגה במקרא וגם ביתר הספרויות של המזרח הקדמון".

הערכת המקרא כיצירה ספרותית, מבנה הספר: קאסוטו טען שספר שמות הוא יצירה ספרותית ממדרגה ראשונה, הוא חילק אותו לשלושה חלקים, שהובאו לעיל. בסוף פירושה של כל אחת מהפרשיות הקדיש סיכום של ההיבטים הספרותיים בה כגון חזרות, מילים מנחות, הקבלות בין חלקים שונים בתוכה היוצרים מבנה ספרותי והרמוניה מספרית.⁶⁵⁰

הערכת המקרא כיצירה ספרותית, הרמוניה מספרית שיטת הששים ושיטת השבע: הזכרנו לעיל את רשימת שבעים יוצאי ירך יעקב שירדו מצרימה, המקום הראשון בפירוש לספר שמות בו התייחס קאסוטו להרמוניה המספרית. הסבר נרחב לשיטתו נמצא בפירושו לפרק ו, פסוקים טז – כו, במסגרת דיונו הפרשני על רשימת היחס של בני לוי. קאסוטו מסביר באמצעות שיטת המספרים הסמליים את חוסר ההתאמה בין מספר שנות גלות מצרים, ארבע מאות ושלושים לבין ארבעת הדורות הנמנים ברשימת היחס.⁶⁵¹ הוא מתייחס לכך שוב בפירושו לשמות י"ב, מ.⁶⁵²

קאסוטו חילק את ספר שמות לשלושה חלקים עובדה אותה ציין גם ככלי ספרותי פרשני.⁶⁵³

חלק א: השעבוד והשחרור (א – י"ז) ובו תשע פרשות

חלק ב: התורה והמצווה (י"ח – כ"ד) ובו ארבע פרשות

חלק ג: המשכן והעבודה (כ"ה – מ') ובו שלוש פרשות

שיטתו המקורית של קאסוטו באיתור שרידי שירת עלילה קדומה מגיעה לביטוי רחב ומעמיק בחלק הראשון של הפירוש לספר שמות בו הוא שיער שהיה שיר עלילה קדום שסיפר על שיעבוד מצרים והגאולה ממנו, ובפירושו לתיאור הגאולה, ובמיוחד לשירת היס, בלשונות הנשענים על סיפור מרד היס והתנין בבורא העולם אותו שיחזר בספר בראשית.

⁶⁴⁹ קאסוטו, שם, עמ' 191 – 193.

⁶⁵⁰ הסיכומים בשתי הפרשיות הראשונות ממחישים את שיטתו לאורך הפירוש כולו (קאסוטו, שם, עמ' 2, 4, 7, 11, 13,

15).

⁶⁵¹ קאסוטו, שם, עמ' 56 – 57.

⁶⁵² קאסוטו, שם, עמ' 101 – 102.

⁶⁵³ קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' ח; קאסוטו, שם, עמ' 347 – 351.

לשניים מהחלקים הקדים הקדמה דומה באופייה להקדמותיו לספריו לפירוש ספר בראשית. לעניינים להם ייחס חשיבות עקרונית כתב הקדמות או הרחבות המשולבות במסגרת הפירוש. להלן כמה דוגמאות:⁶⁵⁴

בפירושו לשירת הים הביא קאסוטו בקצרה את שחזור שיר העלילה הקדום על מרד שרו של ים באל, הוא הראה את הקשרים הרבים בין שירה זו לשירת הים. קאסוטו טען שאי אפשר להבין את שירת הים וכוונתה בלי להכיר את שירת העלילה שהייתה ברקע הספרותי שלה.

בהקדמתו לחלק השני של 'ספר התורה והמצווה' נתן הסבר עקרוני לכל החוקים בקובץ לפיו החוקים בתורה הם נוספים לחוקים אזרחיים שהתקיימו בעם ולא תחליף, ובכך הסביר את היקפם החלקי.⁶⁵⁵

בפתיחה לפירוש מעשה העגל הסביר קאסוטו את הדמיון אך במיוחד את ההבדלים, בין העגל שעשו בני ישראל במדבר לבין תיאור מושבם של האלים במזרח הקדום על גבי בהמות, לעתים שוורים. כמו כן הסביר את הקשרים בין הסיפור הזה לבין הסיפור על העגלים שעשה ירבעם בן נבט בספר מלכים א'. בניגוד לדעה במחקר שתלתה את מקור סיפור העגל של משה במסורת המאוחרת של עגלי ירבעם, סבר קאסוטו להיפך, כי הסיפור על עגלי ירבעם בן נבט נשען על המסורת הקדומה מימי משה.⁶⁵⁶

את **החזרה הגדולה** ביותר בספר שמות, **החזרה על תיאור המשכן**, המשתרעת על פני פרקים ארוכים, הסביר קאסוטו באמצעות הכלי הספרותי של חזרה אפית, שלדבריו הייתה נפוצה מאד בשירי עלילה קדומים. בהמשך פרק זה נראה כי נתן הסבר דומה גם בבואו לפרש את החזרה בסיפור המרגלים בספר במדבר.⁶⁵⁷

סיכום

הפירוש לספר שמות פורסם בשנת תשי"א, ומשקף את דעותיו המגובשות ביותר של קאסוטו. אולי בשל היותו קצר בהרבה מפירושו לפרשות הראשונות של ספר בראשית הוא נותן תמונה בהירה של שיטתו בפירוש ספר שלם. היסודות המרכזיים בפירוש: (1) גישה פילולוגית לפירוש הפשט לכל מילה ופסוק. (2) גישה ספרותית למבנים הספרותיים, החל מרמת הפרשה ועד לרמת הספר כולו, תוך שימוש רב בשיטת ההרמוניה הסיפורית והמספרית. (3) הבנת הכתוב על רקע השוואות לספרות המזרח הקדום ותרבותו. (4) יישום ההשערה שהבסיס לחלקים רבים בספר הוא במסורות קדומות משירת העלילה על שיעבוד מצרים וסיפורי הגאולה והמסע במדבר. (5) הסבר לסידור המסורות שסודרו בהתאם לשיטת היסדר המזרחי ולא ביחשיבה האירופית. נראה ששיאיו של הפירוש מצויים בחציו הראשון של הספר: באיתור המבנה הספרותי ומסריו של סיפור השעבוד והגאולה ובפירוש ליציאת מצרים ושירת הים. בחלק זה מיישם קאסוטו בהרחבה את שיטתו על שירת העלילה והמסורות שנוצרו בעקבותיה. גישתו לחזרות באה לידי ביטוי במיוחד בפירוש לעשרת הדברות, אותן ראה כשיאה של התורה, ולציווי על בניית המשכן וביצועו. בפירושו לספר שמות חידש קאסוטו שני חידושים: תפיסתו על סידורן של המסורות הקדומות המצוי בפירושו לפרק ט"ז שיפורט להלן, ותפיסתו בעניין החוקים בפרקים כ"א – כ"ג, נושא אליו לא התייחס כמעט עד אז.

⁶⁵⁴ קאסוטו, שם, עמ' 120 – 125.

⁶⁵⁵ קאסוטו, שם, עמ' 182 – 183.

⁶⁵⁶ קאסוטו, שם, עמ' 284 – 287.

⁶⁵⁷ קאסוטו, שם, עמ' 316 – 317.

2.4.4.4 הסדר האסוציאטיבי במקרא, סידורם של ספר שמות ו"הספרים האמצעיים"

עמדתו של פרשן לגבי סידור התורה היא נושא עקרוני המהווה בסיס להכרעות פרשניות והבנת הכתובים.⁶⁵⁸ השיטה הראשית בסידורו של המקרא לדעת קאסוטו הייתה האסוציאציה, במיוחד הלשונית, של מילים וביטויים, והיא נבעה מכך שהייתה כלי עזר לזיכרון ונוצרה בעקבות שיטת המסירה של התורה במסורות על-פה. קאסוטו סבר שהשיטה המוכרת לו מעולם התורה שבעל פה פועלת גם בתורה שבכתב. הוא הביא דוגמאות מספרי מקרא שונים ובהם ספר ויקרא, ספר במדבר, וכן ספרי נבואה וחכמה. קאסוטו פרסם את הדברים בשנת 1947:⁶⁵⁹

שיטה זו ידועה יפה לכל איש בקי בדרכי סידורה של תורה שבעל פה, ויש להוסיף שהיא נהוגה ושכיחה גם בתורה שבכתב. כידוע הלכותיהם של התנאים נתחברו אמנם למסכות, ובכל מסכת ומסכת סודרו בעיקר ההלכות השייכות לעניין מסוים, ואולם בדרך אגב נשנו בתוך ההלכות השייכות לנושאה של המסכת גם הלכות על נושאים אחרים, על סמך אסוציאציה של ביטויים ונוסחאות. והנה כדרכה של תורה שבעל פה כך דרכה של תורה שבכתב, שמתחילתה הייתה אף היא תורה שבעל פה. ההלכות הקדומות, כלומר הפרשיות הפותחות בנוסחה הקבועה, וידבר ה' אל משה לאמר או כיוצא בה, כשסודרו בכתב, סודרו אמנם בעיקרן סידור ענייני, ואולם אף לתוך סידור זה הוכנסו כמה פרשיות רק בדרך אגב, על סמך אסוציאציה של ביטויים מסוימים.

ביטוי מובהק לשילובה של השיטה בפרשנותו אפשר למצוא בפירושו לשמות ט"ז:⁶⁶⁰

...התורה אינה באה למסור לנו... יומן מסע של בני ישראל... היא מתכוונת רק להורות הוראות, ולשם כך משתמשת היא במסורות שהיו רווחות בישראל... בוודאי היו רווחים כמה וכמה סיפורים על המאורעות של דור המדבר: מקצתם נתקבלו בספר שמות, מקצתם נתקבלו בספרים אחרים מספרי התורה, ומקצתם, ואולי רובם, לא הועלו על הספר לזיכרון. מתוך אוצר המסורות האלה בחרה התורה מה שבחרה לשם השגת מטרתה.

והסדר של הסיפורים בתורה אינו בוודאי ה"סדר" לפי דרכי החשיבה היוונית שאנו רגילים בו בזמננו. הוא הסדר לפי דרכי החשיבה של המזרח הקדמון... הסידור הכרונולוגי, התופס מקום בראש בשיטותיה של הספרות היוונית והמודרנית, אינו חשוב כל כך בספרות המזרחית הקדומה... אבל אין זאת אומרת שהסדר הוא שרירותי: יש כללים ויש שיטות... אחת השיטות היא שיטת הסידור על סמך האסוציאציה: אסוציאציה עניינית ואסוציאציה מילולית.

... הסיפור שבפרק ט"ז, היה רווח במסורת לפני כתיבת התורה, היה בודד ועמד בפני עצמו, כאחד מן הסיפורים המרובים שעל מאורעות המדבר... התורה לקחה אותו כמו שהוא, ולא חששה על פרטי כגון עניין השבת ועניין המשכן, שאמנם עלולים הם לעורר תימהון במי שרגיל בדרכי החשיבה היוונית, אבל לא במי שרגיל בדרכי המחשבה ה"אורגנית".

⁶⁵⁸ רופא, מבוא, עמ' 164 – 166, 262 – 264, 311 – 314, 400 – 404.
⁶⁵⁹ בשנת 1947 פרסם קאסוטו מאמר קצר על סדר המקרא, בעקבות הרצאתו בכינוס העולמי למדעי היהדות. ראו: קאסוטו, "סמיכות פרשיות", עמ' 201.

⁶⁶⁰ קאסוטו התייחס בתחילת הפירוש לשמות ט"ז לשאלות הקשות על סידורו. הפרק מתייחס לקיומן של מצוות השבת ולקיומו של המשכן כאל עובדות, אף על פי שהציווי על השבת לבני ישראל מופיע "לראשונה" רק בפרק כ, והקמת המשכן מתוארת רק מפרק כ"ה ואילך (קאסוטו, שמות פירוש, עמ' 128 - 130).

קאסוטו נתן הסבר זה גם בהרצאתו לסדר הכתובים בפרשת המרגלים בספר במדבר שתוצג בסעיף הבא. ההסבר מניח שהמילים "וידבר ה' אל משה" הן נוסחה שבה נעשה שימוש על ידי המסדר בבואו לחבר יחד את המסורות לספר אחד, ואת הקשר בין כל אחת מהפרשיות הכתובות ברצף ניתן להסביר בעזרת אסוציאציה.⁶⁶¹

גוטליב חקר גישות של פרשנים יהודיים מימי הביניים לעניין סמיכות פרשיות וסידורו של המקרא. הוא מנה את המקומות הבולטים בתורה מהם ניתן ללמוד על גישה לנושא סמיכות הפרשיות. בראש הרשימה ציין את פתיחתו של ספר במדבר, ואחריו שלושה מקומות משמעותיים נוספים: רשימת היחס של בני נח בבראשית י, זמן ביקורו של יתרו חותן אצל משה בהר סיני בשמות י"ח, וסיפור יהודה ותמר ומקומו במסכת סיפורי יוסף בבראשית ל"ח. גוטליב תיאר במחקרו את ראבי"ע כמסמל המעבר ההדרגתי מדרך הדרש לדרך הפשט בנושא סמיכות הפרשיות. בסוף מחקרו התייחס גוטליב לפרשנים היהודיים המודרניים ובתוכם קאסוטו. הוא תיאר את דרכו של קאסוטו והגדיר אותה חדשנית: סמיכות עניינית שיש בה גם מרכיב אסוציאציה שנועד להקלה על הזכירה.⁶⁶² גוטליב טען כי אפשר לראות את ניצני הגישה האסוציאטיבית כבר בפירוש הסמיכות בפירוש ראבי"ע וכי בזה צעד לא רק מהדרש לפשט אלא אף לכיוון הפרשנות הספרותית במקרא. הוא ראה את קאסוטו כממשיך דרכו של ראבי"ע. קאסוטו התייחס לכל אחד מהמקומות שמנה גוטליב ברשימתו בהרחבה והם מוצגים בעבודה זו. לפנינו פן נוסף בשיטתו של קאסוטו בו הוא דומה לפרשן הפשט ראבי"ע.

2.4.4.5 פירוש קאסוטו לפרשת המרגלים (במדבר י"ג – י"ד) מארכיון קאסוטו

קאסוטו אמנם לא זכה להשלים את כתיבת הפירושים הקצרים לתורה, אך הוא לימד את הספרים שמות, ויקרא ובמדבר עד לפטירתו.⁶⁶³ אחת ממחברות ההוראה המפורטות שנתרו בעיזבונו היא מחברת שיעוריו בספר במדבר משנת הלימודים תשי"א, שעסקו בפרקים י"ג וי"ד בספר במדבר, פרשת המרגלים.⁶⁶⁴ מחברת זו, בדומה למחברות הוראה רבות אחרות, כתובה על דפים לא מחוברים, בחלקם בשימוש שני (מה שנקרא היום מחזור), בכתב יד צפוף ועם תיקונים והערות בשוליהם (ראו עמ' 4 מצולם להלן בנספח). קאסוטו כתב את הרצאותיו בניסוח זורם ומדויק, ועם זאת יש בהן גם משפטים תמציתיים שיש להניח שהרחיב או הסביר במהלך השיעור, אפשר לחוש את רוח ההוראה העולה מבין השורות. מחברת זו, משקפת את שיטתו בצורתה המגובשת ביותר, במה שבמבט לאחור, הייתה שנת חייו האחרונה. המחברת מסתיימת בתחילתו של עמוד, בסוף הרצאה, אך לא סופו של הקורס.

קאסוטו האמין שהדרך הטובה ביותר להורות שיטה בחקר המקרא היא ללמוד את הפסוקים עצמם, ברוח זו אמר בפתח הקורס לשומעיו:⁶⁶⁵

מהי השיטה של שיעורי בקריאת ספרי המקרא, יודעים כבר אלה מכם שכבר שמעו את שיעורי בשנים הקודמות, או אלה שקראו את ספרי הנדפסים. ואלה שעדיין לא הכירו את שיטתי לא מפי

⁶⁶¹ ראו סעיף 2.4.4.4.

⁶⁶² גוטליב, **סדר למקרא**, עמ' 1 – 2, 419 – 421.

⁶⁶³ קאסוטו העיד על כך בעצמו, בפתח השיעור הנמצא במחברת ההוראה שתצוטט להלן בהרחבה: "בשנים שעברו, מן השנה הראשונה שהתחלתי להורות באוניברסיטה זו לפני שתיים עשרה שנה, קראתי בקורס זה לפני תלמידי את רובו של ספר בראשית ואת רובו של ספר שמות ובשנה האחרונה פרקים אחדים מספר ויקרא. בשנה זו אני רוצה להמשיך ולקרוא אתכם פרקים אחדים מספר במדבר." ארכיון קאסוטו, מחברת במדבר, ARC. 4* 1787 02 109.

⁶⁶⁴ לפי הכתוב בארכיון מחברת ההוראה היא משנת תש"י, אך מעדותו של רופא שלמד בקורס בספר במדבר בשנת תשי"א, ומהעובדה שהמחברת אינה מקיפה שנת לימודים שלמה אלא 48 עמודים בלבד ועוסקת בשני פרקים, אני משערת שמדובר בשנת הלימודים תשי"א (ארכיון קאסוטו, מחברת במדבר, ARC. 4* 1787 02 109).

⁶⁶⁵ קאסוטו, ארכיון, מחברת במדבר, ARC. 4* 1787 02 109.

ולא מפי כתבי ילמדו להכירה במשך מחזור השיעורים שאני פותח בו היום. לפיכך יהיה מיותר שאקדים דברי הקדמה כדי לבאר מראש מהי שיטתי. סוף סוף, יותר קל ויותר מועיל ללמוד שיטה מתוך העבודה המעשית מאשר ללמוד אותה מתוך ניסוח כללים מופשטים.

בכל זאת הדגיש קאסוטו אמירה עקרונית, שהיא מעין תמצית השקפתו, על משמעותו של הפשט, ומשמעותה של היושרה המדעית-מחקרית. תפיסה שכבר השמיע לא אחת במחקריו על בראשית, תפיסה פילולוגית: ⁶⁶⁶

כלל עיקרי, יסודי אקדים, וזהו: שמטרת המחקר בספרי המקרא לפי דעתי צריכה להיות זו: להגיע לידי הבנה מדויקת ומפורטת לכל פרטיה ודקדוקיה, של פשט הכתובים, לפי משמעותם המקורית, כפי שהבינו אותם הדורות הקדמונים שעבורם ובשבילם נכתבו, לא כפי אסכולה אחת או אחרת, לא בעד מסורת מסוימת ולא נגד מסורת מסוימת. החוקר צריך להיות מוכן מראש לקבל את תוצאות מחקרו, תהיינה תוצאות אלה תהיינה מה שתהיינה.

קאסוטו, כפי שהראינו, התמקד בפירוש המקרא כפי שהוא לפנינו, וראה בו יצירה ספרותית. הוא טען שכדי להבין את הסיפור על בוריו יש לחלקו לפסקאות, להבין כל פסקה כיחידה ספרותית עצמאית ואחר כך להתבונן על הסיפור במבט כולל: "שהרי רק מתוך הבנה של כל פסקה ופסקה כחלק בפני עצמו מבחינה ספרותית נוכל להבין את כלל הסיפור." ⁶⁶⁷ רשימותיו מסתיימות בסופו של ניתוח הפסקה האחרונה של הסיפור אך לא כוללות דיון במשמעות הכללית. להלן יובאו דוגמאות מתוך המחברת מהן ניתן ללמוד על שיטתו, כפי שהוא יישם אותה על פרקי ספר במדבר, שטרם פורסמו.

קאסוטו התחיל את הדיון הפרשני בסוגיית הסיפור המקביל על המרגלים בפרק א בדברים, וההבדלים בין הגרסאות בין ספר במדבר לספר דברים. אחד ההבדלים הבולטים, הנמצא בתחילת הסיפור, הוא שבספר במדבר היוזמה לשליחת המרגלים היא של ה' ואילו בספר דברים היוזמה היא של העם. קאסוטו דחה את דעתם של המפרשים אותם כינה "הרמוניסטים" שהביא בשם רמב"ן, דחה את הנוסח המצוי בשומרוני הנותן גרסה אחת שווה בשני הספרים, ודחה את הגישה הרווחת במחקר שייחסה את ההבדלים לחלוקה למקורות: JE - יוזמת העם, P - יוזמת האל. במקום אלה הציע, שיסודו של ההבדל נובע מתהליך מסירתו של הסיפור, סדר הפרשיות בספר, ומנוסחת החיבור הקבועה ביניהן:

מי ששמע את שיעורי בשנים הקודמות מכיר את שיטתי והיא זו. בספרים האמצעיים של התורה (שמות ויקרא במדבר) אנו מוצאים כמה וכמה פרשיות המתחילות בנוסחה הקבועה וידבר ה' אל משה לאמר... וכיצד יש לבאר את הנוסחה הזאת? כנראה: תורה שבכתב = תורה שבעל פה.

הלכות התנאים נמסרו כל אחת בפני עצמה עד שבאו וליקטו וסידרו... והוא הדין בתורה שבכתב. אך הייתה בתחילה בעל פה – אחר משה דורות אחדים נמסרו ההלכות כל אחת בפני עצמה- וכשם שבתלמוד כל הלכה והלכה יש לפנינו הנוסחה תנן, תניא, תר' וכו' כך גם כאן... וידבר ה' אל משה לאמר – להגיד כי זו הלכה בשם משה מפי הגבורה... נוסחה קבועה שאין כוונתה אלא של נוסחה מאובנת וכו'... סודרו - כמו המשנה- עניינים בתוך העניינים סמיכות... מתי? בוודאי בתקופה קדומה מאד כנראה לכל המאוחר בימי דוד ועכשיו נבוא לענייננו... לפני כתיבת התורה, בין המסורות שהיו נמסרות בעל פה מדור לדור הייתה מסורת המספרת על עניין המרגלים וכיתר המסורות הייתה

⁶⁶⁶ דוגמאות בולטות נמצאות בדבריו אל הקורא בספריו, קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 1; קאסוטו, מאדם עד נח, עמ' יא; קאסוטו, שמות פירוש, עמ' ט; וראו סעיף 2.2.4.1.
⁶⁶⁷ ארכיון, שם.

מתחילה בנוסחה הרגילה וידבר אל משה לאמר. כשסודר ס' במדבר הוכנסה מסורת זו ודווקא זאת, מדוע? סמיכות, בסוף הפרשה הקודמת מדבר פארן, וכאן בתחילה מדבר פארן פס' ג'

כפי שהובא בסעיף 2.4.4.4, קאסוטו, על סמך היכרותו העמוקה עם התורה שבעל פה ועל סמך השערות על דרך סידור הנוסחאות המחוברות בין היחידות בתוכה, סבר שהתהליך של מסירת התורה והפיכתה ממסורות בעל פה לנוסח כתוב היה דומה לזה של המשנה והתלמוד. ראשיתה הייתה מסורות בעל פה שאופן זכירתן ומסירתן היה בכלים אסוציאטיביים. החיבור בין המסורות השונות שנעשה במשנה ובתלמוד על ידי נוסחאות כגון "תניא", "תנן" וכדו', נעשה בתורה על ידי ביטויים כמו "וידבר ה' אל משה", הנוסח לפנינו משקף זאת.⁶⁶⁸ דבריו של קאסוטו לעיל הובאו בדיוק כפי שנכתבו במחברת ההוראה, לעתים במשפטים שהם כותרות בלבד, ללא הרחבה. עם זאת, הטיעון ברור: בשני הספרים נמצא אותו הסיפור על המרגלים. הפתיח לסיפור בספר במדבר (וידבר ה' אל משה לאמר) אינו חלק מהסיפור המקורי, אלא נוסחת חיבור סטנדרטית "מאובנת" בה השתמש מחבר ספר במדבר כשסידר את הספר. הסיפור הוכנס במקום זה ברצף הספר בגלל קשר אסוציאטיבי לסיפור הקודם המכיל את השם פארן. השאלה על מקור היוזמה לריגול הארץ נעלמת מאליה. גישה זו של קאסוטו, נמצאת באופן מפורש בפירושו לספר שמות. אין מדובר כאן בפרשנות ספרותית בלבד, אלא בהנחות יסוד על דרך היווצרות הטקסט הספרותי ואופן מסירתו מדור לדור. הנחה זו היא הנחה ביקורתית, ומורכבת. מחד, תהליך המסירה והעריכה, הוא אנושי, ומשתמש בכלים אנושיים, ומאידך, התהליך מחובר למסורת היהודית העתיקה, ולדרכים בהן שומרו הטקסטים והועברו מדור לדור.

כדי להסביר הבדלים נוספים שנתרו על כנם בין הסיפורים, הציע קאסוטו הסבר המבחין בין תפקידו הספרותי של ספר במדבר לעומת תפקידו הספרותי של ספר דברים (האותיות המודגשות הן שלי):

ומה בנוגע לספר דברים, שם תראו, **לא בא סיפור על מעשה שהיה** - אלא יש רמז לעניין זה בתוך נאומו של משה שנשא משה לפני העם בסיום חייו, ארבעים שנה אחרי המעשה. **הוא מזכיר לעם מה שקרה לפני ארבעים שנה, ורוצה להוכיח בזיכרונות זמן העבר שהעם היה תמיד מוכן למרוד.** ממרים הייתם את ה' מיום דיברתי איתכם. מסורת זו על נאומו של משה היא מסוג אחר. לא מסורת חוקים ולא מסורת סיפור דברים:⁶⁶⁹ **מסורת רטורית**... ס' דברים... אף הוא קדום, אבל בעל תוכן שונה במקצת מן הספרים הקודמים. וטיבו של הנאום שונה בהרבה מטיבו של סיפור שבפרשה שלנו. וכשם שיש במסורות המצויות במשנה דברים שאינם מתאימים זה לזה מכיוון שבתחילה היו נמסרים כל אחד בפני עצמו, כך גם כאן. ואין להתפלא על העובדה שיש גם כאן אי התאמה בפרט אחד. עיקר העניין שווה, ואי התאמה אינה מפגיעה אותנו כשאנו שמים לב להתפתחות התהליך שלהתהוות ספרי התורה, והשינויים מתאימים לאופים של שני הכתובים.

וסוף סוף אין סתירה כי בוודאי לא היה משה שולח את המרגלים לולא שהרגיש בחביון נפשו שרצונו של האלוהים מסכים לכך, וגם לא היה אפשר לו לשלוח אותם אם העם לא היה רוצה בכך. **ובכל אחד מן הספרים מודגש הצד המתאים לעניין.** כאן בתוך ס' במדבר מתחילת הפרשה, כל הפרשיות (פותרות ב?) 'ידבר ה' אל משה לאמר'- הנוסחה הרגילה לפני כל אחת מן המסורות שהתקבלו בספר. ושם בס' דברים עיקר העניין הוא זיכרון העבר לשם הוכחה שתמיד היו בני ישראל חסרי אמונה

⁶⁶⁸ ראו בסעיף 2.4.4.4 על סדרם של ספרי המקרא בעבודה זו, וכן, בפירוש לספר שמות בו קאסוטו ציטט את י' היימן, דרכי האגדה, ואת המונח ששאל ממנו "חשיבה אורגנית" (קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' 130).

⁶⁶⁹ קאסוטו התייחס לחזרות של ספר דברים בגרסה שונה בפירושו לעשרת הדברות, קאסוטו, **שמות פירוש**, ע' 173. וכן בערך "דברים" שכתב באנציקלופדיה המקראית (קאסוטו, "דברים").

ומוכנים למרוד. היא (התורה?)⁶⁷⁰ רוצה להדגיש שאף על פי שה' הבטיח להם את ארץ היעוד והם יכולים היו לבטוח באמונה שלמה שיכבשוה בכל זאת רצו לתור אותה, ולהשתמש בכל תכסיסי מלחמה ותחבולות. חוסר אמונה – שם היה כדאי להדגיש את הרושם שהעם תסס בדבר.

הסתירה בין שני הסיפורים, מוסברת על ידי קאסוטו בכלים ספרותיים. מטרתיהם השונות של שני הספרים מכתובות דרך שונה בניסוח ובהצגת הדברים, המותאמים לקהל השומעים ולרצף הסיפורי בתוכו כל גרסה נתונה.

על הסדר בתוך רשימת שמות המרגלים הוא שואל ומשיב:

רשימה פשוטה מה יכול להיות קשה בה?...

אין סדר: מהו הסדר? לא הסדר הרגיל של השבטים לפי זמן לידת בני יעקב, ואף לא לפי אימותיהם, ואף לא לפי סדר חנייתם במחנה וסידורם במסעיהם במדבר, סדר מוזר שלכאורה אינו סדר. כיצד להבין?

אחרי דיון בהצעות אחרות אותן דחה, הוא הציע פירוש המעוגן בעקרון הסידור האסוציאטיבי (מודגש בקו תחתון):⁶⁷¹

בתחילת לפי הסדר ראובן שמעון (לוי) ויהודה – אחר כך באים השמות לפי הדמיון שביניהם:

אחר כלב בן יפנה יגאל בן יוסף – צורות של פעלים בעתיד

אחר יגאל שמות משרשים נרדפים יגאל הושע פלטי

אחר כך שמות דומים גדיאל בן סודי

גדי בן סוסי

אחר סוסי גמלי: עמיאל בן גמלי

אחר כך זוג של שמות משרשים נרדפים סתור נחבי

אחר כך לא נשאר אלא אחד, וכמובן הוא בא בסוף

בפירוש לסיפור נסיעתם וסידורם של המרגלים, התייחס קאסוטו לבעיית הכפילות. הפרק מכיל לכאורה שני תיאורי מסע של המרגלים, האחד המתחיל במדבר ועולה לצפון הארץ ("ויתורו את הארץ ממדבר צין" [י"ג, כא]) והשני עוסק בדרום ("ויעלו בנגב" [י"ג, כב]). קאסוטו הסביר את הסתירה בין שני התיאורים הגיאוגרפיים השונים בכך שהם נובעים מסגנון מקראי ואופי מזרחי, שבו יש תיאור של עניין עד סופו, ואז חוזר המספר לעניין החשוב שעסק בו בתחילה, כפי שעשה במקומות אחרים:⁶⁷²

פס' כב קשה לכאורה, שהרי מדובר כעת על הנגב, תחילת מסעם של המרגלים, לאחר שכבר דובר על כל מסעם עד הצפון. קשה – איך לתאר? אם נאמר שני מקורות עדיין יש לשאול: כיצד הבין העורך? **אלא שאם אנו שמים לב לשיטת הסגנון המקראי, והמזרחי בכלל, אין כאן קושיה. כך**

⁶⁷⁰ המסמך בארכיון הוא מחברת הוראה של שיעוריו של קאסוטו, הוא יועד לשימוש בעת ההרצאות. אמנם הדברים כתובים בפירוט רב וניסוח המאפשר קריאה כאילו היו מאמר, אך למעשה מדובר ברשימות לצורכי הוראה.

⁶⁷¹ עדות לשיעור זה נמצאת במאמרו של רופא (רופא, "סידורם של החוקים", עמ' 217).

⁶⁷² ראו למשל את הפירוש על החזרה בבראשית י"ב, ה, על ייחוסו של לוט שנזכר כבר בבראשית י"א, כז, קאסוטו, **מנחם עד אברהם**, עמ' 218; הפירוש של רשימת היחס של משה ואהרון המוכנסת לסיפור על יציאת מצרים קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' 54 – 55; ההפניה שנתן על פירושו לבראשית כ"ח (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 207 – 209, עמ' 282 – 283).

רגילים להגיד קודם בדרך כלל על העניין כולו, עד סופו, ואח"כ' לדון על פרט חשוב במיוחד שהכתוב רוצה במיוחד לטפל בו. למשל: בפרשת ויצא בראשית כ"ח: "ויצא יעקב מבאר שבע וילך חרנה- וילך חרנה" - עד סוף נסיעתו. ואח"כ מסופר מה שקרה אותו בבית אל, חלומו וכו', וזה בתחילת נסיעתו. מכיוון שזה חשוב.

אפשר להדגים את שיטתו הפילולוגית בה בחן את משמעותה והקשרה של כל מילה, וממנה הגיע להבנת הפסוק בה היא נמצאת והפסקה כולה מקריאת פירושו למילים "ויהס כלב את העם" (י"ג, ל). מתוך פירושה של המילה המדויק של המילה "הס" הגיע למסקנה שאין צורך להניח כפילות ומקורות שונים בתוך הסיפור:

רגילים לפרש: השתיק את העם שהיה מתחיל להתקומם ולהרים את קולו נגד משה – כך כבר עשו גם קודם... ועל סמך זה הם אומרים שהכתוב אינו בסדר (אינו מסודר במקום הנכון?) מכיוון שעוד לא נאמר שהעם התחיל להרים את קולו וזה יאמר רק אחר כך בתחילת פרק יד. ושוב סימן להבדל מקורות אבל הקושיה נמצאת רק מחמת הפירוש הזה, שאינו נכון. הם יוצרים את הקושיה ואח"כ מתפלאים עליה ובונים עליה בניין חדש. עלינו להבין את הטקסט כמו שהוא ואז אין קושיה.

עדיין העם לא הרים את קולו ולא התמרד. וגם במה שמסופר עד עכשיו שמענו שהמרגלים אמרו שהם כבר בכיוון הזה. מתוך העיון המדויק בפסוקים הקודמים (הם מביאים?) ראיות שעד עכשיו הם דיברו באובייקטיביות ואמרו מה שראו ומה שמצאו בלי להוסיף הערה מצדם דברים כהווייתם.

ועכשיו בא הכתוב להגיד על שתי עמדות שונות בקרב המרגלים. כלב מזה וחבריו מזה (חוץ מיהושע, שאינו נזכר כאן, ונראה אח"כ משום מה) ויהס אין פירושו השתיק מי שהיה כבר מרים את קולו. פירושו מלשון הס (מצד כנראה מלשון הס הפעול הסה) והס נאמר מלכתחילה, לא להשתיק, אלא לצוות שבני אדם יישארו שקטים מפני הכבוד של מי שגדול מהם - חבקוק, ב, כ "וה' בהיכל קדשו הס מפניו כל הארץ", אין הכוונה שישתקו אנשים מורדים, אלא שיישארו שקטים שה' מתגלה אליהם. זכריה ב, יז – "הס כל בשר מפני ה' נעור ממקום קדשו", צפניה א, ז – "הס מפני ה' אלהים כי קרוב יום ה'", שופטים ג, יט "ואמר דבר ספר לי אליך ויאמר הס ויצאו מעליו כל העומדים עליו" עמוס ו, י "ואמר אפס, ואמר הס כי לא להזכיר בשם ה'", עמוס ח' ג "בכל מקום השליך הס", נחמיה ח, יא "והלויים מחשים לכל העם לאמר הסו כי היום קדוש ואל תעצבו" וזה הכל. ואם כן נראה לי כי הפירוש הרגיל אינו צודק.

וכך נראה לי לפרש. אחר הדו"ח האובייקטיבי התחיל לדבר כלב (זהו סדר המילים במחברת), לא להתנגד למה שאמרו חבריו שלא אמרו שום דבר בלתי נכון ולא להשקיט את העם שהיה שקט, אלא כדי שיישארו עדיין שקטים ויאמינו במשה ובהנהגתו וכדי שיהיו מוכנים לשמוע אל משה הוא העיר הערה מוקדמת משלו, לטובת העניין, לזכותה של הארץ. הוא לא התנגד לשום איש, אלא להפך היה הראשון שהביע דעה סובייקטיבית. ואז הכל בסדר.

מה אמר כלב: שמעו אל משה ותהיו בטוחים בהישגים של משה. אני שראיתי את הארץ ואת יושביה אני מבטיחכם: שנוכל לכבשה אף על פי שהעם הוא עז ואף על פי שהערים הן בצורות: "עלה נעלה וירשנו אתה כי יכול נוכל לה".

אבל אז קמה התנגדות, אז התחילה. חבריו של כלב התנגדו למה שהוא אמר. לא נוכל לעלות. אתם רואים כאן ההתנגדות הוא אמר עלה נעלה והם אמרו לא נוכל לעלות. הוא אמר כי יכול נוכל להם

והם אמרו לא נוכל. ההתנגדות מתחילה עכשיו ולא קודם. והוסיפו. הוסיפו דבר דיבה ודברי הפרזה...

כפי שעשה בסיפורי ספר בראשית ושמות, מצא קאסוטו בסיפור המרגלים שרידים לשירה האפית הקדומה. בפרשו את פסוק יד, ט, תוך שהוא מביא תימוכין מהמקרא ומהפרשנות המסורתית, כתב:

"כי לחמנו הם" – לא ארץ אוכלת יושביה- אנחנו נאכל אותם כאילו הם לחמנו- ביטוי פיוטי- אולי שריד מן השירה האפית. "סר צלם מעליהם" שוב ביטוי פיוטי ושוב אולי שריד מן השירה האפית.

דוגמה נוספת לפרשנות פילולוגית המשולבת בהכרות עם המסורת היהודית, היא המשך הפסוק:

מה "צלם"? הגנת האלוהות (השווה שמות מעין בצלאל (תהלים צ"א) – "יושב בסתר עליו בצל שדי יתלונן" והשמות הדומים גם אצל העמים)

ההגנה סרה כי שלם עוון האמורי (בראשית ט"ו) ולהיפך ה' איתנו, הם סר צלם מעליהם, ואנחנו ה' איתנו, ואם כן אפוא, מה יש לפחוד? אל תיראום. אולי יש לשים לב אל ההשקפות העממיות של חסרון הצל – (הולצינגר השקפות גרמניות, ואין צורך להרחיק את העדות. ההשקפה המסורתית בישראל על הסרת הצל ביום הושענא רבה, ועי' הרמב"ן)

כדי להסביר את הכפילות בנאומי ה', נתן קאסוטו שני הסברים, הראשון ענייני: הנאומים אינם זהים. ויש בדבריו הנוספים של ה' חידוש שלא היה בדבריו הראשונים. ההסבר השני: הסבר ספרותי הנשען על אופי השירה האפית, המתאפיינת בחזרות. את החזרה הגדולה בתוך הסיפור הוא מסביר כתופעה המאפיינת את השירה האפית. תוך הדגמה על דרכה של שירה זו, בתרגום שהוא עצמו עושה לעברית. להלן פירושו:

פסוק 35 (זוא) נאום שני של ה', מקביל לקודם – עיקר הנושא דומה לעיקר נושאו של הנאום הקודם. מדוע? חזרה מיותרת? מיותרת לגמרי לא, מפני שיש כמה פרטים חדשים, שכדאי היה שייאמרו – מקורות שונים? החוקים המחזיקים בתורת התעודות אינם משאירים שלמים לא את הנאום הראשון ולא את השני, אלא מיחסים למקורות השונים פסוקים מזה ופסוקים זה ומשלבם טקסטים מדומים לפי שיטתם. וכבר ראינו עד כמה שיטתם היא שרירותית ובלתי מתקבלת על הדעת. **עלינו לנסות להבין את הטקסט שלפנינו. אפילו מי שמניח מקורות שונים צריך להשתדל להבין כיצד תפס את העניין העורך האחרון שסידר את הכתוב בצורה שלפנינו.** והבנה זו העיקר, כי הכתוב שלפנינו הוא עובדה, והטקסטים המוצעים על ידי השערה אינם אלא השערה, איש לא ראה אותם, וכל חוקר וחוקר מתאר אותם לו כפי שיישר בעינו.

כדי להבין יש לנו לשים לב לדברים אחדים.

א) כפי שאמרתי לכם, הספרות הסיפורית גם בישראל וגם ביתר העמים, גם במערב ממשיכה

את השירה האפית. תקראו בבקשה את מאמרי על ראשית ההיסטוריוגרפיה בישראל... וגם הסיפורים שבתורה מיוסדים על שירי עלילה שקדמו להם. ונראים הם עקבותיה של השירה האפית. והנה בשירה האפית החזרות כעין זו רגילות. הבאתי כבר לכם דוגמות מן השירה של המזרח הקדמון, משירי אוגרית (עיי' בספרי האלה ענת) כדי להביא לפה דוגמה

מתחום אחר אביא לכם דוגמה מן האפוס הצרפתי של ימי הביניים כדי להראות לכם שאופייה של השירה האפית דומה בכל הזמנים, ובכל המקומות ותלויה באופי העיקרי של האנושות בכללה. גם בנוגע לשירה הצרפתית הוצעו הצעות של מהדורות שונות או של

מקורות שונים אבל נראה יותר שהחזרות...דרך הבעה ספרותית שהשתמשו בה בכוונת מכוון.

אבחר בקטע של Chanson de Roland⁶⁷³ המדבר על נושא דומה לנושא של פרשתנו, משלחת משולחים ממרסילייס, מלך הערבים, שולח משלחת אל הקיסר קרל הגדול וכתוב שם (אני מתרגם מן המקור הצרפתי הקדום)...⁶⁷⁴

ואם כן אפשר להניח שגם בשירה האפית הישראלית על מהלך בני ישראל במדבר היו כאן שתי פסקות מקבילות זו לזו, ומהן באה הצורה שלפנינו, בפרוזה הסיפורית המיוסדת על שיטת השירה האפית. וזה דבר אחד.

(ב) דבר שני המסביר לנו את היחס שבין שתי הפסקאות ואת המשך הרעיון בצורה שלפנינו. בפסקה הקודמת יש דו-שיח ביו ה' ובין משה: בתחילה הגיד ה' למשה שבכעסו על העם עלה בדעתו להשמידו: משה מתפלל ומבקש רחמים, וה' בנאומו שבפס' כ - כה, משיב לו שהוא סולח לעם בכללותו, אבל הדור החי אז לא ייכנס אל הארץ אשר מאס בה אלא יישארו במדבר ורק בנייהם ייכנסו אליה. זהו תוכן הנאום שבפס' כ - כה.

עכשיו בא נאום שני - ואינו מופנה אל משה בלבד אלא אל משה ואל אהרון - (הוא) אינו תשובה לתפילתו של משה, אלא הודעה רשמית לשני ראשי העם, נציגי העם, על הגזרה שגזר ה' על העם, שיישארו ארבעים שנה במדבר.

⁶⁷³ קאסוטו קיבל חינוך הומניסטי רחב יריעה בתיכון Liceon, ראו סעיף 1.4. קאסוטו בוודאי הכיר היטב את האפוס הצרפתי הזה. סתיו, שתרגם את האפוס לעברית כתב במבוא לתרגומו ששירת רולן שהיא מאדני תרבות המערב, וטען שללא הכרת האפוס הבנת הספרות לא יכולה להיות שלמה, "יחודה - בסגולותיה האומנותיות. סתיו מסביר שהשירה לא נועדה להיקרא, אלא הוצגה, לחברות מאזינים אקראיות על ידי זמר נודד. על מנת לחדד את תשומת הלב של השומעים השתמש האפוס בשורת אמצעים ספרותיים וביניהם: חזרה תוכנית על קטע החשוב להבנת העלילה, מקצב, ומתח דרמטי (סתיו, שירת רולן, עמ' 11 - 39).

⁶⁷⁴ להלן הקטעים שתרגם קאסוטו משירת העלילה הצרפתית, שנכתבו בתוך מחברת ההוראה: ARC. 4* 1787 02 109, עמ' 42-43 במחברת.

שורה 62 ואילך:

המלך מרסילייס את ישיבת יועציו סיים
וקורא אליו קלרין בן בלגיר
וכו' וכו' שמות המשולחים
עשרה מן הפקחים ביותר הוא הזמין:
רבתי הרוזנים, לקרל הגדול תלכו
הוא יושב במצור קורדובה העיר
ענפי זית בידיכם תביאו
הם יורו על שלום ועל כניעה

...

ואחר כך שורה 78 ואילך:

המלך מרסילייס סיים את ישיבת יועציו
ואמר לאנשיו: רבותי, אתם תלכו
ענפי זית בידיכם תביאו
כך תאמרו לקרל הגדול המלך

...

וכך אקבל את הדת הנוצרית
ואהיה עבדו באהבה ובאמונה
ואם ירצה תערובות אתנן באמת
אחר בלנקנדרן: חוזה טוב תקבל.

ואם כן, אע"פ שיש כאן במידת מה חזרה, במידת מה יש כאן צעד נוסף. בנאום הקודם נאמר לו למשה האיש המתפלל בעד עמו, שהסליחה ניתנת, בתנאי ובהסתייגות מסוימת ועכשיו באה ההודעה כאילו רשמית לראשי העם על ההסתייגות הזאת. ואם כן, זה צעד נוסף, עניין נוסף, וכדאי שתוקדש לו פיסקה בפני עצמה.

בתוך רצף השיעור כתב (ואמר) קאסוטו מילים חריפות על המרגלים והתנהגותם.⁶⁷⁵ בשנת 1951 לא ידע קאסוטו מה עלה בגורל בנו נתן הי"ד שנספה בשואה. כלתו, ניצולת שואה, נפלה במלחמת העצמאות בשיירת הדסה להר הצופים, והוא התמודד עם שבר אישי ומשפחתי גדול בתוך המדינה הצעירה.⁶⁷⁶ על רקע זה מקבלים דבריו על מעשה המרגלים משמעות כואבת ונוקבת (הדגשתי את האותיות):

ומשום כך הם מתמרדים במשה ובאלוהים, ומבזים את מתנת האלוהים העתיד לתת להם את הארץ ואומרים: ולמה ה' מביא אותנו אל הארץ הזאת לנפול בחרב- מבזים את הארץ ואומרים או במדבר הזה לו מתנו ומתמרדים ומהו העונש של המרד הזה? אתם יודעים מהו העונש. לא ייכנסו לארץ אשר בזו. כל אותו הדור יהיה נודד במדבר ארבעים שנה עד שבדרך טבעית ימות כל הדור המתמרד ורק בניהם יכנסו אל הארץ. והנה **העונש מתאים לחטא מידה כנגד מידה**. הם אמרו או במדבר הזה לו מתנו, כך, כפי שאמרו כן היה. מתו כולם במדבר הזה- לא במיתה משונה ולא ברעב כפי שאמרו מתוך חוסר דעת... אבל מיתה טבעית, ועל כל פנים כפי מה שאמרו כך היה...

סידור כיאסטי (שרטוט)

לו מתנו בארץ ממצרים

Z

או במדבר הזה לו מתנו

למה ה' מביא אותנו מדוע הוא דורש מאיתנו שנבוא אל הארץ הזאת? מדוע הוא מביא אותנו לידי צרה שכזו?

אינם שמים לב שזו מתנה חשובה עד מאד, אינם שמים לב לעתידו של העם, אינם רואים אלא את סכנת המלחמה. בוודאי תהיה סכנה, בוודאי אחדים מהם ימותו במלחמה, אבל אין עם כובש לו את מולדתו בלי קורבנות, ודווקא הקורבנות הם שקושרים קשר הדוק את לב העם למולדת. ואין ארץ ישראל נקנית אלא בייסורין. דור המדבר אינו מבין את הדבר הזה ולפיכך אינו ראוי לקבל את מתנת הארץ – בניהם שיבינו את הדבר יזכו למתנה זו.

הלוא טוב לנו שוב מצרימה מעדיפים היו להיות עבדים ובלבד שלא להסתכן במלחמות. מובן מאליו דור של מי שהיו עבדים אינם יכולים להיות גיבורים. בניהם שיגדלו בזמן חרות במדבר יהיו מוכנים להילחם ולסתכן ויוכלו לכבוש את הארץ.

קטעים אלה מפירושו נותנים "טעימה" ממה שיכול היה להיות בתוכנית הכתיבה לפירוש לספר במדבר.

⁶⁷⁵ שמעתי מפי פרופ' רופא כי נכח בשיעור כתלמיד צעיר והוא זוכר כי בסוף הדין בסיפור המרגלים נשא קאסוטו דבר תוכחה על הדור שלא הוכשר לגאולה. זה היה שיעורו האחרון.

⁶⁷⁶ ראו ההקדשה שכתב בפתח הפירוש **מנחם עד אברהם**, וכן תולדות חייו, בפרק המבוא סעיף 0.2.

2.4.4.6 אומנות הסיפור המקראי בסיפורי אברהם, יעקב ויוסף באנציקלופדיה המקראית

על חלקו של קאסוטו במפעל הגדול של האנציקלופדיה המקראית ועל תפיסותיו העקרוניות בנושאים של אמונות ודעות בו ידון הפרק הבא. להשלמת התמונה של השימוש שעשה קאסוטו בכלים ספרותיים בפירוש המקרא יובאו להלן כמה דוגמאות מסיפורים עליהם כתב לאורך השנים, בפרקי בראשית עליהם לא הספיק לחבר פירוש. הדברים שיובאו על אברהם מפרק י"ד בערך "בראשית" מראים את עיקרון 'מעשה אבות סימן לבנים'. הדברים שיובאו על הערכים "יעקב" ו"יוסף" מראים כיצד מוסר המספר את מסריו על המעשים והדמויות הניצבות במרכז הסיפור.

אברהם, בראשית פרק י"ד

קאסוטו ראה בעיקרון **מעשה אבות סימן לבנים** מפתח להבנת פרק י"ד בבראשית וכתב על כך **בספר בראשית ומבנהו**.⁶⁷⁷ קאסוטו ייחס חשיבות רבה לפרק עצמו והתייחס אליו גם במקומות אחרים.⁶⁷⁸ בהרצאה משנת 1940 שכותרתה: "בני אברהם ובני מלכיצדק" דיבר קאסוטו על הדרכים בהן "הכתוב" מוסר מסרים על זכותם של צאצאיו של אברהם לקניין ארץ ישראל, ועל החיבור המיוחד בין מלך שלם לאברהם. להלן פתיחת ההרצאה:⁶⁷⁹

כשנכנסו אבותינו לארץ זו, והביאו אתם הכרה דתית חדשה ותפיס עולם חדשה, מצאו כאן אצל יושבי הארץ תרבות-תערובת, שהלכה ונוצרה והתפתחה במשך הזמן לרגלי פגישתם והתנגשותם של היסודות האתניים השונים שנתישבו בארץ, או שהשתלטו עליה, או שהשפיעו עליה את השפעתם; ותרבות זו שנוכל לכנות אותה בקצור... התרבות ה"כנענית", הייתה מקפת אותם מכל צד. ידוע הדבר, איך הוצרכו אנשי הסגולה שבישראל, מנהיגיו... נביאיו וכל הנאמנים למסורת אבותיו, להילחם מלחמה כבירה ומתמדת כדי לשמור... על קיומה של מסורת זו, וכדי להגן עליה שלא שטפוה הזרמים הזרים, הפולטים לתוך מחנה ישראל מסביבותיו.

... רוב מניינים ורוב בניינים של ספרי המקרא הריהו קשור בתולדות מלחמת-איתנים זו, מתוכם שומעים אנחנו עוד היום את הדה. מאידך גיסא, אותם היסודות של תרבות העמים השכנים, שלא היו מטבעם מתנגדים לעקרונותיו ולדרישותיו של המצפון הישראלי, או שהיו תוך כדי פלישתם משנים את צורתם ולובשים צורה חדשה ומתאימה לרוח ישראל, לא היו נתקלים בעיכובים, והיו נקלטים ומתקבלים בלי מעצור. תהליך זה משתקף במעשה אברהם ומלכיצדק המסופר בספר בראשית. מלכיצדק, מלכה של העיר הכנענית שלם, מברך את אברהם בשם האל שבמקדשו היה מכהן, בשם "אל עליון", "קונה שמים וארץ". ואברהם מרגיש שאף זה, שהיו אנשי שלם חושבים אותו ל"עליון" על כל יתר האלים שלהם, ולקונה השמים והארץ, מזדהה היה עם האל היחיד שלו, ומתוך כך אינו מהסס מלהשתמש אף הוא בשם "אל עליון" ובכינוי "קונה שמים וארץ", ולספח את שניהם כשני כינויים לשם הו"ה כשהוא בא להישבע שבועה חגיגית לפני אלוהיו: "הרימותי ידע לה' אל עליון קונה שמים וארץ". יחס דומה לזה, בצדה של המלחמה הקשה והחזקה שאמרנו. הולך ומתואר במשך הדורות: מעשי אבות סימן לבנים.

⁶⁷⁷ ראו הצגת העיקרון בסעיף 2.2.7.5.3.

⁶⁷⁸ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 62, 307 – 314; קאסוטו, "ירושלים", עמ' 91 – 93.

⁶⁷⁹ קאסוטו, "בני אברהם ובני מלכיצדק" (פרק בתולדות יחסי בני ישראל לתרבות הכנענית) הרצאה בספריית שוקן, ירושלים. 31.1.1940 ארכיון קאסוטו, ARC 2 1787/02/101.

בסופו של הערך "בראשית", שנמסר לעריכה בחודש אפריל 1946, דן קאסוטו בפרקים י"ד וט"ו בספר בראשית. הוא כתב בהרחבה על פרק י"ד, תוך ביסוס דבריו על העיקרון של מעשה אבות סימן לבנים: 680.

כנראה התכוון הכתוב בהקבלה לרמוז לעניין שהוא חשוב לקיומו של עם ישראל...ואברם, שניצח את המלכים האלה לאחר ניצחונותיהם, רכש לו על ידי ניצחונו, לו ולזרעו, את כל זכויות הקניין שהיו בידם...רמזו להיקף הגבולות האידיאליים של הארץ, שהושגו בימי דויד. כללו של דבר, הכתוב משתמש כאן בזיכרונות קדומים לשם תכליתו העיקרית של הספר והוא מנסח את סיפורו בצורה שיש בה כדי להוכיח, שמלבד הזכות האלוהית לקניין הארץ, המיוסדת על הייעודים שניתנו מפי האלוהים לאבות, יש לו לישראל גם זכות היסטורית, המיוסדת על כוח זרועו של אבי האומה.

בפירוש **אברהם וארץ הייעוד** שהיה בכתיבה בשנת 1951, התייחס לעיקרון זה בפירושו לפרק י"ב ולתחילת פרק י"ג: 681.

הדגישה התורה לפרטיהם את מסעי אברם בהיכנסו לארץ כנען, עד שכסם בתחילה, ואחר כך עד עי – בית-אל. היא התכוונה להציג כאן לפנינו, בכיבוש האידיאלי של אברם, מעין בשורה הניתנת מראש על מה שעתיד לקרות לבניו אחריו. לפי מסורת זו ניתן הסימן בתחילה לאברם ואחריו חזר ונשנה ליעקב, וההכפלה פירושה מעין אישור וקיום, כפי שמבאר הכתוב בעצמו בהביאו את דברי יוסף אל פרעה (מ"א, ל"ב): ועל הישנות החלום אל פרעה פעמים. כי נכון הדבר מעם האלוהים, וממהר האלוהים לעשותו. בהתאם לכך, בא ספר יהושע ומתאר לנו את הכיבוש המעשי באופן מקביל לכיבושם האידיאלי של האבות, ואף בניסוח דומה, כאילו להגיד, כי קניין הארץ שהושג בימי יהושע היה כבר כלול בעיקרו בתוך אותו הכיבוש הסמלי שהאבות הראשונים קיימוהו בשעתם, והכל הוכן מראש ובושר מראש לפי רצונו של ה'.

המאמר האחרון שכתב קאסוטו, ונמצא מוכן לשליחה על שולחן עבודתו, עסק בירושלים, ובו חזר אל המסקנות לעיל ובתוספת מה שנוסף בממצאי ספרות אוגרית מאז פרסם את דבריו, למשל הכינוי האלוהי: "בני בנות" – יוצר היצורים, "אל עליון" שהוא "קונה הארץ". 682 קאסוטו סבר שם שהיו לתורה שתי כוונות בספרה את הסיפור הזה:

הראשונה: לציין את קדושתה של ירושלים, "מימי עולם", אפילו כשישבה בה אוכלוסייה אלילית, לא יכלו תושביה לעבוד אלא את האל העליון, המזוהה כאלוהי ישראל. והשנייה: להראות לפי שיטת "מעשה אבות סימן לבנים", שכבוש עבר הירדן המזרחי בימי משה והמערבי בימי יהושע והשופטים, כולל הרחבת גבולותיה הצפוניים בימי דוד, היו הוצאה לפועל של זכות היסטורית שקנה אברהם על מלכי המזרח במלחמתו ההיסטורית. מלך שלם החולק כבוד לאברהם וכאילו נכנע לו, הוא רמז לשיא הכיבוש הישראלי של ארץ כנען, כיבוש ירושלים בימי דוד. המעשר שהוא נותן, רמז למתנות הכהונה העתידיות. וכך, הדברים שכתב קאסוטו בסופו של **ספר בראשית ומבנהו**, מהדהדים במאמר האחרון שכתב בחייו. 683

680 קאסוטו, "בראשית", טור 329; קאסוטו כתב דברים נרחבים על פרק י"ד בערך "בראשית", טורים 327 – 320, ועל פרק ט"ו בערך "ברית בין הבתרים", טורים 351 – 354.

681 קאסוטו, **מנח עד אברהם**, עמ' 208 – 209; ראו גם: קאסוטו, שם, עמ' 229; הפירוש נקטע באמצע פרק י"ג. קאסוטו יישם עיקרון זה גם בפירוש לספר שמות, למשל, קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' 15.

682 קאסוטו, "ירושלים".

683 קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 314.

קאסוטו עסק בסיפורים על יעקב כבר בראשית דרכו. בשנת 1933 כתב מאמר באיטלקית על השמות יעקב וישראל, והוא שולב אחר כך בתוך **ספר בראשית ומבנהו**,⁶⁸⁴ באותה השנה כתב על סיפורי יעקב בספר הושע ובתורה.⁶⁸⁵ **בספר בראשית ומבנהו** התייחס לסיפורים על יעקב בהרחבה. בעבודה זו הובאה קריאה צמודה שעשה בסיפור ברכת יצחק,⁶⁸⁶ וכן הדיון בברכה זו כ"סיפור מורכב".⁶⁸⁷

הערך "יעקב" נמסר לעריכה בחודש ינואר 1946.⁶⁸⁸ בערך "יעקב" קאסוטו טען, שכמו בסיפורים על אברהם בספר בראשית, כך הסיפורים על יעקב מסודרים בשיטתיות שיסודה במספרים שבע ועשר. תמצית הסיפורים: עוד לפני הולדת התאומים יעקב ועשיו, התבשרה אימם שהאומה שתצא מאחד מהם תגבר על האומה האחרת. כשנולדו ובגרו, היה ברור מאופיים כי יעקב הוא הראוי לרשת את מורשת אברהם ויצחק ולקבל את ברכתם. יעקב, בעזרת אימו ניסה להחיש את התגשמות הייעוד ופעל באמצעים לא הוגנים ואף במרמה. התורה לא רק שלא הצדיקה את התנהגותו, היא דנה אותו בחומרה, ומשמיעה את משפטה כנגדו, בשורה של ייסורים ואסונות שחלקם היו תוצאה של מעשהו, וחלקם האחר, מידה כנגד מידה – כולם עונשים על החטא. העונשים מטהרים אותו מחטאו, ומכשירים אותו להגשמת הברכה.

יעקב נענש בעשרה עונשים: א. האיש התם יושב האוהלים, בורח מאהל אביו המוגן לסכנות העולם כדי להינצל מאימת אחיו. ב. במקום שיתקיים בו "ורב יעבוד צעיר" ו"יעבדוך עמים", הוא נאלץ לעבוד אצל לבן דודו. קאסוטו מדגיש את מוטיב השבע: "שבע שנים ועוד שבע שנים ועוד שש שנים, ורק בשנה השביעית של השבוע השלישי יצא לחופשי". ג. הוא ניצל את כהות עיני אביו לרמותו, ולבן ניצל את חשכת הלילה לתת לו את לאה במקום רחל. ד. לבן ניסה לרמות אותו בעניין שכרו. ה. לבן רדף אחריו בברחו ממנו, דרך שבעה ימים. ו. יעקב בא בסכנה בעת שנלחם בו "האיש" במעבר יבוק. ז. יעקב עמד בסכנה בשעה שעשיו בא לקראתו עם ארבע מאות איש. ח. שכס בן חמור עינה את דינה ביתו. ט. רחל אשתו האהובה מתה עליו בעת לידת בנה השני. י. יוסף בנו נעלם ממנו בשל קנאת ושנאת אחיו אליו. הוא כותב:⁶⁸⁹

בסיפור הייסורים שבאו עליו מפני החטא שחטא פעם אחת⁶⁹⁰ משתלבים הייעודים האלוהיים על גורלו העתיד בזכות צדקתו הכללית ובזכות אבותיו, וסיפורי תשועותיו שנושע מכל סכנה וסכנה, עד לנחמתו שבאה בסוף ימיו, שעה ששב והתחבר עם יוסף. על ידי השתלבות זו נעשה כלל הסיפורים על יעקב מגוון ודרמטי, ומושך לב הקורא.

קאסוטו הראה הקבלות בין הפרשות: בריחת יעקב מבית אביו ובריחתו מבית לבן, התגלות מלאכי האלוהים אליו ביציאתו מכנען ובחזרתו אליה, הייעוד האלוהי שהוא מקבל בצאתו לפדן ארם והייעוד האלוהי שהוא מקבל ברדתו למצרים, מכירת הברכה ומכירת יוסף, שבע עשרה שנות חיי יוסף עד המכירה, ושבע עשרה שנות חיייהם המשותפות אחר איחודם במצרים. הוא כותב שהקבלות אלה: "מוסיפות על כלל הסיפורים חן מיוחד, לפי הטעם האומנותי של המזרח הקדמון".⁶⁹¹

⁶⁸⁴ ראו סעיף 3.2.5.

⁶⁸⁵ קאסוטו, "הושע הנביא וספרי התורה".

⁶⁸⁶ ראו סעיף 2.2.7.2.1.

⁶⁸⁷ ראו סעיף 2.2.7.5.1.

⁶⁸⁸ קאסוטו, "יעקב".

⁶⁸⁹ קאסוטו, "יעקב", טור 719.

⁶⁹⁰ קאסוטו בספר בראשית ומבנהו ראה את הסיפור הזה כ"סיפור מורכב" זאת אומרת סיפור אחד.

⁶⁹¹ קאסוטו, "יעקב", טור 720.

במאמר על מעשה תמר ויהודה שפרסם בשנת 1929 הראה קאסוטו את הקשרים בין פרק ל"ח בספר בראשית לסביבתו הספרותית הרחבה במסגרת סיפורי יוסף.⁶⁹² הוא טען שהסיפור הוא אחדותי ויצא ממחבר אחד שעיצב לתוכו את מסריו. עיון בערך "יוסף" באנציקלופדיה המקראית שנמסר לעריכה בחודש ינואר 1946, מראה שדעתו של קאסוטו לא השתנתה. הוא גרס שמדובר בסיפור אחדותי וכי המחבר השתמש בכלים ספרותיים כדי לקשור בין חלקיו ולמסור את מסריו. דעתו לא רק שלא השתנתה, אולי אף העמיקה והתגבשה. על הסיפור בכללותו כתב:⁶⁹³

בנוסח שלפנינו בנוי הסיפור על יוסף מתוך הרמוניה סיפורית משוכללת, וכל ההמשך הוא אחדות אמנותית ברורה. הוא נבדל מיתר הסיפורים שבספר בראשית בזה שהם מוסרים את מהלך העניינים בראשי פרקים בלבד והוא מתאר אותו באריכות, לפרטיו, ולפרטי פרטיו, ואלה הן כנראה סיבותיה של אריכות זו.

קאסוטו הסביר את הסיבות לאריכות זו בחשיבותו של הסיפור בתולדות העם, ובמסר החינוכי שהכתוב רוצה ללמד, שהוא:⁶⁹⁴

היאך ההשגחה האלוהית מכוונת את מאורעות בני האדם לפי תוכנית מחושבת מראש, ולפי דרישת הצדק השולט בעולם, כדי לשלם גמול לכל אדם במעשיו, לצדיק כצדקתו ולחוטא כחטאיו, וכל זה אף בלא התערבות ישירה ובלי התגלות מיוחדת... אחת ההוראות העיקריות שהסיפור מתכוון להורותן, שאף מה שנראה לכאורה כדבר מקרה וארעי אצבע אלוהים הוא.

קאסוטו הראה כיצד הסיפור המקראי מעוצב כך שידגיש את המסר שיש במאורעות הסיפור יד אלוהית מכוונת וגם מה שנראה מיקרי אינו כזה. הוא עמד על הקבלות בין פרק ל"ז (מכירת יוסף) לפרק ל"ח (מעשה תמר ויהודה) המצביעות על אחדותו האומנותית.⁶⁹⁵ הוא הראה את המקומות בסיפור המדגישים את היד המכוונת של האלוהים במאורעות, כגון דברי יוסף לאחיו בפרק מ"ה, ה – ח, ובפרק נ, כ, ובדברי אלוהים ליעקב במיוחד בפרק מ"ו, ג – ד ועוד.

קאסוטו טען שמוטיב הירידה והעלייה עובר בכל הסיפור מתחילתו ועד סופו, והוא הרעיון המרכזי בסיפור. קאסוטו עקב בכל פסוקי הסיפור אחרי הופעות המילים "ירד" ו"עלה" ותפקידן: אחי יוסף מורידים אותו לבור, ומעלים אותו ממנו. הישמעאלים מורידים אותו למצרים, ויעקב אביו החושב שבנו מת, צועק בכאבו ומבקש לרדת אל בנו שאולה. יהודה יורד מאחיו, יוסף שירד למצרים הורד שם לבור, הועלה ממנו, ואחיו יורדים גם הם למצרים לשבור אוכל. לבסוף יורדים כל בני יעקב ואביהם עימם למצרים.

קאסוטו סיכם שהסיפור שמסיים את כל שורת סיפורי האבות, מתרחש אמנם ברובו על אדמת ניכר, אך מבטו מופנה אל מה שעתיד להיות ארץ ישראל, ולכך שאלוהים יפקד את היורדים, והם יעלו לא רק את עצמות יוסף, אלא את כל בני ישראל אל הארץ המובטחת לאברהם, ליצחק וליעקב.

⁶⁹² קאסוטו, "תמר ויהודה".

⁶⁹³ קאסוטו, "יוסף", טור 614.

⁶⁹⁴ קאסוטו, שם.

⁶⁹⁵ קאסוטו מפנה ברשימה הביבליוגרפית בסוף הערך גם לספרו *La Questione della Genesi*, משנת 1934, אבל לא למאמרו "מעשה תמר ויהודה", שפורסם בעברית כבר בשנת 1929.

קאסוטו עסק בסיפורי האבות בתקופות שונות בחייו. המאמרים שכתב עבור ערכי האנציקלופדיה באמצע שנות הארבעים משקפים את תפיסתו המגובשת על אומנות הסיפור בה השתמש מחברו של ספר בראשית. קאסוטו הדגיש את השימוש באמצעים הספרותיים כמפתח להבנת המסרים והלקחים לקוראיהם.

2.5 התפתחות השיטה במבט כולל

בעת שמדען מחזיק רעיון בעל משמעות לחקר תחום שלם, וחותר תחת הפרדיגמה השלטת, ומצליח במהלך השנים למצוא אישוש והוכחות לטענותיו ופורץ דרך חדשה, ראוי לקרוא למהלך שכזה התפתחות.⁶⁹⁶ אף אם דעתו נותרה דעת מיעוט ואף אם חלו שינויים רבים במחקר מאז זמנו, פריצת הדרך שחולל חשובה. סעיף זה, החותם את הפרק על שיטתו של קאסוטו זה ינסה לסכם את ההתפתחות שחלה במחשבתו. משה דוד קאסוטו פרסם את מחקריו המקראיים במשך ארבעה עשורים משנת 1911⁶⁹⁷ ועד לפטירתו בשנת 1951. האם חלו שינויים בתפיסתו? האם ניתן להראות התפתחות בשיטתו?

קיימים נושאים בהם עסק בראשית דרכו שלא הפכו לנושאים מרכזיים בעבודתו המדעית ולא עמדו בליבת מחקריו בעתיד, למרות שהיו להן השפעות משמעותיות על מחשבתו. כאלה היו מחקריו על האשגרה במקרא (1912) ומחקרו על משמעותו המקורית של שיר השירים (1925-1926) בו באו לידי ביטוי לראשונה יכולותיו בבניית תמונה מקיפה על תפקידו המקורי של טקסט וגלגוליו על רקע הספרות היהודית וסביבתה.⁶⁹⁸ נושאים אלה לא זכו להמשך והוא לא פיתח או הרחיב אותם.⁶⁹⁹ לעומתם, קיימים נושאים בהם ניתן לעקוב אחרי התפתחות או שינוי ככל שהיו.

קאסוטו עסק בספרי מקרא רבים והיה בר סמכא בהם, על כך יכולה להעיד רשימת ספרי המקרא עליהם חיבר ערכים לאנציקלופדיה המקראית, וכן רשימת מחברות ההוראה בעיזבונו.⁷⁰⁰ דוגמא אופיינית היא מאמריו על ספר הושע. קאסוטו כתב על הפרק השני בנבואת הושע בשנת 1927 ושב ועסק בספר בכותבו על הקשר בין נבואות הושע וספר התורה בשנת 1933.⁷⁰¹ בשני המחקרים עסק בניית ספרותי פילולוגי של נבואות הושע, ובשניהם טען לאחדות, להרמוניות ולקדמות נבואות הושע, אותן ראה נטועות בזמנו של הנביא. הוא דחה את השערות המחקר לפיהן עמד לפני הנביא נוסח שונה של התורה, אלא להיפך, הוא סבר שנוסח התורה "בצורתו הנוכחית" היה מוכר כבר בימי הנביא הושע ושימש לו למופת. קאסוטו חיבר את הערך על ספר הושע באנציקלופדיה המקראית ומסר אותו לעריכה באוקטובר 1945.⁷⁰² במאמריו המוקדמים התייחס לפרק בודד – פרק ב' או לפסוקים נבחרים, הפסוקים המתייחסים לתורה, לא לספר הושע כמכלול. במאמרו לאנציקלופדיה בשנת 1945 הרחיב קאסוטו את היריעה תוך שהוא מפנה לשני מאמריו המוקדמים בכיוון דומה לדברים שכתב בהם. קאסוטו מסביר את סידור הנבואות בהושע לפי "האסמכה שבין המלים",⁷⁰³ הסבר זה לסידור ספרים מאפיין את עבודתו המאוחרת. עם זאת, לבד מנושא סידורם של ספרי המקרא, אליו נתייחס בהמשך הדברים, בו חלה התפתחות חשובה בסוף ימיו, קשה למצוא הבדלים או שינוי קו חשיבה בין מה שכתב בשנות העשרים והשלושים לבין מה שכתב בשנות הארבעים.

⁶⁹⁶ אברהם, "האיש ומפעלו"; ברמן, "הקדמה"; רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה".

⁶⁹⁷ קאסוטו, "ישעיהו השני".

⁶⁹⁸ סעיף 2.1.4 שיר השירים אנתולוגית שירי חתונה.

⁶⁹⁹ סעיף 2.2.1 עיונים בפרשת לך לך – אחדות סיפור נדודי אברהם.

⁷⁰⁰ קאסוטו כתב את הערכים על הספרים המקראיים הבאים: בראשית, דברים, הושע, ויקרא, זכריה, חגי, יהושע, יואל ויחזקאל. במחברות ההוראה שלו ניתן למצוא שיעורים על כמעט כל ספרי המקרא, משנים שונות בשפה האיטלקית (עד לעלייתו לירושלים) ובשפה העברית (משנת 1939 ואילך).

⁷⁰¹ קאסוטו, "הושע והתורה"; קאסוטו, "הפרק השני בהושע".

⁷⁰² קאסוטו, "הושע", ערך.

⁷⁰³ קאסוטו, שם, טור 804.

2.5.1 התפתחות השיטה בספר בראשית: ממאמר על פרק לספר כולל

הנושא לו הקדיש קאסוטו את תשומת הלב הגדולה ביותר היה ספר בראשית. רוב עבודתו המדעית הייתה על ספר זה עליו כתב לאורך שנים רבות, לפיכך המקום לחפש תשובה לשאלות שינוי או התפתחות עשוי להימצא בכתיבתו על ספר בראשית. בפרק הזה הוצגה השיטה בהרחבה על ציר זמן כרונולוגי, בסעיף זה תהיה התייחסות לנושא ההתפתחות בלבד.

תפיסתו הבסיסית של קאסוטו במחקר ספר בראשית פורסמה בסדרת מאמרים על ספר בראשית בשנים 1925 – 1926.⁷⁰⁴ קאסוטו שיער כבר אז שזה יהיה הפתרון שיציע להבנת הספר כולו. הוא כתב במאמרים אלה את תמצית תפיסתו על חיבורם של הפרקים על נדודי אברהם וכניסתו לארץ כנען. הוא דחה את התפיסה המקובלת במחקר על המקורות מהם מורכבת התורה, שיער שמקורותיה היו מסורות קדומות בעל פה שנמסרו בעם, מהם עיבד סופר מתקופת דוד יצירה אחדותית ספרותית אחת שנועדה לשרת את מטרותיו החינוכיות-דתיות-מוסריות-פוליטיות. ואף כתב שם:⁷⁰⁵

המחבר רצה לא פעם, לצורך מטרתו האמורה, להציג את אירועי חייו של אברהם, עד לפרטיהם הקטנים ביותר, כמבשרים על אירועים בתולדות עם ישראל עד תקופת דוד... סביר להניח כי את המסקנה הרביעית יש להרחיב לכלל בראשית.

העקרונות והכללים הפרשניים אותם פיתח והוכיח במחקריו על פרקים בודדים בספר בראשית הפכו לכלים בשיטה אותה יישם בספרו **ספר בראשית ומבנהו** שפורסם בשנת 1934.⁷⁰⁶ בשנת 1940 פרסם קאסוטו גרסה עברית מקוצרת של הספר האיטלקי: **תורת התעודות**.⁷⁰⁷ קאסוטו כתב בפתח הספר כי הכניס לגרסה המקוצרת מספר חידושים ועדכונים וכי בעתיד יכין מהדורה עברית מעודכנת של **ספר בראשית ומבנהו** בשפה העברית. קאסוטו לא הספיק בחייו לכתוב את המהדורה העברית והוא תורגם רק בשנת 1990 על ידי הרטום. קאסוטו-זלצמן, בתו של קאסוטו, ומנהלת עיזבוננו, סייעה במלאכת התרגום והוסיפה נספח לספר.⁷⁰⁸ הנספח מכיל את כל ההערות שכתב קאסוטו בכתב ידו בשולי העותק הפרטי של ספרו. ההערות תורגמו לעברית ומכילות חידושים, שינויים ועניינים אותם התכוון קאסוטו לעבד לקראת המהדורה העברית. קאסוטו-זלצמן כתבה בדבריה מעין מדריך קצר למי שירצה "להתבונן בהתפתחות מחשבות המחבר בנושא הנידון בספר" ובו היא ממליצה לעקוב אחרי מה שכתב **בספר בראשית ומבנהו** ובהערותיו, להשוותם לדברים שכתב **בתורת התעודות** ולהשוותם לדברים שכתב בפירושו המפורטים לספר בראשית ובפירושו לספר שמות, וכן לעיין בשני המאמרים בהם השיב למבקריו אחרי פרסום ספרו.⁷⁰⁹ "מדריך" זה שימש את המחקר הנוכחי והיה הבסיס להשוואות שנעשו בסעיפי העבודה.

בהשוואה שנעשתה בעבודה זו בין **תורת התעודות** לבין **ספר בראשית ומבנהו** הובאו שתי דוגמאות להתפתחות במחשבתו של קאסוטו. הראשונה: בנייה והוכחה של טיעון פולמוסי כנגד שיטת התעודות בחקר המקרא. רעיון של הדמיון בין התפתחות חקר שירת הומוסוס להתפתחות חקר המקרא עליו כתב ברמז **בספר בראשית ומבנהו** הפך לטיעון רחב שתפס חלק ניכר מהפרק הראשון של **תורת התעודות** (הקצרה).⁷¹⁰ **הדוגמה השנייה**: השינוי בשמות האל. בספר בראשית ומבנהו קאסוטו העמיד שיטה לפיה השימוש בשמות השונים נובע ממערכת כללים אותה הציג. בדברים שכתב על ספר תהלים, אותם ייחס לחוגי החוכמה, התייחס באופן

⁷⁰⁴ קאסוטו, "עיונים בבראשית" וסעיף 2.2.1. עיונים בפרשת לך לך – אחדות סיפור נדודי אברהם.

⁷⁰⁵ סעיף 2.2.1 עיונים בפרשת לך לך – אחדות סיפור נדודי אברהם.

⁷⁰⁶ סעיף 2.2.7 ספר בראשית ומבנהו, ה"מגנום אופוס".

⁷⁰⁷ סעיף 2.4.3 תורת התעודות.

⁷⁰⁸ קאסוטו-זלצמן, "נספח", עמ' 361.

⁷⁰⁹ קאסוטו-זלצמן, שם, עמ' 361.

⁷¹⁰ סעיף 2.4.3 תורת התעודות, דוגמא א'.

כללי לשם האל וטען שהוא בדרך כלל בהקשר זה כללי ולא פרסונאלי לישראל לבדו. בשולי הדף הותיר הערה בכתב ידו המתייחסת לפרק י"ט בתהלים. **בתורת התעודות** הפכה הערה זו לפרשנות המסבירה את הקשר בין חלקי מזמור י"ט ושומרת על אחדות המזמור, תוך הוספת מרכיב מסורתי ישראלי אותו הביא מעולם התפילה.⁷¹¹

במספר מקומות בספר **בראשית ומבנהו** התייחס קאסוטו לזמן ולאופן של חיבור ספר בראשית, תוך שהוא מציין את הממצאים מראס שמרה שהחלו להתפענח שעשויים לתת את המידע הספרותי החסר:

712

לא נותר לנו אלא לקוות (והתגליות בראס שמרה מוכיחות לנו, שאין הדבר מעבר לגבולות האפשרות) שמשוהו מבין הכתובים הקדומים ביותר שהיו לנגד עיניו של מחברו של ספר בראשית יתגלה לנו בעתיד.

בעבודה זו סוכמו דבריו כך: ⁷¹³

קאסוטו הביע, במשפט בסוגריים, את התקווה שהתגליות בראס שמרה הן הוכחה שאולי יתגלה בעתיד ממצא שיאפשר להגיע למקור קדום שעמד לנגד עיניו של המחבר, ועם זאת מכיוון שחלק גדול מהמסורות היו בעל פה, אין ולא תהיה אפשרות לניתוחן השלם והמתמשך. משפט זה, הוא בעצם המפתח להבנת השלב הבא בשיטת קאסוטו.

בשנת 1934 חזר קאסוטו על תקווה זו במאמרו על בריאת העולם: ⁷¹⁴

הגילוי המוצלח של הטקסטים בראס שמרה, שלא היה לנו עד כה שמץ של מושג לקיומם, נותנים לנו את הזכות לשער את קיומה של מסורת ספרותית מיתולוגית עצומה, בשפות השונות של המזרח הקרוב, עם מערכות קשרים ויחסים מסועפות שהיו בין הטקסטים.

2.5.2 נקודת מפנה: חקר ספרות אוגרית הקדומה ושחזור שירת העלילה הישראלית

נקודת מפנה בהתפתחות שיטתו חלה בעת שהחל לחקור את כתבי אוגרית. בשנת 1937 פרסם קאסוטו את מאמרו הראשון על ספרות אוגרית.⁷¹⁵ במשך 14 השנים הבאות, עד לפטירתו פרסם מעל עשרים מחקרים על ספרות אוגרית והפך לאחד מגדולי חוקריה.⁷¹⁶ כבר במאמר הראשון שפרסם קשר בין חקר המקרא לחקר ספרות כנען הקדומה והביא שפע מקורות מקראיים על מנת להאיר את הטקסט הכנעני ולהיפך. טענתו המרכזית הייתה שקיים קשר הדוק בין הספרות המקראית לספרות כנען הקדומה, והן בנות אותה מורשת ספרותית. ציוני דרך בולטים במיוחד הם מחקרו על ספר חבקוק, שני מאמרי היסוד בהם ביסס את השיטה: "ספרות מקראית וספרות כנענית", ו"שירת העלילה בישראל" וספרו **האלה ענת**. מחקרים אלה יכולים להיחשב כציוני הדרך של השינוי, בהם מצא קאסוטו את "חוליה החסרה" להשלמת השערתו על מקורותיה הקדומים של התורה ודרכי היווצרותה. מרגע זה ואילך נכנס מרכיב חדש בעבודתו הפרשנית שניתן לראות בברור את השפעתה. רופא עמד על עוצמתו של פיתוח זה בשיטת קאסוטו וכתב כי תרומתו הגדולה לביקורת הגבוהה הייתה סלילת הדרך לערעורה של שיטת התעודות, לה קרא בבזו (ואולי בצדק) "תורה".⁷¹⁷ מרגע שיכול היה להעמיד אלטרנטיבה מבוססת מדעית שאפשרה מבט חדש של ביקורת גבוהה, מבט של ריבוי מקורות קדומים בעל פה ובכתב, מגוונים ורצופים, השקיע בתחום זה את מיטב מרצו.

⁷¹¹ קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 32 – 33; וסעיף 2.4.3.

⁷¹² קאסוטו, **ספר בראשית**, עמ' 332 – 333.

⁷¹³ סעיף 2.2.7.6 מסקנות הספר.

⁷¹⁴ קאסוטו, "בריאת העולם", וכן סעיף 2.2.8 המאמר על בריאת העולם בספר בראשית.

⁷¹⁵ קאסוטו, "שדר של מות".

⁷¹⁶ קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 11.

⁷¹⁷ רופא, "קאסוטו והביקורת הגבוהה".

את הניצנים הראשונים של פרי עבודה זו ניתן לראות בכל הפרסומים המדעיים שכתב משנה זו ואילך, בהם הוא מביא ממצאים ממחקריו, ואת הפירות המלאים בפירושים שכתב לבראשית ולספר שמות שנכתבו ופורסמו בעשור האחרון לחייו בשנות הארבעים ובשנת 1951. במבט לאחור, חלק ממחקריו של קאסוטו מעריכים את חקר הספרות הכנענית העתיקה כמפעלו המרכזי בשדה המחקר.⁷¹⁸

2.5.3 השוואת כתיבה מוקדמת ומאוחרת בספר בראשית

בפרק זה הושוו הדברים שכתב קאסוטו על הפרקים א'-י"א בספר בראשית ומבנהו בשנת 1934 לדברים שכתב על אותם הפרקים והפסוקים בדיוק בפירושו שפורסמו בשנות הארבעים.⁷¹⁹ נמצאו שני מקומות בלבד בדונו בפרקים אלה בספר בראשית ומבנהו בהם הוא הציע וקיבל הצעת שינוי.⁷²⁰ בבואו לפרש את שני המקומות הללו עשור מאוחר יותר, הסתייג מהם, בלי להצהיר על כך במפורש, ובתוך הפירוש אפילו לא ציין שהוא עצמו פרסם וצידד בשינוי הנוסח. המקרה הראשון, בראשית ג, ח: "לרוח היום", המקרה השני: בראשית ז, טז "ויסגר ה' בעדו",⁷²¹ זאת למרות שלא היסס להפנות את קוראי פירושו לספרו האיטלקי בהזדמנויות שונות.⁷²²

לעומת הוויתור המוחלט על השימוש בכלי הביקורת הנמוכה (ביקורת הטקסט), בולט מאד השימוש המשמעותי בחקר ספרות כנען הקדומה בשלושת כרכי הפירושים שכתב קאסוטו, הכלי החדש שהביא לביקורת הגבוהה. נושא זה הפך לאבן יסוד של הפירושים. קאסוטו הצהיר על כך במפורש בדברים שכתב בפתח כל אחד מהפירושים ויישם זאת בהרחבה בפירושים עצמם כפי שהוצגו בעבודה זו.⁷²³ המחקרים שכתב קאסוטו בהם שחזר את שירת העלילה הישראלית הקדומה, החולייה שבין שירת כנען לתורת ישראל, ובהם הראה את השפה הספרותית המשותפת לשתי המסורות הספרותיות שמשו ככלי משמעותי בכתיבת הפירושים. דוגמאות לכך בפירוש לבראשית היא הצהרתו העקרונית בפתח הפירוש מאדם עד נח על החשיבות של המזרח הקדום וההפניה המפורשת של קוראיו למאמרו "שירת העלילה בישראל", ופירושו לסיפור הבריאה וסיפור גן העדן,⁷²⁴ וכן ההתייחסויות הרבות לשירי העלילה הישראלים ששימשו חומרי גלם לבנייתו של ספר שמות שפורטו בפרק ובהם: שירת העלילה על שיעבוד בני ישראל במצרים ושחרורם, סיפור המטה, תיאורי מכת הברד, היציאה ממצרים והמלחמה בעמלק, כל אלה רשימה חלקית בלבד. פיתוח תחום המחקר החדש של קאסוטו, חקר ספרות כנען הקדומה ופריצת הדרך של השערת קיומה של שירת העלילה בישראל, נתן בידיו של קאסוטו כלי שאפשר שינוי ואימוץ של קו שמרני בביקורת הטקסט. ככל שהתקדם קאסוטו בפיתוח חקר ספרות אוגרית וקשרי הגומלין שלה עם ספרות המקרא כך התקדם לקראת וויתור מוחלט על שימוש בכלי הביקורת הנמוכה.

⁷¹⁸ גושן-גוטשטיין, "ששים שנים"; ויזל, "תולדות מחקר".

⁷¹⁹ סעיף 2.4.4.2 נוסח התורה בפירושים לבראשית – יחס קאסוטו לביקורת הנמוכה.

⁷²⁰ קאסוטו קיבל שני שינויי נוסח נוספים, בפרקים מאוחרים יותר של בראשית, עליהם לא הספיק לכתוב, פירוש ואי אפשר להשוות אם שינה בהם: האחד: המדיינים והישמעאלים המופיעים בסיפור מכירת יוסף נידון בסעיף 2.2.7.5.2 (קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 301); בערך "יוסף" באנציקלופדיה המקראית כתב קאסוטו על מכירת יוסף לישמעאלים ולא הזכיר כלל את המדיינים, ראו סעיף 3.4. השני בבראשית נ, כ: "למען עשה כהיום הזה", שם כותב קאסוטו: "אפשר לפקפק אם הנוסח מדויק, שהרי בנוסח השומרוני כתוב 'עשות'" (קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו, עמ' 134).

⁷²¹ ראו סעיף 2.4.4.2 לעיל.

⁷²² דוגמאות אחדות להפניות של קאסוטו את קוראיו אל ספר בראשית ומבנהו המצויות בתוך פירושו מאדם עד נח, ראו שם, עמ' 8, 23, 54, 55, 60, 133, 155, 175, 177, 188, 189, 193; וגם בפירוש מנח עד אברהם, עמ' 24, 139.

⁷²³ סעיף 2.4.4.1 הפירושים לבראשית: מאדם עד נח ומנח עד אברהם, וסעיף 2.4.4.3 הפירוש לספר שמות ושיטת קאסוטו ב"ספרים האמצעיים".

⁷²⁴ קאסוטו, "מאדם עד נח", עמ' 21 – 23, 29 – 30, 44 – 52.

קאסוטו הדגיש שוב ושוב כי מטרתו של הפרשן היא פירוש הטקסט כפי שהוא לפניו, הבנתו כיצירה הספרותית המונחת לפני הקורא, והרגיש חופשי לעשות זאת, מרגע שביסס לעצמו את מלוא הכלים המדעיים שחיפש לשם כך.

2.5.4 השוואת כתיבה מוקדמת ומאוחרת בשירות משה בספר דברים

בהשוואה שנעשתה בפרק זה בין דברים שכתב קאסוטו במאמרים מוקדמים לבין ערכים שכתב באותם נושאים בדיוק באנציקלופדיה המקראית בשני ערכים על ספר דברים ניתן לראות הבדלים. במאמרים מאוחרים אלה קיימת תופעה של ויתור על תיקוני טקסט ואף מיתון של הצהרות מתחום הביקורת הגבוהה.⁷²⁵

במאמר על שירת משה בדברים לג, בשנת 1928 הציע קאסוטו לא פחות משבעה עשר תיקוני נוסח.⁷²⁶ בולטת בתוכן התייחסותו לברכה הנעדרת לשבת שמעון בכתבו על פסוק ז: "שמע ה' קול יהודה":⁷²⁷

אני נוטה לראות קרובה לאמת את ההשערה שזוהי ברכת שמעון, שלשמו רומז הפועל שמע... מוטב לייחס לשמעון את כל הברכה שבפסוק ז. וכדאי להעיר שגם הספרות הרבנית הקדומה רואה בחרוז השני של פסוק ז רמז לשבת שמעון... מן ההקשר נראה שלעת חיבורה של ברכה זו היה שבת שמעון עומד בעיצומה של מלחמה.

בערך האנציקלופדי שנמסר לעריכה ביוני 1945 הוא לא הזכיר כלל את הצעותיו לשינוי הנוסח, ובדבריו על פסוק ז, הניסוח היה זהיר בהרבה: אכן הברכה רומזת לשמעון, אך היא הפכה להיות חלק מהברכה ליהודה:⁷²⁸

היעדרה של ברכה מיוחדת לשבת שמעון, והרמז לשמעון בתחילת ברכתו של יהודה (פס' ז: שמע ה' קול יהודה) מתבארים על ידי סיפוחו של שמעון ליהודה באותה התקופה (יהו' יט, א).

במאמרו המוקדם קאסוטו הניח שהשיר חובר בתקופת השופטים בנימוק שהשבים מתוארים במציאות מפוצלת, בה עומד כל אחד מהם לבדו מול אויב חיצוני, ואחידים רק בנושא הפולחן והאמונה. קאסוטו שיער כי במשך השנים קיבל השיר דימוי עתיק וחשוב, ולכן חיבורו יוחס לאחד מגדולי ישראל, וייחסו אותו למשה:⁷²⁹

בעיני מי שרגשו נהג במחשבתו, ולא כמונו היום שהביקורת ההיסטורית נוהגת במחשבתנו, טבעי היה ייחסו של שיר זה למשה, המנהיג הנערץ על כל שבטי ישראל... והואיל ויש בו ברכה, אין מהלך טבעי יותר מלראות בו ברכה של משה, שאמר אותה בסוף ימי חייו בשעה שנפטר מעמו לאחר שהביאו לסף ארץ הייעוד, ובקש להבטיח לו את עזרת ה' במלחמות התנחלותו.

על חיבורו של הפרק וזמנו כתב בערך שנמסר לאנציקלופדיה שבע עשרה שנה מאוחר יותר נכתב:⁷³⁰

ואולי שורשיה של מסורת זו נעוצים בזיכרונות על ימי משה (קרוב לוודאי שמשה לא נפטר מן העולם בלא שבירך את שבטי ישראל לפני מותו), והמסורת הלכה וקיבלה בדורות שלאחריו ניסוח מתאים

⁷²⁵ סעיף 3.3.4.3 דברים ל"ב שירת האזינו; סעיף 3.3.4.4 דברים לג וזאת הברכה.

⁷²⁶ סעיף 2.1.5 דברים ל"ג וחג המלכת ה'.

⁷²⁷ קאסוטו, "דברים לג", עמ' 16.

⁷²⁸ קאסוטו, "דברים", טור 618.

⁷²⁹ קאסוטו, "דברים לג", עמ' 32.

⁷³⁰ קאסוטו, "דברים, ערך", שם.

לתנאי הזמן, במקדשים שבארץ ישראל, ואולי בייחוד במקדש של שילה, עד שנקבעה פרשת הברכות, כבר בימי השופטים בצורה שלפנינו.

הניסוח המאוחר ייחס את מתן הברכה לדמותו של משה, אך רק ברמה העקרונית, ולא בניסוח מילותיה המדויק. נראה שקאסוטו נותר בדעתו שהפרשה לא נמסרה ככתבה וכלשונה בימי משה. עם זאת, הוא נמנע מאמירה חדה של ביקורת גבוהה והתנסח בערך האנציקלופדי בצורה זהירה ושמרנית יותר ממאמרו המוקדם.

במאמר שכתב קאסוטו בשנת 1938 על פרק ל"ב בספר דברים הוא התייחס לאחדותה ולקדמותה של השירה. על דרכי חיבורה של השירה הציע שנכתבה בתקופת השופטים להלהיב את הלוחמים בימי דבורה. הוא שיער ששוקעו בה הרעיונות שהמסורת הייתה רגילה למסור בשם משה.⁷³¹ בערך האנציקלופדי משנת 1945 כתב שקשה לייחס את השירה "בצורתה הנוכחית למשה". הניסוח המאוחר מצומצם ומתון יותר בשימוש בביקורת.

ייתכן שניתן לייחס את הזהירות בניסוח הביקורת הגבוהה במדיניות הזהירה של קאסוטו כעורך באנציקלופדיה ולא כשינוי בדעותיו על חיבור הפרקים. כיוון זה מקבל חיזוקים גם ממדיניות העריכה של האנציקלופדיה שתוצג בפרק הבא, וגם מהדיון על השקפותיו מהן עולה ברור כי התכוון לפרסם את דעתו הביקורתית על חיבור התורה בהמשך הדרך בספרו מבוא המקרא שלא זכה לכתוב.⁷³²

2.5.5 סמיכות פרשיות וסידורם של ספרי המקרא

סידורו של המקרא עוסק בצורתם האחרונה של ספרי המקרא ולא בהתהוותו, ועם זאת הוא חלק מהביקורת הגבוהה. נושא סידורם של ספרי המקרא העסיק את קאסוטו כבר בראשית שנות הארבעים. לגרסה המקוצרת של ספרו העברי על ספר בראשית קרא: **תורת התעודות וסידורם של ספרי המקרא**.⁷³³ בסופו של הפרק האחרון התייחס לשתי הנקודות עליהן תישען השיטה החדשה בחקר המקרא: אחדותו של המקרא וההנחה שהתורה קדמה לנבואה ומדובר בהמשך אחד.⁷³⁴ כפי שהראה רופא, באמצע שנות הארבעים גיבש קאסוטו תפיסה חדשה על סידורו של המקרא וסידורם של ספרי המקרא.⁷³⁵ קאסוטו טען שהמבנה הפנימי של פרשיות בתוך ספרי המקרא, וגם סידורם של ספרים שלמים מבוסס על רעיונות הסדר המזרחי השונה מרעיונות המחשבה האירופית. הסדר הספרותי המזרחי הוא מבנה המוכר למומדים יהודים מהתורה שבעל פה. כדרכו בנושאים קודמים בהם הוא חידש, ראשית הדברים הייתה בשיעוריו לתלמידיו באוניברסיטה, ובהמשך בסדרת פרסומים מדעיים. בעבודה זו הובאו תימוכין ממחברת ההוראה בספר במדבר, לעדותו של רופא על השיעורים בשנת תשי"ב.⁷³⁶ קאסוטו הראה את עקרונות הסדר האסוציאטיבי שנועד לסייע לזיכרון בעל פה על ידי סמיכות של רעיונות ומלים, הבאת דברי נחמה בסופם של דברי פורענות, וסידורם של קבצים בסדר יורד בהתאם לגודלם. שיטתו של קאסוטו בסדר המקרא פורסמה במאמרו באנציקלופדיה המקראית על ספרי המקרא שנכתבו החל משנת 1945 ובהם הערכים על הספרים הושע, ויקרא ויחזקאל, וכן בשני מאמרים שהקדיש לנושא: "סידורו של יחזקאל" משנת 1946, ו"סמיכות הפרשיות וסידורן בספרי המקרא" משנת 1947. כפי שעשה בנושא שירת העלילה, מרגע שיצר את השיטה וביסס אותה, החל להטמיע אותה בפירושו וכתבתו. דוגמא לשימוש בסידור סמיכות אסוציאטיבי היא הפירוש לשמות ט"ז, בו מסביר

⁷³¹ קאסוטו, "שירת משה", עמ' 7; ו 3.3.4.3 דברים לג שירת האזינו.

⁷³² סיכום בסעיף 3.6.

⁷³³ קאסוטו, **תורת התעודות**.

⁷³⁴ קאסוטו, שם, עמ' 85 – 86.

⁷³⁵ רופא, "סידורם של החוקים", עמ' 217 – 220.

⁷³⁶ סעיף 2.4.4.5 פירוש קאסוטו לפרשת המרגלים.

קאסוטו את הסיפור האסוציאטיבי של תלונות בני ישראל, גם עניינית וגם מילולית, תוך התעלמות המסדר מעניינים של זמן ומקום במסגרת סיפור התחנות במסע במדבר.⁷³⁷

2.5.5 מדיניות פרסום

לכאורה, קאסוטו לא הסתיר את גישתו הביקורתית בחקר המקרא, הוא כתב את דעתו המפורשת בספר **בראשית ומבנהו** והפנה את קוראי מאמריו וספריו בשפה העברית למחקר זה ללא היסוס או הסתרה.⁷³⁸ הוא גם כתב בפתח פירושו ובפתח ספרו **תורת התעודות** כי בסיום כתיבת פירושו לתורה כולה בדעתו לכתוב ספר מבוא ובוא יתייחס לנושא.⁷³⁹ עם זאת, קאסוטו היה זהיר מאד בפרסום דעותיו הביקורתיות מעת שהגיע לירושלים. בדבריו לקורא בפתחת הפירוש לספר שמות שכתב בסוף ימיו, השאיר קאסוטו את שאלת התהוותו של הספר כשאלה פתוחה שאין הכרח להכריע בה לצורך הקריאה בפירושו.⁷⁴⁰ בפרק הבא תוצג המדיניות הזהירה שהוביל בנושא אמונות ודעות בתפקידו כעורך הראשי של האנציקלופדיה המקראית.⁷⁴¹ כמו כן יוצגו הניסוחים המיוחדים והזהירים של קאסוטו בנושא ה"עורך המחבר" של התורה,⁷⁴² ובנוסף יידונו חילופי המכתבים בין קאסוטו לידידו פאציפיצי" מהם עולה בברור כי היה מודע לרגישות של פרסום דעתו על חיבורה האנושי של התורה.⁷⁴³ בפרק הבא יוצג כי אחרי שנים רבות של זהירות, חש קאסוטו ביטחון בכך שהוכיח וביסס את שיטתו ולא חשש לפרסם את גישתו הביקורתית על חיבור התורה.⁷⁴⁴

מכל אלה עולה כי בשנים הראשונות לפעילותו המדעית של קאסוטו ניתן להראות התפתחות רעיון תוך שימוש בכלי פרשנות ספרותית-פילולוגית קיימים שעמדו לרשותו, והרחבת הרעיון מיישומו על פרקים בודדים לכתובת ספר רחב יריעה. מפנה רב משמעות בעבודתו המדעית של קאסוטו חל בסוף שנות השלושים כשהחל לחקור את ספרות כנען הקדומה ושחזר את שירת העלילה הישראלית הקדומה בראשית שנות הארבעים ואילך. ניתן להראות שככל שפיתח את שיטתו הייחודית בביקורת הגבוהה כך עזב את השימוש המועט שעשה בראשית דרכו בביקורת הנמוכה. וככל שפיתח שיטה ייחודית זו במחקריו, כך גדלה השפעתה ונוכחותה בכתיבת פירושו.

לסיכום: מקריאת כתביו של קאסוטו לאורך השנים עולה תמונה ברורה של התפתחות שיטה פרשנית, מגישה שמרכזה פילולוגית-ספרותית לגישה ספרותית במרכזה עומדים הממצאים מאוגרית וחקר המזרח הקדום. התפתחות זו מסבירה את השינוי (שאינו רב) בגישתו לביקורת הטקסט. עם זאת, למרות שקיימים הבדלים אותם הראה המחקר בדברים שכתב ופרסם בביקורת הגבוהה, עולה כי שינויים אלה נבעו בעיקר ממדיניות פרסום בה נקט קאסוטו ואינם משקפים הבדלים מהותיים בתפיסתו.

2.6 סיכום הפרק השני

בפרק זה נסקרה התפתחותה של שיטת קאסוטו, הוצגו הכלים הפרשניים שיישם בכתיבתו במהלך עשרות שנים והוצגה שיטתו. השיטה הוצגה בהתפתחותה על ציר זמן כרונולוגי, ממאמריו הראשונים על ספר בראשית, בתחילת שנות העשרים, דרך ספריו ופירושו בשנות השלושים והארבעים ועד לספרו **האלה ענת** ומאמריו באנציקלופדיה המקראית בשנות החמישים של המאה העשרים.

⁷³⁷ קאסוטו, שמות פירוש, עמ' 129 – 130.

⁷³⁸ סעיף 2.2.7 ספר בראשית ומבנהו ה"מגנום אופוס".

⁷³⁹ סעיף 3.5.8 מבוא למקרא – טיוטה לספר שלא נכתב – מארכיון קאסוטו.

⁷⁴⁰ קאסוטו, שמות, פירוש, עמ' ז.

⁷⁴¹ סעיף 3.3.2 אמונות ודעות.

⁷⁴² סעיף 3.3.1 עריכה, חיבור, כתיבה סיפור – מה עשה ה"אמן ברוך הכישרון"?

⁷⁴³ סעיף 3.2 קיסר בנה גשר – דעתו של קאסוטו בסוגיית תורה מן השמים.

⁷⁴⁴ סעיף 3.6 סיכום הפרק השלישי.

ראשית השיטה ובסיסה ברצונו של קאסוטו להעמיד פרשנות פשט ביקורתית יהודית חדשה – שיטה החותרת להבנת המקרא כפי שהובן לדור שומעיו וקוראיו הראשונים, תוך שימוש בכלים פילולוגיים ספרותיים וידע מהמזרח הקדום. זאת עשה בהעמקה בספרו **ספר בראשית ומבנהו** (1934) שהוצג ונידון בהרחבה. כחלק מגישתו הספרותית פילולוגית ניסח קאסוטו כללים לשימוש בשמות האל, בהם השתמש מחבר המקרא באופן מכוון. את הכללים ניסח כבר במחקריו הראשונים והוא שכללם במהלך השנים. כללים אלה הם מורכבים, ולעתים לא ניתנים ליישום מלא וזו חולשה בשיטתו. זה היה מרכיב מהותי בשיטה שהעמיד כנגד שיטת המקורות אותה שלל, שהתבססה בין היתר על חילופי שמות האל.

קאסוטו ראה במקרא ספרות מעולה. שיטתו עסקה בהרחבה בהיבטים הספרותיים של המקרא בדגש על ספרות המזרח הקדום: מבנה הכתובים, ובהם חזרות מכוונות של מילים, ביטויים וסיפורים, מספרים הרמוניים ומילים חוזרות (מנחות), וסידורו של המקרא בשיטה האסוציאטיבית. פירושו לפרשות הראשונות של התורה (**מאדם עד נח, מנח עד אברהם**, אברהם והארץ היעודה) והפירוש על **ספר שמות**, הם ביטוי ליישום השיטה, ונידונו בפרק זה.

כאמור, קאסוטו דחה את שיטת המקורות, תחילה באמצעים פילולוגיים ספרותיים, ובהמשך בעזרת הממצאים מחקר ספרות כנען הקדומה שהוא היה מחוקריה הבולטים. חידושו החשוב היה ההשערה על קיומה של שירת עלילה ישראלית קדומה ושחזורה. המחקר עקב אחרי התפתחות השיטה כפי שבאה לידי ביטוי בכתביו, באיטלקית ובעברית, החל מההשערה הראשונית על קיומן של מסורות קדומות (1925 - 1926), דרך התקווה שהביע לממצאים שיאששו זאת בספרות הכנענית מראס שמרה בספר **בראשית ומבנהו** (1934), בדברים שכתב במאמר על בריאת העולם בו שרטט את נתיב המעבר האפשרי בין התרבויות (1935) ואחר כך בכתובה שיטתית בה פרסם את מחקריו על ספרות כנען הקדומה, ובתוכה ההשערה והשחזור של שירת העלילה הישראלית, משנת 1939 ועד לפטירתו בשנת 1951. כל אלה שולבו בפירושים שכתב לתורה.

קאסוטו שילב בין שני מרכיבים מרכזיים בפרשנותו. לצד עבודה פילולוגית עדינה, מדויקת ויסודית, בקביעת משמעותה של כל מילה ובקריאה צמודה של הטקסט המקראי, טען שהספרות המקראית עשתה שימוש בכלים ותבניות ספרותיות מן המוכן ששאלה מספרות הכנענית הקדומה ומשירת העלילה הישראלית שירשה את שפתה וכליה הספרותיים. שילוב זה ייצר פרשנות שהכילה מתח פנימי. קאסוטו היה מודע למתח וניווט בין שני המרכיבים, ולעתים נותרו נושאים ללא התאמה, כגון בנושא החזרות בסיפור המקראי, או השימוש בשמות האל, או הסתירות שבין שימוש בתבנית קבועה לבין הקריאה הצמודה ומשמעותה של כל מילה.

את עיקר עבודתו הפרשנית ראה קאסוטו בפירוש הנוסח כפי שהוא לפנינו, כפי שהובן לשומעיו-קוראיו הראשונים. קאסוטו אמנם דחה את שיטת המקורות, אך החזיק בדעה שספרי התורה נוצרו ממסורות קדומות שונות, ועברו תהליכי מסירה ארוכים ואנושיים, ממסורות בעל פה למסורות כתובות, ולבסוף נכתבו וקובעו בתורה שהיא יצירה ספרותית אחדותית. קאסוטו היה עקבי בגישתו לאחדות הטקסט וטען גם לקדמותו היחסית, אלה הם מרכיבים שמרניים-אפולוגטיים המצויים בתוך שיטתו הביקורתית. ייתכן שאחת הסיבות שגרמה לקאסוטו להיות שמרן באופן עקבי בכל מה שנוגע לנוסח המסורה הייתה עיסוקו בביקורת הגבוהה. ככל שפיתח את כלי המחקר הספרותי ואת ההשוואות לספרות הכנענית, כך נפרד מהשימוש המועט יחסית בכלי הביקורת הנמוכה (ביקורת הנוסח) וביסס את שיטתו הייחודית, פילולוגית-ספרותית-משווה. בכך דומה גישתו לגישת הראב"ע, פרשן הפשט מימי הביניים, שפירש את הכתוב באופן

ביקורתי אך מיעט מאד בשינויי נוסח. קאסוטו הלך בדרכו של הראב"ע גם בנושא סמיכות הפרשיות וחיידש ופיתח אותה עוד.

מהדיון בפרק זה עולה תמונה המאששת את קביעותיהם של תדמור ושל סטרשינסקי שראו בקאסוטו ובבני דורו מעבר מבתי המדרש של חוכמת ישראל באירופה למחקר האקדמי שצמח בישראל, דור שבנה אלטרנטיבה יהודית-מדעית לחקר המקרא הביקורתי. קביעתו של ויזל, כי מפעלם המדעי של קאסוטו ובני דורו היה מחובר לנתיב המחקר שיסודותיו היו נוצריים וחילוניים, ומנותק מתפיסת הפרשנות היהודית לדורותיה,⁷⁴⁵ מקבלת אישוש בעת התבוננות על תפיסתו של קאסוטו את עבודתו כאיש מחקר, אך לא בעת שהיא נבחנת בתפיסתו העצמית של קאסוטו, שראה עצמו חוליית המשך וחיידוש ביצירת פרשנות יהודית לתורה כפי שביטא אותה בנאומיו בשנים 1924 ו-1939.⁷⁴⁶ קאסוטו מצטייר בדמותו של פרשן יהודי במחצית הראשונה של המאה העשרים שנע בין מסורת לביקורת. כלי עבודתו ואופן מחשבתו היו ביקורתיים, אבל תפיסת עולמו וזהותו היו נטועים עמוק בשורשי התרבות היהודית. הנחות היסוד שלו היו נטועות בפרשנות היהודית לדורותיה, למרות שביקש לחדש, חיידשו בא מתוכה ולתוכה, ולא כנגדה. הגישה הספרותית והחיבור לתרבות כנען העתיקה היו העוגנים האלטרנטיביים שהציע. קאסוטו ראה בחיבור העמוק בין הידע ותבניות החשיבה היהודיות יתרון מובן מאליו. הוא לא שיער (כפי ששיער א' רופא)⁷⁴⁷ שיכול לקום דור חוקרים הדובר את השפה העברית אך אינו מכיר כלל את אוצרותיה, או שאינו חש חובה לפרש את התורה בכלי היהדות. משמעות ההנחות הביקורתיות בתפיסת עולמו תידון בפרק הבא.

⁷⁴⁵ ויזל, "תולדות מחקר", עמ' 141 – 142.

⁷⁴⁶ לדעת תדמור וסטרשינסקי זהו דור שבנה אלטרנטיבה יהודית-מדעית לחקר המקרא הביקורתי (תדמור, "דברי פתיחה"); סטרשינסקי, "התמודדותם", עמ' 121 – 122).

⁷⁴⁷ רופא, "תכניתו משנת ת"ש".

3. פרק שלישי – הגשר שבנה קאסוטו בין מסורת לביקורת

בפתח הפרק

קאסוטו זכה להיות דמות ציבורית ידועה ומוערכת בחייו, אך היה נתון לביקורת כפולה, גם מהצד המדעי וגם מהצד הדתי. כך ניסח הוא עצמו את חששותיו מהתקבלות פרי מחקרו: ⁷⁴⁸

אולי לא תישר עמדה זו...מצד אלה הרגילים לקרוא את הכתובים רק מתוך האספקלריה של הדרש...ומהצד השני אלה הרואים בתורת התעודות הישג בטוח וקיים של המדע...

להשלמת תמונת מפעלו של קאסוטו תורחב היריעה לשאלות יסודיות הנוגעות לתפיסות עולמו. בפרק זה יוצגו ויידונו דעותיו בנושאים עקרוניים כמו הזמן והאופן בו נוצרה התורה, עריכת ספר בראשית (והתורה), אמונה ב"תורה מן השמים", ועיצובה של תודעה לאומית יהודית בארץ ישראל המבוססת על המקרא וערכיו. החידוש בדיון זה הוא בכך שהדברים לקוחים בעיקר מדברים שכתב ונשמרו בארכיונו, חלקם טרם זכו לפרסום, וחלקם פורסמו וטרם נידונו. פרק זה נכתב בשיטת המחקר הטקסטואלית ונעזר גם בכלי השיטה ההיסטורית-ביוגרפית ויוצגו בו מפעל האנציקלופדיה המקראית, הוצאת הנוסח העברי של התנ"ך והטיוטה שחיבר למבוא המקרא.

3.1 עריכה, חיבור, כתיבה, סיפור: מה עשה ה"אמן ברוך הכישרון"?

עיסוק ביצירה כספרות מעלה את שאלת ההתייחסות לחיבורה: מתי, כיצד ועל ידי מי נוצרה? אתגר זה מלווה את הפרשנות לתורה של חוקרים ביתר שאת מימיו של שפינוזה, ובמיוחד את הפרשנים המבקשים לאחוז בתפיסה דתית של קדושתה של התורה, כפי שקאסוטו העיד על עצמו. וכך ניסח זאת ויזל: ⁷⁴⁹

העיסוק בפועלם הספרותי של מחברי התורה הציב בחזית הדיון את ההיסטוריה האנושית של התהוותה וזו אינה מתיישבת בקלות עם אלוהותה.

ויזל העמיד את השאלה והציג התמודדויות שנתנו פרשנים יהודים לאתגר הביקורת. ניתן ללמוד מהתמונה ששרטט את ההקשר הרחב של בני זמנו של קאסוטו, באירופה ובארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים. דרכי התמודדותם התגובות של פרשנים אלה נעו בין התעלמות, פסילה ממניעים שונים או התמודדות. לטענת ויזל, אלה שבחרו בהתמודדות, בעצם בחירתם יצרו לגיטימציה לקיומה של השאלה ותרמו לצעד הבא בערעור על המסורת, בעודם אווזים במסורת בהצהרותיהם הדוגמטיות אך מממשים בפרשנותם עקרונות וכלים ביקורתיים. ויזל הדגים זאת בהצגת דרכם של ר' דוד כהנא (1838 - 1915) ורד"צ הופמן (1843 - 1921). ⁷⁵⁰ ניתן לראות את התמודדותו של קאסוטו כדוגמה נוספת לדבריו.

במהלך פירושו לבראשית, כשהתייחס לכותב או למחבר, השתמש קאסוטו במונחים "הכתוב" או "התורה" בלי להתייחס במפורש לקיומו של מחבר אנושי או לעיתוי הכתיבה, העריכה או החיבור. ⁷⁵¹ שני מונחים אלה בהם השתמש הם רב-משמעיים ועמומים. ⁷⁵² בדבריו אל קוראי הפירוש המתעניינים בתולדות

⁷⁴⁸ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא.

⁷⁴⁹ ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 261 – 262; גרוסמן, **גלוי ומוצפן**, עמ' 15 – 18; קלנר, **אמונה שאינה**.

⁷⁵⁰ ויזל, שם, עמ' 275 – 299.

⁷⁵¹ להמחשת התופעה מובאות הדוגמאות הבאות: הפירוש **מאדם עד נח** מתחיל במילים: "כוונת התורה"; בעמוד הראשון של הפירוש מצויים הביטויים: "מתנגדת היא"; "דבריה נבחת נאמרים"; "התנגדותה נשמעת" (קאסוטו, **מאדם עד נח**); בהמשך מופיעים הביטויים: "לקחה התורה", "סיפורה של התורה", "התורה לא התייחסה", "לא נמנעה התורה", "רצתה התורה למסור" (קאסוטו, שם, עמ' 4), דוגמה נוספת: "שישתמש הכתוב" (קאסוטו, שם, עמ' 8); וכך פעמים רבות בהמשך הפירוש.

⁷⁵² על עמימות זו במושג "תורה" עמד קויפמן (קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 218).

המסורת וסידורה, הפנה קאסוטו את הקוראים לספרו האיטלקי, לספרו **תורת התעודות** ולמאמרו "שירת העלילה בישראל".⁷⁵³ לשם דיון בסוגיה זו נעיין בדברים שכתב בסיכום ספרו האיטלקי, בתכתובת שעמד בה בשנות הארבעים, בדברים שכתב לאנציקלופדיה המקראית, ובחומרים מארכיונו.

תחילה, נשוב לספר **בראשית ומבנהו** שכבר נידון בעבודה זו.⁷⁵⁴ קאסוטו פתח את סיכום מסקנות **ספר בראשית ומבנהו** באזהרה לקוראיו, לא להיות קוראים "נחפזים" הרואים בפרק זה את החלק העיקרי של עבודתו, ולקפח בכך את הניתוח המעמיק של חמשת הפרקים שקדמו לו. את עיקרי הדברים שכתב בפרקים הקודמים כתב ופרסם בעברית בשנותיו בירושלים, אך את הסיכום לא תרגם ולא פרסם. הספר תורגם שנים רבות לאחר פטירתו. להלן (במקוטע) דבריו:⁷⁵⁵

בישראל הקדמון היו שגורות מסורות רבות בדבר ראשית העולם והאנושות ובדבר אבותיה הראשונים של האומה, ומסורות אלו היו שונות זו מזו במקורן, באופיין ובעמדתן. היו מסורות אשר, אגב שינויים מעטים או רבים שחלו במסירה הארוכה בעל פה, שמרו זכר מאורעות קדומים, והיו אחרות לעומתן, שהשתייכו לסיפורת העממית. היו ביניהן יצירות עצמאיות של הרוח הישראלית, ויסודות אשר, אגב תהליכים שהיו בוודאי מורכבים מאד, נשאבו מתרבות אומות אחרות. אחדות נמסרו מדור לדור בחוגים העממיים, ולעומתן אחרות עברו דרך ההגהות של ה"חכמים" או של הכוהנים, או אפילו נוצרו בחוגי החכמים או הכוהנים. אחדות לבשו צורה פיוטית, וכתוצאה מכך – צורה קבועה יותר, ואילו אחרות הועברו בפרוזה, ועל כן היו נתונות ביתר קלות לשינוי בפי המוסרים... כשנערך ספר בראשית, הייתה כבר מאחוריהן, או לפחות מאחורי רבות מהן, היסטוריה ארוכה ומסובכת, אף כי קשה, או בלתי ניתנת לשחזור. לאחדות מהן הייתה שהות מספקת להסתעף ולהתפתח בצורות רבות, שונות זו מזו, וכך הולידו גרסאות שונות, שאחרי כן התקיימו בנפרד זו מזו, וחיו כל אחת חיים משלה. מכלול מסורות אלו היה, כנראה, נרחב מאד, נרחב בהרבה מהיקפו של ספר בראשית. כנראה, אין בספר בראשית אלא לקט מסודר של יסודות שנשאבו מאותו ערב רב של מסורות נרחב ומגוון.

כמובן, גם כאשר ספר בראשית ? **נערך**,⁷⁵⁶ הוסיפה לחיות ולהתפתח מורשת המסורות הקדומות, והיא נמסרה מדור לדור והתרבתה במשך מאות השנים.

מדברים אלה עולה בברור שקאסוטו חשב שראשיתו של ספר בראשית במסורות בעל פה. המסורות עצמן הגיעו מחוגים שונים, ולכן היו בעלות אופי ועמדה שונות זו מזו. הן עברו תהליכי מסירה שונים, ארוכים ומורכבים. בהערות שנועדו לצורך המהדורה החדשה שתיכנן לפרסם בבוא היום כתב:⁷⁵⁷

⁷⁵³ קאסוטו, מאדם עד נח, עמ' י.

⁷⁵⁴ ראו פרק שני סעיף 2.2.7.6.

⁷⁵⁵ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 329 – 330.

⁷⁵⁶ בתרגום הרטום לעברית כתוב: "גם אחרי שחובר ספר בראשית", אולם קאסוטו כתב באיטלקית: "...quando la Genesi fu redatta" (קאסוטו, **בראשית, איטלקי**, עמ' 394) שמשמעותו להרכיב או לערוך. תודה לפרופ' דוד קאסוטו שסייע לי בבדיקת נקודה זו.

⁷⁵⁷ קאסוטו כתב את הדברים בכתב ידו בשולי העמוד בספר **בראשית ומבנהו**, בתרגום העברי זהו עמוד 330 בהערה שהינן לשורה 8. קאסוטו-זלצמן תרגמה את ההערה והיא נמצאת בדברים שהיא כתבה בנספח הספר בעברית (קאסוטו-זלצמן, עמ' 374).

כל האמור מתייחס לעריכה הסופית: (וזאת לעומת ה)גרעין העשוי להעלות אותנו עד משה. קשה להניח כי משה, כשעסק בעיצוב המבנה ההכרתי של בני עמו, לא הציב בפניהם תמונה כללית של המסורות הקדומות על ראשית ימי האנושות ועל ראשית עם ישראל.

בדברים אלה שכתב בהערה מפריד קאסוטו בין העורך הסופי, שעיצב את הספר כפי שהוא לפנינו, לבין משה שאליו ייחס את הגרעין הקדום של ספר בראשית.

כדי להמחיש בדיוק למה התכוון קאסוטו על המסורות ועריכתן, יובאו דברים שכתב על הפרקים ט"ו וי"ז בבראשית, בדיון על "הסיפורים המקבילים".⁷⁵⁸ שני הפרקים מספרים את סיפור הברית שכתב האל עם אברהם, זוהי כפילות. המחקר ייחס את הסיפור הראשון למקורות JE ואת השני ל P, ובין היתר התבסס על השוני בין הביטוי "כרת ברית" האופייני ל JE ל"הקים ברית" או "נתן ברית" האופייניים ל P. קאסוטו דוחה שיטה זו, ומפרש ש"הקמת ברית" היא הבטחה מחודשת של ברית קיימת.⁷⁵⁹ יתרה מזו, יש כאן חידוש והרחבה:⁷⁶⁰

בפרק ט"ו, ה' אלוהי ישראל מדבר אל אברם, שיהיה בעתיד אביו של ישראל, ומבטיח לו זרע זה, ואף קניין ארץ כנען בשביל אותו זרע. בפרק י"ז, אלוהים, אלוהי האנושות, מדבר אל אברם, אביהם האידיאלי של כל בני אדם שיקבלו את בשורתו, והוא מרחיב את היקף הבטחתו הקודמת מהמסגרת הלאומית למסגרת האנושית הרחבה יותר.

קאסוטו הפנה את קוראיו לדיון על השימוש בשמות האל בפרק הראשון של ספרו, ולהקבלה בין דמויותיהם של נח ואברהם שיוצר הכתוב דרך החילוף המכוון בשימוש בשמות ה' ואלוהים:⁷⁶¹

בחירת אברם מקבילה להצלחת נח. וברית האל עם אברם, שדן בה פרק זה, נתפסת כאן כהשלמת ברית האל עם נח וכקיום הברית עם אדם הראשון בצורה המכובדת והנשגבה ביותר.

בהמשך דבריו על הפרקים ט"ו וי"ז הסביר קאסוטו:⁷⁶²

בפרק ט"ו, נותנים את הדעת על הכיבוש החומרי של ארץ כנען ושל הארצות הסובבות אותה, כפי שיושלם בידי דוד (יושם לב לגבולות החיצוניים, פסוק יח, שהם הגבולות שהגיעה אליהם התפשטות ישראל תחת שלטונו של דוד, ולשם ה"יבוסים" שהושם אחרון, לסיום הסדרה, ויזכר שבכך אפשר לראות טענה כדי לייחס את המחבר לימי דוד). בפרק י"ז אנו מוצאים הבעת האמונה בהתפשטות תפיסתו של אברהם בקרב אותם עמים שעליהם עתידה להתפשט השפעת ישראל.

המדובר כאן אפוא... בשתי מסורות שונות, הראשונה בעלת אופי עממי, והשנייה בעלת אופי של חכמה. אולי אפשר לשער, שבתחילה היה מקורן בהתפצלות לשתיים של המסורת הקדומה ביותר בדבר ברית האל עם אברהם. אך ידע **המספר**⁷⁶³ לצרף זו לזו לאחדות, לאחר שראה אותן

⁷⁵⁸ קאסוטו-זלצמן הפנתה את הקוראים לשתי דוגמאות בתוך **ספר בראשית ומבנהו** בהן הוא שיער את תהליך עבודת העורך וייחס אותה לימי דוד, זו הדוגמה הראשונה (קאסוטו, **שם**, הערה שסומנה בכוכבית בשולי עמ' 330).

⁷⁵⁹ ראו הדיון בביטויים אלה בקאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 96 – 100.

⁷⁶⁰ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 251.

⁷⁶¹ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 42.

⁷⁶² קאסוטו, **שם**, עמ' 251 – 252.

⁷⁶³ בתרגום הרטום לעברית כתוב: "המחבר", במקור האיטלקי כתב קאסוטו: "ma che il narratore ha Saputo : collegare in unita' " שמשמעותה לספר סיפור (קאסוטו, **בראשית, איטלקי**, עמ' 298) האותיות אינן מודגשות במקור.

כמתייחסות לשתי התגלויות שונות של האל לאברהם. ועל כל פנים לא יכלו להיראות בעינינו אלא שכאלה. מאחר שמצא את שתייהן בעת ובעונה אחת במורשה המסורתית של אומתו.

קאסוטו כתב שהיו שתי מסורות קדומות בעל פה, ומשער שאולי התפצלו ממסורת אחת. הוא טוען שהמספר ראה אותן כמבוססות על שתי התגלויות, והשכיל לשלבן למסכת אחת. דוגמה נוספת ניתן למצוא בסיכום הדיון על כיבושי אברהם: 764

מחברו, שכנראה כתב בשנותיה האחרונות של מלכות דוד, כאשר אחרי המאבקים הארוכים והעזים באה תקופה של שלום ושלווה, הודות לשלטון המלא על הארץ ולעליונות המדינית והצבאית של ישראל, רצה להשמיע בו כיצד שלטון זה ועליונות זו היו דבר שכבר רצתה בו מימי קדם השגת ה' ואף בישרה עליה מראש.

ובאופן דומה בדיון על הקושיות הכרונולוגיות: 765

סופר, שיציב לעצמו את התפקיד למזג במכלול אחד מסורות מגוונות, אף אם הוא יודע בגאונות ליצור בהן יחידה הרמונית, אינו יכול למנוע שתישאר פה ושם איזו עקבה של הרב-גוניות המקורית. אדרבא, הייתי אומר, שלא תהיה גאונות יצירה אשר תתעה אחרי דקדוקי עניות כמו גילה של שרה, שרק דקדקנות מופרזת יכולה לראות בה, על יסוד מה שהקדמנו, קושי רציני... וזו היא הדרך, שלפי מה שאמרתי זה עתה, הצביע עליה המְסַפֵּר לפתרון הניגוד: שאברהם וזוגתו מוצגים לפנינו בסיפורי בראשית כשני יצורים השונים בהרבה מבני אדם הרגילים.

בסיכום לספרו, על סמך הדיון שקיים, הציע קאסוטו שהתקופה המתאימה לזמן עריכת ספר בראשית היא התקופה האחרונה של מלכות דוד, זמן שהתאפיין באחדות מדינית וגבולות רחבים של שקט ושלום: 766

ואזי גם נראה, שהגיע הזמן שבו יכלה האומה הישראלית, ששחררה מהדאגות המְלֵאוֹת של המאבק למען הקיום, להתרכז בשקט בתוך תוכה ולהגות בנוחות וביעילות בזיכרונות עברה. מצד שני, בוודאי חשבו אנשי הרוח הערניים ביותר בישראל, שהיה הכרחי ודחוף לעצב תודעה לאומית ודתית יציבה ואחידה, תודעה שתתאים לאחדות שהושגה בחיים המדיניים. ובוודאי לא נעלם מעיניהם מה רבה התועלת שהיו עשויות להביא לכינון תודעה כזאת בעם המסורות הקדומות, הדנות בראשית עם ישראל והאנושות והיקום, כשהן מוצגות בצורה נאותה.

קאסוטו ייחס את העריכה ל"אמן ברוך כישרון עילאיי" - *Un maestro di altissimo genio*, שברר מתוך שפע המסורות שנשתמרו את אלה שהתאימו למטרתו, ועיצב מהן סיפור אחד בשיטה סדורה. עורך-כותב-מחבר זה דבק במסורת בכל מה שנוגע לתוכן העובדות, אך שמר לעצמו את החירות ההכרחית בפרשנותה. מטרת עיצוב התודעה הלאומית הזאת היו לדעת קאסוטו: 767

764 קאסוטו, שם, עמ' 314; במקור האיטלקי כתב קאסוטו: "il cui autore, scrivendo", שמשמעותן: הסופר כותב. ההדגשה של קו תחתון אינה במקור (קאסוטו, **בראשית, איטלקי**, עמ' 374).

765 קאסוטו, שם, עמ' 318 – 319; בתרגום הרטום לעברית כתובה המילה "סופר", במקור האיטלקי כתב קאסוטו: scrittore שמשמעותה סופר. בתרגום הרטום לעברית כתובה המילה "מספר", במקור האיטלקי כתב קאסוטו:

"teste' ci e' additata dal narratore per soluzione" שמשמעותה מחבר או סופר (קאסוטו, **בראשית, איטלקי**, עמ' 379) האותיות אינן מודגשות במקור.

766 קאסוטו, שם, עמ' 330.

767 קאסוטו, שם, עמ' 330 – 331. האותיות אינן מודגשות במקור.

...להשתמש באותן מסורות כדי להגיש, לא בנוסחאות מופשטות, אלא באמצעות סיפור עובדות מוחשיות ויצירת קשר הולם ביניהן, מכלול לקחים בנוגע לה', בוראו ומנהיגו היחיד של היקום ובמיוחד אלוהיו של עם ישראל, שופט צדק... הגומל ביושר... שנתגלה לבני התמותה וקירב אותם לידיעתו, בחרו לכך במיוחד את אבות ישראל ובאמצעותם את האומה שיצאה מהם... למצוא ולהבליט בקורות האבות הקדומים דמיון מיוחד לקורות צאצאיהם הרחוקים, וכאילו בשורה מראש ותיאור מראש של אותן קורות בהתחוללותן במשך מאות שנים, עד למבנהו הכביר של דוד, להוכחה שכל ההתעלות ההדרגתית של ישראל נקבעה מראש ברצונו של האל, ושהמבנה שהקים דוד יש לראותו כיציב וכבלתי ניתן לערעור, בתנאי כמובן, שישראל יוסיף להיות זכאי לכך על פי הצדק האלוהי... הנה מה שהציב לעצמו כמטרה מי שחיבר⁷⁶⁸ את ספר בראשית.

מעיון זה עולה שקאסוטו התייחס בספרו למי שביצע את העריכה במגוון ביטויים: עורך - redatta, מחבר - composta, מספר - narratore, כותב - scrivendo, כולם פעלים המתארים פעולות אנושיות. קאסוטו שיער את קיומו של תהליך ארוך, בו מעורבים בני אדם במסירתן ועיצובן של המסורות העתיקות, שהיו החומרים מהם נוצרה התורה, הסיפור האחד והשלם שלפנינו. בדברים שכתב קאסוטו בסיכום ספר בראשית ומבנהו על תקופת הממלכה המאוחדת, ניתן אולי לקרוא את רוח התקופה באיטליה בשנות העשרים של המאה העשרים, רוח של צמיחת הלאומיות האיטלקית. אפשר למצוא גם הדים לרחשי ליבו על העם היהודי והתחייה המחודשת לה הוא זקוק, כפי שסיכם את נאומו בשנת 1924:⁷⁶⁹

רק הכיבוש המחודש של הערכים המקוריים של המחשבה המקראית... יביא את נשמת ההמונים היהודים להתחבר, מעל אלפי השנים, לרוחם של ספרי המקרא, תוך שהם מחדשים את המצפון העתיק למצפון החדש של ישראל. המצפון החדש שיביא לישראל את ההצלה מהמשבר הנורא המאיים עליו היום, ויאפשר לו לחדש את דרכו... לאור האידיאלים שלו.

3.2 קיסר בנה גשר - שיטתו של קאסוטו בסוגיית תורה מן השמים

קאסוטו זכה לביקורת רבה מצדם של רבים שראו בו "כופר" שאינו מאמין "בתורה מן השמים".⁷⁷⁰ להלן יוצג כי קאסוטו האמין בכך שמקורה של התורה מן השמים, וכי אחז בעמדה מורכבת בנושא מקורה האלוהי של התורה. למרות שנהר ונמנע מפרסום דעתו בסוגיית תורה מן השמיים, מצויים בכתביו שני מקורות כתובים המתייחסים לסוגייה: הנאום משנת 1924 שנידון בפרק השני בעבודה זו,⁷⁷¹ וחליפת מכתבים עם ידידו אלפונסו פאציפיצי (Alfonso Pacifici) מהשנים 1938 – 1943. ההתכתבות בין שני הידידים נשמרה בארכיונים של קאסוטו ושל פאציפיצי.⁷⁷² פאציפיצי נמנה על החבורה הציונית הצעירה שטיפח הרב

⁷⁶⁸ בתרגום הרטום לעברית כתוב: "מי שחיבר", קאסוטו כתב באיטלקית: "ecco cio' che si prefisse di fare chi compose la Genesi, שמכילה את המשמעות "יוצר" (קאסוטו, בראשית, איטלקי, עמ' 395).

⁷⁶⁹ קאסוטו, "המקרא והיהודים המודרניים", עמ' 383; ראו סעיף 3.1.3.
⁷⁷⁰ דוגמאות לגישה זו ניתן למצוא גם היום, למשל: ראק, "משה דוד קאסוטו"; גרשוני, "קאסוטו למה לא?", המתמודד עם השאלים את השאלה הנחשבת לגישה המקובלת.

⁷⁷¹ קאסוטו הבדיל בדבריו בנאומו בשנת 1924 בין החובה המדעית "לחקור בחופשיות את שאלת חיבור התורה" שתכליתה להגיע לחקר האמת ההיסטורית והספרותית לבין משמעותו הדתית של הספר. הוא הציע פרשנות חדשה לביטוי "תורת משה". משמעות האמונה הדתית הטמונה בביטוי "תורת משה" עבור הדור הנוכחי (בשנת 1924) לא יכולה להיות "חוק שנכתב בשלמותו בידי משה", היא צריכה להיות חוק ש"גרעינו" הגיע מ"העקרונות שהניח משה". חמש עשרה שנים מאוחר יותר בנאום שנשא בכניסתו לתפקידו באוניברסיטה העברית בשנת 1939, חזר על העקרונות שהעמיד בנאומו המוקדם בדבר חקר המקרא ותפקידם של החוקרים והמחקר היהודי, אבל, בנאומו המאוחר יותר לא התייחס לנושא האמונה הדתית, ראו פרק שני סעיף 2.4.2.

⁷⁷² חליפת המכתבים פורסמה על ידי פיאטלי בשפה האיטלקית, ועומדת להתפרסם בשפה העברית בזמן הקרוב. החומר בפרק זה מבוסס על הנוסח האיטלקי של המאמר משנת 2016. תודה לא' פיאטלי, ולפרופ' ד' קאסוטו על הליווי הנאמן ועל

מרגליות בפעילותו בפירנצה והושפע ממנו מאד. בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, היה פאציפיצי מבכירי הפעילים הציונים באיטליה, והחזיק בדעות שמרניות ביהדות. הוא עלה לארץ ישראל בשנת 1934 ובמהלך השנים עבר תהליך של שינוי שהביאה למהפך בזהותו הדתית, מציוני שומר מצוות לחרדי.⁷⁷³

כבר בשנת 1932 בעת מינויו של קאסוטו לתפקידו החדש ברומא, יצא פאציפיצי בקריאה כללית בכתב העת היהודי "ישראל", בה התנגד בחריפות לפרשנות מודרנית של המקרא. הוא לא נקב בשמו של קאסוטו, אך הגדיר את הרעיונות אותם הציג בנאומו משנת 1924 כמסוכנים לעתיד היהדות:⁷⁷⁴

דעה זו של רבים, שמאמינים שהשחרור מ"עול התורה" יאפשר להם לשחרר את מחשבתם האישית מכבלי הדוגמה, רווחת גם אצל אחדים מן המשתייכים לקיצוניות הנגדית, המוכרים היום בשם האומלל "אורתודוקסים", שדוגלים בשמירה קפדנית של התורה כולה ועושים זאת בפועל, מתוך שהם מקבלים כהנחה מוקדמת הכרחית [...] את העיקרון שהתורה כולה, כמו שהיא לפנינו היום, מילה במילה, אות באות, ניתנה למשה משמיים בצורה שאפשרה לו להעלות אותה על הכתב מבלי להוסיף דבר סובייקטיבי משלו. לעמדה זו מתנגדת העמדה [...] שבגרמניה נקראת לפעמים "אורתופרקסיה" (התנהגות הולמת) כדי להבדיל אותה מה"אורתודוקסיה" (מחשבה הולמת). [האורתופרקסיה] שוללת את העיקרון של ההתגלות המילולית, ודאי ובוודאי כעיקרון מחייב לכול – לאמיתו של דבר היא אף שוללת את האפשרות שעיקרון תאולוגי כלשהו מחייב את הכול – היא מכירה בערך האלוהי של התורה, אבל לעומת זאת היא דוגלת בשמירה קפדנית של התורה כולה ועושה זאת בקפדנות לא פחותה מזו של ה"אורתודוקסים".

...

הדבקים בעמדה המניחה את הכרחיות העיקרון שהתורה כולה, אות באות, נתגלתה [למשה], טוענים מנגד כי בהיעדרו של עיקרון מוצק שיפיח בה רוח חיים, בשמירת המצוות שלכם, שמושגת כל כולה על משמעת קרה, לא תהיו מסוגלים להנחיל לצאצאיכם אפילו את שמירת המצוות שלכם.

לקראת סיום קרא לקאסוטו בבירור, אף שלא ציין את שמו, לשקול את התנגדותיו:

היומרה הזאת לחופש המחשבה בד בבד עם כפיית המעשה אינה אלא אשליה: הדואליות הזאת בין מעשה למחשבה היא אבסורדית מבחינה פסיכולוגית [...] מבחינה לוגית, ואולי גם מבחינה מוסרית [...] האדישות הזאת כלפי ההנחות המוקדמות התאורטיות שלו [...], שיש להן משמעות אוניברסלית, כגון קבלה או אי-קבלה של ההנחה שהתורה נגלתה [למשה] מילה במילה מן האל עצמו, או שנכתבה בידי אנשים חכמים אולי אפילו אלפי שנים לאחר מכן. הגיע הזמן להביא בחשבון את ההתנגדות הזאת.

פאציפיצי תיאר את האורתופרקסים, ובלי לומר זאת במפורש כיוון לקאסוטו, והסביר את עמדתם ביחס להתגלות.⁷⁷⁵ בעוד האורתודוקסים מקבלים את רעיון ההתגלות ותורה משמים, כמונח בסיסי "התגלות

הסכמתם לפרסום הדברים במסגרת עבודה זו. ראו, פיאטלי, "מבית המדרש עד פולמוס פאציפיצי" וכן הפרסום בעברית שטרם ידועה הבמה בה יפורסם.

⁷⁷³ על החבורה הציונית הצעירה בפירנצה ראו סעיף 1.2 בעבודה זו. על הפולמוס ורקעו (פיאטלי, שם, עמ' 61 – 89).

⁷⁷⁴ Alfonso Pacifici, Al di là della logica, «Israel» 27.11.1932, pp. 7-8, וגם, פיאטלי, שם, עמ' 60.

⁷⁷⁵ חמיאל השתמש בביטוי זה כשתיאר את עמדתו הדתית של קאסוטו, חמיאל, "השפעות שד"ל" עמ' 412, והערה 52.

מילולית", האורתופרקסים מקיימים את המצוות בקפידה אך אינם מקבלים את רעיון ההתגלות כפשוטו, כדוגמה דתית מחייבת. קיום המצוות של האורתופרקסים חסר מרכיב "עיקרון מוצק שיפיח בה רוח חיים" שבלעדיו לא יצליחו להנחיל לדור הבא את עיקרון ההתגלות ותורה משמים. כפי שיוכח מהמשך ההתכתבות, אכן קאסוטו הבין את ההתגלות לא כפשוטה, הוא הדגיש את חשיבותה של החשיבה העצמאית הבלתי דוגמתית. אבל חשוב לסייג כאן שני סייגים: האחד, כפי שתואר לעיל יהדות איטליה הייתה שונה וייחודית, תיאורה בהתאם להגדרות, לתהליכים ולקבוצות שהתקיימו במאה התשע עשרה והעשרים במרכז אירופה אינו במקומו.⁷⁷⁶ הסייג השני הוא מבחן ההיסטוריה, לפחות לגבי בני משפחתו של קאסוטו עצמו. פאציפיצי הטיח באורתופרקסים את האזהרה שהם לא יצליחו להעביר את שמירת המצוות לצאצאיהם, ובנושא זה, לפחות לגבי קאסוטו ובני ביתו – טעה. למרות ברכת ההצלחה החמה ששיגר פאציפיצי לקאסוטו בכניסתו לתפקיד, היו הדברים קריאת תיגר על דרכו.

עם פרסום הספר *La Questione della Genesi*, בשנת 1935, כתב עליו פאציפיצי מאמר ביקורת בכתב העת היהודי *La Rassegna Mensile di Israel*.⁷⁷⁷ פאציפיצי נתן למאמרו את הכותרת הרב משמעית *Caso Cassuto* (מקרה קאסוטו), וקרא לקאסוטו לקדש שם שמים ברבים ולהכריז על כך שמקורה של התורה אלוהי, משמים, וכך קיבל אותה משה וכי כל דרכה של ביקורת המקרא מוטעית. המאמר פורסם באופן סמלי בחודש סיון, ערב חג מתן תורה. דבריו של פאציפיצי על ספרו של קאסוטו, שיא מחקריו עד אז, שיצא באותה העת מהדפוס היו קשים, אך קאסוטו בחר שלא להגיב. כאמור, פאציפיצי עלה לארץ ישראל באמצע שנות השלושים, והקשר בין שני האישים נמשך. לקראת עלייתו לארץ ישראל כתב קאסוטו מכתב לפאציפיצי בו תאר בכאב את מצבו ומצבה של היהדות, ופרש את תקוותיו וחלומותיו על היעוד של הוראת המקרא בירושלים כחלק מהמפעל הציוני. המכתב נכתב ב-18 בדצמבר 1938, השבוע בו הושעה קאסוטו בעקבות חוקי הגזע מכל תפקידיו באקדמיה באיטליה, וכך כתב:⁷⁷⁸

גם אני משוכנע שחובתנו היסודית כרגע היא התשובה, החזרה לאבינו שזנחנו ולתורתו שממנה רחקנו. בפורענויות שפקדו אותנו אני רואה – אני אומר זאת לכולם זה זמן רב – את העונש הצודק הראוי לנו על שהתרחקנו מדרך התורה, ובה בעת את האמצעי המחמיר אבל הנחוץ כדי להחזיר אותנו אל דרך הישר שממנה סטינו. על כל אחד מאיתנו לתרום בכל כוחו וככל יכולתו לחזרתנו אליה. ובהזמנה מירושלים אני רואה רמז של ההשגחה, הקוראת לי למלא את חלקי במשימה הקדושה הזאת. אל תחשוש שברצוני – חס ושלום – "לשתול" שם את רעיונות הגויים: אדרבה, עבודתי תוקדש כולה לעקירתם. רעיונות זרים מצאו מסילות אל ליבנו יתר על המידה: יתר על המידה פעלו הרעיונות האלה את פעולתם ההרסנית על בני הנוער שלנו, ובעיקר בארץ ישראל. חייבים לנתק את הדור הצעיר מן הרעיונות האלה ולהחזיר אותו אל האמונה בקדושת התורה ובאלוהיות שלה. אני מברך את אלוהיי שעשני ראוי להשתתף במשימה בכוחותיי שלי וקרא לי להתגייס במקום ובזמן של האחריות הכבדה ביותר – אחריות שמרטיטה כל וריד ופעימה, אבל אני מקבל אותה עליי מתוך הבנה מלאה של חשיבותה לעתיד ישראל. ואולי ההכשרה שהוכשרתי בסביבה האירופית הייתה מתנה משמיים, וההשגחה ביקשה לצייד אותי בכלי הנשק הנחוצים לקרב הזה על התורה הקדושה שיתחולל בעיר הקודש.

⁷⁷⁶ ראו סעיף 1.1.

⁷⁷⁷ Alfonso Pacifici, *Il caso Cassuto*, RMI X, 2-3 (giugno-luglio 1935), pp. 93-99.

⁷⁷⁸ קאסוטו אל פאציפיצי, רומא, "ערב שבת וישב" [תרג"ט, 16 בדצמבר 1938], הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (להלן: אמת"), אוסף אלפונסו פאציפיצי, P 172, b. 69; פיאטלי, שם, עמ' 66.

מכתבו של קאסוטו כתוב בשפה של יהודי מאמין, הרוצה בכל מאודו לשוב ל"דרכי התורה", ומסביר את המציאות הקשה של חייו וחיי העם כולו במונחים של השגחה. הוא ראה את תפקידו בהובלת הדור החדש להכיר ב"קדושת התורה ובאלוהיות שלה" כלומר: היותה מאת האלוהים. הוא קרא לכלים המדעיים עליהם הוא אמון "כלי נשק" ב"קרב" ברעיונות הזרים שנכנסו לחינוך הדור הצעיר בארץ ישראל, והיא הייתה בעיניו "מתנה משמים" שהטילה עליו ה"השגחה". הצהרה זו, שקאסוטו כתב לחבר-יריב ותיק, ברגעי מבחן בחייו, מאירה זווית חדשה על הצהרותיו כשניגש למלאכת הפירוש בלי הנחות מוקדמות ובלי להיות כבול לאף גישה מלכתחילה.⁷⁷⁹ קאסוטו לא חשש מאימוץ כלים של ביקורת ספרותית והיסטורית, וראה בהם כר להתחדשות, ובאותה העת הוא ראה את עצמו חלק מהמפעל הציוני של התחדשות העם היהודי ושיבתו לארץ ישראל, והצהיר ששליחות זו תעצב את פרשנותו.⁷⁸⁰ פאציפיציזם ראה בהוראת המקרא באוניברסיטה העברית בכלים מדעיים על ידי קאסוטו סכנה, ושלח אליו מסר המזהיר מפניה. קאסוטו ענה בקצרה, בעברית:⁷⁸¹

ידידי, כמו שכבר אמרתי לך, לא להרוס באתי, אלא לבנות באתי: באתי להילחם מלחמת קדש, לכבוד ה', ולכבוד תורתו הקדושה, לפיכך אין לך לדאוג, אדרבא.

פאציפיציזם לא נואש מניסיונו להחזיר את קאסוטו ל"דרך הישר", ובשנת 1943 חודשו מאמציו. בעת הזאת מעמדו של קאסוטו החל להתבסס כאישיות ציבורית בעלת חשיבות בענייני רוח ומחקר.⁷⁸² הוא היה מרצה מוערך באוניברסיטה בירושלים, סדרת הרצאותיו הפופולריות למורים כבר פורסמה בספר **תורת התעודות**, וגם שיטתו הייחודית על הקשר בין הספרות המקראית לספרות הכנענית ועל שירת העלילה בישראל פורסמה.⁷⁸³ בין השניים נוצרה התכתבות, ידידותית אך סוערת, בה חשף קאסוטו את השקפותיו בצורה רחבה ומפורטת. בערב חג השבועות בשנת 1943 כתב פאציפיציזם לקאסוטו:⁷⁸⁴

...אני משוכנע שבתוך ליבך אין אתה מאמין פחות ממני ש**ספר התורה** כמו שהוא נכתב כולו בידי **משה רבנו ע"ה** על פי הכתבה אלוהית ישירה, כמו שהאמינו כל הדורות שלנו עד אובדן הדרך של המאה הקודמת. ואני מתפלל לאלוהים שייתן לך את הכוח להכריז על כך מהקתדרה ולהשליך אל האש את כל הטעויות הפסידו-מדעיות. זה יהיה **קידוש השם** הגדול ביותר והתרומה הגדולה והמיידידת ביותר לגאולה.

קאסוטו השיב:

⁷⁷⁹ ראו למשל הדברים שכתב במקומות הבאים: קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 1; קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 17 - 18; **שמות**, פירוש, עמ' ח - ט.

⁷⁸⁰ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' ט - י; קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא", עמ' 8 - 11; קאסוטו, "דברי פתיחה"; ⁷⁸¹ קאסוטו אל פאציפיציזם, ירושלים י"ג בתשרי ת"ש (26 בספטמבר 1939), אמת", שם. פיאטלי, שם, עמ' 67, הערה 85. ⁷⁸² בארכיון מצויים נאומים שנשא ברדיו על נושאים במקרא ויהדות ועל משמעותם לחברה היהודית המתגבשת בארץ ישראל, כגון משמעותה של השבת (ARC.1787.287) והרצאה על בני אברהם ובני מלכיצדק שהציגה את חידושיו בחקר המקרא (ARC.1787.2101). החל משנת 1942 היה קאסוטו העורך הראשי של האנציקלופדיה המקראית, ומשנת 1943 עסק בהוצאת מהדורה עברית של התנ"ך. בשני נושאים אלה התייצב מעמדו כדמות ציבורית חשובה ומוערכת, ראו סעיפים 3.3 ו-3.4.

⁷⁸³ המאמר "תפקידו במדע המקרא" והספר **תורת התעודות** פורסמו בשנת 1940, המאמר "ספרות מקראית וספרות כנענית" פורסם בשנת 1942, והמאמר "שירת העלילה בישראל" פורסם בשנת 1943.

⁷⁸⁴ פאציפיציזם אל קאסוטו, ערב שבועות תש"ג, ארכיון קאסוטו, b. 291. פיאטלי, שם, עמ' 68 - 69, הערה 90. כאן ובמכתבים הבאים מילים באותיות מודגשות היו כתובות בשפה העברית בתוך המכתבים באיטלקית, וכל המקומות המודגשים בקו תחתון הם כך במקור.

...אני משוכנע...שאת שנינו מניעה אותה אהבה לתורה, אותם מסירות וכבוד לתורה, אותו רגש של קדושת התורה. הניסוח שלך מצד אחד ושלי מצד שני אומרים בסופו של דבר את אותו דבר בשתי שפות שונות; כל אחד מאיתנו באותה שפה שמתאימה יותר לצורת המחשבה שלו ולנטייתו הכללית. אין אפוא שום סיבה שאחד יוותר על השפה שלו כדי לקבל את זו של חברו. אני מכיר בכך שהשפה שלך מתאימה לחוגים מסוימים... השפה שלי מתאימה יותר לחוגים אחרים...אנחנו יכולים וחייבים להישאר תמיד חברים, ולא זו בלבד אלא שאנחנו יכולים וחייבים להרגיש חברים ושותפים בחתירתנו למטרה המשותפת, שהיא קירוב עם ישראל לתורה.

ניסוחיו של קאסוטו מדגישים את הערכים עליהם השתית את דרכו: אהבה, מסירות וכבוד לתורה ולקדושתה, ולמטרה שהציב: קירוב עם ישראל לתורה. אלה הם ערכים שמרניים המחוברים בטבורם למסורת ישראל ונשמעים כדבריו של רב ולא של מדען. באותה העת, תשובתו היא מורכבת, ומכילה רובד נוסף, בה הוא כותב על "שתי שפות שונות" (מילים שהוא עצמו מתח קו תחתיהן) בהן פועלים האישים, כדי להגיע לאותה המטרה. קאסוטו מסביר ומבהיר שהדרך של המחקר המדעי, מובילה גם היא לערכים הדתיים עליהם כתב.

פאציפיצי אתגר את קאסוטו במכתב נוסף בו דרש ממנו התייחסות מפורשת ופומבית. הוא פרט במכתב בפרטים מוחשיים את ההשלכות של קבלת הרעיון שכתובת התורה נעשתה ביד אנושית, על כל המוגבלויות של בן אנוש בגוף פיזי. הוא האשים את קאסוטו בהפצת רעיונות מסוכנים, המערערים את הבסיס למדרשי ההלכה עליהם מושתת קיום המצוות. הוא סבר שהם שומטים את הקרקע מתחת לרגליהם של המקיימים תורה ומצוות, ומהווים הזדמנות נוחה לאמץ עמדה מקילה שאינה מצריכה מאמץ רוחני.

קאסוטו השיב במכתב קצר בו חזר על עיקרי דבריו הקודמים:

... מעולם לא הנחתי שאתה בעצמך התחלת להתקרב לעמדתך. הנחתי רק שהתחלת להבין שהיא יכולה לסייע להחזיר אל התורה את מי שאינו יכול או אינו רוצה לקבל את עמדתך... שאתה רואה בתוצאה כזאת עוון גדול, בעוד אני רואה בה מצווה גדולה.... הטוענים שלך אינם יכולים לגעת במי שרגיל לומר בכל יום בכוונה מלאה את **ברכת התורה**, ששם כתוב, בין השאר, **אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו**, וכאשר חולקים לו את הכבוד של ההזמנה לעלות לתורה מכריז ברבים ובכוונה מלאה: אשר נתן לנו תורתו תורת אמת. ההבדל בין השקפותינו מבוסס על כך שאתה חושב כי הקב"ה יש לו רק דרך אחת להעניק לנו את מתנתו היקרה, ואילו אני מאמין שיש לו דרכים אין-סוף לעשות זאת...⁷⁸⁵

קאסוטו ראה במפעלו "מצווה גדולה": מציאת דרך להשבתם לתורה של אלה שכבר לא יכולים ולא רוצים עוד בדרך המסורתית. לדעתו, אמנם ליהודי התמים באמונתו, המברך ברכות התורה ומתכוון למובן הטכסטואלי, לא נשקפת סכנת התרחקות מהתורה, אך לא אליו כיוון קאסוטו את מפעלו. קאסוטו האמין בכל ליבו "שיש לקב"ה יותר מדרך אחת להעניק את מתנתו היקרה", והוא ראה את עצמו שליח לאחת מהדרכים הללו, יצירת שפה חדשה הנחוצה לדור הנוכחי, כדי שהיא תהיה רלוונטית עבורו. זהו קו מחשבה

⁷⁸⁵ קאסוטו אל פאציפיצי, כ"ה בסיוון תש"ג (28 ביוני 1943), ארכיון קאסוטו, b. 291, ואמת", P 172, b. 69. פיאטלי, שם, עמ' 72, הערה 93.

עקבי וניתן למצוא אותו בנאומו בכנס הבין דתי בשנת 1924,⁷⁸⁶ בנאומו בירושלים ב 1939,⁷⁸⁷ ובמטרות שהגדיר לפירוש החדש לתורה.⁷⁸⁸

בתשובתו לא וויתר פאציפיצי והמשיך לאתגר את קאסוטו, על מהות הסמכות האלוהית של התורה, והאם בכתיבתה היה מעורב גורם אנושי.⁷⁸⁹ קאסוטו נענה לאתגר והשיב באריכות.⁷⁹⁰ קאסוטו הכיר במחלוקת העמוקה שלו עם ידידו-יריבו, וייחס לה חשיבות עליונה, הוא לא התכוון להגיע להסכמות, אלא להבנה והערכה הדדית. בדבריו הוא השווה את פאציפיצי לסופר הגיבור הלאומי האיטלקי מנצוני,⁷⁹¹ שלא היה מסוגל להשתמש בתבונתו כשאמונותיו הנוצריות הדתיות התנגשו עם עולם המדע. קאסוטו סבר שהמוסכמות הדתיות אותן קיבל על עצמו ידידו מונעות ממנו את השימוש ביתרונות המחקר המדעי וממצאיו. הוא ראה עצמו כאדם שהצליח להתעלות ולהשתחרר מהן. יתירה מזו, קאסוטו ראה את יתרונה של היהדות בכך שהיא מאפשרת חשיבה מדעית ביקורתית בלי חשש שהאמונה הדתית תיפגע. במכתבו קאסוטו השתמש במשל, הוא המשיל את דרכי הלימוד השונות של התורה ופרשנותה לתחומי מדע שונים המשתמשים בכלים שונים בתכלית להבנת מציאות מורכבת. שלושת ענפי המדע השונים: תיאולוגיה-פילוסופיה, פסיכולוגיה וביולוגיה, כולם מכוונים להבנת העולם, ותשובותיהם נותנות משמעות שונה באופנים שונים של חשיבה והבנה, בלי שתהיה בכך סתירה לאמונה באל הבורא את האדם. בנמשל, קאסוטו ממשיך את פאציפיצי לחוקר התחום הפילוסופי-תיאולוגי ואת עצמו הוא ממשיך לביולוג. עבודתו שלו כמדען מתחילה במקום בו מסתיימת או אליו משיקה עבודתם של קודמיו, ואינה סותרת אותה. כמו שהמחקר הביולוגי על המבנה המופלא של גוף האדם ותפקודו מביא "הוכחה ניצחת בדבר המקור האלוהי של האדם", כך גם עשוי חקר המקרא להביא הוכחה ניצחת על מקורה האלוהי. תפקידו הוא לחשוף כיצד הדברים עובדים מרגע שנכנסים לתמונה ה"שותפים" של הקב"ה ובראשם משה רבנו.

קאסוטו לא הסתפק במשל הראשון והוסיף משל שני, בו ניסה להסביר כיצד ברא האל את העולם, וכיצד אנשים שונים זקוקים להסברים שונים על אותו המעשה, המשל על קיסר שבנה את הגשר *Caesar pontem fecit* (לטינית). המשפט המכריז על כך שקיסר הוא בונה הגשר מכיל מסר בשני רבדים. המסר הבסיסי הוא שקיסר אכן הגה את רעיון בניית הגשר ודאג לתכנונו ולהקמתו הפיזית. הרובד הנוסף נועד למי שרוצה לרדת לחקר הדברים, ורוצה לדעת כיצד בדיוק תוכנן ונבנה הגשר, ואף לחקור את תולדות בנייתו.

משל הגשר מכיל דימוי דו ממדי: **הסיפור על בניית הגשר, ותולדותיו של הסיפור**. קאסוטו, איש הספרות, עושה בו שימוש מרתק. **ראשית**, הסיפור עצמו, מי בנה את הגשר? ברור שזהו הגשר של קיסר, אך לקהלים שונים אומרים זאת בדרכים שונות. רוב העולם, הם האנשים הפשוטים, יסתפקו בהכרזה שקיסר הוא הבונה, ואילו המומחים זקוקים לתשובה המדויקת והמפורטת, לא רק מי הגה, אלא אף מי היו וכיצד פעלו המהנדסים והבנאים שהגשימו את בניית הגשר. כך גם התורה. **שנית**, תולדותיו של הסיפור: המבקרים

⁷⁸⁶ סעיף 2.1.3.

⁷⁸⁷ קאסוטו, "תפקידו במדע".

⁷⁸⁸ סעיף 2.4.4.

⁷⁸⁹ פאציפיצי אל קאסוטו, כ"ז בסיוון תש"ג (30 ביוני 1943), ארכיון קאסוטו, b. 291, ואמת", P 172, b. 69; פיאטלי, שם, עמ' 73 – 75, והערה 94 בעמ' 75.

⁷⁹⁰ קאסוטו אל פאציפיצי, ח' בתמוז תש"ג (11 ביולי 1943), ארכיון קאסוטו, b. 291, ואמת", P 172, b. 69; פיאטלי, שם, עמ' 76 – 80, והערה 101 עמ' 80.

⁷⁹¹ אלסנדרו מנצוני, היה משורר וסופר לאומי איטלקי במאה התשע עשרה. יצירותיו הן מפסגת הספרות העולמית. הרומן המפורסם ביותר פרי עטו: *I promessi sposi* היה מקור השראה לתנועת הריסורג'ימנטו, איחוד איטליה, והניב הלשוני. מנצוני, שהחל את חייו כספקן צרפתי, בן לזוג איטלקים שחיו בצרפת, חזר לאיטליה, ולדת הקתולית, וכתב שירה ופרוזה דתית בנוסף ליצירתו הספרותית (אנצ' בריטניקה: <https://www.britannica.com/biography/Alessandro-Manzoni>).

המאוחרים, הבאים לערער על אמיתות הסיפור בהמשך הדורות ומטילים ספק בכך שקיסר בנה גשר, מערערים לא רק לעצמם, אלא גם ל"רומאים הפשוטים" של הדורות הבאים. הם ממציאיים "פסאודו-מדע" לשם כך. כדי להתמודד עם הערעור הזה חיוני לדעת קאסוטו להכיר ולדעת את פרטי בניית הגשר, ולהיות מעורה בשפה המדעית הנחוצה, בבחינת "דע מה שתשיב לאפיקורוס". זוהי בעצם ההתמודדות החשובה יותר, ומי שמתחמק מהתמודדות איתה טומן את ראשו בחול. קאסוטו ראה עצמו נלחם לחשיפת מקורה האלוהי של התורה, באותם הכלים בהם השתמשו כדי להוכיח שאין מקורה אלוהי.

בסוף המכתב עונה קאסוטו, את התשובה אותה לא ענה בשנת 1935, כשפרסם פאציפיצי את ביקורתו החריפה על **ספר בראשית ומבנהו** :

ובעניין זה הייתי רוצה להעיר דבר מה. כמה מהמשפטים שלי, שללא סיבה מספקת לפי דעתי עשו עליך רושם עמוק כל כך (לדוגמה המשפט שבו דיברתי על מורה "ברוך כשרון עילאי", שאם תבחן אותו היטב תראה שהוא משקף מושגים ממש שלנו : $maestro = רבנו$; "ברוך כשרון עילאי" = **ולא קם נביא עוד בישראל כמשה** [דברים לא, י]), לא אמרתי ולא כתבתי אותם אף פעם אחת מאז באתי לארץ ישראל, כדי לקיים את העיקרון הזהירו בדבריכם [משנה, אבות א, יא], כדי שלא יטעו בהבנת דבריי כמו שטעית אתה. אינני מוציא מכלל אפשרות שייקרו לי בעתיד ההזדמנות או הצורך לחזור עליהם : מן הסיבה שלעיל לעת עתה לא חזרתי עליהם לא בעל פה ולא בכתב. אתה הוא שהפצת את הדברים בארץ ישראל.

בהתייחסותו של קאסוטו לפרק האחרון בספרו האיטלקי על ספר בראשית, הוא מציע את התרגום שלו עצמו לעברית, למשפט שכתב באיטלקית כעשור שנים קודם, בו ייחס את כתיבת התורה ל *un maestro di altissimo genio*.⁷⁹² הוא מזהה את ה"maestro" עליו כתב במשה רבנו, ואת ה"כשרון העילאי" שלו הוא זיהה עם נבואתו. קאסוטו היה מנסח אומן וקפדן בשימוש במילים, בנושא כל כך חשוב יש להניח שברר אותן היטב.⁷⁹³ האם יש כאן רק תרגום למשמעות אליה התכוון כשפרסם את דבריו ב-1935, או שנוספה במשך השנים הבנה חדשה של קאסוטו והיא זו שגרמה לבחירתו במונח "מורה"? האם יש משמעות לכך שהדברים נכתבו בהתכתבות אישית בין ידידים ולא בבמה אקדמית? האם ניתן להבין שקאסוטו ייחס את מקורה של התורה ל"מורה", קרי : משה, ולמסורות שהיו בידיו ועליו, ואת עריכתה כפי שהיא מונחת לפנינו, לתקופת מלכות דוד?

בסוף המכתב קאסוטו כתב את מה שלא אמר עד אז במפורש בשום מקום אחר : הוא הודה שנמנע במכוון מפרסום דעתו זו על חיבור התורה מאז בואו ללמד בירושלים : "לא אמרתי את דברי ולא כתבתי אותם אף פעם!" את ההחלטה הוא אינו מנמק בכך ששינה את דעתו ועמדתו, אלא ברצונו לקיים את הציווי במסכת אבות:⁷⁹⁴

אבטליון אומר, חכמים, הזהירו בדבריכם, שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום מים הרעים, וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו, ונמצא שם שמים מתחלל.

⁷⁹² התרגום העברי של הרטום למילים אלה הוא: "אמן ברוך כשרון עילאי" (קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 331).
⁷⁹³ אף מבקריו החריפים ביותר של קאסוטו שיבחוהו על תכונה זו (ברנהיימר, "שאלת בראשית", עמ' 307; קויפמן, "מאדם עד נח", עמ' 220); ואף פאציפיצי עצמו (פיאטלי, שם, עמ' 63).

⁷⁹⁴ משנה, אבות, א, יא.

קאסוטו ופאציפיצי, שניהם בעלי ידע תורני רחב, בוודאי הכירו את דברי הרמב"ם על משנה זו, שפירש אותה כמכוונת נגד סכנת האפיקורסות.⁷⁹⁵ ממה שכותב קאסוטו ברור שהיה מודע למשמעות השפעתו על שומעיו ותלמידיו, וחשש שדבריו יפורשו לא כהלכה וישמשו לאפיקורסות. והוא אף מטיח בפאציפיצי האשמה: "אתה שהפצת את הדברים בארץ ישראל".

לאחר גילוי זה של האופן האנושי בו חוברת התורה, הוא מסיים את מכתבו בהתייחסות לסמכותה של התורה עבורו, הרואה עצמו נאמן לתורה ולרוחה, ומתוך כך מחויב להשתמש בתבונתו ושכלו לשם לימודה:

וכעת אני מבקש לענות לשאלתך בעניין סמכותה של התורה. התשובה יכולה להיות פשוטה מאוד וקצרה מאוד. נוכח העיקרון שהתורה מן השמים, הסמכות ברורה מאליה. ובאשר למשנתם של רבותינו, התורה מצווה אותנו על פי התורה אשר יורוך ועל המשפט אשר יאמרו לך תעשה לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל [דברים יז, יא]. ולכן גם סמכותם מובנת מאליה.

מדוע אני אומר כל הזמן "הניסוח שלך"? משתי סיבות: (1) מאותה סיבה שאני אומר שלי, כלומר כדי לפשט את הדברים, כדי לומר: מה שאתה מקבל, מה שאני מקבל. הדעה שלי אינה דעה בלעדית שלי (וגם בגלל זה מוזר שבחרת לכוון את חיצידך אל דמותי הצנועה, ולחלוק לי בכך כבוד שאיני ראוי לו). היא דעתם של 99% מהיהודים הנאמנים לתורה ולרוחה, הסוברים שלא רק זכותם היא, אלא גם חובתם, שלא לוותר על השימוש ביכולות המחשבה והתבונה שנתן להם הקב"ה. (2) משום שאני משוכנע שהניסוח שלך, להבדיל ממה שאתה חושב, אינו עולה בקנה אחד לא עם עקרונות התורה עצמה, לא עם אלי ויכוח סרק חסר תועלת.

המכתבים משנת 1943 מאירים את מחשבתו המורכבת של קאסוטו, רב בישראל, שומר תורה ומצוות בקפידה, וחוקר מדע המקרא המפעיל חשיבה ביקורתית על תורת ישראל, מתוך תחושת שליחות עמוקה לצורכי הדור. הוא היה מודע לקושי שיהיה לרבים להבין את המורכבות זו, והודה שנמנע במכוון מפרסום דבריו על חיבור התורה ברבים, לעת ההיא. קאסוטו לא חשב שמשמעות האמונה ב"תורה מן השמים" צריכה להיות מובנת לבן המאה העשרים כפשוטה, וכפי שהובנה על ידי דורות קודמים.⁷⁹⁶ ברור מכתביו שסבר

⁷⁹⁵ "מים הרעים" כנוי לאפיקורסות, ואמרו השמרו בדבריכם בתוך ההמון ולא יהיה בדבריכם מקום שיסבול, פירוש אחר: מפני שאם יהיו שם אנשים כופרים יפרשו אותם כפי אמונתם והתלמידים כבר שמעו אותם מהם ויחזרו לאפיקורסות ויחשבו שזאת הייתה אמונתכם ויהיה בזה חלול השם כאשר אירע לאנטיגנוס עם צדוק וביתוס" (רמב"ם, משנה אבות, א, יא).

⁷⁹⁶ גם היום סוגיית האמונה בעיקר שטבע הרמב"ם: "תורה מן השמים" לא כפשוטו אלא באופן מורכב, רחוקה מלהיות בלב ההסכמות במרחב המחשבה הדתי אורתודוקסי. קלנר מציג עמדה מורכבת בה הוא דוחה את התפיסה הרואה בשלושה עשר עיקרי האמונה של הרמב"ם את הדרך היחידה או המרכזית להבנת היהדות וקיומה במאה העשרים ואחת, ומציע לא לקבל אותם כפשוטם (קלנר, אמונה שאינה, עמ' 60). קלנר מציג אלטרנטיבה, הדומה לתפיסה של קאסוטו, ומביא בשם סמואלסון את התפיסה שיהדות היא נאמנות: "ביטחון בכך שאלוהים הוא אלוהים ויש לעבוד אותו, שיש לקיים את מצוות התורה ואת הפרשנות הרבנית שלה כעבודת אלוהים, וכי העם היהודי נבחר על ידי אלוהים לשמור על התורה, לציית לה וללמד אותה" (קלנר, אמונה שאינה, עמ' 87). זומר מעמיד את השאלה במלואה חריפותה בפתח ספר חדש המוקדש לסוגייה, וניסוחו הוא כמעט זהה במילותיו לניסוחים בהתכתבותם של הידידים קאסוטו ופאציפיצי: "השאלה המעשית שאני שואל יכולה ללוש צורה קונקרטית יותר: האם אדם שסבור שהתורה או אפילו חלקה הם חיבור אנושי יכול לברך 'אשר קידשנו במצוותיו' לעשות כך וכך בלי לעשות שקר בנפשו? האם יש ממד של צביעות בעניית 'אמן' על הברכה שלפני קריאת התורה בבית הכנסת – שבה מברכים את ה' אשר .. נתן לנו את תורתו' – אם איננו מאמינים שאלוהים כתב את המילים שבעל הקורא קורא מיד אחרי כן? האם יש טעם לשמור מצוות אם מקבלים את טענות היסוד של ביקורת המקרא?" (זומר, התגלות וסמכות, עמ' 10 – 11). ראו גם את הפרק החמישי בספרו של ויזל הדן בהתמודדות בסוגייה זו בעת החדשה (ויזל, כוונת התורה, עמ' 251 – 227).

דיון משמעותי נוסף נמצא בספרו של ברמן המתמודד עם אתגרי המפגש בין מחקר המקרא לעולם האמונה. ברמן, בדומה לקאסוטו לפניו (אף שאינו מזכירו), מותח ביקורת על ה"פרדיגמות השגויות השולטות בשדה חקר המקרא" (ברמן, אני מאמין, עמ' י) ועל ה"כשל האפיסטמולוגי, הכרתי... אשר שלט לאורך זמן בתיאורית חיבור התורה בכלל" (ברמן, שם, עמ' 137). הוא ממען את ספרו לדור המתחנך בתפיסת עולם דתית ונחשף לתפיסות הביקורת, מתוך ההכרה שזוהי הדרך

שהייתה מעורבות אנושית ביצירת התורה, והוא לא ראה בנאמנותו או באמונתו הדתיות סתירה לכך. מהמכתבים שכתב בראשית שנות הארבעים עולה כי חשש שעמדה מורכבת זו לא תובן ואף תגרום נזק. באותן השנים היה גם מעורב בעיצובה הרעיוני והמעשי של האנציקלופדיה המקראית. העובדה שלקח על עצמו את נושא האמונות והדעות באנציקלופדיה, מעידה על החשיבות שראה בתחום זה. קהל היעד של האנציקלופדיה היה לא רק מלומדים אלא גם עממי ורחב כחלק מהמפעל הציוני. קאסוטו כיוון את העיסוק בחלק האמונות והדעות ואת הערכים שכתב ו/או ערך ברוח זהירה, ונמנע שם, כפי שנמנע בפירושו לתורה מאמירות ברורות על זהותו של העורך האנושי. מהפרוטוקולים של ישיבות המערכת עולה הזהירות והרגישות הרבה שייחס לערכים אלה (ועל כך בסעיף הבא בעבודה זו). בכתביו מסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים, למשל בפירוש לספר שמות, במאמרים בהם התייחס לסדרם של ספרי המקרא, ובמיוחד בטיוטה לספר המבוא (שתוצג בהמשך פרק זה) התייחס לשלבי התהוות הטקסט המקראי והתורה, ומהם עולה באופן ברור, שלא רק שלא נסוג מדעתו בשנות השלושים, על תהליכי המסירה האנושיים, אלא פיתח אותה עוד, וכנראה לא חשש מפרסומה.

3.3 מפעל האנציקלופדיה המקראית

החל משנת 1942 עמד קאסוטו בראשם של שני מפעלים חשובים בחקר המקרא בארץ ישראל שהיו בעלי משמעות לאומית ובינלאומית גם יחד. קאסוטו היה העורך הראשי הראשון של האנציקלופדיה המקראית, ובאותה העת עמד בראש העבודה להוצאת נוסח עברי חדש של התנ"ך מטעם האוניברסיטה העברית. שני מפעלים אלה קשורים בעבודתו הפרשנית ופעילותו הציבורית, וניתן ללמוד ממעשיו בהם על גישתו לסוגיות מרכזיות כגון נוסח המקרא, התהוותו, הדרכים ללימודו, ומשמעותו עבור העם היהודי והעולם. מפעלים אלה זה התרחשו בעשור האחרון של חייו, נשקפים מהם דעותיו ושיטותיו המגובשות. מפעל האנציקלופדיה נדון כאן בעיקר מזווית הראייה של הגשר בין מסורת לביקורת.

3.3.1 האנציקלופדיה בראשיתה

בשנות הארבעים הקדיש קאסוטו מאמצים רבים ליצירתה של האנציקלופדיה המקראית. פרופ' אליעזר ליפא סוקניק,⁷⁹⁷ ראשון הארכיאולוגים באוניברסיטה העברית וחוקר המגילות הגנוזות, הוביל את היוזמה לכתובת אנציקלופדיה מקראית מטעם האוניברסיטה והוצאת ביאליק. סוקניק היה יושב הראש של האנציקלופדיה, וקאסוטו היה העורך הראשי. תחת ניצוחם המשותף הוכנה תוכנית העבודה השאפתנית,

לחזק את יהדותם וזהותם, טיעון דומה לדברים שאמר קאסוטו בשנת 1924. ברמן מניח, בדומה לקאסוטו, כי חקר המקרא חייב להתייחס לעולם הספרותי ולתבניות הספרותיות של התרבות בהן הוא נוצר, המזרח הקדום (ברמן, שם, עמ' כז) ומציע: "את הדיוק ההיסטורי של התנ"ך וחוסר העקביות והסתירות בתורה אפשר לראות באור חדש כאשר בוחנים את התורה בהקשר המזרח-תיכוני הקדום" (ברמן, שם עמ' 13). ברמן דן בסיפור יציאת מצרים, בהשוואה לטקסט מצרי קדום, כתובת קדש (ברמן, שם, עמ' 66-77) ובסיפור המבול בהדגשת ההשוואה לטקסט הבבלי עלילת גלגמש (ברמן, שם, עמ' 119-140). הוא מוצא הסבר לסתירות שראו החוקרים בין חוקי התורה השונים, באמצעות הרעיון של "המשפט המקובל" שמבטא התייחסות של "חוק בסיסי שעובר ניסוחים חדשים ומקבל ביטוי חדש לאורך הדורות" (ברמן, שם עמ' 160). התמודדותו של ברמן עם טענות ביקורת המקרא על הסתירות וחוסר העקביות בתורה, שהן הבסיס לתורת התעודות, מזכירות את התמודדותו של קאסוטו, במאה הקודמת. גישתו של ברמן למספרים בסיפורי התורה כמספרים סמליים היא דומה לזו של קאסוטו (ברמן, שם, עמ' 50-57). ברמן, שהוא גם חוקר מקרא וגם רב בישראל, דן בהרחבה ב"ג עיקרי האמונה של הרמב"ם תוך הצגת התמודדות חכמי ישראל מאז הרמב"ם בסוגיית "תורה מן השמים". את ספרו הוא מסכם במלים הבאות: "העובדה שהיהודים שמרו את חוקי התלמוד מאז ועד היום... והיא אות לחותם הא-לוקי הטבוע בהם. אנו מאמצים אל ליבנו בשלווה את התורה כפי שהיא עתה בידינו, ובטוחים כי זה הנוסח אשר חפץ ה' כי נקדשו, ואין בלתי" (ברמן, שם, עמ' 338). נימה זו מזכירה מאד את גישתו של קאסוטו כרב המוצגת בפרק זה.

יצא לאור הכרך הראשון, והוכנו תשתית וחומר רב לכרכים הבאים.⁷⁹⁸ ראשי היישוב והנהגת התנועה הציונות ייחסו משמעות רבה למפעל וגייסו אליו את גדולי המומחים שנמצאו בארץ ישראל באותם הימים,⁷⁹⁹ והוא יצא לדרך בשנת 1942. לא יסופרו כאן כל תולדותיו של המפעל רב ההיקף שנמשך שנים רבות גם אחר פטירתם של קאסוטו וסוקניק.⁸⁰⁰ קאסוטו תכלל את העבודה המדעית מול הכותבים והעורכים, ועמד בקשר הדוק עם מנהל ההוצאה מטעם מוסד ביאליק, משה גרדון.⁸⁰¹ בשל מורכבות המפעל וקשיי הזמן (מלחמה עולמית) נמשכה העבודה זמן רב מהמצופה. בתיקים שמורות התכתבויות סוערות בין גרדון ובין קאסוטו על קצב העבודה, איכות הדפוס ועוד, ומצויים בו גם דברי ברכה של קאסוטו במסיבה הפנימית שקיימו במערכת עם צאת הכרך הראשון. יש בהם הצצה לסגנון ההומור הפיורנטיני שרבים ממכריו הזכירוהו, המהול בדבריו של תלמיד חכם:⁸⁰²

מצב רוחנו היום דומה למצב רוחם של הורים החוגגים את לידת בנם הבכור ואת טקס ברית המילה המכניסה אותו לתוך קהל ישראל... ולא בלי חבלי הריון וחבלי לידה הגענו ליום זה. ובמיוחד חלו החבלים האלה עלי, כלומר שאני חלתי במיוחד בעד הילד הזה, מכיוון שנפל בחלקי להיות המרכז של העבודה, ואוי לו למרכז מכיוון שמתרכזים בו כל הקשיים וכל החבלים. עליי היו כולנה, וביחוד קשיי ההכרעה במקרים, הרבים לאין סוף, של חלוקי דעות. ביתר העמים... "הראש מחליט" (ביטוי בלטינית?), בקרב עמנו המבורך במידה גדולה של נטייה לפלפול ולהתנצחות, כפלים לכל הפחות כמספר הראשים הם הדעות...

...אבל מאידך גיסה, עלי להגיד, מתוך הכרת טובה לכל המשתתפים במפעל, שחבלים נפלו לי בנעימים. כל חברי המערכת עשו מה שביכולתם כדי להקל מעלי את טורח העבודה, וכולם היו לי חברים טובים ונעימים. שמם נאה להם ונאים הם לשמם. כולם היו אלעזרים - אל עוזרים ליפות יפה יפה את המפעל... כולם מלאים חכמה ודעת כדוגמת משה על הר סיני, כולם מוכנים לתת על כל שאלה ושאלה תשובתם הרמתה כשמואל בשעתו, כולם היו ידידי ובני ימין, כולם השתדלו לתת צבי תפארת למפעלנו... ומה אומר על החברים העוסקים בהוצאה? מנהל ההוצאה הוא משה (גרדון), והעומד בראש עוזריו הוא משה, והמשגיח על התצורה ומלאת הספר הוא משה (שפיצר), ומכיוון שגם אני משה בוודאי שלא

⁷⁹⁸ בארכיון קאסוטו נשמרו ארבעה תיקים עבי כרס ובהם מאות מסמכים המתעדים את עבודת המערכת. הישיבות השבועיות התקיימו בביתו של סוקניק בשעות הערב. מתועדת עבודה רבה של קבלת החלטות על מהות הערכים, אורכם, סידורם, סמכויות הכותבים והעורכים, הדפוס ועוד. ישיבת המערכת הראשונה התקיימה ב 15 באפריל 1942, היא עסקה בעיקר בתנאים הטכניים לעבודה: זמינות ספרים עבור כותבי הערכים, מקום פיזי, התמודדות עם כותבי ערכים מחוץ לירושלים והחזרת ספרים בזמן, עזרת פקידים בתשובות מהירות על שאלות טכניות, הסקה בחורף הירושלמי, המדורים השונים והקשר בין העורכים, סמכויות העורכים, והמקצועיות במקצועות אחרים (מדעי הבוטניקה). בראשיתו של התהליך היו לא מעט ויכוחים, כולל עימות פרסונאלי "בין דורי", על חלוקת התפקידים במערכת, וויכוח עקרוני בין סוקניק לקאסוטו על אופי המפעל, האם יהיה אוצר למדע, מחולק לעניינים, או אנציקלופדיה בסדר אלפביתי. ארכיון קאסוטו ARC.4*1787 0292.1; ראו גם: קאסוטו, "דברי פתיחה", עמ' י; אופנהיימר, "המורה".

⁷⁹⁹ בפרוטוקולים של ישיבות המערכת מתועדים שמותיהם של: היו"ר - סוקניק, סגל, גוטמן, לחובר, גרדון, קאסוטו, טורטשינר (טור סיני), ייבין, מייזלר (מזר), ומזכיר המערכת ביינארט. תולדות המפעל מתועדות בדברי הפתיחה לכרך הראשון של האנציקלופדיה המקראית (קאסוטו, "דברי פתיחה"), שנכתבו ככל הנראה על ידי קאסוטו עצמו, שהיה העורך הראשי.

⁸⁰⁰ קאסוטו נפטר ב"ט כסליו תשי"ב, סוקניק נפטר ב"ג אדר תשי"ג. הכרך השני של האנציקלופדיה יצא לאור לאחר פטירתם.

⁸⁰¹ כפי שעולה מעיון בפרוטוקולים ובהתכתבויות, העבודה מול מוסד ביאליק מחד והכותבים והעורכים מאידך הייתה אינטנסיבית וזימנה לא מעט עימותים וויכוחים מקצועיים. כולם הביעו רצון להפיק את הטוב ביותר אך רצון זה גרם לעבודה מתמשכת של עריכה ותיקונים, שהיקשו על עמידה בלוחות זמנים.

⁸⁰² ARC.4*1787 0292. 2.

היה יכול להיות משהו של אי נעימות בינינו, שהרי כבר אמרו ממשָה עד ממשָה לא קם כ ממשָה - הוא. אדרבא, מכיוון שכולנו מושים, כולנו בני שם אחד נחנו וכולנו מעין איש אחד נחנו. די היה שאחד מאתנו יקרא לשני: משה משה והשני מיד קם ויאמר: הנני. לכולם אמורה תודתי מקרב לבי.

הכרך הראשון של האנציקלופדיה יצא לאור רק בשנת 1950 וההתרגשות הייתה גדולה. הנהלת הסוכנות היהודית ומוסד ביאליק קיימו ישיבה חגיגית לציון האירוע בה נישאו נאומים, התפרסמו כתבות בעיתונות,⁸⁰³ הגיעו ברכות חמות ממנהיגים ומלומדים מהעולם היהודי, וקאסוטו נשא נאום קצר ברדיו.⁸⁰⁴ בנאום זה דיבר קאסוטו על המשמעות והייעוד הגדול אליו שאפו חברי המערכת:⁸⁰⁵

...מתחילת המאה שעברה... עיקר עניינם ועיקר עבודתם של חכמי ישראל היה מוקדש כמעט לחלוטין לחקר תולדות עמנו וספרותו בתקופות שלאחר סיום ספרי המקרא. העבודה... במקצוע המקרא... נעשתה רובה בידי החוקרים שלא מבני ישראל, והמלומדים היהודים לא השתתפו בה... הם הניחו לעבודתם שתיעשה בידי אחרים... כדברי הבחורה בשיר השירים: כרמי שלי לא נטרתי.

...בדורנו, דור התחייה, השתנו פני הדברים. גם במקצוע זה קמנו לתחייה. זה כבר עשרות שנים אחדות שעבודה מדעית חשובה במקצוע המקרא הולכת ומתנהלת בחוגי היהודים, ומשנה לשנה היא הולכת ומתקדמת יותר ויותר. עכשיו יכול עם ישראל לקרא על עצמו מקרא אחר מספר שיר השירים: כרמי שלי לפני... מי שלשון המקרא היא לשונו, והרוח המפעמת בספרי המקרא היא רוחו, עלול להבין ביתר קלות את דברי המקרא על בורים... ועוד חידוש חשוב התרחש... והוא הרחבת הידיעות בתרבות המזרח הקדמון. התגליות המרובות, והמפתיעות ברובן... אפשרו לנו לעמוד על אופייה של הסביבה שבה חי ופעל עם ישראל ובה נוצרו ספרי המקרא. ועל ידי כך נפתח לפנינו פתי לבירור כמה דברים שעד עכשיו היו נראים לנו סתומים, ונתקשינו בהם..

שני חידושים אלה משתקפים במיוחד באנציקלופדיה המקראית שלנו... האנציקלופדיה שלנו מסכמת את תוצאות המחקר עד עכשיו, וכמובן היא מביאה בחשבון את עבודתם של החוקרים היהודיים שבדורנו, ואת תוצאות התגליות במזרח הקדמון עד האחרונות שבאחרונות...

נראה היה שהחזון עליו דיבר קאסוטו בשנת 1939 מתחיל להתממש במציאות למרות הקשיים והאתגרים.

⁸⁰³ בעיתון "הארץ" נכתבה ביקורת ארוכה על הכרך הראשון של האנציקלופדיה, היא נפתחה במילים הנרגשות הבאות: "את ספרם על תולדות ביקורת המקרא שיצא לאור בברלין בשנת 1925... סיימו המחברים סוליאלי ושזר... במילים אלה: 'מתוך היסוס ובצעדים מדודים הולכת המחשבה העברית ויורדת אל נחלתה. ומי יודע אולי שערים שנשאר נעולים עד היום, עתידים להיפתח... יבוא וידפוק עליהם בעל הבירה בעצמו'. בעל הבירה בא והרתיק על השערים בעוז והם נפתחו לו לרווחה" (ש.ד. גויטיין, "האנציקלופדיה המקראית", עיתון הארץ, כ"ט אלול תש"י, 11 ספטמבר, 1950).

⁸⁰⁴ בארכיון קאסוטו, ARC.4*1787 0292.1, נשמרו מכתבי ברכה ושבח, הנאומים של קאסוטו במערכת, בישיבה החגיגית, וברדיו, וקטעי עיתונות שדיווחו על האירוע. א' ויטרבו צטט במאמרו קטעים מהנאום, אותם תרגם לאיטלקית (ויטרבו, "מורה למקרא בארץ המקרא", עמ' 152).

⁸⁰⁵ ארכיון קאסוטו, ARC.4*1787 0292.2.

3.3.2 אמונות ודעות

עבודת האנציקלופדיה חולקה למדורים, ולכל מדור נקבע עורך שעמד בקשר עם כותבי הערכים,⁸⁰⁶ תוכנו כ-6700 ערכים. אף קאסוטו היה בין הכותבים, וזכור כחרוץ ודייקן במסירת הערכים עליהם הופקד ככותב.⁸⁰⁷ הפרוטוקולים של הישיבות הראשונות מקיץ 1942 מכילים דיונים עקרוניים מהם ניתן ללמוד על השקפות עולמם של מובילי המפעל. קאסוטו הופקד על המדורים "ספרי המקרא בהתהוותם ובהתפתחותם" ו"אמונות ודעות". במהלך דיון על החלוקה למדורים התייחס קאסוטו לרגישות התחום "אמונות ודעות":⁸⁰⁸

מדור זה הוא "עדין" ביותר, אולי העדין ביותר באנציקלופדיה ומשום כך כדאי הדבר שאחריותו לא תהיה על עורך אחד בלבד. ועד המערכת צריך לדון על העיקרים שישמשו יסוד בעריכת המדור הזה, ולאחר שיקבעו יקל מכל אחד ואחד מחברי הוועד לקבל על עצמו את העריכה. הואיל והאחריות תהיה משותפת. למען לא תתבלט "עדינותו" של כמה וכמה בעיות לא תובע כל דעה אלא יאמר כי פלוני סבר כך, ואלמוני - אחרת. הדבר תלוי הרבה גם בבחירת מחברי הערכים.

חקר המקרא לא היה נושא קל עבור מוסדות האוניברסיטה והנהגת התנועה הציונית. העיסוק המדעי בחקר המקרא עצמו, ולא בפרשנותו בלבד, כפי שהיה בראשית דרכו של החוג למקרא, בימי סגל,⁸⁰⁹ אתגר את המוסדות. שאלות על התהוות המקרא, ראשיתו של עם ישראל ותולדות אמונותיו יחייבו התייחסות. קאסוטו ידע שאנציקלופדיה שתביא את חזית המחקר תהיה חייבת לבטא ולפרסם את הידע המדעי, וזה לא תמיד עלה בקנה אחד עם האמונות והדעות המסורתיות, ועלול להביא ביקורת על המפעל, וגם מחלוקות בקרב המערכת עצמה. הוא הוסיף ואמר:⁸¹⁰

מטרתה של האנציקלופדיה הריהי בראש ובראשונה אינפורמטיבית ומתוך כך על מחברי המאמרים לתפוס בעמדה אובייקטיבית ולמסור לקורא עובדות, ולהימנע בדרך כלל מלהביע השערות חדשות. כמובן, גם העובדה שאיזו דעה או השערה חשובה הובעה, כלולה בתוך העובדות שיש למסור עליהן אינפורמציה, ולפיכך בכל מאמר ומאמר תיזכרנה הדעות השונות או ההשערות השונות שכבר באו לידי ביטוי על נושא המאמר, או לכל הפחות החשובות שבהן. ואין צריך לומר שהרשות בידי המחבר להזכיר בתוך הדעות גם את דעתו הוא, ביחוד אם כבר פרסם אותה במקום אחר. וגם במקרה שלא

⁸⁰⁶ להלן רשימת המדורים ועורכיהם: היסטוריה וסוציולוגיה – 'גוטמן, לשון וספר, חוק ומשפט – נ"ה טור סיני, ארכיאולוגיה – ש' יבין, גיאוגרפיה וטופוגרפיה היסטורית, היסטוריה, שמות עצם פרטיים – ב' מזר (מייזלר), ספרי המקרא בהתהוותם ובהתפתחותם, אמונות ודעות – מ"ד קאסוטו, החי במקרא – ש' בודנהיימר.

⁸⁰⁷ ערכים שכתב קאסוטו באנציקלופדיה המקראית כרך א, 'ירושלים תש"י, 1950: אבות העולם; אבנים; אברהם; אדם; אל בפנתיאון הכנעני; אל, אלוהי ישראל; אל בית-אל; אל עולם; אל עליון; אל ראי; אל שדי; אלוהים – שמות אלוהים במקרא; אלוהי נכר; אלון מורה; אלוני ממרא; אלוף; אליל; אנוש; אלקשי; ארבת השמים; ארט במקרא; אשרה; ערכים שכתב קאסוטו באנציקלופדיה המקראית כרך ב, 1954, כרך ג, 1958, כרך ד, 1962, כרך ה, 1968, כרך ו, 1971 (ערכים אלה עברו עריכה לאחר פטירתו): בבל, מגדל בבל במקרא; בירוסוס; בית אל במקרא; בית החפשיית; בית המשתה; בני אלים, בני (ה)אלהים, בני עליון; בני נח; בעל; בעל ברית; בעל זבוב; בצקלון; בראשית, ספר בראשית; בריאת העולם; ברית בין הבתרים; ברכה, ברכה וקללה (כולל ברכת כהנים); בשת; גדי בחלב אמו; גוים; גזר, לוח גזר; גלגמש; גן עדן; דברות, עשרת הדברות; דברים, ספר (כולל פרק ל"ב, פרק ל"ג); דמשק אלעזר; דנאל (החכם); הבל; הושע, ספר; ויקרא, ספר; זכריה, ספר; חבקוק; חגי, ספר חגי; חוה; חנוך; חתנה, חתן וכלה; יבל; יה; יהושע בן נון; יהושע, ספר יהושע; יואל, ספר יואל; יובל; יוסף; יוסף בן יעקב; יחזקאל; יחזקאל, ספר יחזקאל; ים (במעשה בראשית); יעקב; יצחק; ישחק; ירד; כיבוד אב ואם; כמוש; כרוב, כרובים (ר"ד ברענט); כתב וכתובה (בהשתתפות ש"א ליונסטם); כתובות (בהשתתפות נ' אביגד); לאה; לבן; להט

החרב המתהפכת; לוחות הברית; לויתן; למך; עץ הדעת; עץ החיים (קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי", עמ' 27 – 28).

⁸⁰⁸ ARC.4*1787 0292.2

⁸⁰⁹ יפת, "החוג למקרא", וכן סעיף 2.4.1.

⁸¹⁰ ARC.4*1787 0292.2

פרסם אותה מכבר, יוכל להביעה לראשונה מתוך המאמר, ובלבד שישמור על הפרופורציות הראויות.

בדברים אלה של קאסוטו מצויה זהירות רבה. הוא מבקש לנתב את הכותבים והעורכים לכתיבה הנצמדת "לעובדות" ולהימנע מ"השערות חדשות". מחברי הערכים יכולים וצריכים למסור את דעתם אם פורסמה במקום אחר, ולחדש אך בזהירות, תוך "שמירה עלה פרופורציות ראויות".

קאסוטו הכין הצעה עקרונית לכתיבתם של הערכים ה"עדינים" והתקיים עליה דיון מעמיק, להלן הצעתו:⁸¹¹

המאמרים השייכים למדור האמונות והדעות יכללו על הרוב את חמשת החלקים כדלקמן: (א) סיכום שיטתי של החומר המקראי, לפי פשוטם של הכתובים. (ב) סיכום שיטתי של התפיסה המסורתית המשתקפת בספרות התלמודית ובספרות הרבנית, עד כמה שתפיסה זו קשורה במקרא. (ג) סיכום תפיסתם של הפילוסופים היהודים ודעותיהם על נושא המאמר, עד כמה שהן קשורות במקרא, וביחוד בפשוטו של מקרא. (ד) סיכום שיטתי של המקורות המעידים על אמונותיהם ודעותיהם של אומות העולם על נושא המאמר, עד כמה שהן עלולות להפיץ אור על החומר המקראי. (ה) ההשקפות המדעיות של זמננו על התהוותה, השתלשלותה והתפתחותה של הדעה או האמונה המהווה את נושא המאמר בתקופה המקראית: דעותיהם של החוקרים השונים ושל בעל המאמר כפי מה שנאמר למעלה.

בסיס המתווה שהציע קאסוטו מתחיל בפשט הכתובים בסעיף א'. סעיפים ב' וג' מוסיפים את הנדבך היהודי של המחקר הנקרא בפי הדוברים בפרוטוקול הדיון: "העבריות". דרך זו, הנראית לחוקרים ישראלים רבים במדעי היהדות היום מקובלת ומוכרת, הייתה בבחינת חידוש. לבסוף, בסעיפים ד' וה', יובאו דעות החוקרים על התהוותה ושלבי התפתחותה של הדעה המקראית, הם הסעיפים הרגישים. חלק מהתפיסה על תחיית התרבות היהודית בהתיישבות בארץ ישראל הייתה שבסיס המחקר הוא אוצרות הידע של היהדות, המשכו בעולם המחקר הביקורתי, שיש להביאו, לדון בו, ולהביע עמדה עצמאית, אפשר שתהיה חדשה.

הדיון שעסק בשאלת ה"עבריות" של האנציקלופדיה, הופנה גם כלפי פנים וגם כלפי חוץ. המלומדים שאפו לעיסוק מדעי אובייקטיבי אך היו מודעים מאד להשפעת השקפת עולמם היהודית והאישית על מפעלם. הם צמחו בעולם יהודי, והשכלתם המדעית נקנתה באירופה. הם השוו את עצמם למלומדים הנוצרים, והכירו בכך שכמותם, גם הם מחד גיסא תוצר של בית מדרש מסוים, ומאידך גיסא שבויים בתפיסות המדעיות שבתוכן צמחו ופרי בית המדרש היהודי מחד והמחקר הנוצרי פרוטסטנטי מאידך (עמד על כך במיוחד סגל). להמחשת השאלה העקרונית של ה"עבריות", האם וכיצד להשתמש באוצר הידע היהודי שעמד לרשות החוקרים היהודים לצורך הצגה של עולם המקרא, הביא קאסוטו דוגמה מהערך העתידי "גדי בחלב אימו":

אין להביא את דעותיהם והשקפותיהם של הפילוסופים היהודיים בימי הביניים אם אין להן קשר ישר אל המקרא. אך אם הרמב"ם אומר כי איסור חלב בשר במקרא נראה לו משום דרכי האמורי

— כדאי להביא זאת, בייחוד לאור התגליות האחרונות בראס-שמרה (אוגרית).⁸¹²

⁸¹¹ ארכיון קאסוטו, שם.

⁸¹² קאסוטו אכן כתב את הערך "גדי בחלב אימו" שהתפרסם בכרך השני של אנציקלופדיה המקראית, שיצא לאור אחר פטירתו. בערך זה הביא הסברים על פי פשוטו של מקרא, על פי פרשנותו במסורת התלמודית, ובפרשנות היהודית

קאסוטו שאף להביא את עולם הידע והפרשנות היהודית לתוך האנציקלופדיה, בלי לוותר על אובייקטיביות מדעית. הוא ראה בכך את אחד היתרונות הגדולים ואחת התרומות המרכזיות של המחקר היהודי בארץ ישראל, ואמר זאת בנאום הפתיחה שלו באוניברסיטה שנים ספורות קודם לכן. האנציקלופדיה הייתה הבמה אותה יצרו קאסוטו ושותפיו לפרסום המדעי היהודי החדש, התרומה הייחודית שלשמה ראוי היה לדעתו לצאת למסע המדעי הזה, תרומתם הייחודית של חוקרי המקרא מעם המקרא, העושים זאת בארץ המקרא.⁸¹³ הדברים שאמר בהמשך הדיון אופייניים לשיטתו כפי שכבר החל לפרסמה בירושלים:⁸¹⁴

אך יש גם עניינים שאינם נזכרים כלל במקרא, ובאים רק בתלמוד, ובכל זאת אין ספק כי הם מקראיים, כגון עניין ניסוך המים, או בעניין הקוסמוגוניות, בתלמוד ובמדרש יש חומר חשוב הקודם אפילו למקרא (אולי), ואעפ"י שהתורה לא קיבלה חומר זה, הוא נשאר חי בפולקלור של העם העברי, ונמסר אח"כ בספרות שאחר המקרא. או למשל עניין ראש השנה, ההשקפות על יום זה כעל יום-דין, שבו נחרץ גורלו של כל יצור, השקפות המצויות גם בין הבבלים, אעפ"י שאינן במקרא. יתכן כי התורה דחתה את ההשקפות האלה בגלל התנגדותה לאלילות, אבל בימי חז"ל כשבטלה סכנת עכו"ם, קיבלון אלה רשמית.

קאסוטו הביא לשם הדגמה את שיטתו על המסורות שעברו בעל פה בעם ישראל, חלקן נשמרו במקרא, וחלקן נשמרו במסורות הבתראיות, והוא ראה בהן כלי חשוב להבנת המקרא.

ביולי 1947, לכבוד הכינוס העולמי הראשון למדעי היהדות, התפרסם כרך לדוגמה, ובו ערכים מהאות א'. במבוא הקצר בתחילת החוברת אפשר לזהות ניסוחים המזכירים מאד את דבריו של קאסוטו במבואות לפירושו ונאומיו. הדברים מדגישים את החידושים וההישגים של "המדע העברי" ותרומתו לעולם המדע:⁸¹⁵

תחיית עם ישראל בארצו הידקה את הקשרים בינו לבין קנייני הרוח שבאו לו בירושה מן הדורות הקדומים. מששב לחיות בארץ שבות אבותיו חיו בה, נתחדש מגעו הישיר עם הסביבה שהם היו שרויים בתוכה, ורבה שאיפתו לחזור ולהמשיך, אחר הפסקה של ימי הגלות והפיזור, את תהליך חייהם ותרבותם. שאיפה זו לחידוש חיי ההווה על רקע חיי העבר, רישומה ניכר באופן מיוחד בשדה חקר המקרא. בדורות האחרונים היו חכמי האומות ראשי המדברים בו, וחכמי ישראל הקדישו את רוב עבודתם לחקר התקופה שלאחר המקרא, ובייחוד לחקר ימי גלותנו. עכשיו נשתנה המצב. עבודתם של אנשי המדע העבריים בארץ ישראל בדורנו פתחה לחקר המקרא נתיבות חדשות, והעם יוצר המקרא, השב עכשיו לתחייה על אדמת המקרא הולך וכובש לו את המקום הראוי לו בחקירת ספרו הנצחי.

המסורתית. הוא הזכיר את דעת הרמב"ם ואת פרשנות פילון. הוא ציטט שורות מספרות אוגרית: "בשל גדי בחלב, גדי בחמאה" המצויות כהוראות פולחן, והסביר לאורן את הפסוק בשמות כג, יט: "כדי להביע את רגשי תודתך לאלוהי העולם על פרי האדמה שהוא נותן לך, ולבקש מאתו שירבה לך את תבואתה, תביא לבית מקדשו את ביכורי הפירות. אבל לא תבשל גדי בחלב אמו, כלומר, לא תעשה כמעשה הגויים, המסמלים את הפוריות בפעולה אכזרית זו." (קאסוטו, "גדי בחלב אמו", טורים 435 – 438).

⁸¹³ ראו סעיף 2.4.2.
⁸¹⁴ ARC.4*1787 0292.2, בעת קיומן של הישיבות הראשונות, בקיץ 1942, כבר פרסם קאסוטו את המאמרים: "בעל ומות בכתבי אוגרית", "תהלים ס"ח", "ספרות מקראית וספרות כנענית", והמאמר "מעשה בני האלוהים ובנות האדם", שהתפרסם בלונדון בשנת תש"ג, כנראה כבר נשלח לפרסום.

⁸¹⁵ ARC.4*1787 0292.2 שם של כותבי המבוא לא נרשם בחוברת. ממכתב הנמצא בארכיון בו מתבקש קאסוטו לכתוב את המבוא לכרך א' אנו יודעים כי את המבוא לכרך א' שיצא בשנת 1950 כתב קאסוטו.

האנציקלופדיה המקראית באה כאות למפנה זה. היא מסכמת את תוצאות החקירה במקרא ומשמשת מעין מבחן להישגיו של המדע המקראי העברי, ההולך ונבנה על ידי חוקרים יהודים.

כוונת האנציקלופדיה המקראית היא למסור לקוראיה, לפי שיטה היסטורית-פילולוגית ועל סמך כל העובדות שהמחקר המדעי יכול לעמוד עליהן, ידיעות מלאות ומפורטות על ספרי המקרא, ועל כל מה שכרוך בתולדות ארץ ישראל ועם ישראל בתקופת המקרא.

כבר עברו עשרות שנים מזמן שיצאו לאור אנציקלופדיות מקראיות מקיפות בלשונות אירופה. ומאז ואילך הרחיבו תגליות מוצלחות ומחקריו מעמיקים את ידיעותינו בתולדות המזרח הקדמון ובתרבותו, במידה שאי אפשר היה אף לשערה לפני זמן קצר. ידיעות אלה הפיצו אור חדש ובהיר על רוב הבעיות המעוררות בחקר המקרא, ושינו את פני הדברים מכמה בחינות. לפיכך יש באנציקלופדיה המקראית העברית משום חידוש מדעי לא רק לקהל הקוראים העברים לבדו, אלא לכל חוקרי המקרא בעולם הרחב.

קאסוטו כרך את שאלת "עבריות" האנציקלופדיה עם שאלת האמונות והדעות המאתגרת. הוא הציב כיוון לפתרון המשלב בין האתגר שהציב המחקר הביקורתי על התפיסות המסורתיות, לבין תשובות שיימצאו מתוך אוצרות העבר של העם ושל סביבתו מימי קדם. שיבת העם לארצו במסגרת הפרויקט הציוני, תחבר אותו מחדש למקום הפיזי בו נוצר המקרא, ותיצור אפשרות לחידושים שיוכל לעשות רק החיבור בין העם ששפת המקרא היא שפת תרבותו, וארץ המקרא היא ארצו. בכרך א' של האנציקלופדיה, בנוסח הסופי ששיקף את עבודתו של קאסוטו בעריכת תחום ה"אמונות והדעות" ניכרת היטב טביעת חותמו. להלן ניסוחה:⁸¹⁶

האמונות והדעות הבאות לידי ביטוי או הנרמזות בספרי המקרא; הארתן מתוך השוואה לאמונות והדעות של עמי המזרח הקדמון; ההקבלות שביניהן; ההבדלים שביניהן והחידושים שנתחדשו בישראל.

המפעל היה חלק ממשימות התנועה הציונית, והעומדים בראשו ראו עצמם מגויסים למאמץ הלאומי. קהל היעד שהוגדר לאנציקלופדיה, היה רחב יותר מתלמידי מחקר ומלומדים, הוא כלל גם את "רוב העם".⁸¹⁷ בהתאם לתפיסה שהביע קאסוטו כבר בנאום משנת 1939,⁸¹⁸ הוא אמנם הצהיר במקומות רבים על כך שהחוקר חייב להיות נאמן לאמת המדעית, ולהגיע לפירוש הכתובים ללא דעות מוקדמות,⁸¹⁹ אך עם זאת אי אפשר להתעלם מכך שהיה חלק מההיסטוריה של זמנו, הוא הושפע ממנה והשפיע עליה. שלושים שנה אחר כך, בדברי הפתיחה לכרך השמיני של האנציקלופדיה⁸²⁰ תיאר העורך האחרון, חיים תדמור, את משמעות השנים המעצבות:⁸²¹

ואכן אם ניכרים בכרכים הראשונים של האנציקלופדיה סימניה של תקופת המעבר מחכמת-ישראל אל המחקר המודרני, הנה כבר בכרך הראשון של האנציקלופדיה החל להתבלט חקר המקרא

⁸¹⁶ קאסוטו, "דברי פתיחה", עמ' יא.

⁸¹⁷ קאסוטו, שם, עמ' יד.

⁸¹⁸ קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא", עמ' 9 – 10; וכן סעיף 2.4.2.

⁸¹⁹ דוגמאות אחדות לכך: קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 1; קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא.

⁸²⁰ לאנציקלופדיה נוסף כרך מפתחות, כרך ט, שנים אחדות אחר צאתו של הכרך האחרון.

⁸²¹ תדמור, "דברי פתיחה", א"מ (ח) תשמ"ב, עמ' ט.

ועולמו, כפי שנתגבש על אדמת ארץ ישראל... כל אחד משמונת הכרכים של האנציקלופדיה המקראית הוא בבואה נאמנה לחקר המקרא ועולמו בתקופת הכנתו של אותו כרך.

קאסוטו היה לאחד מהמנהיגים של התחייה היהודית בארץ ישראל, בן דורו, המחויב לערכיו ורתום לסדר יומה. למרות הצהרותיו הרבות על הנכונות לקבל כל מסקנה של חקירותיו המדעיות ועל נקודת המוצא האובייקטיבית למחקר, לא ניתן להתעלם מכך שמפעלו היה חלק ממפעל התחייה הציוני.⁸²² שיטתו הוטמעה באנציקלופדיה המתהווה, אף שרוב כרכיה פורסמו לאחר פטירתו.

3.3.3 אמונות ודעות – בריאת העולם

קאסוטו ראה בעיסוק בספר בראשית אבן יסוד של עבודתו.⁸²³ כבר בשנת 1935 פרסם את שיטתו בהבנת הסיפור על בריאת העולם בספר בראשית, על סמך כלים פילולוגיים ספרותיים והחומר שעמד אז לרשותו מחקר המזרח הקדום.⁸²⁴ לסיכום חלק זה יובאו דברים שכתב בערך "בריאת העולם" באנציקלופדיה המקראית שנים אחר כך, כשכבר עסק באינטנסיביות בכתבי אוגרית. הערך לא שולב בתוך הערך של ספר בראשית, אלא הוא עומד כערך עצמאי, מתוך התפיסה שהוא שייך לתחום האמונות והדעות בעולם המקרא אליהן תתייחס האנציקלופדיה.⁸²⁵ קאסוטו הביא את מה שהיה שיא פירות עבודתו, השערת קיומה ושחזור של שירת העלילה בישראל, והסביר כיצד היא הייתה הבסיס ממנו נוצרו סיפורי בריאת העולם בספר בראשית, ואת ההבדל בין התורה לנבואה ולספרות החוכמה ביחסן לשירת העלילה. מצד אחד הוא לא היסס משימוש בכלים ביקורתיים – עצם ההשערה שהייתה שירת עלילה בישראל משמעה שהתורה נוצרה בתהליך שהייתה בו מעורבות אנושית. מצד שני, כמו שעשה בפירושו לבראשית ולשמות, בחר קאסוטו להשתמש במונח "התורה" או לדבר בעמימות, כשהתייחס לאופן חיבורה, ולא השתמש במילים: מחבר, עורך או כותב, בהן השתמש בספרו האיטלקי.⁸²⁶ להלן דבריו (ההדגשות שלי):⁸²⁷

גם בישראל היו כפי הנראה שירי עלילה קדומים על מעשה בראשית ועל העניינים הקשורים בו. אמנם אבדו שירים אלו במשך הזמן... במה שנודע ליחס בין ספרי המקרא לבין המסורת האפית הישראלית הקדומה על מעשה בראשית יש להבדיל בין ספרי הנביאים והמשוררים מכאן, ובין התורה מכאן. **הנביאים והמשוררים... לא נמנעו** מלהשתמש במה שמצאו מן המוכן בשירת העלילה הישראלית, אם לשם קישוט שירי, ואם לשם משל וסמל, או לשם הבאת מופתים על גבורתו של ה'

...**התורה**, הכתובה בפרוזה ולא בשירה, והרגילה לדבר בלשון פשוטה ולא במשלים, **נקטה דרך** אחרת... **השתמשה** אומנם ביסודות אחדים מתוך המסורת הישראלית הקדומה, אבל **בירה** מתוכם את אלה בלבד, שאף אם יתפרשו כפשוטם וכמשמעם לא ימצא בהם שום ניגוד **לרוחה** ול**עקרונותיה**. את היסודות שלא היו מתאימים **לה דחתה** בדרכים שונות: או **שעברה** עליהם בשתיקה, או **שהלבישה** אותם צורה חדשה, כאילו להגיד כיצד יש לפרש את שהמסורת מספרת עליהם, או שהשמיעה בפירוש את התנגדותה להם... **התורה הפליגה** יותר בכיוון זה, כדי למחוק את השרידים המיתולוגיים ולבטל כל מה שריח של נטע זר היה עדיין נודף ממנו.

⁸²² גושן-גוטשטיין, "ששים שנים"; שביט וערן, **מלחמת הלוחות, עמ' 10 - 11**; ויזל, כוונת התורה, עמ' 275 - 301.

⁸²³ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 2, וראו סעיף 2.2.7.

⁸²⁴ קאסוטו, "בריאת העולם". וסעיף 2.2.8.

⁸²⁵ לא נמצאה חותמת תאריך הגשת על המאמר (כנראה היה עותק נוסף עם חותמת אך הוא אינו בתיק).

⁸²⁶ לגבי המנוחים שהם השתמש קאסוטו בספרו האיטלקי, ראו הדיון בסעיף 3.1.

⁸²⁷ קאסוטו, "בריאת העולם", טורים 344 - 346.

...שירי העלילה הקדומים על בריאת העולם אבדו כנראה בתקופה שאחר עזרא ונחמיה, אם משום שבימי מלחמה וחרבן...לא חס העם להצילם כמו שחש להציל את ספרי הקודש, או מפני שבכוונה דחו אותם ודנו אותם לגניזה, לפי שלא היו מתאימים לתורה ולרוחה. אבל אף על פי שאבד גוף הנוסח השירי, זיכרון התוכן לא נשתכח מקרב העם, וכמה מפרטיו עודם משתקפים בספרים החיצוניים ובספרות חז"ל ובספרות הקבלה.

נציין שגם בערכים נוספים באנציקלופדיה העוסקים בתורה נהג קאסוטו כך. למשל בערך "בראשית", שנמסר לעריכה בחודש אפריל 1946, ניתן למצוא את הניסוחים הבאים: ⁸²⁸

לפי קאסוטו לא נוצר ספר בראשית מתוך תהליך מסובך של פעולת סופרים... אלא נכתב מתחילתו כספר אחד על פי תוכנית מחושבת מראש, המיוסדת על עקרונות קבועים ושיטה אחת ומכוונת למגמה אחת. ומקורותיו...מסורות נפרדות, שנבחרו מתוך האוצר של המסורות שהיו נפוצות בישראל, ונאספו ונעשו ליצירה שבאחדות...יש אשר לבשו צורה שירית...ויש אשר סופרו בפרוזה...מתוך שפע המסורות שהיו קיימות לפני בחירה התורה באותן המסורות שנראו לה ראויות להתקבל, ונמנעה מלקבל את האחרות...ואת שבחירה זיקקה וצירפה, סידרה וקישרה, סגננה וניסחה לפי רוחה.

בהמשך סעיף זה יובאו הניסוחים שכתב קאסוטו בערכים על הספרים ויקרא ודברים. קאסוטו נע בין הביקורת למסורת והותיר את המסקנות לקוראיו, כפי שהכריז בפירושו לספר שמות. ⁸²⁹

3.3.4 ספרי המקרא בהתהוותם ובהתפתחותם

במהלך עבודתו לימד קאסוטו ספרי מקרא רבים וכתב עליהם. שיטתו בשאלות הפרשנות, החיבור והעריכה של פרקי מקרא אחדים להם לא כתב פירוש סדור ולא פרסם מאמרים בבמות אחרות, עולה מערכים שנמסרו לעריכה בתקופה מאוחרת יחסית בעבודתו. ⁸³⁰

3.3.4.1 ויקרא – אוסף המסורות העוסקות בדיני הקדושה וסידורן

הערך "ויקרא", נמסר לעריכה בדצמבר 1945. ⁸³¹ בערך זה דחה קאסוטו את הדעה המקובלת במחקר על הפרדת הספר לפי שיטת המקורות. הוא חזר על טיעונים אותם כתב בפירושו לבראשית: החזרות והכפילויות אינן מלמדות על העתקות או איחוי בין מקורות, הן ממאפייני הסגנון של ספרות המזרח הקדום. למשל: את החזרה בין הסיפור בשמות כ"ט ובין ויקרא ח', הוא הסביר בכך שאחרי מסירת הוראה יבוא תיאור ביצועה המפורט, בהתאם לסגנון הספרותי במזרח הקדמון. את הכפילות והסתירה במשיחת אהרון ובניו לתפקיד הכהונה בפרק ח' הוא פתר בעזרת הגדרת הוראתה של מילה, באופן המזכיר את פירושו לשמות האל. הוא לא ראה סתירה בין הפסוקים המספרים שאהרון נמשח לכהונה לבין פסוקים המספרים שבניו נמשחו לכהונה, ולא ראה צורך להפרידם לשני מקורות. המילה "משיחה" משמעותה הקדשה לתפקיד באופן כללי, והיא משמשת באותו הפרק בשני הקשרים שונים. לשיטתו, אהרון נמשח לתפקיד הכהן הגדול, בניו נמשחו לתפקיד כהנים הדיוטות, ואלה שתי משיחות לשני סוגי תפקיד. ⁸³² בדיני קדושת הארץ חזר

⁸²⁸ קאסוטו, "בראשית" ערך, טור 320.

⁸²⁹ קאסוטו, שמות, פירוש, עמ' ז, וראו סעיף 3.1.

⁸³⁰ ARC.4*1787 0292.4.

⁸³¹ קאסוטו, "ויקרא"; תאריכי מסירת הערכים לעריכה בכל הסעיף הזה מובאים על פי החותמת בתיק הארכיון ARC.4*1787 0292.4.

⁸³² קאסוטו, שם, טור 880.

קאסוטו לרעיון שביסס בבראשית: הזמנים לקידוש הארץ יוסדו על המספר שבע, כמו שיוסדו מקראי הקודש.⁸³³

קאסוטו דחה את התפיסה המקובלת על התפתחות היסטורית של הפולחן בישראל. הוא קיבל את ההנחה שהיו שלבים בעיצוב חוקי הפולחן, אך הקדים אותם בהרבה.⁸³⁴ הוא פירש את הפסוקים בפרק י"ז שנחשבו לקובץ מימי גלות בבל, כמסורת קדומה מדור המדבר:⁸³⁵

כנראה יש כאן לפנינו מסורת ארכאית, שמקורה בדור המדבר, ובה משתקפים תנאי החיים של אותו הדור. ובספר דברים, המביא את המסורות השייכות להכנת עם ישראל לחייו בארצו, ניתנה הוראה על היתר שחיטת חולין בכל מקום, לפי שבזמן היישוב בארץ ריחוק המקום היה מעכב להביא אל המקדש את כל הבהמות שהיה אדם מישראל רוצה לשחוט כדי לאכול את בשרן...משמקבלים אנו הנחה זו, שיש כאן מסורת ארכאית המשקפת את תנאי החיים של דור המדבר, כל הפרשה מתבארת בקלות. שאלת האחדות או הריבוי של מקומות הפולחן אינה מתעוררת כלל בדור המדבר, בזמן שכל העם חונה במקום אחד, ובתוכו משכן אחד, ומסביבו מדבר שממה...ואין הכתוב עוסק כאן בשאלת ריבוי מקומות הפולחן כל עיקר.

קאסוטו טען שדרך חיבור הספר, ואולי אף כל התורה שבכתב, דומה לדרך חיבור התורה שבעל פה. בישראל העתיקה היה אוצר גדול מאד של מסורות שנמסרו מדור לדור "בשם משה מפי הגבורה", כולן פתחו בנוסחה קבועה: "וידבר ה' אל משה לאמר" או נוסחה דומה לה. מתוכן, נבחרו לספר ויקרא אלה העוסקות בדיני הקורבנות והקדושה. המסורות סודרו לפי תוכן עניינין, אך הסידור הושפע גם מעקרונות נוספים כגון דמיון של לשון או מילים. כשנזכר עניין אחד בשתי פרשיות, ושתייהן נחשבו ראויות להיכלל בספר, הוכנסו שתייהן, בהתאם לעיקרון של "אלה ואלה דברי אלוהים חיים".⁸³⁶ רופא מצא שבתקופה זו גיבש קאסוטו את שיטתו על סידורן של הפרשיות במקרא, ומחברת השיעורים בספר במדבר משנת תש"י ממחישה גם היא את השיטה.⁸³⁷ לדוגמה: הסברו לסידור הנושאים בספר ויקרא פרק כ"ד, ה"נספחים" לדיני קדושת הזמנים בפרק כ"ג. פרשת המנורה ולחם הפנים נסמכו זו לזו כי בשתייהן חוזרת הלשון "עריכה", ועוד, מכיוון שבסוף פרק כ"ג, מב, נאמר "כל האזרח בישראל ישבו בסוכת", הוא מציע: "ראו המסדרים לציין שאף על פי שבכמה מצוות מעשיות יש הבדל בין האזרח ובין הגר, במשפט הפלילי אין הבדל ביניהם."⁸³⁸ קאסוטו לא קבע תאריך

⁸³³ קאסוטו, שם, טור 886.

⁸³⁴ קאסוטו, שם, טורים 883 – 884.

⁸³⁵ קאסוטו, שם, טור 883. בפרק י"ז בספר ויקרא מצוי איסור על שחיטת חולין (איסור שחיטת שור או כשב או שה שלא לשם זבח שלמים). קאסוטו מביא באנציקלופדיה את הדעה המקובלת במחקר, לפיה נחשב פרק י"ז, תחילתו של קובץ מימי גלות בבל, המכונה מקור H ודוחה אותה. במאמר על סמיכות הפרשיות כתב קאסוטו על כך שהרצה לתלמידיו באריכות על שיטת סידור הספרים בספר ויקרא ובספר במדבר בשנת הלימודים הקודמת. הוא הביא שם דוגמאות אחדות לשיטתו מכל אחד מהספרים האלה (קאסוטו, "סמיכות הפרשיות", עמ' 201 – 202). החומרים ממחברת ההוראה של ספר במדבר הוצגו בסעיף 2.4.4.5.

⁸³⁶ באותה העת פרסם קאסוטו שני מאמרים שעסקו בסידורו של המקרא: קאסוטו, "סידורו של ספר יחזקאל", פורסם בשנת 1946; קאסוטו, "סמיכות הפרשיות", פורסם ב 1947, מאמר זה היה נושא הרצאה של קאסוטו בכנס למדעי היהדות שהתקיים בשנה זו, הכנס בו פורסמה החוברת לדוגמה של האנציקלופדיה.

⁸³⁷ רופא בדק את תאריכי מסירת הערכים "ויקרא" ו"חזקאל" לאנציקלופדיה, והשווה אותם למאמרים שפרסם קאסוטו בשנים 1946 ו-1947. הוא הסיק ששיטת הסדר האסוציאטיבי בסידורם של ספרי המקרא התגבשה אצל קאסוטו אחרי כתיבת הערך על ספר יחזקאל ולפני כתיבת הערך על ספר ויקרא; ראו רופא, "סידורם של החוקים", עמ' 217 – 220, ובמיוחד הערה 1 הערה 6, והערה 12 שם. במאמר על סמיכות הפרשיות כתב קאסוטו על כך שהרצה לתלמידיו באריכות על שיטת סידור הספרים בספר ויקרא ובספר במדבר בשנת הלימודים הקודמת. הוא הביא שם דוגמאות אחדות לשיטתו מכל אחד מהספרים האלה (קאסוטו, "סמיכות הפרשיות", עמ' 201 – 202). החומרים ממחברת ההוראה של ספר במדבר הוצגו בסעיף 3.4.4.5 בעבודה זו.

⁸³⁸ קאסוטו, "ויקרא", טור 886, ולכל הדוגמאות האחרות ראו שם, טורים 884 – 886.

מדויק לזמן סידור הספר, אך כתב "שאינן סיבה לאחרו הרבה לזמנו של משה".⁸³⁹ הנחתו שהתורה נמסרה בעל פה, ואחר כך סודרה בכתב מתוך אוסף מסורות שנבחרו, חייבה אותו להסביר את העקרונות לסידור זה. עם זאת נמנע קאסוטו גם כאן מהמונח "מחבר", והביטוי בו בחר: "ראו המסדרים", יוצא דופן. במחברת ההוראה השתמש קאסוטו במילה "המחבר", וכנראה גם אמר אותה בעל פה, אך בדברים שבכתב, גם בשנים מאוחרות, לא שב וכתב את מה שפרסם באיטלקית בשנת 1934 על "אמן ברוך כישרון" מתקופת דוד המלך.

3.3.4.2 ספר דברים

קאסוטו מסר לעריכה את הערך "דברים" ביוני 1945. הוא כתב כי אופיו של ספר דברים ייחודי והוא שונה מארבעת קודמיו. סגנונו המיוחד נובע מהעובדה שרובו של הספר הוא נאומים. בנוסף, תוכנו שונה מהספרים הקודמים ומכיל סתירות לחוקים המצויים בהם, בולט במיוחד הוא מקום הפולחן. משמות כ, כד משתמע שהפולחן מותר בכל מקום, וממקומות רבים בספר דברים עולה שהוא מותר רק "במקום אשר יבחר". הספר יוחס על ידי רוב החוקרים לתעודה D שמקורה הוא החוג המשנה-תורתי (דויטרונמיסטי).⁸⁴⁰ קאסוטו חלק על הדעה המקובלת במחקר כי רובו של ספר דברים נכתב בימי יאשיהו תוך הסתמכות על נושא אחדות הפולחן. הוא טען שאילו נכתב הספר בימי יאשיהו, בוודאי היה נותן בפי משה לפחות רמז לירושלים, המקום הנבחר. מכיוון שאין בכל הספר זכר לזיהוי זה, הוא קבע כי עיקרו של ספר דברים הוא קדום והוא משקף את סוף התקופה במדבר. קאסוטו סבר שספר דברים מכיל מסורות על סוף ימיו של משה, ורוב הספר נסדר בתקופת השופטים. לביסוס דעה זו הוא ציין גם את הקשרים בין ספר בראשית לספר דברים, למשל פרק י"ד בבראשית, ואת סימני התלות של "ראשוני הנביאים הסופרים" כגון הושע, בספר דברים. הרעיון העומד בבסיס הספר כולו נוסח על ידיו כך:⁸⁴¹

כשעמדו בני ישראל להיכנס לארץ כנען ולהיות נתונים להשפעת הפולחן הכנעני, המתנהל על כל גבעה גבוהה ותחת כל עץ רענן, דין הוא שמנהיג העם יזהירהו מפני הסכנה הצפויה מאותה ההשפעה. הדאגה מפני סכנה זו היא הרעיון המרכזי והיסודי של כל ספר דברים.

בערך "דברות" שנמסר לעריכה בחודש דצמבר 1945, הסביר קאסוטו את אחד ההבדלים המרכזיים בין ספר שמות לספר דברים.⁸⁴² נביא בקצרה משפט עקרוני שכתב בערך האנציקלופדי:⁸⁴³

וכדרכם של ספרי המקרא במקום שמביאים דברים אחרים, לא הקפיד להביאם מילה במילה, אבל בכל מקום ששינה שינוי עניין הוסיף את הדברים כאשר צוץ ה', כדי לרמוז לצורה המקורית המסורה בכתב על הלוחות והידועה לעם.

בסופו של הערך "דברים" באנציקלופדיה הוסיף קאסוטו שני ערכי משנה, העומדים כל אחד לעצמו, שהוקדשו לפרקים ל"ב ול"ג בספר, כל אחד זכה למאמר ייחודי. בכתיבתו לאנציקלופדיה הוא חזר על רעיונות אותם הביע במאמריו בעבר תוך עדכונים ושינויים קלים.

⁸³⁹ קאסוטו, "ויקרא", טור 882.

⁸⁴⁰ קאסוטו, "דברים", טורים 609-610.

⁸⁴¹ קאסוטו, "דברים", טור 614.

⁸⁴² ראו סעיף 2.4.4.2.

⁸⁴³ קאסוטו, "דברות", טור 592; פרשנותו של קאסוטו על ההבדלים בין שני הנוסחים של עשרת הדברות נידונה בסעיף על הפירוש לספר שמות, ראו סעיף 2.4.4.2.

3.3.4.3 דברים פרק ל"ב, שירת האזינו⁸⁴⁴

שירת האזינו מתארת את צרותיו של עם ישראל שבאו בשל כפיות הטובה של העם לאביו שבשמים. השירה מתארת את קורות העם בעבר והקשר המיוחד עם אלוהיו, את בגידתו באל והעונש על כך, ואת הגאולה שיביא האל ובדמות ישועתו מאויביו. קאסוטו כתב שקשה לייחס את השירה "בצורתה הנוכחית למשה", בשל אזכורו של משה בשירה בלשון נסתר ("תורה צוה לנו משה" [פסי ד]) ובשל ניסוחה של הצרה כקיימת בהווה של המשורר ולא כנבואה לעתיד. מאידך גיסא, תיאור מצב השבטים כעוסקים במלחמותיהם הפרטיות מתאים לתקופה שלפני המלוכה. ולכן הוא שיער שזו הייתה אחת השירות שהתחברו בתקופת השופטים, לפני התקוממות דבורה, והיא נועדה להלהיב את רוח הבחורים לקראת המלחמה. מכיוון שהרעיונות שבה דומים לאלה של ספר דברים, הוא שיער שהשירה חוברה בימי השופטים ושוקעו בה הרעיונות שהמסורת נהגה למסור בשם משה. במאמר שפרסם קאסוטו בשנת 1933, סבר שפסוקים אחדים בהושע תלויים בלשונם בשירה, וראה גם בכך אחת ההוכחות לקדמותה.⁸⁴⁵

במאמרו בשנת 1938 כתב:⁸⁴⁶

והיה שיר זה כה חגיגי וכה נערץ שלא היו יכולים לדמות את מחברו אלא כאחד מגדולי הרוח בישראל. לכן, מי שהלך אחרי הרגש, ולא, כמונו היום, אחר חוש הביקורת ההיסטורית, מעצמו בא לייחס שיר זה למשה, מנהיגם של כל שבטי ישראל.

בערך שכתב באנציקלופדיה לא חזר קאסוטו על נוסח זה של דבריו, שזהו שיר מתקופת השופטים, ומי שכתב את השיר ייחס אותו "מעצמו" למשה, דבר שמשמעו, שלא משה חיברו אלא מנהיג שהלך ברוחו. בערך, שנמסר לעריכה בשנת 1945, ניסח קאסוטו כך: "קשה לייחס את השירה בצורתה הנוכחית למשה". מכאן משתמעת האפשרות כי שלא בצורתה הנוכחית (אולי כמסורת בעל פה?) אולי הייתה בימי משה; ואכן, בסוף דבריו כתב במפורש: "ואפשר היא מהדורה חדשה של שירה קדומה שנכתבה בידי משה ממש." נוכל לסכם כי קאסוטו בפירושו לשירת האזינו השתמש בכלי הביקורת הגבוהה אך באופן מתון, וכי חל שינוי של צמצום במהלך השנים בשימושו בביקורת זו.

3.3.4.4 דברים פרק ל"ג, וזאת הברכה⁸⁴⁷

קאסוטו קשר את שירת הברכה בפרק ל"ג בחג המלכת ה' בראשית השנה. הוא פרסם רעיון זה לראשונה בשנת 1928, במאמר בו סיכם סדרת שיעורים שלימד באוניברסיטה בפירנצה בשנת 1927.⁸⁴⁸ בדברים שפרסם בשנת 1928 קאסוטו ראה בפרק חטיבה אחת והתנגד להשערה שהוא בנוי ממזמור שחולק לשני חלקים שביניהם שובצו הברכות לשבטים. הוא שיער שהשבטים התכנסו מדי שנה לאספה חגיגית בה המליכו את ה' עליהם והכריזו על קבלת עול תורתו. במעמד זה השתחוו נציגי כל שבט בנפרד, ובעת שהשתחוו היו המשוררים אומרים את פסוקי הברכה המיוחדים לכל שבט.

בערך שכתב לאנציקלופדיה המקראית, שנמסר לעריכה בשנת 1945 כתב שוב את הרעיון באופן דומה:⁸⁴⁹

⁸⁴⁴ קאסוטו, "דברים", טורים 615 – 617.
⁸⁴⁵ קאסוטו, "דברים", טורים 616 – 617; קאסוטו, "הושע והתורה", עמ' 133.
⁸⁴⁶ קאסוטו, "שירת משה", עמ' 7.
⁸⁴⁷ קאסוטו, "דברים", טורים 617 – 619.
⁸⁴⁸ קאסוטו, "דברים לג", עמ' 8; ראו הדיון במאמר בסעיף 2.1.5.
⁸⁴⁹ קאסוטו, "דברים", טור 617 – 618.

ושמא אפשר לקשור פרשה זו בחג של ראשית השנה ובהכרזת מלכות ה' הנהוגה בו. כתוב בפס' ה': ויהי בישורון מלך בהתאסף ראשי עם, יחד שבטי ישראל. והפירוש המתקבל ביותר עלה דעת הוא, שה' הוכר בישראל כמלך ביום החג, שבו נתאספו ראשי השבטים במקדש לכבדו ולהמליכו. הפסוק דומה מאד למה שכתוב במזמור מ"ז, השייך כנראה לחגיגות ראש השנה כבר מעיקרו, ולא רק במסורת המאוחרת, הקיימת עד היום במנהגי בית הכנסת: מלך אלוהים על כל גויים, אלוהים ישב על כסא קדשו, נדיבי עמים נאספו, עם אלוהי אברהם (פסוקים ט-י).

למרות הרעיון הדומה קיימים הבדלים: כלי הביקורת הנמוכה של תיקון הנוסח בהם השתמש במאמר המוקדם נעדרים מהערך האנציקלופדי, וכלי הביקורת הגבוהה עברו מיתון. הדברים יוצגו להלן. במאמר המוקדם הציע קאסוטו הרבה מאד שינויי נוסח בלשון הפסוקים אך אין להם כל זכר בערך האנציקלופדי. השינוי בולט במיוחד אם נשווה את מה שכתב על הברכה לשמעון הנעדרת מהשירה. על פסוק ז': "שמע ה' קול יהודה", כתב במאמר משנת 1928:⁸⁵⁰

אני נוטה לראות קרובה לאמת את ההשערה שזוהי ברכת שמעון, שלשמו רומז הפועל שמע... מוטב לייחס לשמעון את כל הברכה שבפסוק ז'. וכדאי להעיר שגם הספרות הרבנית הקדומה רואה בחרוז השני של פסוק ז' רמז לשבט שמעון... מן ההקשר נראה שלעת חיבורה של ברכה זו היה שבט שמעון עומד בעיצומה של מלחמה.

בערך האנציקלופדי הניסוח היה זהיר בהרבה, אכן הברכה רומזת לשמעון, אך היא הפכה להיות חלק מהברכה ליהודה:⁸⁵¹

היעדרה של ברכה מיוחדת לשבט שמעון, והרמז לשמעון בתחילת ברכתו של יהודה (פס' ז': שמע ה' קול יהודה) מתבארים על ידי סיפוחו של שמעון ליהודה באותה התקופה (יהו' י"ט, א).

בתחום הביקורת הגבוהה נציין שעל חיבורו של הפרק וזמנו כתב בערך באנציקלופדיה:⁸⁵²

ואולי שורשיה של מסורת זו נעוצים בזיכרונות על ימי משה (קרוב לוודאי שמשה לא נפטר מן העולם בלא שבירך את שבטי ישראל לפני מותו), והמסורת הלכה וקיבלה בדורות שלאחריו ניסוח מתאים לתנאי הזמן, במקדשים שבארץ ישראל, ואולי בייחוד במקדש של שילה, עד שנקבעה פרשת הברכות, כבר בימי השופטים בצורה שלפנינו.

הניסוח הזה אומנם מייחס את הרעיון של הברכה ממשה לעם לדמותו של משה, אך רק ברמה העקרונית, ולא בניסוח המדויק של מילות הברכה. נראה שקאסוטו נותר בדעתו שהפרשה לא נמסרה ככתבה וכלשונה בימי משה. עם זאת, הוא נמנע מאמירה חדה של ביקורת גבוהה. גם כאן כמו בשירת האזינו, קאסוטו התנסח בערך האנציקלופדי בצורה זהירה ושמרנית יותר מהניסוח במאמר המוקדם. מקריאה במקורות שהובאו קשה להכריע אם הוא שינה את דעתו, או שהמשיך להחזיק בדעה שהפרקים לא נכתבו על ידי משה, אלא רק נסמכו על דמותו כמוסרם. קאסוטו עצמו כנראה לא ראה בשתי האפשרויות הדומות הללו, סתירה להיותו יהודי מאמין בתורה מן השמים, אך כן ראה חשיבות בניסוח זהיר. הדברים שאמר וכתב בעת הגדרת המדור של אמונות ודעות באנציקלופדיה, שהובאו לעיל, מעידים על הזהירות הרבה בה פעל. מהדברים

⁸⁵⁰ קאסוטו, "דברים לג", עמ' 16.

⁸⁵¹ קאסוטו, "דברים", טור 618.

⁸⁵² קאסוטו, שם.

שכתב בטייטה לספר מבוא המקרא עולה שהמשיך להחזיק בדעה כי לא משה עצמו (הדמות ההיסטורית) כתב את כל התורה. ועל כך להלן.

3.4 הוצאת נוסח עברי של התנ"ך

החל משנת 1943 ועד לפטירתו עמד קאסוטו בראש מפעל מקראי-לאומי נוסף שיזמה האוניברסיטה העברית: הוצאה לאור של מהדורה חדשה לתנ"ך. כזכור, בנוסף להיותו חוקר ומלומד בתחום המקרא, קאסוטו היה מומחה לכתבי יד ודפוס. עמדו לרשותו הניסיון והידע הרבים שצבר: מחקריו ההיסטוריים על קהילות יהודי איטליה שבוססו על מסמכי הקהילות, מחקרו **היהודים בפירנצה** והקטלוג שבנה לאוסף כתבי היד העבריים בספריית הוותיקן.⁸⁵³ מעמדו כחוקר מקרא וכתב יד ודפוס גם הם לזכותו, שכן מפעל הוצאת התנ"ך היה רגיש אף יותר ממפעל האנציקלופדיה העברית.⁸⁵⁴ קאסוטו היה הדמות הדומיננטית במפעל, הוא עסק בכל צדדיו החל מהכנת תוכנית העבודה והצגתה, דרך קביעת הנוסח והשגת כתבי היד ועד לניהול העבודה בהיבטים הטכניים. החזון שעמד בבסיסו נוסח על ידי נשיא האוניברסיטה העברית, יהודה לייב מגנס, בהודעה חגיגית מיום ט' בתמוז תש"ג 12 ביולי 1943.⁸⁵⁵ בארכיון קאסוטו נשמר נוסח מעט שונה, ייתכן שזו היא הודעה פנימית עבור הסגל:⁸⁵⁶

הודעה על הוצאת התנ"ך העברי

סדור האותיות, לאחר שיוצקו במיוחד לשם כך, והכנת המטריצות ייעשו באוניברסיטה העברית בחדרים שיוקדשו במיוחד לכך. עבודת ההדפסה, לכשתגיע השעה, תימצא בידי המנוסות של מר י' מ' ליאון שנתמנה לשם כך למדפיס החברה להוצאת הספרים של האוניברסיטה העברית...

זעם האומות שניתך עלינו משמיד את מורשת האנושות, אך ישראל "כרם היה לידידי בקרן בן שמן", הגיעה השעה לישראל: "ויעזקה ויסקלה ויטעהו שורק ויבן מגדל בתוכו". עלינו להחזיר לעצמנו את כתבי הקודש שלנו ולחדש בזה בעצם ימי האימה והצער את כוחו של ישראל ולהעמיק את הווייתה הרוחנית של היהדות.

כאמור, בראש המפעל הועמד קאסוטו, והוכרז שנוסח התנ"ך יהיה "הנוסח המקובל בישראל בנאמנות גמורה לכל פרטיו ודקדוקיו".⁸⁵⁷ כפי שהוצג לעיל, קאסוטו סבר כי הפרקטיקה היהודית של קריאת התורה הקבועה בבתי הכנסת, וההקפדה הדתית על הנוסח המחייב, סייעו לשמור את נוסח המסורה לאורך הדורות.⁸⁵⁸ לקראת תחילת העבודה הכין קאסוטו מסמך ובו כמה עקרונות שהיו נר לרגלי המפעל:⁸⁵⁹

אין להביא בחשבון סתם כתבי יד אנונימיים, ואפילו עתיקים ביותר, כגון אלה שנאספו על ידי קניקוט ודה-רוסי או ע"י כריסטיאן דוד גינזבורג, כי העובדה שבכתב יד פלוני (ואפילו אם הוא מהמאה התשיעית) כתובה או מנוקדת מילה זו כך וכך, אינה מוכיחה עדיין, שישנו בר סמכא בשבילנו החושב שהמילה הזאת צריכה להיכתב או להנקד כך. אדרבא, עבודותיהם של חוקרים

⁸⁵³ קאסוטו, **היהודים בפירנצה**; בית אריה, "הקודיקולוג"; וסעיף 1.3.1.
⁸⁵⁴ עופר מתאר את התגובות לבחירתו של קאסוטו שהגיעו מכיוונים מנוגדים, חוקרים שחששו מהכנסת קריטריון של "קיום מצוות מעשיות" לביצוע משימה של גוף אקדמי, ורבנים שחששו מהעובדה שמי שמוביל את המפעל הם אנשי האקדמיה האמונים על ביקורת המקרא (עופר, "כתר ארם צובה", עמ' לב – לד).
⁸⁵⁵ עופר, שם, עמ' לב-לג.
⁸⁵⁶ המסמך בסעיף זה מצוטט מתיק בארכיון קאסוטו 4 1878 379 ARC*.
⁸⁵⁷ עופר, שם, עמ' לב.
⁸⁵⁸ קאסוטו, "אשגרה", וסעיף 2.1.2.
⁸⁵⁹ ARC. 4*17878 3.

נוצריים ומתנצרים אלה הוכיחו, שרוב רובם של השנויים בכתבי יד התנ"ך באו לא מתוך ישוב הדעת ומתוך סברא, אלא מתוך פזיזות וטעות סופר. אנחנו לא נביא בחשבון פליטות קולמוס של סופרים בורים ומתעצלים, כי אם רק הבעת דעה מיושבת של גדולי הוראה, אשר אומתנו יכולה ורוצה לסמוך עליהם בעניין גדול וחשוב כמו נוסח התנ"ך.

בהתאם לזה צריך יהיה להתחשב גם בכתבי יד בודדים הנמצאים עוד בעולם שיצאו מתחת ידם ממש של גדולי ישראל, שכתבו או הגיהו אותם מתוך דייקנות (ולא העתקות שניות ושלישיות) כגון התנ"ך הנמצא בארם צובה, שהגיהו בן אשר והספרים שבספרייתו של דוד ששון בלונדון (ע"פ הקטלוג של "אהל דוד") שנכתבו בעצם ידם של מורי הוראה במקצוע המסורת. לסוג זה שייכים לפי דעתי גם הדפוסים הראשונים של דפוס רדליהיים, שהוגהו ע"י וואלף רדליהיים עצמו וע"י ר' זליגמן בר תלמידו, שהיו שניהם דיקנים גדולים ובעלי מקצוע מסורה.

קאסוטו ביקש לקבוע את נוסח המסורה שיהיה הבסיס למהדורה על סמך כתבי היד של חכמי משפחת בן-אשר, וכתבי היד שנבעו ישירות מבית מדרשם. הוא השקיע מאמצים רבים כדי להגיע לשלושה כתבי יד: כ"י קהיר של הנביאים, כ"י חֶלֶב (כתר ארם צובה), וכ"י לנינגרד.⁸⁶⁰ השגת כתבי היד הייתה כרוכה במאמצים רבים וארכה זמן רב. בארכיונו של קאסוטו נמצאת התכתבות עם ראשי הקהילה הקראית במצרים לשם השגת כתב היד שלהם. מצויה גם חליפת מכתבים קצרה בה משיב קאסוטו על פנייתו של צ' הר זהב שחשש מהשימוש בכ"י זה ומהחשיבות שייחס לו קאסוטו. קאסוטו השיב בבהירות ובקיצור:⁸⁶¹

יהי בטוח שמה שיצא מתחת ידי יהיה מתאים למסורת שלנן (קו תחתון במקור) מכל הבחינות, ולא יהיה בו חלילה משום נטע זר או זמורת זר.

כתב היד הראשון שעמד לרשות המפעל היה כ"י קהיר, המקיף את ספרי הנביאים, ולכן החלה העבודה בספרים אלה.⁸⁶² תצלום כתב היד של לנינגרד הגיע לירושלים רק בשנת תש"ח, ארבע שנים לאחר שהחלה העבודה וחלקים רבים ממנה כבר הושלמו, עד אז נאלצו העוסקים במלאכה להסתפק במידע מתוך "ביבליה הבראיקה" שהייתה ברשותם.⁸⁶³ יותר מכל כתבי היד האחרים ייחס קאסוטו את החשיבות הרבה ביותר ותלה את תקוותיו הגדולות בכתב היד של חֶלֶב, כתר ארם צובה. לשם כך עצר את כל עיסוקיו האחרים בשנת 1943 ונסע לחֶלֶב לעיין בכתר. תולדות המסע ותוצאותיו תוארו בהרחבה רבה על ידי הסופר בן הקהילה אמנון שמוש ונחקרו על ידי יוסף עופר. קאסוטו כתב יומן מפורט שבו תיאר את המשא ומתן עם הקהילה ואת ארבעת ימי העבודה בהם בדק את הכתר, היומן תורגם מהשפה הצרפתית בו נכתב ופורסם על ידי שמוש, ורשימותיו של קאסוטו מהכתר נחקרו על ידי עופר.⁸⁶⁴ קאסוטו נחל אכזבה ממסעו, כיוון שבבדיקתו מצא, בניגוד למסורת, שהספר שבדק אינו הספר שהזכיר הרמב"ם בהלכות ספר תורה. בנוסף לכך, בשל ההגבלות הרבות ושהותו הקצרה עם הספר, היו בידו רק רשימות מתוך הכתר ולא תצלום מלא שלו. בארכיון נמצא מסמך בכתב ידו בו סיכם את הדברים:⁸⁶⁵

⁸⁶⁰ עופר, שם, עמ' לו – לט.

⁸⁶¹ ארכיון ARC* 4 1878 379.

⁸⁶² עופר, שם, עמ' לז.

⁸⁶³ עופר, שם, עמ' לז ועמ' מא.

⁸⁶⁴ שמוש, הכתר; עופר, "הכתר לאור"; עופר, "כתר ארם צובה"; פרופ' ד' קאסוטו, נכדו של מ"ד קאסוטו, תיאר את רשמי המסע כפי ששמע מסבו, 'על "כתר הכתרים"', מכתב למערכת, במדור 'מעט לעת', עת-מול: עיתון לתולדות ארץ ישראל ועם ישראל, כ"ו, 5 (157) (תמוז תשס"ט), עמ' 3.

⁸⁶⁵ ARC* 4 1878 3.

כוונתי להדפיס את ספרי התנ"ך בצורה פופולרית אמנם, אבל מיוסדת על שיטתם של גדולי חכמי המסורה. לשם זה נסעתי לחלב, כדי לבדוק את התנ"ך המפורסם המיוחס לאהרון בן אשר והנמצא שם בבית הכנסת העתיק, אבל מתוך העיון באותו הספר הוברר לי שאיננו, כמו שסברו, הספר שהיה בידי הרמב"ם, ושאינן כדאי להניח אותו ליסוד ההוצאה. לפיכך החלטתי להשתמש בכתבי יד אחרים. ההוצאה תהיה מתאימה לכתבי היד במה שהתאמה זו אינה מפריעה לקריאה הרהוטה של הקהל הרחב. להדפסת התנ"ך נוצרה אות מיוחדת, מבוססת על כתבי יד של ימי הביניים, בשינויים הדרושים כדי שצורתה של האות הכתובה תיעשה מתאימה לצרכי הדפוס.

את אכזבתו וצערו ביטא במאמר על כתר ארם צובה, שפרסם כמה שנים מאוחר יותר בעיתון הארץ, שנועד "להעלות את זכרו במילים קצרות לפני הקהל העברי" כשהגיעו השמועות על אובדן הכתר בפרעות.⁸⁶⁶ קאסוטו המשיך במפעלו על סמך כתבי יד שהגיעו מלנינגרד ולונדון. בחודש תמוז תש"ו (יולי 1947) לקראת הכנס העולמי הראשון למדעי היהדות ולקראת יום הכיפורים של שנת תש"ז הוכן ופורסם תדפיס פקסימיליה של ספר יונה.⁸⁶⁷ פטירתו הפתאומית של קאסוטו בשנת תש"א קטעה את עבודתו השיטתית, המפעל הושלם אך לא על פי תוכניתו. למרות התגובות הנרגשות בצאת התנ"ך נמתחה עליו ביקורת חריפה מחכמים רבים.⁸⁶⁸

חמישים שנה לאחר פטירתו העריך והאיר עופר מחדש את תרומתו של קאסוטו. עופר הראה שמה שנראה היה בשעתו כבעל ערך מועט, התברר במהלך השנים כמפעל רב ערך מבחינות רבות: (1) בניגוד למה שחשב קאסוטו, רובו של כ"י כתר ארם צובה ניצל, ומחקרים רבים הוכיחו את עדיפותו על שאר כל כתבי היד הקשורים בשמו של בן אשר. (2) מסקנתו של קאסוטו שהמסורת על הקשר בין הרמב"ם לכתב היד אינה נכונה, התבררה כמוטעית. גילוי כתבי יד נוספים הביא להסכמה המקובלת על חוקרי המסורה כי הכתר כן היה כתב היד שעליו סמך הרמב"ם. (3) הנתונים שרשם קאסוטו על נוסח המסורה היו בעלי ערך רב להכרת החלקים שלא נשתמרו מכתב היד. (4) ההכנות לעיצוב האות החדשה היו הבסיס להוצאת 'תנ"ך קורן' שזכה ליוקרה רבה, ובעקבותיו עוצבו אותיות נוספות על בסיס כתבי יד עתיקים. (5) הרב מרדכי ברויאר פיתח, בעקבות קאסוטו, תפיסה עקרונית לקביעת נוסח המסורה הדומה עד מאד לזו שפיתח קאסוטו. תרומתו הגדולה של קאסוטו בהעמדת היסודות בתחום קביעת נוסח המקרא על פי המסורה, בחשיפת כתר ארם צובה ובהדפסת המקרא מחדש בעיצוב מודרני ישראלי, זכתה להכרה והוקרה.⁸⁶⁹

3.5 מבוא המקרא – טיוטה לספר שלא נכתב – מארכיון קאסוטו

בפרק הסיכום של ספרו האיטלקי על ספר בראשית תמצת קאסוטו את מסקנותיו על תקופת חיבור התורה ואופן היווצרותה.⁸⁷⁰ קאסוטו תכנן לכתוב גרסה עברית עדכנית לספר אך לא עשה זאת. הספר **תורת התעודות**, בו הציג בעברית את תמצית משנתו, היה סיכום סדרת הרצאות פופולריות לקהל מורים, לכך נוצרו, וזה היה אופיין הייחודי.⁸⁷¹ בספר זה השמיט קאסוטו את פרק המסקנות על תקופת חיבור התורה ואופן היווצרותה. עם זאת הצהיר על כוונתו לכתוב בנושא זה בתחילת פירושו לספר שמות:⁸⁷²

⁸⁶⁶ עופר, "כתר ארם צובה", עמ' לז.

⁸⁶⁷ עופר, שם, עמ' לה – לו; קאסוטו, "ספר יונה".

⁸⁶⁸ עופר מונה במבקרים את P. Kahle, ד"ש לוינגר, א"מ הברמן, מ' מדן, י' קויפמן, ח' ילון וא' אלינר (עופר, שם, עמ' (מא).

⁸⁶⁹ עופר, "כתר ארם צובה", עמ' מה.

⁸⁷⁰ קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, עמ' 329 – 333; ראו סעיף 2.2.7.6 וסעיף 3.1.

⁸⁷¹ קאסוטו, **תורת התעודות**, עמ' 9, אברהם, "דבר המתרגם", עמ' ו'xx; ראו סעיף 2.4.3.

⁸⁷² קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' ח.

על הבעיות הכלליות השייכות להתהוותו של ספר שמות... לזמן חיבורו, לתולדותיו, ולכל הבעיות שרגילים לדון עליהן ב"מבוא", אדבר בפרטות במבוא לחמישה חומשי התורה שבדעתי לפרסמו בסוף שורת פירושיי.

קאסוטו אכן עסק בהכנת המבוא ובסעיף זה יוצג חומר מהטיוטה שהכין במחברת מיוחדת.⁸⁷³ המחברת שונה בחזותה מיתר מחברות ההוראה והכתיבה. זו מחברת גדולה בכריכת עור מהודרת, עם מספרי עמודים מודפסים. במחציתה האחת נכתבו באיטלקית תכני ההוראה של קאסוטו בבית המדרש לרבנים בשנות השלושים ברומא, ובמחצית האחרת, החל מעמוד 49, נמצאת תוכנית הכתיבה של הספר מבוא למקרא, רוב העמודים בה ריקים. תוכנית העבודה המפורטת נכתבה בראשי העמודים בהתאמה לתוכן העניינים, כולל הפנייה לעמודים המתאימים במחברת, באופן מסודר ומובנה. מחברות ההוראה בעיזבונו של קאסוטו מכילות אלפי דפים כתובים בכתב יד על נייר בשימוש משני, ממוחזר, דפים בודדים שחוברו יחדיו. באופן די גורף, הדברים שכתב והרצה עליהם בהיותו באיטליה כתובים בשפה האיטלקית בדרך כלל, לעומת זאת, רוב כתיבתו מעת עלותו לירושלים היא בשפה העברית. התוכנית למבוא למקרא כתובה בשפה העברית. בניגוד לחומרים אחרים בעיזבונו, אין בדפי המחברת תאריכים המתייחסים לזמן כתיבת הדברים. אבל מעצם העובדה שקאסוטו מתייחס בטיוטת המבוא למקרא לפירוש שכתב לספרו **האלה ענת** שפורסם בשנת 1951, לפירושו לספר שמות שפורסם בשנת תשי"ג, ולפירושו לפרשת לך לך שנשלח להגהות טרם פטירתו ופורסם רק אחריה, אין ספק שזמנה של הטיוטה הוא ראשית שנות החמישים, בסוף ימיו.

הדבר החשוב ביותר שניתן ללמוד ממחברת זו היא התוכנית הכללית של הספר אותה שרטט קאסוטו בבהירות. עמוד הפתיחה מכיל תוכן עניינים מהם עולה כי קאסוטו תכנן חמישה פרקים:⁸⁷⁴

א) דברי ימי העולם **ב)** המסורות על האבות **ג)** המסורות על ימי משה **ד)** החוקים **ה)** סידורם של ספרי התורה.

⁸⁷³ ארכיון קאסוטו, ARC.2.1787.2147; להלן יקרא מסמך זה "מחברת מבוא המקרא".
⁸⁷⁴ מחברת מבוא המקרא, עמ' 49, ראו ארכיון, שם.

תוכן העניינים

אל הקורא הקדמה

- א. דברי ימי העולם
 1. תקדימים במזרח הקדמון
 2. תקדימים בישראל
 3. עיבוד החומר בתורה
- ב. המסורות על האבות
 1. תקדימים בישראל
 2. עיבוד החומר בתורה
- ג. המסורות על ימי משה
 1. תקדימים בישראל
 2. עיבוד החומר בתורה
- ד. החוקים
 1. תקדימים במזרח הקדמון
 2. התחוקה בישראל
 3. חוקי התורה
- ה. סידורם של ספרי התורה
 1. מושג הסדר
 2. שלשלת הקבלה
 3. סמיכות הפרשניות
 4. בעיית ספר דברים
 5. זמנו של הסידור הסופי

לארבעת הפרקים הראשונים תכנן מבנה דומה: שני החלקים הראשונים בכל פרק יוקדשו ל"הצגת התקדימים" מהמזרח הקדמון ומישראל, ואחריהם יבוא חלק שיעסוק ב"עיבוד החומר בתורה". מכאן משתמע כי קאסוטו תיכנן לתאר תהליך התפתחות בו הרקע לספרות המקראית הוא הבסיס למה שיעובד בתורה. כותרות אלה דומות בתוכנן לשיטתו כפי שהוצגה בפרק השלישי בעבודה זו. רשימת הנושאים לפרק החמישי של הספר "סידורם של חוקי התורה" הייתה:

1) מושג הסדר 2) שלשלת הקבלה 3) סמיכות הפרשיות 4) בעיית ספר דברים 5) זמנו של הסידור הסופי. רשימת זו מכוונת גם היא אל נושאים אותם לימד ועליהם כתב במחקריו: הסדר האסוציאטיבי, סידורה של התורה שבכתב הדומה לשיטה בה סודרה התורה שבעל פה, ודרכי מסירתה. היא מכילה גם הנחה בסיסית כי היה לתורה "זמן סידור סופי" שאינו בהכרח זהה עם זמני סידור שקדמו לו.

קאסוטו החל בעבודתו על הספר. הוא רשם בראשי העמודים במחברתו את הכותרות לפרקים ולסעיפים, ומתחת לכמה מהכותרות גם כתב פירוט ובו רעיונות והפניות לדברים שכתב בנושא הפרק במחקריו במהלך השנים. כפי שעשה בכל הספרים שכתב, גם הספר הזה היה אמור להיפתח בפניה לקורא בה הוא מצהיר על מטרת הספר. הוא הספיק לכתוב אותה בשלמותה: 875

הריני מציע פתרון חדש ומקורי לבעיית התהוותם של ספרי התורה. בספר זה אין כוונתי להתווכח עם המחזיקים בשיטות אחרות. כבר התווכחתי עמם בספרי *La Questione della Genesi* ובקיצור שלו בעברית (עם כמה חידושים) ושם ימצא הקורא את הדיון המפורט על העניין. כאן לא אדון על דעות של אחרים אלא במקום שאראה סיבה מיוחדת לכך. ואסתפק בזה, שאביע את דעותיי אני לפי שיטתי. היום אין עוד מן הצורך להתווכח עם השיטה הרווחת של השערת התעודות.

כבר נלחמתי את מלחמתי נגדה במשך כמה שנים ונדמה לי כי כבר הושג הניצחון במובן זה, שהיא נחשבת כדבר השייך אל הזמן העבר. (תוספת מהצד: ורק מועטים מחזיקים בה עד היום). עכשיו הגיע הזמן להציע שיטה אחרת במקומה, וזה מה שאני מתכוון לעשות בספר זה, סיכום עבודתי במשך כמה עשרות שנים.

דבריו של קאסוטו מכילים כמה הצהרות בעלות עניין. ראשית, ההצהרה על כך שהחיבור הנמצא בכתובה הוא החיבור המסכם עשרות שנות עבודה שבו יפרסם את דעתו על "בעיית התהוותם של ספרי התורה". בתוכנית העבודה העולה מתוך תוכן העניינים אפשר לשער את הכיוון הכללי של דעתו. שנית, קאסוטו מכריז כי נחל ניצחון ב"מלחמתו" נגד המחזיקים בשיטת תורת התעודות. הכרזה זו היא בעייתית. קאסוטו היה מקורי בחשיבתו, שיטתו הייתה קריאת תיגר כנגד השיטה השלטת במחקר, גם בימיו וגם לאחר פטירתו.⁸⁷⁶ אולי דבריו אלה היו דרכו להמשיך במלחמה על שיטתו בעצם ההכרזה שאינו מקבל את שיטת המקורות. מעניינת ההשוואה לדברים שכתב בתחילת פירושו לספר בראשית, בהם תיאר כיצד נלחמת התורה עצמה במתנגדים לדרכה, על ידי הכרזה שקטה וברורה שכך הם הדברים ולא אחרת.⁸⁷⁷

התנגדותה נשמעת כאילו דרך אגב, מתוך ביטויי המתונים והשקטים של הכתוב, המבטל את הדעות שכנגד על ידי שתיקה או על ידי רמזים עדינים.

⁸⁷⁵ הקורא, מחברת מבוא המקרא, עמ' 50.

⁸⁷⁶ ראו פרק המבוא לעבודה זו.

⁸⁷⁷ קאסוטו, מבראשית עד נח, עמ' 1.

קאסוטו הולך לשיטתו בדרכה של התורה, ומכריז בשקט ובבטחה על דרכו.

להלן יובאו קטעים מהרישומים במחברת מהם ניתן ללמוד מעט על התוכן שמאחורי הכותרות. קאסוטו תכנן לכתוב בארבעת הפרקים הראשונים על ה"תקדימים". בתחילתה של המחברת מצויה רשימה קצרה המכילה את ההסבר הבא תחת הכותרת "תקדימים":⁸⁷⁸

אבל לפני שנעמוד על הפרטים צריך לשים לב אל העובדה נוטים בני אדם כשמניעים אותם למצב מסוים של התפתחות רוחנית לשאול לעצמם שאלות למה שקדם ועל התהוותו של העולם שמסביב, ומשתדלים לתת תשובות לשאלות אלה כמה ניסיונות נתנסו במזרח הקדמון וגו'.

בעד מחקרנו מעניינים במיוחד הניסיונות שנתנסו במסופוטמיה, במצרים, ובארץ כנען בתקופה שקדמה לאבות ישראל.

מה שכתבתי בספרי מאדם עד נח, ומה שכתבתי בספרי מנח עד אברהם, בנוגע למקורות הנ"ל קרובים ביותר: מקורות מסופוטמיים, אבות ישראל הכירו אותם שם והביאו אתם זיכרונותיהם, חשובים גם הטקסטים הכנעניים על מלחמותיהם של האלים בראשית ימי העולם

ישראל הכירו **אגדות משה** (ההדגשה אינה במקור) משבאו לארץ... במצרים מעט

אפשר להסיק בזהירות מרשימות אלה כי קאסוטו התכוון לתאר תהליך התפתחות רוחנית-רעיונית שתחילתה באמונות שפגו בני ישראל מסביבתם במסופוטמיה ובמצרים על התהוות העולם, המשכה בכנען, בתקופה שלפני אבות האומה, ואולי שיאה ב"אגדות משה". מהן "אגדות משה"? בניגוד לדברים הברורים שכתב על "העורך הגאון" מתקופת דוד המלך שפרסם במהלך חייו, לא ברור משתי המילים האלה מה בדיוק היה תפקידו של משה ומהן האגדות. קשה לדעת בדיוק מה התכוון קאסוטו לכתוב, אפשר לשער. אין ספק שקאסוטו ראה במשה דמות היסטורית. קאסוטו התייחס במקומות שונים בכתבתו לאיש משה כדמות קיימת במציאות,⁸⁷⁹ אך הוא ראה בו כנראה גם דמות ספרותית. משה הוא האיש שעליו סיפרו מסורות שונות, גרסאות לסיפורים דומים על האיש וקורותיו, הוא גם הדמות שבשמה נמסרו ונשמרו המסורות על החוקים. קאסוטו שיער שהנוסחה "וידבר ה' אל משה" הייתה נוסחת פתיחה וחיבור בין כל מסורות החוק שמהן נערכה סופית התורה, תורת משה. משה הוא הסמכות בשמה הן נמסרו מפי האל.

קאסוטו כתב בנושאים שהיו אמורים להיכלל בפרק החוקים:⁸⁸⁰

פרשיות פרשיות, הפותחות בנוסחה וידבר ה' אל משה לאמור נוסחה שפירושה היא שבאותו העניין היה נמסר בשם משה מפי הגבורה. לאחר שנמסרו מסורות אלו במשך דורות אחדים נסדרו כפי סידור הלכותיהם של הנביאים, ומכיוון שבמשך אותם הדורות נשתנו קצת העניינים משום שינוי בתנאי הזמן והמקום ובי' נולדו חילופים וסתירות, הכל כבמשנה. (גם בסיפורים אחדים יש אותה הנוסחה, למשל בפרשת שלח לך)

⁸⁷⁸ מחברת מבוא המקרא, עמ' 51.

⁸⁷⁹ ראו הדיון על דברים לב, ודברים לג, בסעיף 2.3.4.3. ו 2.3.4.4 לעיל.

⁸⁸⁰ מחברת מבוא המקרא, עמ' 141.

על הרעיון שמשמעותן של המילים "וידבר ה' אל משה" היא נוסחת פתיחה המקשרת בין פרשיות הרשומות ברצף, כתב במקומות רבים⁸⁸¹ ואף הרצה לתלמידיו.⁸⁸² קאסוטו הפנה לדברים שכתב בפירושו לספר שמות למילים ויאמר – ויאמר,⁸⁸³ לחזרות מילים, פסקאות ופרשיות. בהמשך הרשימות הפנה קאסוטו את עצמו בכתבתו (ואת קוראיו לעתיד) לפירוש לספר שמות, לדברים שכתב על ספר יחזקאל, ולדברים שכתב ברשימותיו האישיות על ספר תהלים.

הכותרת על "זמנו של הסידור הסופי" מעידה על כל שקאסוטו התכוון לכתוב על שלבים שונים של סידורה של התורה. מעניינת מאד הרשימה שנמצאת מתחת לכותרת "סימנים על הזמן" שהייתה אמורה להיות בתוך הפרק החמישי והאחרון של הספר:⁸⁸⁴

כבר עמדו חז"ל על כך שיש פסוקים אחדים שנכתבו אחר פטירתו של משה (לפי דעה אחת לכל הפחות) הפסוקים האחרונים של ס' דברים, המקומות הידועים: והכנעני אז בארץ וכו', הרמזים לירושלים (מלכיצדק, היבוסי, המוריה וכאלה), עד בואם אל ארץ נושבת (עי' בפירושי על ס' שמות), וישמע הכנעני מלך ערד יושב הנגב (במד' כא, א ואילך) עי' בפירושו של הרמב"ן, וכיוצא בו ולהויון) עוד ועוד למשל: הרמזים לכיבושים של דוד בברא' י"ד...

הרשימה מכילה את ההכרה הברורה כי כבר חז"ל נתנו ביטוי לכך שיש חלקים בתורה "שנכתבו" (!) אחרי פטירתו של משה, וכוונתו של קאסוטו הייתה להישען גם על המקורות הקדומים הללו. נראה שקאסוטו כיוון את זמן חיבורה של התורה כפי שהיא לפנינו סמוך לתקופתו של דוד המלך, כפי שכבר נכתב בפרק זה.

כל אלה: שלבים במסירת מסורות, אופן העריכה, ניסוחים המדברים על "התהוות" ו"תקדימים", אינם עולים בקנה אחד עם אמונה במושג תורה מן השמים באופן פשוט. להיפך, הם מעידים על הכרה בהתפתחות הטקסט ושלבים שונים של מסירתו. הם מעידים על תפיסה מורכבת, המכירה בידיים אנושיות ותהליך מסירה רב דורי של הטקסט, ביחד עם שמרנות רבה לגבי זמנו המוקדם ושלמותו של הנוסח הסופי.

לסיכום דיון זה נאמר כי קשה, ואולי אף בלתי אפשרי ולא הוגן, ללמוד על תוכנו ומהותו של הספר מתוכנית העבודה שנתרה. מקריאת הנושאים וחלוקתם ניתן לראות את מחשבתו הצלולה ודרך עבודתו של קאסוטו. תוכנית העבודה ברורה, והיא משקפת את שיטתו ואת הנושאים בהם עסק כל חייו: הקשר בין ספרות המזרח הקדום לספרות המקראית, מושג הסדר המזרחי, החזרות, ההרמוניה המספרית, שמות האל, המסורות שהיו הבסיס לתורה, ואופן סידורן. עם זאת ניתן להצביע על כמה נקודות משמעותיות שיש בהן חידוש.

ראשית: קאסוטו תכנן פרק שלם לנושא החוקים. מבקריו טענו שחלק מחולשת שיטתו היה בכך שהתייחס בעיקר לסיפור המקראי ולא כתב משנה סדורה בנושא החוק. אומנם, בפירושו לספר שמות עסק גם בפרקי החוקים שבו, ובכתבתו לאנציקלופדיה המקראית על הספרים ויקרא ודברים כתב על החוקים, אבל רוב עבודתו התמקדה בסיפורים. מתוכנית העבודה הזו עולה שהוא התכוון להתייחס לנושא באופן שיטתי. במשפטים הבודדים שכתב בתוכנית העבודה הבהיר את מחשבותיו בנושא סידורם של קבצי החוקים

⁸⁸¹ קאסוטו, שמות פירוש, עמ' 128 – 130 והדיון בפרק שני סעיף 2.4.4.4; ראו הדיון בערך "ויקרא" באנציקלופדיה המקראית בסעיף 3.3.4.1.

⁸⁸² ראו הצגה ודיון על מחברת ההוראה של ספר במדבר בסעיף 2.4.4.5.

⁸⁸³ בפירושו לסיפור המן בשמות טז, ח כתב קאסוטו: "אחר כך נאמר פעם שניה ויאמר משה...כשיש כפילות מעין זו, ויאמר – ויאמר בנושא אחד, רק ויאמר הראשון מביא את המילים שייצאו מתוך הפה, ואילו ויאמר השני אינו מביא אלא את הסבר כוונתן הפנימית של המילים הללו." (קאסוטו, שמות פירוש, עמ' 133).

⁸⁸⁴ מחברת מבוא המקרא, עמ' 154.

הקדומים, באופן הדומה לשמירת מסורות התורה שבעל פה והעברתן, מחשבות התואמות לדברים שכתב באנציקלופדיה ולימד בשיעוריו.

שנית: הפרק שכותרתו "סימנים על הזמן" עמד לעסוק בזמן התהוות התורה. קאסוטו מביא רשימת פסוקים בתורה שמקריאתם הפשוטה עולה שלא נכתבו על ידי משה. נראה שקאסוטו התכוון לכתוב בגלוי את דעותיו שהכילו תפיסה אנושית על התפתחות התורה. יש בדברים אלה חידוש מבחינת מה שכתב ופרסם בעברית, אך לא חידוש, אם נשווה אותם לדברים שכתב בספר **בראשית ומבנהו** או לדברים שכתב במאמרו על בריאת העולם בספר בראשית בשנת 1935 באיטלקית.⁸⁸⁵ החלטה זו בוודאי הייתה אמיצה, כיוון שקאסוטו היה נתון לביקורת חריפה משני צידי המתרגם. בעלי הגישה המחקרית בשיטה המקובלת (שיטת המקורות) ראו בו שמרן, ואילו השמרנים ראו בו כופר בתורה מן השמים וביסודות האמונה.⁸⁸⁶ דבריו אלה תואמים את הדרך בה הצהיר שילך.⁸⁸⁷ כפי שכתב בחליפת המכתבים עם פאציפיצי, קאסוטו לא חשב שמשמעות האמונה ב"תורה מן השמים" צריכה להיות מובנת לבן המאה העשרים כפשוטה, וכפי שהובנה על ידי דורות קודמים. ברור מכתביו שסבר שהייתה מעורבות אנושית ביצירת התורה, והוא לא ראה בנאמנותו או באמונותיו הדתיות סתירה לכך. מהמכתבים שכתב בראשית שנות הארבעים עולה כי חשש שעמדה מורכבת זו לא תובן ואף תגרום נזק. באותן השנים היה גם מעורב בעיצובה הרעיוני והמעשי של האנציקלופדיה המקראית. העובדה שלקח על עצמו את נושא האמונות והדעות באנציקלופדיה מעידה על החשיבות שראה בתחום זה. קהל היעד של האנציקלופדיה היה לא רק מלומדים אלא גם קהל עממי ורחב כחלק מהמפעל הציוני. קאסוטו כיוון את העיסוק בחלק האמונות והדעות ואת הערכים שכתב ו/או ערך ברוח זהירה, ונמנע שם, כפי שנמנע בפירושו לתורה, מאמירות ברורות על זהותו של העורך האנושי. מהפרוטוקולים של ישיבות המערכת עולה הזהירות והרגישות הרבה שייחס לערכים אלה. בכתביו מסוף שנות הארבעים ותחילת שנות החמישים, למשל בפירוש לספר שמות, במאמרים בהם התייחס לסדרם של ספרי המקרא, ובמיוחד בטיטה לספר המבוא, התייחס לשלבי התהוות הטקסט המקראי והתורה, ומהם עולה באופן ברור, שלא רק שלא נסוג מדעתו בשנות השלושים, על תהליכי המסירה האנושיים, אלא פיתח אותה עוד, וכנראה לא חשש מפרסומה.

שלישית: תוכנית הספר נכתבה מתוך ראייה של כל חמשת חומשי התורה. התוכנית שוזרת יחד נושאים שנידונו כל אחד לעצמו, בספר בראשית, בספר שמות, במאמרים בודדים ובאנציקלופדיה, וכעת היו אמורים להיארג למסכת אחת. אלה מעידים שלו היה נכתב הספר, היינו זוכים לקבל את התמונה הכוללת של התורה בעיניו של פרשן וחוקר גדול.

3.6 סיכום הפרק השלישי

קאסוטו לא ראה עצמו כפרשן אפולוגטי, בכתביו ניתן למצוא התייחסויות שלו אל פרשנים אחרים אותם הוא מכנה כך.⁸⁸⁸ הוא לא נרתע משימוש בכליה של הביקורת הגבוהה העוסקים בתהליך התהוות המקרא, רבדיו השונים וזמן חיבורו, בעודו חולק על אבני היסוד שבה: שיטת המקורות. הוא היה מודע מאד לביקורת שנמתחה עליו מהשמרנים מחד ומהמחדשים מאידך. בחליפת מכתבים מראשית שנות הארבעים, הודה קאסוטו כי הוא נמנע במכוון מפרסום של מלוא דעתו על אופן יצירת התורה, בראשית דרכו בירושלים,

⁸⁸⁵ ראו סעיפים 2.2.7 ו 2.2.8.

⁸⁸⁶ רבים עמדו על כך, וביניהם: קויפמן, "מאדם עד נח"; יצחקי, "יחודו של המקרא"; אברהמס, "האיש ומפעלו"; ברמן, "הקדמה"; פיאטלי, מבוא; ורופא, **מבוא**.

⁸⁸⁷ קאסוטו, **מאדם עד נח**, עמ' יא; קאסוטו, **שמות, פירוש**, עמ' ט; קאסוטו, "תפקידו במדע המקרא", עמ' 8 – 10.
⁸⁸⁸ ראו למשל פירושו לשמות כא, כג "עין תחת עין": 'המפרשים האפולוגטיים השתדלו להוכיח' (קאסוטו, **שמות פירוש**, עמ' 191).

מחשש שמא יובן באופן לא נכון. ייתכן כי חשש ש"סימונו" כחוקר ביקורתי יזיק למפעלים אותם הוביל באותם הימים.

אף על פי שהיו רבים שסברו שקאסוטו לא האמין בתורה מן השמים, בחליפת המכתבים שנידונה בפרק זה הוא מצהיר במפורש על אמונתו הדתית ומסביר את מורכבותה. הוא לא ראה סתירה בין אמונתו בתורה מן השמים לעיסוקו בחקר המקרא, אלא להיפך, הוא ראה בעיסוק בביקורת כלי לחיזוק החיבור של הדור הבא ליהדותו וזהותו. בכך הוא דומה למלומדים נוספים בני זמנו כגון מ"צ סגל.

מדיוני המערכת של האנציקלופדיה המקראית עולה בברור עד כמה היה מודע לרגישות של נושא האמונות והדעות, ועד כמה ניסה ללכת על הקו העדין שבין ביקורת למסורת גם בפרסום דברי חוקרים אחרים וגם בדבריו שלו עצמו. הוא ראה שליחות בבנייתו של מחקר יהודי מקראי בארץ ישראל, ועסק בזהירות רבה בנושא. מהמסמכים העוסקים בהוצאת הנוסח החדש למקרא מתבהרת עמדתו על הנוסח, והמשקל הרב שנתן לנוסח המסורה, שחיפש את מקורותיו המהימנים ביותר. עמדה זו תואמת את הדברים שנידונו לעיל על יחסו לביקורת הנמוכה, בה מיעט להשתמש. מהטיטה לספר מבוא לתורה שתכנן לכתוב, שנמצאה בעיזבונו, עולה כי הוא תכנן לכתוב ולפרסם את דעתו הביקורתית (אמנם מתונה) בנושא יצירתה של התורה. ניתן לשער בזהירות כי פרסום הדברים אחרי יציאתו המתוכננת לגמלאות, וביסוס מעמדו כחוקר מקרא ואוגרית בעל שם עולמי, כבר הקנו לו את הביטחון לעשות זאת.

ניתן לראות כי מפעלו הפרשני של קאסוטו הושפע גם מתפיסתו הציונית ומחלקו במפעל הציוני. קאסוטו ניסה לבנות גשר בין מסורת לביקורת, עליו יצעד הדור הבא של היהדות. הוא ביקש ליצור פרשנות יהודית חדשה בכלים ביקורתיים מדעיים, בלי לוותר על מסורת הפירוש היהודי לדורותיו, והיה מוכן לשלם את מחיר העמידה בין שני העולמות. במבחן הזמן, שומרי המסורת ראו בו פורץ גדר, ורבים מחוקרי הדורות שאחריו ואף בני זמנו ראו בו שמרן שדחה באפולוגטיקה דתית את המחקר הטהור. עבור בני דורו בארץ ישראל הוא היה סמל ציוני לחיבור למקרא וערכיו. שתי התרומות המשמעותיות של קאסוטו בחקר המקרא היו חקר ספרות כנען העתיקה, בו זכה להכרה והוקרה, ופרשנות המקרא כספרות, תחום בו לא זכה להכרה מספקת על תרומתו המשמעותית. דחייתו של השיטה המרכזית במחקר ועמידתו האיתנה כנגדה, שהיו נכס עבור האוניברסיטה העברית שביקשה לכוון את מחקר המקרא המדעי אך חששה מביקורת השמרנות הדתית, הייתה לו לרועץ בקבלת הערכת עולם המחקר. קאסוטו נתפס כשומר חומות אפולוגטי במלחמה כנגד ביקורת המקרא, אף שהיה חוקר מקרא בעצמו. תרומתו הגדולה להבנת המקרא כספרות, הקדימה את זמנה ולא קיבלה את ההכרה הראויה. תרומתו המרכזית והמוערכת עד היום היא חקר ספרות המזרח הקדום.

4. סיכום המחקר

מחקר זה עוסק ביצירתו המחקרית והפרשנית של משה דוד קאסוטו (Umberto Cassuto) בתחום המקרא על רקע זמנו ומקומו. המחקר חיפש מענה לשאלות המחוברות בין האיש ושיטתו לזמנו ומקומו. שלוש שאלות עמדו בנקודת המוצא לדיון:

הראשונה: מה ומי השפיעו עליו: מי היו הדמויות, מהעולם היהודי ומהעולם הכללי מהן למד ובעזרתן עיצב את השקפת עולמו ודרכו במחקר ובפרשנות? אילו אירועים היסטוריים ומרחבים גיאוגרפיים השפיעו עליו? האם ניתן להצביע על קשר בין מאורעות זמנו ומקומו למחקריו ופרשנותו?

השנייה: המחקר ביקש לתת תמונה כוללת של שיטתו בחקר המקרא על רקע זמנו ומקומו, מתחילת שנות העשרים ועד לשנות החמישים של המאה העשרים. מהי שיטתו במבט כולל? האם ניתן להצביע על התפתחויות או שינויים בה במהלך השנים? והאם ניתן למצוא בכתביו או מחוצה להם הסבר לכך?

השלישית: המחקר חיפש תשובות לשאלות הרעיוניות של תפיסת עולמו של קאסוטו. מה הייתה תפיסתו על חיבור התורה והתהוותה שהיא עד היום אתגר לחוקרי מקרא שומרי מצוות?

4.1 בתשובה לשאלה הראשונה עולות התובנות הבאות: קאסוטו היה בן יהדות איטליה והעיר פירנצה. הדרך הפרשנית שיצר צמחה מתוך מורשת בת אלפיים שנה והיא תוארה בהרחבה בפרק הראשון במחקר. הארתם של התהליכים ההיסטוריים והתרבותיים בהם גדל קאסוטו מבהירה את ההשפעה הרבה שהייתה להם על עיצוב מחשבתו כחוקר וכפרשן. בפירנצה טופחה מורשת למדנית הומניסטית שהגיעה לשיאים בתקופת הרנסאנס ושראתה בחיבור בין הדתות ובלימוד המשלבת והרב תחומית ערך רב. השכלתו הכילה שני מרכיבים שזורים יחד: יהודי וכללי. חינוכו ההומניסטי של קאסוטו, תחילה בגימנסיה ואחר כך בלימודי השפות השמיות באוניברסיטה, עמד במקביל ללימודיו התורניים בבית המדרש לרבנים בפירנצה. קאסוטו למד מגיל צעיר בגימנסיה ההומניסטית את שפות הארץ בה גדל – האיטלקית והצרפתית, ואת ספרותן ותרבותן. בנוסף לעברית ולארמית, שפות התפילה והקודש שהכיר מבית הכנסת, למד בהמשך הדרך גם יונית, לטינית, ערבית ולשונות המזרח הקדום. קאסוטו למד באוניברסיטת פירנצה מפי המלומדים ראינה, מאצוני, ויטאלי וחיות (ממנו למד גם בבית המדרש לרבנים) ואחרים שהוצגו בפרק הראשון במחקר. קאסוטו רכש כלים של פילולוג וחוקר ספרות והיסטוריה שהפכו לכלי עבודה יסודיים בהם השתמש. קאסוטו הקדיש את שנות מחקריו הראשונות לקהילה היהודית בפירנצה בימי הרנסאנס, ורק בהמשך התמקד במקרא וגם לכך השפעה על דרכו כחוקר.

קאסוטו למד ולימד בבית המדרש לרבנים שייסד שד"ל, בשנים בהן עבר בית המדרש לפירנצה וזכה לפריחה מחודשת בהנהגתו של הרב מרגליות. הרב מרגליות הגיע מברסלאו והביא עימו רוח של חיבור חזק ליהדות וחסידות שהביא מהמזרח ביחד עם רצון להשתלב ולהיות חלק מהמורשת היהודית-איטלקית. בית המדרש וקהילת פירנצה עמדו אז במרכזה של היהודית באיטליה כולה, והעמידו מתוכם את המנהיגות של הדור הבא. דמויותיהם של הרבנים מרגליות, אלבוגן וחיות והשפעתם על קאסוטו תוארה בפרק הראשון. חקר המקרא ופרשנותו היהודית החדשה בכלי המדע המודרני היו מרכיב מרכזי בהתמודדות המקורית שהציע קאסוטו לאתגר הזהות וההתבוללות ולסוגיית הלאומיות. בית המדרש לרבנים היה גם המקום בו צמח כפעיל ומוביל בתנועה הציונית באיטליה. קאסוטו תמצת את דמותו של המלומד האידיאלי ביהדות איטליה במילים המתארות גם אותו עצמו: "לפי תפיסתנו יהודי הוא יהודי, יהודי מכל הבחינות, נאמן לאלוהיו ונאמן לעמו, קשור לאמונתו וקשור לכל מה שהוא קדוש לכלל אחריו... השם משכיל שאצל רוב אחינו היה כמעט שם נרדף לאיש המתנגד למסורת, היה בתוך היהדות האיטלקית התואר הרשמי למורה

הדת ולמועמד לרבנות. " (מתוך סיכום הפרק הראשון). ההשכלה הפלורנטינית-יהודית שקיבל עיצבה אותו כמלומד רב תחומי ובין תחומי שידע לשלב היסטוריה, ספרות, פילולוגיה ומקרא ואת חוכמת היהדות במזיגה מיוחדת במינה.

קאסוטו גדל בדור שאחרי עליית הלאומיות החדשה באיטליה (ריסורגיימנטו), שהיהודים לקחו חלק פעיל בכינונה ובמלחמה עליה. לכאורה הייתה התפיסה על שילובם המלא של היהודים בלאומיות האיטלקית המשך לאופן בו השתלבו בה בעבר, אך למעשה היא הכילה מרכיב שונה וחדש של התבוללות חזקה ומהירה שאיימה על זהות היהודים ועל עתידה וקיומה של הקהילה. קאסוטו התגייס למשימת המלחמה על זהות היהודית של הדור החדש אל מול אתגר התבוללות, באמצעות החייאת משמעות המקרא עבורו. את המענה ללאומיות מצא בציונות. ניתן לתלות ברקע זה את הבסיס הלאומי במחשבתו של קאסוטו ואת החשיבות שייחס לתהליכים לאומיים ובנייתה של אומה הניכרים במפעלו הפרשני.

4.2 בתשובה לשאלה השנייה הוצגה שיטתו של קאסוטו על ציר זמן כרונולוגי מראשית דרכו ועד לפטירתו. ראשית השיטה ובסיסה ברצונו של קאסוטו להעמיד פרשנות פשט ביקורתית יהודית חדשה: שיטה החותרת להבנת המקרא כפי שהובן לדור שומעיו וקוראיו הראשונים, תוך שימוש בכלים פילולוגיים ספרותיים וידע מהמזרח הקדום. קאסוטו דחה את שיטת המקורות, תחילה באמצעים פילולוגיים ספרותיים, ובהמשך בעזרת הממצאים מחקר ספרות כנען הקדומה שהוא היה מחוקריה הבולטים. חידושו החשוב היה ההשערה על קיומה של שירת עלילה ישראלית קדומה ושחזורה. המחקר עקב אחרי התפתחות השיטה כפי שבאה לידי ביטוי בכתביו באיטלקית ובעברית. ראשית דרכו בהשערה על קיומן של מסורות קדומות (1925 - 1926), המשכה בתקווה שהביע לממצאים שיאששו זאת בספרות הכנענית מראס שמרה **בספר בראשית ומבנהו** (1934) ובדברים שכתב במאמר על בריאת העולם. במאמר זה שרטט את נתיב המעבר האפשרי בין התרבויות (1935). הוצגה במחקר הכתיבה השיטתית בה פרסם את מחקריו על ספרות כנען הקדומה, ובתוכה ההשערה והשחזור של שירת העלילה הישראלית, בסדרת מאמרים ולבסוף בספר **האלה ענת** (1951), משנת 1939 ועד לפטירתו בשנת 1951. כל אלה שולבו בפירושים שכתב לתורה.

את הגרעין של שיטתו החל קאסוטו לפרסם כבר בשנות העשרים בסדרת מאמרים על אברהם, בהם פרש את תפיסתו: דחיית שיטת המקורות המקובלת במחקר, הקביעה כי ספר בראשית הוא יצירה ספרותית אחדותית, והוכחת דעתו זו באמצעות ניתוח פילולוגי ספרותי, והשערתו כי המקורות הקדומים לספר (שאינם רלוונטיים לפירושו כפי שהוא לפנינו) היו מסורות קדומות בעם ישראל. את עיקר עבודתו הפרשנית ראה קאסוטו בפירוש הנוסח כפי שהוא לפנינו, כפי שהובן לשומעיו-קוראיו הראשונים. קאסוטו החזיק בדעה שספרי התורה נוצרו ממסורות קדומות שונות, ועברו תהליכי מסירה ארוכים ואנושיים, ממסורות בעל פה למסורות כתובות, ולבסוף נכתבו וקובעו בתורה שהיא יצירה ספרותית אחדותית. הוא הציג את שיטתו בהעמקה בספרו **ספר בראשית ומבנהו** (1934), המשיך לפתחה ולשכללה וכתב לפיה את פירושו לפרשות הראשונות של התורה [**מאדם עד נח** (תש"ד), **מנח עד אברהם** (תש"ט), **אברהם והארץ היעודה** (תשי"ב) ו**הפירוש על ספר שמות** (תשי"א)].

קאסוטו שילב בין שני מרכיבים מרכזיים בפרשנותו. לצד עבודה פילולוגית עדינה, מדויקת ויסודית, בקביעת משמעותה של כל מילה ובקריאה צמודה של הטקסט המקראי, טען שהספרות המקראית עשתה שימוש בכלים ובתבניות ספרותיות מן המוכן ששאלה מהספרות הכנענית הקדומה ומשירת העלילה הישראלית שירשה את שפתה וכליה הספרותיים. שילוב זה יצר פרשנות שהכילה מתח פנימי. קאסוטו היה מודע למתח וניווט בין שני המרכיבים, ולעתים נותרו נושאים ללא התאמה. כחלק משמעותי מגישתו

הספרותית פילולוגית ניסח קאסוטו כללים לשימוש בשמות האל, בהם השתמשו מחברי ספרי המקרא באופן מכוון. כללים אלה הם מורכבים, ולעתים לא ניתנים ליישום מלא, וזו חולשה בשיטתו. קאסוטו ראה במקרא ספרות מעולה, ושיטתו עסקה בהרחבה בהיבטים הספרותיים של המקרא בדגש על ספרות המזרח הקדום: מבנה הכתובים, ובהם חזרות מכוונות של מילים, ביטויים וסיפורים, מספרים הרמוניים ומילים חוזרות (מנחות), וסידורו של המקרא בשיטה האסוציאטיבית.

קאסוטו היה עקבי בגישתו לאחדות הטקסט וטען גם לקדמותו היחסית, אלה הם מרכיבים שמרנים-אפולוגטיים המצויים בתוך שיטתו הביקורתית. קאסוטו מיעט להשתמש בביקורת הנמוכה. ייתכן שאחת הסיבות שגרמה לקאסוטו להיות שמרן באופן עקבי בכל מה שנוגע לנוסח המסורה הייתה עיסוקו בביקורת הגבוהה. ככל שפיתח את כלי המחקר הספרותי ואת ההשוואות לספרות הכנענית, כך נפרד מהשימוש המועט יחסית בכלי הביקורת הנמוכה (ביקורת הנוסח) וביסס את שיטתו הייחודית, פילולוגית-ספרותית-משווה. בכך דומה גישתו לגישת הראב"ע, שפירש את הכתוב באופן ביקורתי אך מיעט מאד בשינויי נוסח. קאסוטו הלך בדרכו של הראב"ע גם בנושא סמיכות הפרשיות אותה שכלל מאד. חתירתו של קאסוטו להגיע לפשט הכתובים כפי שהבינו אותם מי שבזמנם נמסרו לראשונה, ולחדש מתוך הבנה זו משמעות עבור בני דורו הוא, גרמה לו ללכת בכיוונים הנראים סותרים לכאורה. הכיוון האחד: ביקורת גבוהה, בה לא חשש להצביע על איחור בזמן כתיבתו של טקסט מקראי, או להציע הצעות על מעורבות אנושית במסירתו; והאחר: שמירה יתירה על נוסח המסורה, ומאמצים גדולים להראות את אחדות הטקסט כפי שהוא לפנינו ואת ההרמוניות שלו, כהוכחה לקיומו של מחבר אחד לתורה.

בפירושים הארוכים לשתי הפרשות הראשונות בתורה קאסוטו יישם את שיטתו בהעמקה. הוא לא חשש להציע שקדמו לטקסט שלפנינו מסורות מגוונות קדומות, הוא חידש ויישם את הרעיון על שירת העלילה בישראל, ולמד מספרות אוגרית אילו כלים ספרותיים עמדו לרשות התורה. מאידך, הוא שימר את נוסח המסורה, ונלחם להוכיח את אחדות הטקסט ואת קדמותו בכלים ספרותיים פילולוגיים.

הפירוש לספר שמות פורסם בשנת תשי"א, ומשקף את דעותיו המגובשות ביותר של קאסוטו. היסודות המרכזיים בפירוש: (1) גישה פילולוגית לפירוש הפשט לכל מילה ופסוק. (2) גישה ספרותית למבנים הספרותיים, החל מרמת הפרשה ועד לרמת הספר כולו, תוך שימוש רב בשיטת ההרמוניה הסיפורית והמספרית. (3) הבנת הכתוב על רקע השוואות לספרות המזרח הקדום ותרבותו. (4) יישום ההשערה שהבסיס לחלקים רבים בספר הוא במסורות קדומות משירת העלילה על שיעבוד מצרים וסיפורי הגאולה והמסע במדבר. (5) הסבר לסידור המסורות שסודרו בהתאם לשיטת ה'סדר המזרחי' ולא ב'חשיבה האירופית'. בפירוש זה מיישם קאסוטו בהרחבה את שיטתו על שירת העלילה ומאתר את עקבותיה בספר. גישתו לחזרות באה לידי ביטוי במיוחד בפירוש לעשרת הדברות, אותם ראה כשיאה של התורה, ולציווי על בניית המשכן וביצועו.

מקריאת כתביו של קאסוטו לאורך השנים עולה תמונה ברורה של התפתחות שיטה פרשנית, מגישה שמרנה פילולוגית-ספרותית לגישה ספרותית במרכזה עומדים הממצאים מאוגרית וחקר המזרח הקדום. התפתחות זו מסבירה את השינוי (שאינו רב) בגישתו לביקורת הטקסט. עם זאת, למרות שקיימים הבדלים אותם הראה המחקר בדברים שכתב ופרסם בביקורת הגבוהה, עולה כי שינויים אלה נבעו בעיקר ממדיניות פרסום בה נקט קאסוטו ואינם משקפים הבדלים מהותיים בתפיסתו.

4.3 התשובה לשאלה השלישית נידונה בפרק האחרון של המחקר. אף על פי שהיו רבים שסברו שקאסוטו לא האמין בתורה מן השמים, בחליפת המכתבים שנידונה בפרק זה הוא מצהיר במפורש על אמונתו הדתית ומסביר את מורכבותה. הוא לא ראה סתירה בין אמונתו בתורה מן השמים לעיסוקו בחקר המקרא, אלא להיפך, הוא ראה בעיסוק בביקורת כלי לחיזוק החיבור של הדור הבא ליהדותו וזהותו. בכך הוא דומה לבני דורו, שהיו חוליית מעבר בין הגישה המסורתית לגישה הביקורתית. בחליפת מכתבים מראשית שנות הארבעים, הודה קאסוטו כי הוא נמנע במכוון מפרסום של מלוא דעתו על אופן יצירת התורה, בראשית דרכו בירושלים, מחשש שמא יובן באופן לא נכון. ייתכן כי חשש ש"סימונו" כחוקר ביקורתי יזיק למפעלים אותם הוביל באותם הימים.

בפרק הוצגו ונידונו מסמכים מארכיונו המבהירים את תפיסת עולמו ביחס למקומו ותפקידו של חקר המקרא במפעל הציוני והתחדשות עם ישראל בארצו ערב קום המדינה ובשנותיה הראשונות. גם בנושא זה משתלב קאסוטו עם רוח זמנו ומאפייניה. מדיוני המערכת של האנציקלופדיה המקראית, שהוא היה עורכה הראשון, עולה בברור עד כמה היה מודע לרגישות של נושא האמונות והדעות, ועד כמה ניסה ללכת על הקו העדין שבין ביקורת למסורת גם בפרסום דברי חוקרים אחרים וגם בדבריו שלו עצמו. הוא ראה שליחות בבנייתו של מחקר יהודי מקראי בארץ ישראל, ועסק בזיהרות רבה בנושא. מהמסמכים העוסקים בהוצאת הנוסח החדש למקרא בו עסק, מתבהרת עמדתו על הנוסח, והמשקל הרב שנתן לנוסח המסורה, שחיפש את מקורותיו המהימנים ביותר. עמדה זו תואמת את הדברים שנידונו לעיל על יחסו לביקורת הנמוכה, בה מיעט להשתמש.

בעיזבונו נמצאת טיוטה לתוכנית הכתיבה לספר מבוא לתורה. מטיוטה זו עולה כי הוא תכנן לכתוב ולפרסם את דעתו הביקורתית (אמנם מתונה) בנושא יצירתה של התורה. ניתן לשער בזיהרות כי פרסום הדברים אחרי יציאתו המתוכננת לגמלאות, וביסוס מעמדו כחוקר מקרא ואוגרית בעל שם עולמי, כבר הקנו לו את הביטחון לעשות זאת.

לסיכום, ניתן לראות כי מפעלו הפרשני של קאסוטו הושפע ממורשת יהדות איטליה בה צמח וגם מתפיסתו הציונית ומחלקו במפעל הציוני. קאסוטו היה חלק מדור חוקרים ופרשנים שניסה לבנות גשר בין מסורת לביקורת, עליו יצעד הדור הבא של היהדות. הוא ביקש ליצור פרשנות יהודית חדשה בכלים ביקורתיים מדעיים, בלי לוותר על מסורת הפירוש היהודי לדורותיו, והיה מוכן לשלם את מחיר העמידה בין שני העולמות. במבחן הזמן, שומרי המסורת ראו בו פורץ גדר, ורבים מחוקרי הדורות שאחריו ואף בני זמנו ראו בו שמרן שדחה באפולוגטיקה דתית את המחקר הטהור. עבור בני דורו בארץ ישראל הוא היה סמל ציוני לחיבור למקרא וערכיו. שתי התרומות המשמעותיות של קאסוטו בחקר המקרא היו חקר ספרות כנען העתיקה, בו זכה להכרה והוקרה, ופרשנות המקרא כספרות, תחום בו לא זכה להכרה מספקת על תרומתו המשמעותית. דחייתו של השיטה המרכזית במחקר ועמידתו האיתנה כנגדה, שהיו נכס עבור האוניברסיטה העברית שביקשה לכוון את מחקר המקרא המדעי אך חששה מביקורת השמרנות הדתית, הייתה לו לרועץ בקבלת הערכת עולם המחקר. קאסוטו נתפס כשומר חומות אפולוגטי במלחמה כנגד ביקורת המקרא, אף שהיה חוקר מקרא בעצמו. תרומתו הגדולה להבנת המקרא כספרות הקדימה את זמנה ולא קיבלה את ההכרה הראויה. קאסוטו לא ראה עצמו כפרשן אפולוגטי. הוא לא נרתע משימוש בכליה של הביקורת הגבוהה העוסקים בתהליך התהוות המקרא, רבדיו השונים וזמן חיבורו, בעודו חולק על אבני היסוד שבה: שיטת המקורות. הוא היה מודע מאד לביקורת שנמתחה עליו מהשמרנים מחד ומהמחדשים מאידך. מהמחקר עולה תמונה המאששת את קביעותיהם של מי שראו בקאסוטו ובני דורו מעבר מבתי המדרש

של חוכמת ישראל באירופה למחקר האקדמי שצמח בישראל. דור שבנה אלטרנטיבה יהודית-מדעית לחקר המקרא הביקורתית.⁸⁸⁹ קאסוטו מצטייר בדמותו של פרשן יהודי במחצית הראשונה של המאה העשרים שנע בין מסורת לביקורת. כלי עבודתו ואופן מחשבתו היו ביקורתיים, אבל תפיסת עולמו וזהותו היו נטועים עמוק בשורשי התרבות היהודית, כרד"צ הופמן לפניו, הוא לא היה מוכן לקבל את הסתירה ביניהן.⁸⁹⁰ הנחות היסוד שלו היו נטועות בפרשנות היהודית לדורותיה, למרות שביקש לחדש, חידושו בא מתוכה ולתוכה, ולא כנגדה. קאסוטו ראה בחיבור העמוק בין הידע ותבניות החשיבה היהודיות יתרון מובן מאליו. הגישה הספרותית והחיבור לתרבות כנען העתיקה היו העוגנים האלטרנטיביים שהציע.

⁸⁸⁹ סטרשינסקי, "התמודדותם", עמ' 121 - 122; תדמור, "דברי פתיחה".

⁸⁹⁰ ויזל, **כוונת התורה**, עמ' 291 - 299.

רשימה ביבליוגרפית ומפתח הקיצורים

במאמרי מ"ד קאסוטו שנקבצו לאחר פטירתו בשני הכרכים של "מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון", הוספתי בסוגריים לאחר שם המאמר את שנת פרסומו לראשונה, כפי המופיע בכותרות המאמרים בספר, לתועלת הקורא. הקובץ הראשון התפרסם בירושלים בשנת תשל"ב, והשני התפרסם בירושלים בשנת תשל"ט, והם סומנו בקוד הקיצור: **מחקרים א, ומחקרים ב**, בהתאמה.

Y. Avishur, "Review: The Goddess Anath, by U. Cassuto", *Israel = "האלה ענת"*, *Exploration Journal*, 25, 1 (1975), pp. 59-61.

אבישור, "נוסחאות" = "אבישור", "נוסחאות ספרותיות קבועות לתיאור מסע במקרא ובספרות אוגרית", **בית מקרא**, ל (תשמ"ה), עמ' 133-141.

אבישור, **עיונים** = "אבישור", **עיונים בשירת המזמורים העברית והאוגריתית**, ירושלים, תשמ"ט.

A. Abela, "Umberto Cassuto's The Documentary Hypothesis: Thirty = "תורת התעודות" = "Thirty Years Later", *Melita Theologica*, 43 (1992), pp. 61-68.

I. Abrahams, "Translators Note", in: *The Documentary Hypothesis = "דבר המתרגם" and the Composition of the Pentateuch, Eight Lectures by Umberto Cassuto*, Jerusalem and New York 2006, pp. xxv-xxvii.

I. Abrahams "Cassuto the man and his work", in H.J. Zimmels, J. = "האיש ומפעלו" = "Rabbinowitch and L. Fienstien (eds), *Essays Presented to Chief Rabbi Israel Brodie on the Occasion of his Seventieth Birthday*, London 1967, pp. 419-423.

אופנהיימר, "המורה" = ב' אופנהיימר, "המורה, האמן וההיסטוריון", **בית מקרא**, ז (תשכ"ב), עמ' 134-135.

אופנהיימר, "המפרש" = ב' אופנהיימר, "קאסוטו כמפרש המקרא", **מולד**, כ (תשכ"ב), עמ' 232-236.

אור, "פיסקא באמצע" = א' אור, "פיסקא באמצע פסוק מהו?", בתוך: א' בירם (עורך), **ספר אורבך, מאמרים בחקר התנ"ך**, ירושלים תשט"ו, עמ' 31-42.

איזנר, **דור דור** = איזנר, "פרופ' משה דוד קאסוטו", **דור דור ופרשניו, שיחות על פרשנות מסורתית מודרנית**, ירושלים תשל"ג, עמ' 41-48.

Y. Elman, "The Rebirth of Omnisignificant Biblical Exegesis in the = "רב משמעות" = "The Nineteenth and Twentieth Centuries", *JSII*, 2 (2003), pp. 199-259.

אמית, "ירושלים" = "אמית", "מעמדה של ירושלים בספרות התורה", בתוך: מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), **עיוני מקרא ופרשנות, ה: מנחות ידידות והוקרה לאוריאל סימון**, רמת-גן תש"ס, עמ' 41-57.

ארזי, "שיגרא דלישנא" = א' ארזי, "שיגרא דלישנא וגרא דלישנא", **בר-אילן**, ו (תשכ"ח), עמ' 117-127.

J. S. Baden "The Tower of Babel: A Case Study in the Competing Methods = "מגדל בבל" = "The of Historical and Modern Literary Criticist", *JBL*, 128 (2009) pp. 209-224.

בובר, "בראשית" = מ' בובר, "מבעיות ספר בראשית", בתוך: **זרכו של מקרא: עיונים בדפוסי-סגנון בתנ"ך**, ירושלים תשל"ח, עמ' 310-323.

בובר, "מילה מנחה" = מ' בובר, "סיגנון המילה המנחה בסיפורי התורה", בתוך: **זרכו של מקרא עיונים בדפוסי-סגנון בתנ"ך**, ירושלים תשל"ח, עמ' 284-299, 300-307.

בונפיל, "היסטוריון" = ר' בונפיל, "הרב משה דוד קאסוטו: היסטוריון של היהודים בפירנצה בתקופת הרנסנס" בתוך: ר' בונפיל (עורך), **משה דוד קאסוטו**, ירושלים תשס"ז, עמ' ט-יח.

בונפיל, **במראה כסופה** = ר' בונפיל, **במראה כסופה, חיי היהודים באיטליה בימי הרניסאנס**, ירושלים תשנ"ד.

ביילין, "עיונים" = ז' ביילין, "עיונים בספר הושע", **בית מקרא**, כז (תשמ"ב), עמ' 164-167.

ביינארט, "דבר העורך" = ח' ביינארט, "דבר העורך", בתוך: ח' ביינארט וש"א ליונשטם (עורכים), **מחקרים במקרא יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 5.

ביינארט, "דברי פתיחה" = ח' ביינארט ואחרים, "דברי פתיחה", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), עמ' ט.

בילניסון, **בימי תחיית איטליה** = מ' בילניסון, **בימי תחיית איטליה**, תל אביב תר"ץ.

בית אריה, "הקודיקולוג" = מ' בית אריה, "קאסוטו הקודיקולוג", בתוך: ר' בונפיל (עורך), **משה דוד קאסוטו**, ירושלים תשס"ז, עמ' יט-כד.

בר און, **הטלת גורל** = ש' בר און, **הטלת גורל, אלוהים ואדם במסורת היהודית: מן המקרא ועד שלהי הרניסאנס**, ירושלים 2020, עמ' 387-396.

Baron, Salo W. "Chajes, Hirsch (Zevi) Perez." *Encyclopaedia Judaica* = "צביל פרץ" = *Encyclopaedia Judaica*, edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 4, Macmillan Reference USA, 2007, pp. 558-559. *Gale eBooks*, <https://link.gale.com/apps/doc/CX2587504135/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=c76f3fe0>. Accessed 22 July 2020.

J.A. Berman, "Introduction", in: *The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch, Eight Lectures by Umberto Cassuto*, Jerusalem and New York 2006, pp. vii-xxvii.

ברמן, **אני מאמין** = י' ברמן, **אני מאמין, ביקורת המקרא, האמת ההיסטורית וי"ג עיקרי האמונה**, ישראל 2022.

בר מגן, "מלאות וחסרות" = מ' בר מגן, "מלאות וחסרות בתורה", **בית מקרא**, ל"א (תשמ"ו), עמ' 328-338.

ברנבאום, שקולניק, "אלבוגן" = "Elbogen, Ismar." *Encyclopaedia Judaica*, edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 6, Macmillan Reference USA, 2007, p. 291. *Gale eBooks*,

<https://link.gale.com/apps/doc/CX2587505730/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=0c84b9f6>.

Accessed 22 July 2020.

C. Berenhiemer, "La Questione della Genesi di Umberto Cassuto", = "שאלת בראשית", = *Rivista degli Studi Orientali*, 16 (1937), pp. 307-336.

Patrizia Guarnieri, Alberto Legnaioli, "Umberto (Moshe = "אומברטו קאסוטו" = David) Cassuto", in Patrizia Guarnieri, *Intellettuali in fuga dall'Italia fascista*, pp. 1-32, Firenze, 2019.

גוטליב, סדר למקרא = י', גוטליב, יש סדר למקרא, חז"ל ופרשני ימי הביניים, על מוקדם ומאוחר בתורה, רמת גן, תשס"ט.

I. B. Gotlieb, "The Documentary Hypothesis by U. Cassuto", *Gesher*, = "תורת התעודות", = 3 (1966), pp. 100-111.

גולדמן, "זרמים" = ש' גולדמן, "זרמים בביקורת המקרא", עיונים ה'ו (תשל"א).

גורן, דמות היהודי = י' גורן, דמות היהודי והיהדות בחקר המקרא הפרוטסטנטי מאמצע המאה הי"ח עד שנות השלושים של המאה הי"ט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשל"ה.

גושן-גוטשטיין, "ששים שנה" = מ' גושן-גוטשטיין, "ששים שנה בהוראת המקרא באוניברסיטה העברית – כיוונים, מגבלות ותצפיות", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים במדעי היהדות: אסופת ההרצאות והדיונים שנשא בכנס יובל הששים של המכון (בכסליו תשמ"ה), ירושלים תשמ"ו, עמ' 41-49.

H. L. Ginsberg, "Review, The Goddess Anath: Canaanite Epics of the Patriarchal Age by U. Cassuto", *JBL*, 72 (1953), pp. 137-138.

גרינץ, "חוקר המקרא" = מ' גרינץ, "קאסוטו חוקר המקרא", מבוע, א (תשי"ג), עמ' 89-95.

גרוסמן, בראשית = י' גרוסמן, בראשית סיפורן של התחלות, ישראל תשע"ז.

גרוסמן, גלוי ומוצפן = י' גרוסמן, גלוי ומוצפן: על כמה מדרכי העיצוב של הסיפור המקראי, תל אביב 2015.

גרוסמן, רש"י = א' גרוסמן, רש"י: ר' שלמה יצחקי, ירושלים תשס"ו.

גרשוני, "קאסוטו, למה לא?" = ש' גרשוני, "קאסוטו, בעצם למה לא?", עלוני ממרא 120, (תשס"ז),

עמ' 84 – 95.

R. De Felice, *The Jews in Fascist Italy, A History*, = דה פליצה, היהודים באיטליה הפאשיסטית, Translated by R.L.Miller New York 2001, Original Italian Torin 1961.

J. I. Durham, *Exodus* (WBC) Waco, Texas 1987. = דורהם, פירוש לשמות.

דינור, "היסטוריון" = ב"צ דינבורג, "קאסוטו ההיסטוריון", בתוך: לזכרו של משה דוד קאסוטו: דברים שנאמרו על ידי נ. ה. טור סיני, ב. דינבורג, ב. מזר, א. ל. סוקניק ביום השלושים לפטירתו, ירושלים תשי"ב, עמ' 11.

דינור, "הקדמה" = ב"צ דינור, "הקדמה למהדורה העברית", **היהודים בפירנצה תקופת הרניסאנס**, פירנצה 1918, תרגם מ' הרטום, ירושלים תשכ"ז, עמ' ה-ו.

Dinur, Benzion. "Wissenschaft des Judentums." *Encyclopaedia Judaica*, = "חכמת ישראל" edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 21, Macmillan Reference USA, 2007, pp. 105-114. Gale eBooks, <https://link.gale.com/apps/doc/CX2587520999/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=02a370ec>. Accessed 22 July 2020.

די-סיניי, "בית המדרש" = ש' די-סיניי, "משה דוד קאסוטו ובית המדרש לרבנים האיטלקי לפי נתונים מדוחות בית המדרש", בתוך: ר' בונפיל (עורך), **משה דוד קאסוטו**, ירושלים תשס"ז, עמ' עג-פד.

הלד, "בלשן" = מ' הלד, "משה דוד קאסוטו כבלשן", **לשונו**, לה (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 52-50.

הרטום, "במדבר" = א' הרטום, "במדבר", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 141-137.

הרטום, "דבר המתרגם" = מ' הרטום, "דבר המתרגם", בתוך: מ"ד קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, ירושלים 1990, עמ' יא – יג.

הרטום, "הקדמת המתרגם" = מ' הרטום, "הקדמת המתרגם", בתוך: מ"ד קאסוטו, **היהודים בפירנצה בתקופת הרניסאנס**, ירושלים 1967, עמ' ז-ט.

הרטום, "הרב משה דוד" = מ' הרטום, "הרב משה דוד קאסוטו ז"ל", **ארץ ישראל**, ג (תשי"ד), עמ' 1-2.

הרטום, "מבוא לתורה" = מ' הרטום, "שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) מבוא לתורה", תרגום מאיטלקית, בצירוף מבוא והערות, **בית מקרא**, יג (תשכ"ח), עמ' 115-140.

הרן, "כיבושה של דרך" = מ' הרן, "כיבושה של דרך: ראשית הוראת המקרא באוניברסיטה העברית", **מקרא ועולמו**, עמ' 572-565.

R. N. Whybray, *The Making of the Pentateuch, a Methodological Study* = **יצירת החומש** (JSOTSS, 53), Sheffield 1987.

ויזל, **כוונת התורה** = ע' ויזל, **כוונת התורה וכוונת הקורא בה פרקי התמודדות**, ירושלים (2021).

ויזל, "תולדות מחקר" = ע' ויזל, "תולדות מחקר פרשנות המקרא בימי הביניים בישראל במאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת", **מדעי היהדות**, 54 (תש"ף), עמ' 186-121.

L. Viterbo, "Umberto Cassuto, da segretario della Comunita' a Rabbino = "ממזכיר לרב" Capo di Firenze", in A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp. 91-106.

A. Viterbo, "Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia": = "מורה למקרא בארץ המקרא" Umberto Cassuto in Eretz Israel", in A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp. 137-162.

ויינפלד, "שרה בבית אבימלך" = מי ויינפלד, "שרה בבית אבימלך (בר' כ') על רקע חוק אשורי והמגילה החיצונית לבראשית", **תרביץ**, נב (תשמ"ג), עמ' 639-642.

ונהאם, **פירוש לבראשית** = G. J. Wenham *Genesis 1-15* (WBC), Waco, Texas 1987.

ורגון, **ביקורתיות מתונה** = ש' ורגון, **שמואל דוד לוצאטו: ביקורתיות מתונה בפירוש התורה**, רמת גן 2013.
זומר, **התגלות וסמכות** = ב"ד זומר, **התגלות וסמכות: סיני במקרא ובמסורת**, ירושלים תשפ"ב.

I. Zatteli, "Umberto Mosè Dawid Cassuto e la Cattedra Fiorentina di = "הקתדרה לספרות"
Lingua Letteratura ebraica", in R. Bonfil (A cura), *Umberto (Moshe David) Cassuto, Italia, studi e ricerche sulla storia la cultura e la letteratura degli ebrei d'Italia*, Conference Supplement Series, 3, Jerusalem 2007, pp. 43-56.

I. Zatteli, "Umberto Cassuto e l'eredità Fiorentina", in A. M. = "המורשת הפלורנטינית"
Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp. 107-115.

זיידמן, "בראשית" = י' זיידמן, "פירוש על ספר בראשית" (מאמר ביקורת), **מולד**, יא (תשי"ד),
עמ' 2011-2012.

זיידמן, "לדרכו במדע" = י' זיידמן, "לדרכו של קאסוטו במדע המקרא", **מולד**, ג (תשי"ט), עמ' 192-189.

זיידמן, "מנח עד אברהם" = י' זיידמן, "להבנת ספר בראשית (מאמר ביקורת)", **מולד**, יב (תשט"ו),
עמ' 44-45.

I.L. Seeligmann, "U. Cassuto, A Commentary of the Book of Genesis", = "בראשית"
Bibliotheca Orientalis, 9 (1952), pp.195-200.

זלצר, "העשורים" = א' זלצר, "בלי שאון, אבל בעקביות ובמרץ, עושה האוניברסיטה שלנו פעולה ספרותית גדולה: העשורים הראשונים", בתוך: ב' מר, א' זלצר (עורכים), **הוצאת מגנס אחרי תשעים שנה**, עמ' ירושלים 2109, עמ' 7-28.

זקוביץ, "סקירה" = י' זקוביץ, "על מצב המחקר, סקירה על המחקר הספרותי של המקרא בישראל", **ידיעון האגוד העולמי למדעי היהדות**, (חורף תשמ"ב), עמ' 17-30.

זקוביץ, שנאן = **לא כך כתוב**, י' זקוביץ - א' שנאן, **לא כך כתוב בתנ"ך**, תל אביב 2004.

חמיאל, "השפעת שד"ל" = א' חמיאל, "השפעת שד"ל על פרשנות קאסוטו לתורה", **מועד**, כא (2013),
עמ' 118-150.

חל"פ, **מעשה אבות** = י' חל"פ, "מעשה אבות סימן לבנים": **עיונים וברורים**, עבודת מוסמך, טורו קולג', ירושלים 2002.

Tobias, Alexander. "Luzzatto, Samuel David." *Encyclopaedia Judaica*, = "שד"ל" =
edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 13, Macmillan Reference USA,
2007, pp. 286-287. *Gale eBooks*,

<https://link.gale.com/apps/doc/CX2587512907/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=77ea3ad2>.
Accessed 6 Aug. 2020.

טויטו, הפשטות המתחדשים = א' טויטו, הפשטות המתחדשים בכל יום, עיונים בפירושו של רשב"ם
לתורה, רמת-גן תשס"ג.

טור סיני, "האיש ודרכו" = נ"ה טור סיני, "האיש ודרכו במדע", בתוך: לזכרו של פרופסור משה דוד קאסוטו
ז"ל, דברים שנאמרו על ידי נ"ה טור סיני, ב' דינבורג, ב' מזר, א"ל סוקניק ביום השלושים לפטירה,
ירושלים תשי"ב, עמ' 3-10.

טלמון, "זכרונותיו" = ש' טלמון, "זכרונותיו של תלמיד", עת-מול, כז (2002), עמ' 18-19 (ד' קאסוטו וש'
עברון [עורכים]), מבט לקהילה שנסתרה מן העין סיפורן של ארבע משפחות יהודיות מאיטליה, ירושלים
תשע"ו, עמ' 47-50).

S. Talmon, "Did there Exist a Biblical National Epic?" in: *Literary = "שירת עלילה"*
Studies in The Hebrew Bible, Form and Content, Collected Studies Jerusalem- Leiden 1993, pp.
91-111.

E. M. Yamauchi, "Review: The Documentary Hypothesis = "ביקורת תורת התעודות"
and the Composition of the Pentateuch by U. Cassuto and Israel Abrahams", *Journal of the*
American Oriental Society, 85, 4 (1965), pp. 582-583.

B. Jacob, *The Second Book of the Bible Exodus*, translated by W. Jacob, = פירוש לשמות
New Jersey 1992.

W. Jacob, "the life and works of Benno Jacob", in: *B. Jacob, The = "תולדות בנו יעקב"*
Second Book of the Bible Exodus, translated by W. Jacob, New Jersey 1992, pp. xv-xxxii.

יפת, "החוג למקרא" = ש' יפת, "החוג למקרא בראשית דרכו", בתוך: ח' לבסקי (עורכת) תולדות
האוניברסיטה העברית בירושלים, ב: התבססות וצמיחה, ירושלים תשס"ה, עמ' 283-303.

יצחקי, "הגישה הרצויה" = מ' יצחקי, "הגישה הרצויה והמצויה לחקר המקרא בעיניו של מ"ד קאסוטו
ז"ל", בית מקרא, טו (תש"ל), עמ' 327-338.

יצחקי, "ייחודו של המקרא" = מ' יצחקי, "ייחודו של המקרא בעיניו של מ"ד קאסוטו", בית מקרא, טו
(תש"ל), עמ' 339-351.

ירון, "ספרי קאסוטו" = ק' ירון, "ספרי מ.ד. קאסוטו בתרגום אנגלי", מאזניים, טו (תשכ"ב), עמ' 201-203.
כהן, "שמות" = א' כהן, "ביקורת, פירוש על ספר שמות", תרביץ, כג (תשי"ב), עמ' 132-136.

כהן, "גישת התמורות" = ח' כהן, "שער לגישת התמורות", בתוך: ח' כהן וא' עברון (עורכים), גישת
התמורות, שיטה חדשה בפרשנות התורה, ירושלים תשע"ט, עמ' 38-39.

- ליונשטם, **מסורת יציאת מצרים** = ש' ליונשטם, **מסורת יציאת מצרים בהשתלשלותה**, ירושלים תשכ"ה.
- J. Magonet, "How do Jews Interpret the Bible Today?", *JSOT*, 66 = "ייהודים מפרשים" = (1995), pp. 3-27.
- מדן, "תנ"ך ירושלים" = מ' מדן, "תנ"ך ירושלים, הערות לענין הנוסח, הניקוד והטעמים, מאמר ביקורת", **לשונו**, יח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 181-192.
- B. Milano et al. "Italy", *Encyclopaedia Judaica*, edited by Michael = "איטליה" = Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 10, Farmington Hills 2007, pp. 795-816. *Gale eBooks*, <https://link.gale.com/apps/doc/CX2587509774/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=459a04eb>. Accessed 6 Aug. 2020.
- מלמד, "קיצורים ואשגרות" = ע"צ מלמד, "קצורים ואשגרות בברייתות ובמשנה", **בר-אילן**, ו (תשכ"ח), עמ' 42-52.
- R. Natterman, "The Italian-Jewish Writer Laura Orvieto (1876-1955) = "הסופרת היהודיה" = between Intellectual Independence and Social Exclusion", *Quest. Journal of Fondazione CDEC*, n.8 November 2015.
- www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=368
- A. Nahkola, *Double narratives in the Old Testament, The Foundation of Method in the Old Testament Biblical Criticism*, Berlin - New York 2001.
- סגל, "השמות" = מ' סגל, "השמות יי' ואלהים בספרי המקרא", **תרביץ**, ט (תרצ"ח), עמ' 23-35.
- סוקניק, "קאסוטו ז"ל" = א' סוקניק, "משה דוד קאסוטו ז"ל", **ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**, טז (תשי"ב), עמ' 3-4.
- סטרשינסקי, **התמודדותם** = י' סטרשינסקי, **ביקורת הביקורת: התמודדותם של מ"צ סגל, מ"ד קאסוטו וי' קויפמן עם בקורת המקרא**, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן תשע"א.
- סימון, "שתי גישות" = א' סימון, "ראב"ע ורד"ק: שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא", **אזן מלים תבחן: מחקרים בדרכי הפרשנית של ר' אברהם אבן עזרא**, רמת-גן תשע"ו, עמ' 135-225.
- סנדלר, "חקר המקרא" = פ' סנדלר, "מקרא, חקר המקרא", **אנציקלופדיה מקראית**, ה, ירושלים תשכ"ח, טורים 386-418.
- סנדלר, "מדע המקרא" = פ' סנדלר, "מדע המקרא", **לקסיקון מקראי**, ב, תל אביב תשכ"ה, טורים 466-495.
- סקלי, **דון יצחק אברבנאל** = ס' ב' סקלי, **דון יצחק אברבנאל**, ירושלים 2017.
- סתיו, **שירת רולן** = א' סתיו, **שירת רולן, לפיענוח הכתוב הסמוי, תרגום, מבוא ואחרית דבר**, תל אביב, 1988.

עברון-קאסוטו וקאסוטו, **מבט לקהילה** = ש' עברון-קאסוטו וד' קאסוטו (עורכים), **מבט לקהילה שנסתרה מן העין, סיפורן של ארבע משפחות יהודיות מאיטליה**, ירושלים תשע"ו, 2016.

עופר, "הכתר לאור" = י' עופר, "כתר ארם צובה — לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו", **ספונות: מחקרים ומקורות לתולדות קהילות ישראל במזרח**, ד (יט) (1989), עמ' 277-344.

עופר, "כתר ארם צובה" = י' עופר, "משה דוד קאסוטו, כתר ארם צובה ומהדורת התנ"ך הראשונה של האוניברסיטה העברית", בתוך: ר' בונפיל (עורך), **משה דוד קאסוטו**, ירושלים תשס"ז, עמ' לא-מו.

עקביא, "סוד המספרים" = א' עקביא, "סוד המספרים שבתורה, הערה לשיטת מ"ד קאסוטו בחקר המקרא", **החינוך**, כז (תשט"ו), עמ' 254-257.

פאול, "שיר השירים" = ש' פאול, "שיר השירים", **אנציקלופדיה מקראית**, ז, ירושלים תשל"ב (תשמ"א), טורים 645-655.

A. Pacifici, "Il Caso Cassuto", *La Rassegna Mensile di Israel*, 10 = "תיק קאסוטו" (1935), pp. 9-39.

A. M. Piattelli, "Introduzione", in: A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp. 5-18.

A. M. Piattelli, "Umberto Cassuto: dalla Formazione al Cllegio Rabbinico Italiano alla polemica con Alfonso Pacifici", in: A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp. 27-89.

C. Facchini, "The making of Wissenschaft des Judentum in Italy". = "חכמת ישראל" = *Judaism and the Bible between Risorgimento and Fascism*, ASE 36/1 (2109), pp. 245-266.

W.C. Propp, *Exodus: A New Translation with Introduction and Commentary* (AB), New York 1999. = **פירוש שמות**

פרידמן, **תעלומת הכתר** = מ' פרידמן, **תעלומת הכתר, המצוד אחר כתב היד החשוב ביותר של התנ"ך**, אור יהודה 2012.

פריש, "רא"ה ושמי"ע" = ע' פריש, "רא"ה ושמי"ע כצמד מלים מנחות", **דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות**, חטיבה א: המקרא ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 89-98.

Preschel, Tovia, and Francesco Spagnolo. "Rivista Israelitica." = "ריוויסטה" = *Encyclopaedia Judaica*, edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 17, Macmillan Reference USA, 2007, p. 348. *Gale eBooks*, <https://link.gale.com/apps/doc/CX2587516790/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=f259c011>. Accessed 22 July 2020.

U. Cassuto, "L'ashgara nella Bibbia", *Giornale della Societa Asiatica Italiana*, XXV (1912), pp. 151-166.

קאסוטו, "בני האלהים" = מ"ד קאסוטו, "מעשה בני האלהים ובנות האדם (בראשית ו, א-ד)" (תשי"ג), **מחקרים א**, עמ' 98-107.

קאסוטו, "בעל ומות" = מ"ד קאסוטו, "בעל ומות בכתבי אוגרית" (תשי"ב), **מחקרים א**, עמ' 219-227.

קאסוטו, "בראשית" = מ"ד קאסוטו, "בראשית, ספר בראשית", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 318-335.

U. Cassuto, "La creazione del mondo nella Genesi", *Anuario di Studi Ebraici*, I (1934) 1935, pp. 9-47.

קאסוטו, "בריאת העולם" = מ"ד קאסוטו, "בריאת העולם", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 343-346.

קאסוטו, "ברית בין הבתרים" = מ"ד קאסוטו, "ברית בין הבתרים", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 351-354.

קאסוטו, "גדי בחלב אמו" = מ"ד קאסוטו, "גדי בחלב אמו", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 435-437.

קאסוטו, **דאנטה** = מ"ד קאסוטו, **דאנטה ועמנואל הרומי**, תרגם מ' דורמן, ירושלים 1925.

קאסוטו, "דברי פתיחה" = מ"ד קאסוטו, "דברי פתיחה", **אנציקלופדיה מקראית**, א, ירושלים תשי"י, עמ' ט-יא.

קאסוטו, "דברים לג" = מ"ד קאסוטו, "דברים לג וחג ראש השנה בישראל בימי קדם" (1928), **מחקרים א**, עמ' 8-32.

קאסוטו, "דברות" = מ"ד קאסוטו, "דברות", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 590-596.

קאסוטו, "דברים" = מ"ד קאסוטו, "דברים (ספר)", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 608-619.

קאסוטו, "דנאל ובנו" = מ"ד קאסוטו, "דנאל ובנו בלוח II D של כתבי אוגרית", **מחקרים א**, עמ' 165-171.

קאסוטו, "דנאל והשיבולים" = מ"ד קאסוטו, "דנאל והשיבולים – אפיזודה מתוך לוח I D של כתבי אוגרית", **מחקרים א**, עמ' 159-164.

קאסוטו, **האלה ענת** = מ"ד קאסוטו, **האלה ענת, שירי עלילה כנעניים מתקופת האבות**, ירושלים תשי"ח, עמ' 7-41.

קאסוטו, **היהודים בפירנצה** = מ"ד קאסוטו, **היהודים בפירנצה בתקופת הרניסאנס**, תרגם מ' הרטום, ירושלים תשכ"ז (המקור באיטלקית: פירנצה 1918).

- U. Cassuto, "Hirsch Perez Chajes", *La Rassengna Mensile di Israel*, = "הירש פרץ חיות" = 3 no. 5, (1928), pp. 218-232.
- קאסוטו, "הושע והתורה" = מ"ד קאסוטו, "הושע הנביא וספרי התורה" (1933), **מחקרים א**, עמ' 118-134.
- קאסוטו, "הושע פרק שני" = מ"ד קאסוטו, "הפרק השני בספר הושע" (1927), **מחקרים א**, עמ' 135-166.
- קאסוטו, "היכלו של בעל" = מ"ד קאסוטו, "היכלו של בעל בלוח II AB של כתבי אוגרית", **מחקרים א**, עמ' 131-153.
- U. Cassuto, "Il Nomo Divino El ne'Il antico' Israel", *Studie e Materiali di Storia delle Religiosi VIII*, (1932), pp. 125-145.
- קאסוטו, "השמות האלהיים" = *Studie e Materiali di Storia delle Religiosi IX*, (1933), pp. 10.
- U. Cassuto, "La Bibbia E Lébraismo Moderno", in: A. M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo II, Sesto Fiorentino 2016, pp. 373-384.
- קאסוטו, "ויקרא" = מ"ד קאסוטו, "ויקרא (ספר)", **אנציקלופדיה מקראית**, ב, ירושלים תשי"ד (תשכ"ה), טורים 878-887.
- קאסוטו, "זאוס" = מ"ד קאסוטו, "Zeus Demarus בכתבי אוגרית" (1949), **מחקרים א**, עמ' 253-256.
- קאסוטו, "חבקוק ג" = מ"ד קאסוטו, "חבקוק ג' וכתבי אוגרית" (1938), **מחקרים א**, עמ' 118-128.
- קאסוטו, "חדרי חדריו של אל" = מ"ד קאסוטו, "חדרי חדריו של אל בכתבי אוגרית", **מחקרים א**, עמ' 271-278.
- קאסוטו, "יוסף" = מ"ד קאסוטו, "יוסף", **אנציקלופדיה מקראית**, ג, ירושלים תשי"ח (תשכ"ה), טורים 613-616.
- קאסוטו, "יעקב" = מ"ד קאסוטו, "יעקב", **אנציקלופדיה מקראית**, ג, ירושלים תשי"ח (תשכ"ה), טורים 716-722.
- קאסוטו, "ירושלים" = מ"ד קאסוטו, "ירושלים בספרי התורה" (1951), **מחקרים א**, עמ' 91-97.
- קאסוטו, "ישעיהו השני" = מ"ד קאסוטו, "יחסי הצורה והסגנון שבין חלקו השני של ספר ישעיהו לנביאים אחרים" (תרע"א/תרע"ג), **מחקרים ב**, עמ' 33-66.
- קאסוטו, "מותו של בעל" = מ"ד קאסוטו, "מותו של בעל" (תש"א), **מחקרים א**, עמ' 228-243.
- קאסוטו, "מלים מקבילות" = מ"ד קאסוטו, "מלים מקבילות בעברית ובאוגריתית" (1947), **מחקרים א**, עמ' 55-61.
- קאסוטו, **מאדם עד נח** = מ"ד קאסוטו, **מאדם עד נח**, ירושלים תשי"ד (תשל"ח).

- קאסוטו, **מנח עד אברהם** = מ"ד קאסוטו, **מנח עד אברהם**, ירושלים תש"ט (תשל"ח).
- קאסוטו, "נבואות ירמיהו" = מ"ד קאסוטו, "נבואות ירמיהו על הגויים" (1917), **מחקרים ב**, עמ' 67-107.
- קאסוטו, "נסיעתה של אשרה" = מ"ד קאסוטו, "נסיעתה של אשרה" (1950), **מחקרים א**, עמ' 244-252.
- קאסוטו, "סידורו של יחזקאל" = מ"ד קאסוטו, "סידורו של ספר יחזקאל" (1946), **מחקרים ב**, עמ' 117-118.
- קאסוטו, "סמיכות הפרשיות" = מ"ד קאסוטו, "סמיכות הפרשיות וסידורן בספרי המקרא" (1947), **מחקרים א**, עמ' 200-216.
- קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו** = מ"ד קאסוטו, **ספר בראשית ומבנהו**, תרגם מ' הרטום, ירושלים תש"ן.
- קאסוטו, **בראשית איטלקי** = U. Cassuto, *La Questione della Genesi*, Firenze 1934.
- קאסוטו, "ספר יונה" = מ"ד קאסוטו, "נספח: ספר יונה" (תש"ו), **מחקרים במקרא ובמזרח הקדמון**, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 289-294.
- קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית" = מ"ד קאסוטו, "ספרות מקראית וספרות כנענית" (1942), **מחקרים א**, ירושלים תשל"ב, עמ' 20-54.
- קאסוטו, "עדן" = מ"ד קאסוטו, "עדן גן האלהים", "**קובץ מדעי לזכר מ' שור**, ניו-יורק (1944), עמ' 248-258.
- קאסוטו, "עיונים בבראשית" = U. Cassuto, "Studi sulla Genesi" I-III, *Giornale della Societa Asiatica Italiana*, N.S. I (1925-1926), pp. 193-239, 297-330.
- קאסוטו, "עשרה דורות" = מ"ד קאסוטו, "עשרה דורות שמאדם ועד נח", **ספר היובל לכבוד לוי גנזבורג**, ניו-יורק (1946), עמ' שפ"א-ש"צ.
- קאסוטו, "פתיחה" = מ"ד קאסוטו, "דברי פתיחה", **אנציקלופדיה מקראית**, א, ירושלים תש"י, עמ' ט-טו.
- קאסוטו, "קבלת פניו" = מ"ד קאסוטו, "קבלת פניו של בעל בלוח V AB מכתבי אוגרית" (1943), **מחקרים א**, ירושלים תשל"ב, עמ' 257-266.
- קאסוטו, "קריאה לשלום" = מ"ד קאסוטו, "קריאה לשלום בלוח האוגריתי V AB" (1945/1946), **מחקרים א**, ירושלים תשל"ב, עמ' 267-270.
- קאסוטו, "ראשית ההיסטוריוגרפיה" = מ"ד קאסוטו, "ראשית ההיסטוריוגרפיה בישראל" (1951), **מחקרים א**, ירושלים תשל"ב, עמ' 12-19.
- קאסוטו, "שבע נשותיו" = מ"ד קאסוטו, "שבע נשותיו של המלך כרת" (1950), **מחקרים ב**, עמ' 172-174.
- קאסוטו, "שדר של מות לבעל" = מ"ד קאסוטו, "שדר של מות לבעל בלוח AB *I של כתבי אוגרית" (1937), **מחקרים ב**, עמ' 154-158.

U. Cassuto, "Il significato del Cantico dei Cantici", *Giornale della Societa Asiatica Italiana*, N.S. I (1925), pp. 23-32.

קאסוטו, "שירת העלילה" = מ"ד קאסוטו, "שירת העלילה בישראל" (1943), **מחקרים א**, עמ' 62-90.

קאסוטו, "שירת משה" = מ"ד קאסוטו, "שירת משה" (1938), **מחקרים א**, עמ' 3-7.

U. Cassuto, "Il Nome Divino El nell'antico Israel", *Studi e Materiali di Storia della Religioni*, 8 (1932), pp. 125-145.

קאסוטו, **שמות פירוש** = מ"ד קאסוטו, **פירוש על ספר שמות**, ירושלים תשי"ג (תשכ"ט).

U. Cassuto, "Shifcha e Amah", *Giornale della Societa Asiatica Italiana*, N.S. I (1925-28), pp. 331-338.

קאסוטו, "תהלים ס"ח" = מ"ד קאסוטו, "תהלים ס"ח" (1940), **מחקרים א**, עמ' 167-199.

קאסוטו, **תורת התעודות** = מ"ד קאסוטו, **תורת התעודות וסידורם של ספרי התורה**, ירושלים תש"ב (תשכ"ה).

קאסוטו, "תמר ויהודה" = מ"ד קאסוטו, "מעשה תמר ויהודה" (1929), **מחקרים א**, עמ' 108-117.

קאסוטו, "תפקידנו במדע" = מ"ד קאסוטו, "תפקידנו במדע המקרא" (1941), **מחקרים א**, עמ' 3-11.

קאסוטו, "תרגום לטיני" = מ"ד קאסוטו, "התרגום היהודי של המקרא ללטינית וחשיבותו לחקר התרגומים היווניים והארמיים" (1949), **מחקרים א**, עמ' 205-216.

U. Cassuto, "La mia questione della Genesi", *Annuario di Studi Ebraici*, I (1934), pp. 9-47.

U. Cassuto, "Ancora la mia Questione della Genesi", *Rivista degli Studi Orientali*, 17 (1938), pp. 480-484.

קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי" = מ' קאסוטו-זלצמן, "המפעל המדעי של משה דוד קאסוטו ז"ל (תרמ"ג-תשי"ב): רשימה מעודכנת של פרסומיו המדעיים" בתוך: ח' ביינארט ושי"א ליונשטם (עורכים), **מחקרים במקרא: יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 5-42.

קאסוטו-זלצמן, "נספח" = מ' קאסוטו-זלצמן, "נספח", בתוך: **מ"ד קאסוטו, ספר בראשית ומבנהו**, תרגום מ' הרטום, ירושלים תש"ן, עמ' 361-374.

Cassuto, Umberto, and Samuele Rocca. "Margulies, Samuel = "מרגליות" = "מרגליות", *Encyclopaedia Judaica*, edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 13, Macmillan Reference USA, 2007, pp. 531-532. *Gale eBooks*, <https://link.gale.com/apps/doc/CX2587513286/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=4cedbc4c>. Accessed 22 July 2020.

קויפמן, "מאדם עד נח" = "קויפמן, "מאדם עד נח", **מכבשונה של היצירה המקראית**, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 216-239.

קויפמן, **תולדות האמונה** = י' קויפמן, **תולדות האמונה הישראלית**, כרך ראשון, ספר ראשון, תל-אביב תרצ"ז (תשכ"ט).

קלנר, **אמונה שאינה** = מ' קלנר, **אמונה שאינה מגיעה לעיקר, במה נבחנת יהדות**, תרגם ש' סנדיק, ירושלים תשע"ו.

ראק, "משה דוד קאסוטו" = א' ראק, "משה דוד קאסוטו", **פרשני המקרא**, ירושלים 2021, עמ' 397-407.

Rabello, Alfredo Mordechai. "Collegio Rabbinico Italiano" = "בית המדרש" = *Encyclopaedia Judaica*, edited by Michael Berenbaum and Fred Skolnik, 2nd ed., vol. 5, Macmillan Reference USA, 2007, pp. 57-58. *Gale eBooks*, <https://link.gale.com/apps/doc/CX2587504520/GVRL?u=barilan&sid=GVRL&xid=0008e680>. Accessed 22 July 2020.

רופא, "אשגרה" = א' רופא, "האשגרה במקרא והנוסח ביהושע כ"ג 16", **בית מקרא**, סב, א (תשע"ז), עמ' 114-109.

A. Rofe', "La Critica Biblica di Umberto Cassuto", in: A. = "קאסוטו של ביקורת המקרא של קאסוטו", M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp.237-247.

רופא, "הצעיר בתלמידיו" = א' רופא, "משה דוד קאסוטו: רשמיו של הצעיר בתלמידיו", **בית מקרא**, ל (תשמ"ה), עמ' 241-234.

רופא, **מבוא** = א' רופא, **מבוא לספרות המקרא**, ירושלים תשס"ו, עמ' 120-95.

רופא, "סידורם של החוקים" = א' רופא, "סידורם של החוקים בספר דברים", בתוך: ח' ביינארט ושי"א ליונשטם (עורכים), **מחקרים במקרא, יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 235-217.

A. Rofe', "Cassuto and Higher Criticism", in: *Modernity = "קאסוטו והביקורת הגבוהה"*, International Institute for Advanced Studies, Report no. 1102, edited by I. Teshima, Kyoto 2012, pp. 261-268

רופא, "תולדות ביקורת" = א' רופא, "תולדות המסורות ויצירתם של סיפורי יעקב, מחזור הסיפורים על יעקב ושילובו בתולדות אבות האומה, זאב ויסמן, ביקורת", **תרביץ**, נו (תשמ"ז), עמ' 597-593

רופא, "תכניתו משנת ת"ש" = א' רופא, "קאסוטו חוקר המקרא: תכניתו משנת ת"ש (1939) מבט משנת תשס"ב" בתוך: ר' בונפיל (עורך), **משה דוד קאסוטו**, ירושלים תשס"ז, עמ' מ-עב.

C. Roth, *The history of the Jews of Italy*, Philadelphia 1946. = רות, יהודי איטליה

G.Rigano, "Umberto Cassuto, alla' Universita' di Roma", in: A. M. = "אוניברסיטת רומא" = Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2017, pp.117-136.

ריגיו, "בית לימוד הרבנים" = "ש' ריגיו, "דברים אחדים, בית לימוד הרבנים בעיר פאדובה", בתוך: פירוש לתורה, עם פירוש רש"י ופירוש שד"ל-שמואל דוד לוצאטו על פי כתב יד האחים פארדו (1836 עד 1844) עורך: י' בשיא, ירושלים 2015, עמ' מב-מד.

Reynolds, Kevin B. "Pio Rajna: Italy's First Romance Philologist." = "פיאו ראינה" = *Mediaevistik*, vol. 24, Peter Lang AG, 2011, pp. 167–74, <http://www.jstor.org/stable/42587197>.

A. Rathmaus, "Umberto Cassuto, e la poesia ebraica in Italia", in: A. = "ספרות עברית" = M. Piattelli e A. Rofe' (A cura), *La Rassegna Mensile di Israel, Umberto Cassuto Maestro di Bibbia nel Paese della Bibbia*, Tomo I, Sesto Fiorentino 2016, pp. 163-191.

שביט וערן, מלחמת הלוחות = "שביט, מ' ערן, מלחמת הלוחות: ההגנה על המקרא במאה התשע-עשרה ופולמוס בבל והתנ"ך, תל אביב 2003.

S. Shaw, "Orthodox Reactions to the Challenge of Biblical = "תגובות אורתודוקסיות" = Criticism", *Tradition: Journal of Orthodox Jewish Thought*, 10 (1969), pp. 61-84.

שד"ל, פירוש לתורה = "ש' ד' לוצאטו, פירוש לתורה, עם פירוש רש"י ופירוש שד"ל-שמואל דוד לוצאטו על פי כתב יד האחים פארדו (1836 עד 1844) עורך: י' בשיא, ירושלים 2015.

B. Schwartz, "The Pentateuch as Scripture and the challenge of = "אתגר הביקורת" = biblical criticism: responses among modern Jewish thinkers and scholars", in: B. D. Sommer (ed.) *Jewish Concepts of Scripture; a Comparative Introduction*. New York, 2012, pp. 203 – 229.

שטרנברג, "מבנה החזרה" = "מ' שטרנברג, "מבנה החזרה סיפור המקראי – אסטרטגיות של עודפות אינפורמציונית", הספרות 25 (1977), עמ' 150-109.

M. Sternburg, *The Poetics of biblical narrative: ideological literature and = "פואטיקה" = the drama of reding*, Indiana, 1985, pp. 368-378.

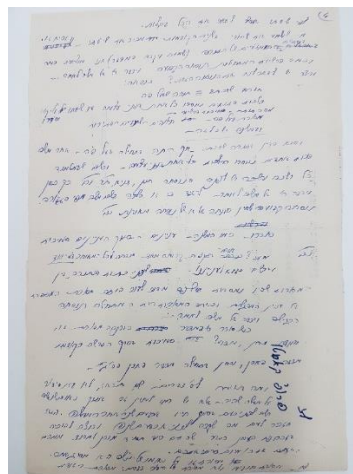
S. Schreiner, "Protestant Bible Study and the Jewish Response in = "התגובה היהודית" = the 19th and 20th Centuries", *Jewish Studies Quarterly*, 10 (2003), pp. 140-171.

שמוש, הכתר = "א' שמוש, הכתר סיפורו של כתר ארם צובא, ירושלים 1968.

תדמור, "דברי פתיחה" = "ח' תדמור, "דברי פתיחה", אנציקלופדיה מקראית, ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' ט-יא.

עמוד 4 של מחברת ההוראה

קאסוטו, ארכיון, מחברת במדבר, 109 02 1787 4* ARC.



Umberto Cassuto: Biblical Scholar and Exegete

The Man and his Work

In Light of his Time and Place

Abstract

Moshe David Cassuto was a biblical scholar and exegete as well as a Jewish rabbi. This work presents his method of Bible interpretation within its geographical and historical context. Cassuto was born in Italy at the end of the nineteenth century and began his scientific work in the twentieth century. He immigrated to the Mandatory Palestine and continued his work there in the forties and early fifties, in the formative years of the establishment of the Jewish state of Israel. Cassuto was rooted in two worlds: the world of the Jews in Italy and their heritage, and the world of modern academic research, a unique combination of tradition and criticism.

This work approached three questions: first, who were the scholars that Cassuto learned from, who influenced his views and approach to Bible research and exegesis? What were the historic and cultural processes that formed and inspired him? Is it possible to connect the events of his time and place to his work in interpreting the scriptures? Second, this work strives to give a wide picture of Cassuto's method and to find out whether it evolved or changed over the years, and if it did, how can it be explained? Third, this work seeks to determine Cassuto's opinion regarding the Bible's divine authorship — who wrote and edited the scriptures? This question continues to challenge many orthodox exegetes to this day, so it is interesting to ask how Cassuto settled his religious ideas as a rabbi with his work as a biblical critic. These discussions will shed new light on the writings of this exegetical luminary.

The first chapter introduces Cassuto's formation in its context — the Jewish-Italian community in the turn of the century. The chapter describes the history and culture of the Jews in Italy, the Humanistic heritage of the City of Florence, its Jewish community, and the Cassuto family as part of it. The chapter describes the institutions where Cassuto formed his path as a scholar: his humanistic education, beginning in the Liceo high school and continuing in the literature and linguistics faculty at the University of Florence and the Rabbinical school of Florence. Cassuto learned the Italian, Greek, Latin and French languages, as well as their culture, from an early age. Those were added to the Hebrew and Aramaic he knew from the synagogue, and to the languages he studied in university: Arabic, and the languages of the Ancient East. Cassuto's teachers in the University of Florence were Pio Rajina, Guido

Mazzoni, Girolamo Vitelli, and Hirsch Perez Chajes; the latter was his teacher in the Rabbinical school too. Cassuto acquired from his teachers the tools of research in the philological, literary, and historical methodologies, essential academic tools which he used with outstanding mastery. Cassuto studied and taught in the rabbinical school that was founded by Shadal (Moshe David Lutzato), in the years that it moved to Florence, led by Rabbi Shmuel Zvi Margulis, who brought it to flourishing heights. Rabbis Margulis, Elbogen, and Chajes came to Florence from eastern Europe and brought with them a Jewish vitality which they merged into the Italian heritage. The Rabbinical school and the community of Florence stood in the centre of Italian Jewry of the time. The school created the next generation of leadership in Italian Judaism, and Cassuto was one of its prime graduates. The Florentine education Cassuto received formed him as an interdisciplinary scholar that combined history, literature, philology, and biblical studies with the Jewish rabbinical heritage in unique consolidation.

Cassuto grew up in the generation that followed the rise of modern Italian nationality: “the Risorgimento” in which Jews took an active and even prominent part. Cassuto’s basic ideas of nationality and the importance he saw in it can be attributed to his background and knowledge of nation-building in Italy; traces of this concept can be seen in his exegetical work. The integration of Italian Jews in the newly founded national Italy might seem like a continuation to the way they were integrated in the past, the process of acculturation, but it was characterized with faster assimilation and a threat of total loss of identity. Cassuto dedicated himself to the mission of struggling for the Jewish identity of the next generation by reviving a new interpretation for the Bible and through a new concept of Jewish nationality. The use of modern research Methodologies in biblical studies and the creation of new relevant interpretation were central to his struggle. Cassuto emerged from the rabbinical school as a leading figure in Italian Zionist movement. He found the answer to nationality in Zionism. The historical context of Rabbi Cassuto’s education and formative years is therefore an important key to understanding his thought as a scholar and interpreter.

The second chapter depicts how Cassuto developed his methodology and describes its main themes. The chapter follows the way Cassuto’s method evolved in a chronological line over four decades, with numerous examples from his work and from his archive. The chapter begins with ideas he published in Italian at the beginning of his career, the most important of which is a speech from 1924 about the role of the Bible for modern Jews.

This work presents (for the first time not in Italian) a series of articles about the stories of Abraham, published in the 1920's, a series that heralds Cassuto's signature exegetic style: he opposed the consensus in biblical research of his time, posing his hypothesis that the ancient sources of the biblical texts were Israelite epic traditions, a theory that he proved using philological and literary analysis. Cassuto saw his main mission as interpreting the Bible in its present form, as it was understood by those who first read it. He believed that the books of the Torah (Pentateuch) were formed from different early traditions, which went through long processes of human delivery, from oral traditions to written ones, and were finalized in the Torah which he saw as a whole and complete literary work.

The work presents and explains Cassuto's method as laid out in his book *La Questione della Genesi* in 1934. A central part of his literary philological approach was identifying the biblical author's deliberate use of the divine names. The rules Cassuto described were complex, and not always fully applicable, which is one of the weak points of his method. This chapter details the principals that were at the basis of Cassuto's interpretation of the book of Genesis and cites his exegesis to chapters and verses he did not interpret in his commentary *From Adam to Noah* and *From Noah to Abraham*, like the blessing of Isaac or the sale of Joseph, as well as his conviction of the creation of the Pentateuch and its editing in the days of King David.

Cassuto began his work by proving his method with literary and philological explanations and continued with his findings in the literature of ancient Canaanite texts, an area which he was one of the leading scholars on. A substantial part of the chapter follows the development of his research of the Ugarit literature, from the early thirties, when he moved from Florence to Rome, until the early fifties, in Jerusalem. The chapter presents Cassuto's findings and his theories, which are essential for understanding the method of his commentary. His hypothesis on the existence of an Israelite epic story and the reconstruction he created were the centrepiece of his method. The reconstruction of the Israelite epic and the literary tools that the ancient Canaanite and Israelite literary traditions share are displayed in the chapter.

The work shows how Cassuto developed the ideas that he formed in his book *La Questione della Genesi* and followed them in the short Hebrew version he published shortly after he arrived in Jerusalem. Cassuto intended to write a commentary to all five books of the Pentateuch, but he passed away before he could complete this important project. The work presents and discusses the extended commentaries he wrote for the first two Parashot of Genesis: *From Adam to Noah* and *from Noah to Abraham* and for his commentary on the book

of Exodus, in which he widely applied his method. He did not hesitate to suggest in his commentaries to Genesis and Exodus that there were diverse traditions that preceded the present text. On the one hand, Cassuto brought the innovative idea of the existence of early Israelite epic tales and derived from the Ugaritic texts the structures, motifs words and themes that the Hebrew Bible drew on. On the other hand, he preserved the M.T. version of the text and strived to prove with literary and philological exegesis that the text was a whole unit and that it was composed at an early period. His commentary for the book of Exodus was published in 1951, was his latest commentary work, and reflected his ideas and methodologies at their peak. The main pillars of his method are: **1)** A philological approach to words and verses, interpreting them in a literal sense (peshat). **2)** A literary approach that exposes structures of the units in the text, making wide use of what Cassuto called “harmonic stories” and “harmonic numbers.” **3)** Explaining the text in light of the surrounding culture and literature of the ancient near east. **4)** Implementing the hypothesis that the origin of many parts of the book were originally part of ancient epic story of the enslavement in Egypt, the Exodus and the journey in the Desert. **5)** The idea that the order in which the books were compiled was consistent with the ‘Eastern discipline,’ and not with the ‘European’ way of thought. In this commentary, Cassuto widely applies his method of the existence of ancient Israelite epic and exposes its traces in the book. This work widens its scope out of the commentary Cassuto wrote to Genesis and Exodus by studying the entries Cassuto wrote for the Biblical Encyclopedia about the fathers of the nation and a notebook of the course he taught on the *Book of Numbers* from his archive.

Cassuto was consistent in his conviction in the unity of the text, as well as his assertion that it was composed at an earlier period than most biblical critics believe, convictions that are conservative and apologetic components in his critical method. This research finds that Cassuto did not make much use of the low criticism (text criticism). One of the reasons for this may be explained by Cassuto’s relatively conservative attitude to the M.T. He refrained from use of low criticism because he focused on high criticism. The work compares things he wrote about chapters from Genesis in his Italian book to what he wrote in his commentary *From Adam to Noah* and shows that the more he developed his literary tools of exegesis and his comparison to Canaanite literature, the less he used low criticism, as he established his unique philological-literary method. The findings point to a similarity in this regard between Cassuto and Ibn Ezra the medieval exeget.

The reading of Cassuto's work over the years shows a clear line of development of an exegetical system, from one centered on philological-literary techniques to one centered on the literary techniques combined to the findings in Ugarit and the ancient near east research. This evolvement explains the small change in his attitude to the low criticism. Even though this work did find differences between things he wrote and published in high criticism, it shows these changes can be related to his policy of public statements and do not reflect significant paradigm shifts.

Cassuto's efforts to reveal the literal meaning of the text made him pursue what might seem like two completely different directions. On the one hand we find high criticism — he did not hesitate to claim that some texts were late, nor did he refrain from suggesting there was human involvement in the composition of the Pentateuch. On the other hand, we see a strict approach in keeping the M.T. version, and an earnest effort in showing the unity and harmony of the text as it exists today, as proof to the belief in one composer.

The third chapter presents Cassuto's views and thoughts on subjects related to faith and religion, like what were his views about the editing of the Pentateuch, the time it was composed and identity of the composer. Answers to these issues can be found in his early book in *La Questione della Genesi* in documents from his archive and the archives of his friends. This chapter discusses a correspondence between Cassuto and his friend-rival, Alfonso Pacifici, published by Angelo Piattelli in 2017, in which Cassuto openly declares and explains his complex religious beliefs. He did not perceive a contradiction between his belief in the sanctity of the Torah and his academic occupation in biblical criticism. On the contrary, he believed that biblical criticism should be an instrument to connect the new generation to their Judaism and Jewish identity. In the correspondence, Cassuto admitted that in his first years in Jerusalem he deliberately avoided stating his full theory of the way the Pentateuch was created, because he feared to be misunderstood. This hesitation can perhaps be explained by the fact that he did not want to harm the big projects he led at the time. Reading the notes from the meetings of the biblical encyclopaedia board (Cassuto was the first editor) shows how mindful he was to the sensitivity of the issue. He made significant efforts to walk the thin line between tradition and criticism not only regarding himself but also regarding the publications of other researchers. He saw the building of Jewish biblical research in the Israel as a mission and dealt with it very carefully. The documents that discuss the publication of Cassuto's new edition of the Hebrew Bible evince his clear stance about the text and the prominent place of the M.T. In the

documents in the archive there is a plan for the *Introduction to the Bible*, a book he endeavoured to write. From the notes he prepared, it is quite clear that he intended to publish his critical (though moderate) views of the composition of the Bible. It would be a careful assumption that he decided to publish such sensitive ideas only after he has established his renown as a leading scholar of Ugarit and biblical research and waited for his retirement to do so.

In conclusion, this research suggests that Cassuto's exegetical project was influenced by the Jewish Italian heritage, the Italian nationality and by his Zionist beliefs. Cassuto tried to build a bridge between tradition and criticism, which he hoped could bear the next generation into new realms. He sought to create a new innovative Jewish interpretation with modern scientific tools, without disowning the Jewish exegetical legacy. He was willing to pay the price of standing between two worlds. He did not flinch from the use of the high criticism methods concerning the process in which the Bible evolved, its various levels, or the time in which this process took place, while at the same time Cassuto refused to accept the basic axiom of biblical criticism: the documentary hypothesis. The research supports the opinions of those who saw in Cassuto and the scholars of his day a transition generation from the schools of "Wissen chaft des Judentums" in Europe to the academic research that grew in Israel; a generation that built a Jewish academic alternative to biblical criticism. His path and his work tools were academic criticism, but his way of thought and identity were deeply rooted in the Jewish culture. The literary approach and the connection to ancient Canaanite civilization were the alternative anchors he offered. For many of his generation, Cassuto symbolized the Zionist connection to the Bible and its values.

Contents

| | |
|---|-----------|
| Hebrew Abstract..... | 8 |
| 0. Introduction..... | 1 |
| 0.1 The Research Subject and the Research Question..... | 1 |
| 0.2 The Life of Moshe David (Umberto) Cassuto..... | 2 |
| 0.3 Moshe David (Umberto) Cassuto’s Work in Biblical Exegesis and Research..... | 4 |
| 0.3.1 Florence..... | 4 |
| 0.3.2 Rome..... | 6 |
| 0.3.3 Jerusalem..... | 6 |
| 0.4 The Existing Research..... | 8 |
| 0.5 The Research Methodology..... | 12 |
| 0.6 The Structure of this Work..... | 13 |
| 1. Chapter 1 – Formative Years..... | 15 |
| Opening the Chapter..... | 15 |
| 1.1 Italian Jewry..... | 15 |
| 1.2 The Jews in Florence..... | 16 |
| 1.3 The Cassuto Family..... | 21 |
| 1.4 The Liceo Classico Michelangiolo..... | 22 |
| 1.5 The Rabbinical School in Florence..... | 23 |
| 1.5.1 Shadal (1800-1865)..... | 24 |
| 1.5.2 Samuel Hirsch Margulies (1858–1922)..... | 26 |
| 1.5.3 Ismar Elbogen (1887-1943)..... | 28 |
| 1.5.4 Hirsch Perez Chajes (1824 -1927)..... | 29 |
| 1.5.5 Cassuto — a Student of the Rabbinical School..... | 32 |
| 1.6 The University of Florence..... | 33 |
| 1.6.1 Background..... | 33 |
| 1.6.2 Cassuto - From Student to Department Chair..... | 34 |
| 1.7 Concluding the First Chapter..... | 38 |
| 2. Chapter 2 – The Cassuto Method..... | 41 |
| Opening the Chapter..... | 41 |
| 2.1 <u>Part one</u> : the Cassuto method: The Methodologies, their Evolution, and their Final Form..... | 42 |
| 2.1.1 Biblical Research in Cassuto’s Time..... | 42 |

| | | |
|-------|---|-----|
| 2.1.2 | The Ashgarah in the Bible — Cassuto and the Text Criticism in the Prophetic and Wisdom Books..... | 43 |
| 2.1.3 | Cassuto’s Speech of The Modern Jews and The Bible..... | 45 |
| 2.1.4 | The Song of Songs, a Wedding Anthology..... | 51 |
| 2.1.5 | Deuteronomy 33, a Festival of Coronation — A History of a Biblical Song.. | 53 |
| 2.2 | <u>Part two</u> : The Forming of Cassuto’s Method on the Book of Genesis..... | 55 |
| 2.2.1 | Studies on Parashat Lech-Lecha — The Unity of the Abraham Stories..... | 56 |
| 2.2.2 | Shifha and Amah — The Alternate Names..... | 58 |
| 2.2.3 | The Tale of Tamar and Judah — The Unity and Order of the Joseph Stories.. | 59 |
| 2.2.4 | The Name El..... | 60 |
| 2.2.5 | The Names Jacob and Israel — Replacement of the Name Jacob to Israel..... | 62 |
| 2.2.6 | Hosea and the Books of the Torah..... | 63 |
| 2.2.7 | <i>La Questione della Genesi</i> , The Magnum Opus..... | 64 |
| 2.2.8 | The Article on the Creation of the World in the Book of Genesis..... | 84 |
| 2.3 | <u>Part Three</u> : Biblical and Oriental Studies – The Israelite Epic..... | 89 |
| 2.3.1 | Cassuto in Rome..... | 89 |
| 2.3.2 | The Early Findings in Ras Sammara and their Significance..... | 91 |
| 2.3.3 | The Canaanite Epic – Deciphering and Interpreting..... | 92 |
| 2.3.4 | Mutual Relations Between the Fields: Habakkuk 3..... | 94 |
| 2.3.5 | Phenomena that Stem from a Common Literary Heritage..... | 96 |
| 2.3.6 | The Hypothesis of the Existence of an Israelite Epic Story..... | 101 |
| 2.4 | <u>Part Four</u> : the Teacher of the Bible, in the Land of the Bible and the Language of The Bible: The Commentary of the Torah and Enterprises Connected with it..... | 103 |
| 2.4.1 | Cassuto’s Immigration to Jerusalem..... | 103 |
| 2.4.2 | “Our Role in Biblical Research” – a Programmatic Speech..... | 105 |
| 2.4.3 | The Documentary Hypothesis..... | 106 |
| 2.4.4 | The Commentary of the Torah..... | 108 |
| 2.5 | The Development of the Method in an Overall View | 144 |
| 2.6 | Concluding the Second Chapter..... | 150 |
| 3 | Chapter 3 – The Bridge Between Tradition and Criticism..... | 153 |
| | Opening the Chapter..... | 153 |
| 3.1 | Editing, Compiling, Writing, Story-Telling: What Was the Work Done by “The Genius Maestro”? | 153 |

| | |
|--|-----|
| 3.2 Cesar Built the Bridge – Cassuto’s View of “Torah from Heaven”..... | 157 |
| 3.3 The Biblical Encyclopaedia..... | 165 |
| 3.3.1 The Early Days of the Encyclopaedia..... | 168 |
| 3.3.2 Beliefs and Opinions..... | 168 |
| 3.3.3 Beliefs and Opinions – the Creation of the World..... | 172 |
| 3.3.4 The Creation and Development of the Books of the Bible..... | 173 |
| 3.3.4.1 Deuteronomy Chapter 33..... | 176 |
| 3.4 Publishing a New Hebrew Version of the Bible..... | 178 |
| 3.5 The Introduction to the Bible – Sketches of a Book in Writing from Cassuto’s Archive..... | 180 |
| 3.6 Concluding the Third Chapter..... | 185 |
| 4. Conclusions | 187 |
| 4.1 Answering the First Question..... | 187 |
| 4.2 Answering the Second Question..... | 188 |
| 4.3 Answering the Third Question..... | 190 |
| Bibliography..... | 192 |
| Appendix..... | 206 |
| English Abstract..... | I |

This work was carried out under the supervision of Prof. Amos Frisch

The Zalman Shamir Bible Department, Bar-Ilan University

Umberto Cassuto: Biblical Scholar and Exegete

The Man and his Work

In Light of his Time and Place

Sarah Anne Evron

The Zalman Shamir Bible Department

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

October 2023

Umberto Cassuto: Biblical Scholar and Exegete

The Man and his Work

In Light of his Time and Place

Sarah Anne Evron

The Zalman Shamir Bible Department

Ph.D. Thesis

Submitted to the Senate of Bar-Ilan University

Ramat-Gan, Israel

October 2023